М. А. ЖОВТОБРЮХ, О. Т. ВОЛОХ,
С. П. САМІЙЛЕНКО, І. І. СЛИНЬКО

Історична граматика української мови

Допущено Міністерством вищої
і середньої спеціальної освіти УРСР
як навчальний посібник для студентів
філологічних факультетів університетів
і педагогічних інститутів

Київ
Головне видавництво
видавничого об'єднання «Вища школа»
1980

ББК 81.2Ук—2—9
4У
І—90

В пособии в соответствии с требованиями программы освещены основные вопросы методологии и методики курса исторической грамматики украинского языка, показано место украинского языка среди других славянских языков, проанализирован процесс развития исторической фонетики, морфологии и синтаксиса от праславянской эпохи до современного состояния украинского языка.

У посібнику відповідно до вимог програми висвітлено основні питання методології та методики курсу історичної граматики української мови, показано місце української мови серед інших слов'янських мов, проаналізовано процес розвитку історичної фонетики, морфології та синтаксису від праслав'янської доби до сучасного стану української мови.

Розділи підручника написали:
М. А. Жовтобрюх — «Вступ», «Фонетика»; *С. П. Самійленко* — «Морфологія» (§§ 1—22); *О. Т. Волох* — «Морфологія» (§§ 23—50); *І. І. Слинько* — «Синтаксис».

Рецензенти:
кандидат філологічних наук *В. В. Лобода* (Київський педагогічний інститут) і *А. В. Майборода* (Ніжинський педагогічний інститут)

Редакція літератури з філології та педагогіки.
Зав. редакцією *В. Г. Петік.*

І $\frac{70103—104}{М 211(04)—80}$ БЗ—37—28—79 3601000000

ВСТУП

§ 1. Предмет і завдання праці

Наука, що досліджує розвиток мови, складається з ряду історико-лінгвістичних дисциплін (історична граматика, історична фонетика, історична лексикологія, історична діалектологія, історія літературної мови), кожна з яких має свій об'єкт вивчення. Однак усі вони підпорядковані спільній меті і як окремі частини складають єдину науку — історію мови. Об'єктом вивчення історичної граматики виступають усі ті зміни, що відбувалися в морфологічній та синтаксичній будові мови на різних етапах її розвитку. У праці, присвяченій історичній граматиці української мови, досліджуються процеси становлення й еволюції морфологічної та синтаксичної будови української мови від найдавнішого часу і до наших днів.

Кожна мова становить складну, внутрішньо організовану за властивими їй законами систему взаємопов'язаних лексичних, фонетичних і граматичних одиниць. Зміни на одному рівні мови часто викликають відповідні зрушення на іншому її рівні. Форми слів, граматичні категорії, форми словосполучень послідовно реалізуються в мовних звуках, тому не завжди можна зрозуміти граматичну еволюцію мови без належного аналізу фонетичних змін у ній. З цих міркувань до книги, крім власне історичної граматики української мови, включена і її історична фонетика та фонологія.

Будучи одним із найважливіших суспільних явищ і виступаючи як основний засіб спілкування людей, об'єднаних у певні колективи, мова нерозривно пов'язана з життям і діяльністю народу, якому вона належить, а її розвиток — з його історією. Проте не всі рівні мовної системи однаково реагують на ті зміни, що їх зазнає суспільство, не всі вони однаково пов'язані з політичними, економічними й культурно-історичними умовами життя народу. Найактивніше і часто безпосередньо реагує на них лексичний склад мови; фонетична ж та граматична еволюція мови відбувається набагато повільніше, здебільшого зовсім непомітно для її носіїв, і вона з суспільним розвитком пов'язана не безпосередньо, а опосередковано. Застерігаючи від спрощеного розуміння зв'язку мовних змін з суспільними умовами, Ф. Енгельс у листі до Й. Блоха зазначав, що «навряд чи вдасться кому-небудь, не ставши посміховищем, пояснити економічно... походження верхньонімецького пересунення приголосних» [1].

---

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 373.

Розвиток мови, зміни в її структурі зумовлюються багатьма факторами, як внутрішніми (прагнення до симетричності системи і подолання закладених у ній суперечностей, спонтанні зміни в артикуляції звуків, асиміляція, дисиміляція, що викликаються прагненням до зручності вимови, аналогія тощо), так і зовнішніми, або екстралінгвістичними, позамовними (міжмовні контакти, вплив субстрата, мовна економія, суспільні, історико-культурні умови життя народу). Однак серед усіх цих факторів основним, визначальним завжди виступає фактор соціальний. З розвитком суспільства весь час зростає в людей потреба обміну думками, розширюються взагалі вимоги до мовної комунікації, ускладнюються суспільні функції мови, постійно виникають між ними і наявними в мові засобами їх вираження певні невідповідності, суперечності. Подолання цих закономірних, зумовлених суспільним прогресом, суперечностей і становить першооснову мовного розвитку, спричиняється до збудження й більшої чи меншої активізації і внутрімовних, і позамовних факторів, що викликають як зміни в окремих ланках мовної системи, так і її еволюцію, удосконалення в цілому [1].

Вивчення історії мови не може обмежуватися лише реєстрацією та систематизацією засвідчених писемними пам'ятками чи реконструйованих фонетичних, граматичних та інших змін. Не менш важливим є також визначення тих безпосередніх причин, що викликали такі зміни (хоч на сучасному етапі лінгвістичної науки це ще й не завжди можливе), встановлення їх місця серед інших подібних явищ, розкриття загальних закономірностей розвитку й перебудови мовної системи.

В. І. Ленін надавав великого пізнавального значення принципові історизму в суспільних науках. Він писав: «Найбільш надійне в питанні суспільної науки і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються,— найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер» [2].

Історизм у науці означає також, що будь-які явища і факти потрібно розглядати на всіх етапах розвитку в їх взаємозв'язках, що дозволяє бачити їх не статично, а в історичній перспективі. Марксистський аналіз мовних явищ допомагає зрозуміти їх зародження, процес становлення й розвитку, їх зв'язок з відповідними явищами інших споріднених мов, їх місце в структурі мови та зв'язок з іншими елементами цієї структури, що забезпечує всебічне пізнання цих явищ у їх сучасному стані. «Матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими,— зазначав Ф. Енгельс,— тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли не приділяти уваги,

---

[1] Пор.: Будагов Р. А. Проблемы развития языка. М.— Л., 1965, с. 35—37; Ломтев Т. П. Внутренние противоречия как источник исторического развития языка.— У кн.: Общее и русское языкознание. М., 1976, с. 14.

[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 63.

по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам»[1].

Історія мови є одним із важливих джерел історії пізнання. В. І. Ленін з цього приводу зазначав, що історія думки — це історія мови[2]. У своїх «Філософських зошитах», перелічуючи науки, з яких має складатися теорія пізнання й діалектика, він серед інших галузей знань назвав і історію мови[3].

Наука про історію мови має також і велике практичне значення. Глибокі знання розвитку мовної структури допомагають вчителеві на уроках з сучасної мови забезпечувати історичне коментування потрібних явищ, що сприяє свідомому засвоєнню учнями її граматичних, фонетичних, орфографічних та орфоепічних норм. Ці знання забезпечують розуміння мови і змісту давніх писемних пам'яток, зокрема й тих, що вивчаються в школі; вони допомагають розкривати значення мовних архаїзмів, що нерідко трапляються як у класичній, так і в сучасній художній літературі. Історія мови вчить свідомо сприймати й аналізувати будь-яке мовне явище в його минулому й сучасному стані, що має неабияке значення в практичному житті кожної людини.

§ 2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами

Соціальні функції мови надзвичайно широкі. Мова охоплює всю діяльність, усе життя суспільства і кожного його члена зокрема. Тому й наука про історію мови не ізольована від інших суспільних наук, як лінгвістичних, так і нелінгвістичних, а взаємопов'язана з багатьма з них.

Наука про історію української мови використовує загальні закони мовного розвитку, які відкриті на підставі вивчення ряду мов різних систем і різної структури, тому вона неминуче й органічно пов'язується із загальним мовознавством, із загальною теорією мови. Наукові принципи і методи дослідження, що використовуються в ній, теж становлять об'єкт загального мовознавства, для якого вона, в свою чергу, здобуває матеріал, потрібний для дальшого теоретичного вивчення мови як суспільного явища, що розвивається за власними законами.

Історія української мови тісно пов'язана з науковими дисциплінами, присвяченими вивченню інших слов'янських мов, насамперед найбільш споріднених — російської і білоруської, а також польської, чеської, словацької, південнослов'янських. Застосування порівняльно-історичного методу під час аналізу тих явищ, що мали місце в розвитку української мови, передбачає обов'язкове залучення відповідних фактів усіх слов'янських, а часто й неслов'янських мов. У цьому плані для науки про історію української мови велике значення має її зв'язок з порівняльно-історичною граматикою слов'янських мов. Важливий матеріал знаходить дослідник історії української мови у

---

[1] Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 313—314.
[2] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 77.
[3] Див.: там же, с. 296.

старослов'янській мові, давнішій літературній мові слов'янських народів, що сформувалася на південнослов'янській (староболгарській) основі. Її пам'ятки засвідчують значно старішу слов'янську лексику, фонетичну систему і граматичну будову, ніж будь-які інші писемні документи слов'янських мов. Крім того, після прийняття християнства Київською Руссю вона довгий час вживалася у східних слов'ян як мова книжна, церковнослужебна. В ній відбито, переважно через помилкові написання слів переписувачами старослов'янських текстів, окремі живі фонетичні й граматичні риси давньоруської мови — основи сучасних східнослов'янських мов.

Та найтісніше наука про історію української мови пов'язана з такими лінгвістичними дисциплінами, як сучасна українська мова та українська діалектологія. Жива українська народна мова в її різному діалектному вияві зберігає багато пережиткових граматичних форм і звукових явищ, які в літературній мові давно зникли або й зовсім їй не були відомі. Сучасна українська літературна мова є одним з етапів у багатовіковому розвитку мови українського народу. Зіставлення і порівняння її фактів і явищ з відповідними фактами і явищами староукраїнської й давньоруської мов допомагає науковому з'ясуванню тих процесів, що відбувалися в ній у минулому.

Багато фонетичних, граматичних та лексичних змін, що сталися в українській народній мові свого часу, відбивають і літературні твори, написані в давньоруську й староукраїнську епоху. Тому історія української мови нерозривно пов'язана також і з історією давньоруської та української літератури.

З інших суспільних наук історія української мови має безпосередній зв'язок з наукою про історію українського народу. Без знання історії народу залишається незрозумілим загальний напрям у розвитку мови, процес її виникнення і формування як мови народності, а далі переростання її в мову національну і нарешті в мову української соціалістичної нації. Без такого знання не можна правильно зрозуміти історичні зв'язки української мови з братніми східнослов'янськими — російською та білоруською, як, зрештою, і зв'язки її з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. Знання історії українського народу допомагає з'ясувати взаємозв'язки і напрям розвитку українських діалектів, їх стосунки із загальнонародною літературною мовою на різних історичних етапах, зрозуміти характер лексичного збагачення української мови в різні періоди її розвитку, темп й інтенсивність фонетичних та граматичних змін у ній, удосконалення її структури. Історія мови, в свою чергу, дає надійний матеріал для вивчення історії народу, рівня його матеріальної культури в той чи інший період, вивчення його зв'язків з іншими народами.

У дослідженнях з історії української мови використовуються наукові надбання української археології, етнографії, фольклористики. Археологія часто дає змогу датувати написання окремих давніх пам'яток, цим самим і встановлювати хронологію тих мовних явищ, що засвідчені в них. Реконструйовані мовні факти, якщо вони підтверджуються даними археології, етнографії, фольклору, завжди набувають більшої достовірності.

§ 3. Основні джерела історії української мови

Історичне вивчення української мови, як і будь-якої іншої, має спиратися на певні дані, на надійний лексичний, фонетичний і граматичний матеріал, який би свідчив про ті зміни, що відбулися в ній, про шляхи її розвитку. Такий матеріал дослідники знаходять в різних джерелах. Серед них основні:

Жива народна мова. Вона зберігає багато пережиткових явищ, свідків минулого нашої мови. В ряді українських північних діалектів, наприклад, до нашого часу на місці етимологічних [о] та [е] в нових закритих складах відповідно до літературного [і] ще вживаються різного типу дифтонги: *стў͡ол, стў͡ел, стў͡ил, стўіл; н'ў͡ос, н'ў͡ис, н'ўіс*. Вони проливають світло на характер процесу зміни давніх [о], [е] в сучасний український голосний [і]: *столъ → стіл, неслъ → ніс*.

Факти сучасної живої мови переконливо свідчать, що голосний [і] в словах типу *сіль, ніж, піч, дід, хліб* не одного походження, оскільки в однакових умовах він в одних із них чергується з [о] та [е], а в інших залишається без змін *(солі, ножа, печі, діда, хліба)*. Зіставлення з відповідними даними давньоруської мови дозволяє точно визначити той звук, з якого походить сучасний [і]. Порівняння сучасних дієслівних форм типу *знали, знала, знало, знав* і *бігли, бігла, бігло, біг* дозволяє висунути припущення, що суфікс **-л-** був властивий усім дієсловам мин. ч., але він у формах чол. р. за одних фонетичних умов занепав, а за інших змінився в [ў]. Зіставлення з фактами давньоруської мови таке припущення повністю підтверджує: *бѣглъ → біг, зналъ → знаў* (орфогр. *знав*). Отже, жива народна мова має значення для вивчення її історії не тільки тим, що вона в своїх говорах часто заховує давні, пережиткові елементи, а й тим, що її матеріал служить джерелом для зіставлень і порівнянь, які допомагають розкрити процеси історичного розвитку тих чи інших мовних явищ.

Писемні пам'ятки. Вони теж дають багатий матеріал для історичного вивчення мови. У багатьох давньоруських і староукраїнських пам'ятках фіксуються живі елементи мовної системи того часу, до якого належить створення цих пам'яток. Найдавніші писемні пам'ятки давньоруської мови збереглися з XI ст., хоч окремі східнослов'янські написи відомі й з попереднього століття. Проте не всі давні пам'ятки мають однакову вагу для вивчення історії мови. Не всі вони однакові за обсягом, не всі з однаковою повнотою відбивають різні елементи структури тієї мови, якою говорило населення Київської Русі. Пам'ятки, які написані мовою, близькою до живої давньоруської, а пізніше до живої староукраїнської становлять особливо цінне джерело для вивчення історії української мови. Однак і ті пам'ятки, що написані чи переписані у нас мовою старослов'янською, теж відбивають, хоч і меншою мірою, східнослов'янські мовні риси, бо місцеві автори й переписувачі їх під впливом власного мовлення припускали в них помилки й відхилення від норм старослов'янської мови. Саме такі помилки та відхилення й використовуються як джерело вивчення історії східнослов'янських мов. Однак при цьому не можна

не зважати на те, що кирилична азбука, яка вживалася в давньоруській мові, була не в усьому придатна для запису звуків східнослов'янських діалектів, вона часто нівелювала їх звукову різноманітність, однаково передавала на письмі звуки, що по-різному вимовлялися на широких давньоруських просторах, тому іноді буває важко визначити в окремих пам'ятках справжнє звукове значення деяких букв, зокрема **г, ѣ, ы,** тверду, м'яку чи пом'якшену вимову приголосних перед голосними переднього ряду тощо. Ось чому мовний матеріал писемних пам'яток має велике значення як джерело для вивчення історії мови лише за умов його використання не ізольовано, а в зіставленні з фактами сучасної живої мови, із свідченнями її місцевих говорів.

Серед писемних давньоруських пам'яток є датовані й недатовані. Датовані пам'ятки, особливо ті, в яких, крім вказівки на час написання, містяться також відомості про їх автора й місце написання, дають більш надійний матеріал для встановлення хронології певних мовних явищ та їхнього територіального поширення, ніж пам'ятки недатовані, час написання яких визначається здебільшого лише приблизно на підставі їх змісту та палеографічних ознак, зокрема ті з них, що написані невідомим автором і невідомо, в якій місцевості.

Свідчення споріднених мов. У споріднених мовах, кожна з яких розвивається за власними внутрішніми законами, все те спільне в лексиці, фонетиці та граматиці, що вони успадкували від попереднього періоду, змінюється неоднаково і нерівномірно. Одні мови досить часто зберігають такі риси, які в інших уже давно втрачені і становлять для них історичне минуле. Тому та мова, яка зберегла ту чи іншу давнішу рису, занепалу в споріднених з нею мовах, може служити джерелом у вивченні історії даного явища. Так, наявність у польській мові носових [ǫ], [ę] допомогла О. Х. Востокову довести, що подібні голосні були відомі на певному етапі їхнього розвитку всім слов'янським мовам. Залишки тонічного наголосу в сербохорватській мові дозволяють визначити зміну наголошування слів в інших слов'янських, у тому числі й східнослов'янських, мовах.

Для історії української мови особливо багатий матеріал знаходимо в найближче споріднених з нею мовах російській та білоруській. Так, збереження російською й білоруською мовами давньоруських голосних [ы] та [и] (граф. білор. **ы, і**) допомагає визначити походження сучасного українського звука [и] (пор. укр. *син, тихо,* рос. *сын, тихо,* білор. *сын, ціха*).

Ті самі звуки чи звукосполучення в споріднених мовах можуть дати різні рефлекси. Давньоруські **ръ, лъ** і **рь, ль** у відкритому складі з слабким зредукованим у російській мові змінилися в **ро, ло** і **ре, ле,** в білоруській — у **ры, лы,** а в українській — у **ри, ли**. Російська мова дає змогу визначити, з якого саме зредукованого розвинувся в таких звукосполученнях білоруський голосний **ы** і український **и** (пор. рос. *глотать, тревога,* білор. *глытаць, трывога,* укр. *глитати, тривога*). Використовуючи факти російської мови, можна дійти висновку, що в українських словах *тривога* і *кричати* голосний **и** в аналогічних звукосполученнях не одного, а різного походження (пор. рос. *тревога, кричать*).

Лексичні запозичення до східнослов'янських мов і з східнослов'янських до інших. Зрозумінню деяких явищ з історії східнослов'янських мов, зокрема тих явищ, що сягають дописемного давньоруського періоду, допомагають різні східнослов'янські лексичні запозичення до мов неслов'янських або й неіндоєвропейських. Запозичені, наприклад, у VII—VIII ст. з давньоруської мови до фінської слова *talkoo, värttina,* ранні запозичення до балтійських мов таких слів, як *skavarda, čerpė* (лит.) і подібних, дають змогу, поряд з іншими даними, з'ясувати походження східнослов'янського повноголосся (укр. *толока, веретено, сковорода, черепок*). Аналізуючи запозичені до давньоруської лексики на початку IX ст. іменники *варяг* (д.-рус. *варягъ,* д.-сканд. *varingr*), *угр* (д.-рус. *оугрє,* лат. *ungari,* нім. *Ungarn*) і деякі інші, О. І. Соболевський довів, що десь у першій половині IX ст. давньоруська мова ще мала носові голосні [ę], [ǫ], бо інакше звукосполучення *in, un* перед приголосними збереглися б, а не змінилися б в [ę], [ǫ] і далі в чисті голосні [а], [у]. Давньоруське слово *Игорь,* запозичене в X ст. (сканд. *Ingvarr*), свідчить, що в цей період носових [ę], [ǫ] в давньоруській мові вже не існувало.

Топоніміка. Топонімічні назви (найменування країн, населених пунктів, вулиць, рік, гір, долин, ярів і под.) іноді приховують такі звукові і граматичні особливості, які в живій мові давно вже втратилися, отже, вони можуть бути використані як свідчення історичного минулого в розвитку звуків і форм, досліджуваних у мові. Так, у назві річки *Рось* зберігся давній голосний [о] в закритому складі, хоча в інших словах у такій позиції він в українській мові змінився на [і]. Зберігає давній [о] й назва міста *Теребовля,* хоча загальні слова аналогічного звукового складу вживаються відповідно з секундарним [і] *(зимівля).* Назви російських міст *Ярославль, Лихославль, Переяславль-Залєсський,* українського *Любомль* приховують давню форму присвійних прикметників, хоч у загальних словах вона давно втрачена.

Письмові свідчення іноземних джерел. Цінний матеріал для історії мови, особливо давнього періоду, від якого дуже мало власних писемних пам'яток, можна часом знайти в іноземних джерелах. Так, наприклад, у праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи», написаній грецькою мовою в 949 році, подаються назви східнослов'янських племен, імена давньоруських князів, назви давньоруських міст, дніпровських порогів тощо, що допомагає з'ясувати природу окремих давньоруських звуків та їх змін, зокрема засвідчує відсутність уже на той час в давньоруській фонетичній системі носових голосних. Про фрикативну вимову приголосного **г** у південно-західних говорах давньоруської мови можна зробити висновок з підпису Анни Ярославни, дочки київського князя Ярослава Мудрого, що була одружена з французьким королем Генріхом І, поставленому нею кириличними літерами на латинській грамоті, виданій у 1063 році від імені малолітнього короля Франції Філіппа І. Окремі дані, варті уваги історика східнослов'янських мов, містять ранні вірменські, арабські й деякі інші писемні джерела.

§ 4. Місце української мови серед інших слов'янських мов

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Всі слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: с х і д н о с л о в' я н с ь к у—мови російська, українська і білоруська; з а х і д н о с л о в' я н с ь к у — мови польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва тепер полабська; п і в д е н н о с л о в' я н с ь к у — мови болгарська, македонська, сербохорватська і словенська. Слов'янські мови становлять одну з груп індоєвропейської сім'ї мов.

Генетично, тобто з походження, споріднені мови характеризуються значною спільністю їх лексики, близькістю морфологічної і синтаксичної будови, наявністю закономірних звукових співвідношень. У слов'янських мовах однаково називаються, наприклад, майже всі основні родинні поняття, сільськогосподарські рослини і свійські тварини, явища зовнішнього світу, частини тіла людини і подібні, як-от: укр. *рід, отець, мати, син, дочка, брат, сестра, дід, баба, овес, пшениця, кінь, бик, коса, борона, літо, зима, ніч, вода, рука, ніс* і т. ін.; рос. *род, отец, мать, сын, дочь, брат, сестра, дед, баба, овес, пшеница, конь, бык, коса, борона, лето, зима, ночь, вода, рука, нос;* білор. *род, маці, сын, дачка, брат, сястра, дзед, баба, авёс, пшаніца, конь, бык, каса, барана, лета, зіма, ноч, вада, рука, нос;* польськ. *ród, ojciec, matka, syn, córka* (із *dъcorka*), *brat, siostra, dziad, baba, owies, pszenica, koń, byk, kosa, brona, lato, zima, noc, woda, ręka, nos;* чеськ. *rod, otec, matka, syn, bratr, sestra, děd, bába, oves, pšenice, kůň, komoň, býk, kosa, brány, léto, zima, noc, voda, ruka, nos;* болг. *род, майка, син, дъщеря, брат, сестра, дядо, баба, овес, пшеница, кон, бик, коса, брана, лято, зима, нощ, вода, ръка, нос;* с.-х. *рȏд, ȍтац, мȁти (мâјка), сȋн, брȁт, сѐстра, дȇд, бȁба, ȍвас, пшѐница, кȍњ, бȋк, кȍса, бра́на, лѐто, зи́ма, нȏћ, вȍда, ру́ка, нȏс.*

Слов'янським мовам властиві майже всі ті самі граматичні категорії (числа, роду, відмінка; особи, виду, стану, часу і т. ін.); виняток становить лише болгарська мова, що втратила категорію відмінка іменників. Споріднена в слов'янських мовах будова речення, хоча, звичайно, кожній з них властиві й певні особливості в синтаксичній структурі.

До важливих звукових співвідношень слов'янських мов належать:

а) повноголосся **-оро-, -оло-, -ере-** в східнослов'янських відповідно до звукосполучень **ра, ла, ре, ле** в південнослов'янських та **ro, lo, re, le** чи **ra, la, re, le** в західнослов'янських мовах: укр. *корова, голова, берег, молоко;* с.-х. *крȁва, гла́ва, брȇг, мле́ко;* польськ. *krowa, głowa, brzeg, mleko*; чеськ. *kráwa, hlava, břeh, mléko;*

б) звукосполучення **ра, ла** і **ро, ло** (**ra, la, ro, lo**) на початку слова перед приголосним у східнослов'янських та західнослов'янських мовах відповідно до **ра, ла** у південнослов'янських: укр. *рало, лако́мий, робота, лодка;* чеськ. *rádlo, lakomec, robota, lodka;* болг. *рало, лакомец, работа, ладия;*

в) голосний [о] на початку слова в східнослов'янських мовах відповідно до [je] в західнослов'янських та південнослов'янських: укр. *один, озеро, осінь;* чеськ. *jeden, jezero, jeseň;* болг. *един, езеро, есен;*

г) звукосполучення **зв** і **цв** перед рефлексом [ě] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до **hv, kv (gw, kw)** у західнослов'янських: рос. *звезда, цвет,* укр. *звізда, цвіт,* с.-х. *звѐзда, цвêт,* чеськ. *hvězda, květ,* польськ. *gwiazda, kwiat;*

д) звук [ж], [дж] з давнішого [dj] і звук **ч** з давнішого [tj] і [kj] у східнослов'янських мовах відповідно до [dz], [z] і [c] у західнослов'янських та [жд], [щ] або [ђ], [ћ] у південнослов'янських: рос. *межа, свеча, ночь, хожу,* укр. *межа, свіча, ніч, ходжу;* чеськ. *meze, svíce, noc,* польськ. *miedza, świeca, noc;* болг. *межда, свещ, нощ,* с.-х. *мѐђа, свéћа, нôћ* [1];

е) приголосний [л] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до [dl], [tl] у західнослов'янських: укр. *мило, сало, крило, плела;* с.-х. *мѝло, сàло, крѝло, плела;* чеськ. *mýdlo, sádlo, pletla,* та деякі інші.

Звуковою системою, граматичною будовою і словниковим складом українська мова найближча, звичайно, до мов російської та білоруської. В. І. Ленін у статті «Україна» підкреслював, що український і російський народи дуже близькі між собою «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» [2]. Ці слова повністю стосуються й білоруського народу та його мови. Проте, характеризуючись багатьма спільними рисами, кожна із східнослов'янських мов має і свої специфічні риси. Так, тільки українській мові властива зміна етимологічного [о] та [е] в [і] у нових закритих складах *(стіл, ніч, піч),* вживання звука [і] на місці давнього [ě] *(хліб, білий, тісто),* звука **и** відповідно до давніх [ы] — [і] *(дим, нива,* рос. *дым, нива,* білор. *дым, ніва),* ствердіння приголосних перед [е] *(теплий, клен, день),* збереження палаталізованої вимови **ц** *(місяць, швець),* дзвінка вимова приголосних у позиції перед глухими та в абсолютному кінці слова *(кладка, ложка, дуб, сніг)* і деякі інші.

У морфологічній будові властиві лише для української мови іменникові флексії давального відмінка однини **-ові, -еві** *(братові, ковалеві),* флексія орудного відмінка **-ою, -ею** без паралельної форми **-ой, -ей** *(з рідною сестрою, своєю землею),* інфінітиви на **-ти** після голосної основи *(робити, діяти)* та після основи з кінцевим **г** і **к** *(могти, пекти,* рос. *мочь, печь,* білор. *магчы, пячы),* дієслівна флексія **-мо** в першій особі множини *(беремо, робимо, берімо, робімо),* прикметникові суфікси **-ськ-, -зьк-, -цьк-** з палаталізованими зубними *(сільський, запорізький, робітницький).* Кожна східнослов'янська мова має певні особливості в синтаксичній будові (пор. укр. *додержати слова* — род. відм., рос. *сдержать слово* — знах. відм.; укр. *користуватися з нагоди* — род. відм., білор. *карыстацца выпадкам* — орудн. відм. і т. ін.). У лексичному складі кожної з них є вживані лише в ній слова, як-от

[1] Сербохорватський приголосний ђ вимовляється як палаталізований **дж**, ћ — як палаталізований **ч**.

[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 32, с. 334.

в українській: *багаття, баритися, гарний, загальний, лелека, мрія, мріяти, міркувати, смуга, цап* тощо. Деякі спільні для всіх східнослов'янських мов слова мають у них неоднакове лексичне значення (пор. укр. *чоловік*, що за своїм лексичним значенням дорівнює російському і білоруському *муж*, і російське *человек* та білоруське *чалавек*, що відповідають українському *людина*).

Окремі фонетичні, граматичні та лексичні риси властиві лише одній із східнослов'янських мов, у той час як їх відповідники в інших двох мовах спільні. Так, наприклад, українська мова разом з російською зберігає пом'якшені [д'] і [т'] (укр. *діти, гість*, рос. *дети, гость*) відповідно до білоруських [дз'] і [ц'] *(дзеці, госць);* у ній, як і в російській мові, розрізняються твердий і пом'якшений приголосний [р] *(гора, зоря*, рос. *гора, заря)* при їх нерозрізненні в білоруській мові *(гара, зара, гавару);* українській і білоруській мовам властиві африкати [дж] і [дз] (укр. *ходжу, бджола, дзвін;* білор. *ураджай, дзынкаць*), фрикативний [г] (укр. *голос, нога;* білор. *голас, нага*), асиміляція звука [j] попереднім палаталізованим приголосним (укр. *життя, весілля*, білор. *жыццё, вяселле);* у російській мові відповідно вживаються приголосні [ж] і [з] *(хожу, звон)*, проривний [г] *(голос)*, зберігається звук [j] *(веселье)*. Більша чи менша спільність тих або інших звукових, граматичних і лексичних явищ між окремими східнослов'янськими мовами пояснюється конкретними умовами їхнього розвитку на різних етапах історії цих мов.

§ 5. Походження української мови

Археологічні дані свідчать, що слов'яни споконвіку живуть у Європі. Всі вони колись становили етнічну й культурну спільність і користувались єдиною мовою, хоч і з наявними в ній діалектними відмінностями. Ця мова відома в науці під назвою спільнослов'янської, або праслов'янської.

Спільнослов'янська мова сформувалася на базі давньоіндоєвропейської, первинною основою якої були, як вважають, споріднені племінні діалекти періоду кам'яного віку, що характеризувалися близькістю їх лексичного складу, фонетичної системи і граматичної будови й спільними для всіх них основними процесами розвитку. Відомо, що в умовах первіснообщинного ладу економічні зв'язки між племенами, як і членами того самого племені, були не тривкими, тому одні племена часто розпадалися, а на їх основі виникали нові. Разом з цим розпадалися й племінні діалекти, даючи початок утворенню нових діалектів, бо тоді, як зауважував Ф. Енгельс, «в дійсності плем'я і діалект по суті збігаються»[1]. Коли первіснообщинний лад став розпадатися, виникають міцніші економічні зв'язки між племенами, розпад племен і їх діалектів помітно зменшується, починають діяти, а згодом і переважати інші суспільні процеси, що ведуть до об'єднання племінних діалектів. Господарські, військові і політичні умови спричиняють до того, що

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 88.

виникає потреба зближення племен і утворення племінних союзів, а це сприяє тому, що на основі дрібніших племінних діалектів утворюється нова, більша за обсягом мовна спільність, яка поступово набуває нових особливостей в лексиці, фонетиці і граматичній структурі. В таких чи подібних суспільних умовах відбувалося, ймовірно, зближення й об'єднання споріднених давньоіндоєвропейських племінних діалектів, що стало початком утворення спільнослов'янської мовної єдності.

Процес формування спільнослов'янської мови припадає приблизно на IV—III тисячоліття до нашої ери. Він не був, звичайно, короткочасним і прямолінійним, навпаки, він був дуже складним і тривалим, бо й пізніше племінні союзи не тільки виникали, а й розпадалися. Зважаючи на найбільшу порівняно з іншими індоєвропейськими мовами спорідненість слов'янських мов з балтійськими, багато вчених не без підстав уважають, що в історії цих мов існував спільний слов'яно-балтійський період як перший етап їхнього виділення з індоєвропейської мовної єдності[1].

Перші, ще досить неясні, згадки про слов'ян під ім'ям *неврів* і *будинів* зустрічаються у грецького історика Геродота, що жив у V ст. до н. е. Геродот називає їх північними сусідами скіфів. У римського історика I ст. н. е. Плінія Старшого слов'яни виступають під іменем *венеди,* що займають землі між Карпатами і Балтійським морем. Під цим же ім'ям виступають слов'яни й у Таціта, римського історика I—II ст. н. е. За свідченням олександрійського географа II ст. н. е. Птолемея Клавдія, слов'яни займали досить велику територію. Карпатські гори називалися тоді за їх ім'ям Венедськими, а сучасна Гданська затока на Балтійському морі — Венедською затокою.

Повніші й вірогідніші відомості про слов'ян можна знайти в працях готського історика Йордана «Історія готського народу» (551 р.), грецьких істориків Прокопія Кесарійського «Історія війни з готами» (551—554 рр.) та Маврікія «Стратегіка» (кінець VI ст.). Прокопій Кесарійський та Маврікій поділяють слов'ян на дві групи — *склавінів* та *антів,* зазначаючи при цьому, що обидва ці народи дуже близькі між собою, говорять однією мовою й мають спільний побут. Йордан поділяв слов'ян на три групи — *венетів, антів* і *склавінів*. Венети, за Йорданом, живуть на північ від Карпат у басейні ріки Вісли, анти — між Дністром і Дніпром, а склавіни займають територію на південь від венетів до нижньої течії Дунаю і Дністра. Очевидно, під ім'ям венети виступають предки західних слов'ян, анти — східних і склавіни — південних.

У сучасній науці переважає думка, що в кінці минулої ери й на початку першого століття нашої ери слов'янські племена, які займали досить велику територію, розпалися спершу на дві групи — східну і західну. Пізніше внаслідок переселення західних і східних слов'ян на Балканський півострів виникає й південнослов'янська група племен. Приблизно до VI ст. період слов'янської мовної єдності закінчується,

---

[1] Пор.: Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., Изд-во иностр. лит-ры, 1958, с. 218—224.

кожна слов'янська група починає набувати власних мовних особливостей; важливіші фонетичні, граматичні і лексичні зміни, що відбуваються в слов'янських діалектах, уже не охоплюють всього їх ареалу або ж по-різному виявляються в кожній слов'янській мовній групі. Це і є початок самостійного існування східнослов'янської мовної єдності, чи спільносхіднослов'янської мови.

За свідченням «Повісті временних літ», найдавнішого нашого літопису, написаного на початку XII ст., східні слов'яни в IX ст. складалися з тринадцяти племен. Проте їх давня племінна організація, що грунтувалася на родових союзах, в процесі розкладу первіснообщинного ладу була вже порушена і становила більш складне угруповання. Східнослов'янські племена, про які говориться в літопису, на той час являли собою не родові, а територіально-політичні об'єднання. Про це, між іншим, свідчить і той факт, що старі племінні назви починають витіснятися новими, територіальними, як, наприклад, *дуліби* поступаються назві *волиняни*, колишні *ільменські слов'яни* починають називатися *новгородці*.

Кожне східнослов'янське плем'я мало, звичайно, свій племінний діалект, у якому могли існувати й місцеві говори як пережиток попереднього дрібнішого мовно-племінного членування. Однак якихось значних розходжень між східнослов'янськими діалектами не спостерігалось, всім їм тією чи іншою мірою були властиві спільні мовні процеси, наприклад, утрата носових голосних, розвиток повноголосся, спрощення групи приголосних [dl], [tl], зміна початкового [e] в [o] та ін. Тому всі вони і належали до єдиної спільносхіднослов'янської мови. Проте розклад первіснообщинного ладу й утворення відносно відособлених князівств феодальної доби сприяли виникненню нових мовних особливостей, внаслідок чого між ними утворилася більш чи менш помітна лексична, граматична й фонетична диференціація. За фонетичними особливостями, щоправда, недостатньо вивченими, східнослов'янські діалекти того й дещо пізнішого часу об'єднують у три групи: північну, до якої відносять діалекти новгородців і кривичів, середню, що складається з діалектів в'ятичів, радимичів, дреговичів і полочан, та південну, до якої належать діалекти полян, сіверян, деревлян, дулібів (чи волинян), уличів, тиверців і білих хорватів. Північна група характеризувалась оканням і проривним [g], а також і цоканням, що, можливо, виникло ще в той час; середній групі властиве акання і фрикативний [h], південній — теж фрикативний [h] і окання.

У IX ст. для всіх східних слов'ян поширюється спільна назва *Русь*, яка поступово витіснила давніші племінні й групові їх назви; зокрема, вже з VII ст. виходить з ужитку ім'я *анти*, яке до того локалізувалось як найменування південної групи східнослов'янських племен. Ім'я *Русь* місцевого походження і здавна відоме як на півночі, так і на півдні східнослов'янської території.

До початку IX ст. феодальні відносини у східних слов'ян уже остаточно перемогли. У процесі розвитку класового суспільства виникає у східних слов'ян могутня феодальна держава — Київська Русь, яка протягом X ст. об'єднала всі східнослов'янські землі. Таким чином,

етнічна єдність східних слов'ян знайшла велику підтримку в державно-політичній єдності, а це, в свою чергу, сприяло їх інтенсивному мовному зближенню. У межах Київської держави в IX—XII ст. на основі східнослов'янських племен і їх діалектів відбувається формування єдиної давньоруської народності і єдиної давньоруської мови. Зближенню східнослов'янських діалектів сприяла і давньоруська літературна мова, єдина на всіх землях Київської держави, та мова багатогранної народної творчості, що інтенсивно поширювалася на всій східнослов'янській території.

Процес формування давньоруської народності і давньоруської мови зумовив остаточне зникнення з ужитку в східних слов'ян їхніх племінних назв. Ім'я полян у літописах востаннє згадується під 944 р., древлян — під 990 р., словен — під 1018 р., кривичів —під 1149 р., радимичів — під 1169 р., сіверян — під 1183 р. Найдовше затрималась у літописах назва в'ятичів, яка востаннє згадується під 1197 р.

Дальший розвиток феодалізму на давньоруських землях спричинився до виникнення в межах Київської держави ряду самостійних князівств, з їх відокремленим політичним і економічним життям, внаслідок чого починають формуватися територіальні діалекти, межі яких не збігаються з межами колишніх діалектів племінних, оскільки в тій самій феодальній області об'єднувалося й довгий час жило населення, що належало з походження до різних племінних угруповань. Проте в цей період (XII—XIII ст.) єдність давньоруської мови, незважаючи на виникнення в ній територіально-діалектних відмінностей, не втрачається, основні процеси її розвитку (занепад і вокалізація [ъ], [ь], перегрупування іменних відмін тощо) поширюються на всі давньоруські діалекти.

У середині XIII ст. єдина східнослов'янська держава — Київська Русь, послаблена внутрішніми суспільно-політичними суперечками, не витримала монголо-татарської навали й перестала існувати. Це зумовило послаблення інтеграційних процесів у давньоруській мові і посилення в ній процесів диференційних, активізацію давніших місцевих мовних рис і виникнення нових.

Посиленню диференційних процесів і нагромадженню локальних мовних елементів у лексиці, граматиці і звуковому складі діалектів східних слов'ян сприяли тогочасні історичні умови, які склалися в землях колишньої Київської Русі і які спричинилися до утворення на основі єдиної давньоруської народності трьох східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської . Її західні землі на початку XIV ст. потрапили під владу Литовського князівства, а в другій половині того ж століття Литва заволоділа й більшою частиною її південної території, зокрема Чернігівсько-Сіверським князівством близько 1356 р., Київщиною, Переяславщиною і Поділлям близько 1362 р. Галичина та західна частина Волині підпали під владу феодальної Польщі, північна Буковина — під владу Молдавського князівства, а пізніше теж ввійшла до складу Польщі. Північно-східні землі з XIV ст. об'єднуються навколо Москви, що стає осередком централізованої Російської держави. Московське князівство стало центром формування російської народності, а на давньоруських

землях, що перебували в складі Литовсько-Руського князівства і Польщі, формуються українська і білоруська народності.

Однією з ознак народності є мова. Суспільні події, що «привели до утворення окремих східнослов'янських народностей, самі по собі не викликали,— як зазначає Ф. П. Філін,— тих чи інших мовних явищ (за винятком певних шарів лексики), але давали напрямок мовному розвиткові, були соціальною базою реалізації закономірностей, закладених у самій мові». Діалектні риси, що існували ще в давньоруській мові, разом з тими, які виникали пізніше, починають сприйматись як диференціальні ознаки мови народності, а нові діалектизми тепер поширюються звичайно лише в межах території, що її займає певна народність. Усе це поглиблювало, безсумнівно, наростання особливостей кожної з мов східнослов'янських народностей, і «кінець кінцем відмінності між ними виявились далеко більш істотними, ніж відмінності між будь-якими говорами в межах кожної з них» [1].

У XIV—XV ст. набувають уже «широкого розповсюдження особливості, характерні для російської, української і білоруської мов» [2]. Отже, цей період можна вважати початком існування вже сформованих окремих мов східнослов'янських народностей. Базою формування мови української народності були в основному давньоруські територіальні діалекти населення Київського, Чернігівсько-Сіверського і Галицько-Волинського князівств. Говіркові особливості в межах кожного з цих діалектів почали сприйматись уже як місцеві різновиди власне української мови, що далі консолідувалася в процесі боротьби українського народу проти іноземного поневолення, в першу чергу проти економічного, політичного і національного гноблення шляхетсько-магнатської Польщі, до складу якої після Люблінської унії 1569 р. ввійшли майже всі українські землі. Найвищим виявом цієї боротьби була визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., що завершилася возз'єднанням України з Росією. Визволення України з-під польсько-шляхетського поневолення, возз'єднання її в одній державі з Росією відіграло велику позитивну роль в економічному розвитку і загальному культурному зростанні українського народу, а разом з тим і в розвитку, збагаченні й удосконаленні української мови, яка в подальшій своїй історії перебувала в постійних взаємозв'язках з братньою російською мовою.

Виникнення капіталізму в Росії, що йшов на зміну феодалізму, пов'язане з переростанням народностей у нації, а їх мов — у мови національні. Буржуазні нації, зародившись в надрах феодально-кріпосницького суспільства, остаточно склалися в другій половині XIX ст., після скасування кріпацтва.

Спільна мова, закріплена в літературі, є однією з характерних ознак нації. Основою формування української національної мови стали ті діалекти, що обслуговували населення найбільш економічно розвиненої української території. У кінці XVIII — в першій половині

---

[1] Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 638.

[2] Там же, с. 635.

XIX ст. такими виявилися діалекти саме тих земель України, які входили до складу Росії і були втягнені в загальну її економічну систему. Разом з тим ці діалекти були і найбільш монолітними, з найменш виявленими місцевими відмінностями. Такими у той час були діалекти південно-східного наріччя, зокрема середньонаддніпрянські та східнополтавські як його ядро. Вони й лягли в основу формування української національної мови.

Переростання мови народності в національну виявляється перш за все в поширенні на всій національній території і закріпленні в літературному вжитку, поряд з використанням спільних для всіх говорів слів та фонетичних і граматичних засобів, також таких слів і граматичних та звукових явищ, які до того були властиві лише діалектам, що лягли в основу формування національної мови. Своє літературне закріплення українська національна мова дістала насамперед у творах І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, Т. Г. Шевченка. Революційно-демократична творчість Т. Г. Шевченка стала зразком для всіх українських прогресивних письменників, її мовні норми поширились і закріпились у загальному літературному вжитку. Саме тому Т. Г. Шевченко вважається основоположником сучасної української літературної мови.

Піднесення мови народності до ступеня національної характеризується також розширенням сфери вживання її в літературі. Українська літературна мова, незважаючи на несприятливі умови, що історично склалися для неї (належність українських земель до складу окремих держав, царські заборони, відсутність українських шкіл тощо), ще в дожовтневу добу, підтримувана російськими прогресивними колами, використовуючи досягнення російської літературної мови, в розвитку художніх і публіцистичного стилів досягла високого рівня, хоча становлення інших її структурно-функціональних стилів (наукового, ділового, виробничо-професійного тощо) в силу цих умов відставало.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно змінилися умови розвитку української літературної мови. Внаслідок здійснення ленінської національної політики Комуністичної партії і Радянського уряду вона стала обслуговувати всі різноманітні функції, всі суспільні потреби української соціалістичної нації і досягла того рівня досконалості, якого вимагає найпередовіше в світі соціалістичне суспільство, розквіт його господарства, науки, техніки, культури, літератури; в українській мові досягли всебічного розвитку всі її структурно-функціональні стилі. Після возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі — Українській Радянській Соціалістичній Республіці — українська літературна мова стала надбанням усього українського народу, завершилося становлення єдиних її норм на всій території її поширення.

§ 6. Походження східнослов'янської писемності

Виникнення письма має надзвичайно важливе значення в історії народу. Письмо — одне з найістотніших знарядь культури, яке в просторі і часі розширює функціонування мови.

Проблема виникнення письма у східних слов'ян дуже складна й досі остаточно ще не розв'язана. Складність її розв'язання насамперед зумовлюється тим, що в розпорядженні науки немає найдавніших пам'яток слов'янської писемності. Найбільш імовірно, що в східних, як і в інших, слов'ян спершу виникло письмо у вигляді різного типу рисок і їх комбінацій, вирізуваних на дереві чи іншому матеріалі. Очевидно, саме таке письмо мав на увазі Чорноризець Храбр, коли в складеному десь у кінці IX або на початку X ст. сказанії «Про письмена» писав, що «прежде оубо словене не имѣхоу книгъ, но чертами и рѣзами чьтехоу и гатаахоу, погани суще». Письмо у вигляді «черт і різ» використовували для позначення належності речей певній особі, позначення кількості речей, тварин або осіб, для гадання та інших подібних функцій. Залишки такого письма археологи знаходять на різних пам'ятках матеріальної культури.

Починаючи з VII—VIII ст. слов'яни налагоджують тісні зв'язки з Візантією. Господарський і культурний розвиток їх, інші практичні потреби вимагали досконалішого письма. В таких умовах у слов'ян, природно, розповсюджується грецьке письмо, яке поступово пристосовувалося до передавання слов'янських звуків (у різних місцевостях, звичайно, не однаково). Мали, певно, свій різновид грецького письма і східні слов'яни. Можливо, саме про нього йдеться у Житії Кирила, відомій пам'ятці X ст. В ній зазначається, що Кирило, коли їздив у 860 р. з візантійською місією до хозар, по дорозі зупинявся в Херсонесі в Криму і «обрѣте тоу еуаггеліє і ѱалтырь роусьскыми писмены писано и чловѣка обрѣть глаголюща тою бесѣдою и бесѣдова съ нимь, и силоу рѣчи приимь, своєи бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и согласнаа». Таке письмо, вживане в той час у слов'ян, називають протокириличним.

Поряд з грецьким використовувалось в окремих слов'ян, головним чином західних, також письмо латинське, про що теж знаходимо відомості у Храбра. Слов'яни «кръстивше же сѧ римскими и гръчьскыми письмены нуждаахоусѧ словенскоу рѣчь безъ устроєниѩ».

У 862—863 рр. грецькі місіонери брати Кирило і Мефодій, готуючись до просвітительської діяльності в Моравії, упорядкували протокириличне письмо, спростили форму літер, наблизивши їх до грецького уставного письма, поширеного в богослужебних книгах, додали окремі літери й привели в систему відповідність азбуки до слов'янської фонетики, поклавши в основу найбільш відомий їм солунський діалект староболгарської мови, і переклали, користуючись упорядкованою ними азбукою, потрібні їм богослужебні книги з грецької на слов'янську мову. Ця мова одержала назву старослов'янської, а азбука, вживана в ній, відома під назвою кирилиці.

Поряд з кирилицею в слов'янській писемності відома й інша азбука — глаголиця. На питання про те, яка з цих двох азбук виникла

раніше, в науці досі немає однозначної відповіді. Деякі вчені вважають, що Кирило створив не кирилицю, а глаголицю, кирилиця ж виникла на зміну складній глаголиці аж у кінці IX ст. і автором її був Климентій, учень Кирила. Інші, теж додержуючись погляду на глаголицю як на індивідуальний витвір Кирила, висловлюють припущення, що кирилиця виникла природно, шляхом слов'янізації грецького письма. Останнім часом на користь цього погляду висуваються нові аргументи, зокрема в зв'язку з віднайденням у Київському Софіївському соборі видряпаної якимось гострим предметом на фресковій штукатурці XI ст. азбуки, що складається з 27 літер, з яких 23 повністю відповідають грецькому алфавітові, а чотири — **б, ж, ш, щ** — нові, слов'янські[1]. На підставі складу софіївської азбуки можна зробити висновок, що вона являє собою один з варіантів грецько-слов'янського письма [2]. Отже, софіївська азбука «відбиває той етап розвитку слов'янської писемності, коли відбувалося поступове ослов'янювання грецького алфавіту і додавання до нього перших слов'янських літер... Вона підкріплює погляд тих учених, які вважають, що глаголиця, яка зберігає сліди індивідуальної творчості і винайдена Кирилом у 863 році, була старіше кирилиці». При цьому не заперечується те, що ще «старіше від глаголиці протокириличне письмо, яке існувало у слов'ян задовго до винаходу Кирила» [3].

Проте все ж важко узгодити викладені тут міркування про таке пізнє існування грецько-слов'янського письма з тим фактом, що вже на початку X ст. східні слов'яни користувалися звичайною кириличною азбукою, в тому числі й літерами, яких немає в грецькому алфавіті, про що свідчить відкритий у 1949 р. Гнєздовський напис, що читається як «гороушна», «гороухща» або «гороунща». Про використання кирилиці в слов'янському письмі до XI ст. свідчать і різні написи, знайдені на території Болгарії, зокрема в Круглій церкві м. Преслава. З цього погляду більш прийнятне припущення Е. Георгієва, який також вважає Кирила творцем глаголиці, а кирилицю розглядає як результат еволюційного розвитку на слов'янському грунті грецького письма. Е. Георгієв відносить процес завершення еволюції кирилиці та її удосконалення на перші десятиліття після офіційного охрещення болгар у 865 р. [4]. Немає, звичайно, підстав заперечувати, що кирилиця виникла як завершення еволюційного процесу слов'янізації грецького письма, але важко зрозуміти, чому Кирило, готуючись з братом Мефодієм до дуже відповідальної місіонерської діяльності, не скористався з уже відомого йому слов'янізованого грецького письма, досить простого за своєю формою, а склав зовсім нову і до того набагато складнішу за формами літер азбуку. Природніше припустити, що саме він взяв на себе роботу над остаточним пристосуванням протокириличного письма до слов'янської фонетики. Це ніяк не заперечує того, що зміна форм окремих літер могла відбуватися і після Кирила.

[1] Див.: Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI — XVII вв.). К., 1976, с. 12.
[2] Див.: там же, с. 236.
[3] Там же, с. 240.
[4] Див.: Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952, с. 45.

Тому, виходячи з наведених міркувань, найбільш близькою до істини вважаємо гіпотезу, за якою походження глаголиці пов'язується з давніми «чертами і різами». На їхній граматичній основі у слов'ян розвинулося протоглаголічне письмо, в першу чергу у східних, бо саме в них найчастіше знаходять у різній формі його залишки. Однак, коли Кирило упорядкував слов'янську азбуку, то проста й зручна для вжитку кирилиця витіснила всі інші різновиди письма, поширеного у слов'ян, в тому числі й протоглаголичні. Особливо цей процес посилився після прийняття ними християнства, в зв'язку з чим і виникло «прагнення до уніфікації письма як знаряддя державного релігійного культу»[1].

Однак на південно-західних землях слов'янства, де відбувалося переслідування католицьким духовенством книг, написаних кирилицею, протоглаголичне письмо, занесене туди в кінці IX ст. зі східних слов'янських земель, відроджується уже як тайнопис. Водночас воно унормовується й удосконалюється під впливом кирилиці, внаслідок чого й виникла відома з найдавніших писемних пам'яток глаголиця як друга слов'янська азбука. Саме цим зумовлений той факт, що порядок літер, їхні назви і звукове значення в глаголиці й кирилиці в основному збігаються, хоча форма їх і відмінна. Так уявляється в світлі відомих у нас фактів походження слов'янського письма. Проте вважати, що ця проблема вже остаточно розв'язана, ще немає підстав.

Найдавніші східнослов'янські пам'ятки написані кирилицею, яка вже від початку X ст. поширювалась у давній Русі, головним чином разом з розповсюдженням християнства. В історії кириличного письма розрізняють три періоди: устав, півустав і скоропис. Найдавніший з них устав, що виник під впливом грецького уставного письма. Він вживався в давньоруській мові і в ранній період розвитку мов східнослов'янських народностей (XIV—XVI ст.). Уставному письму властиві великі прямі літери, не з'єднані між собою. З середини XIV ст. починає поширюватися півуставне письмо. Його літери менші за розміром, часто вони пишуться з нахилом вправо, їхня геометрична форма не завжди витримується, окремі літери виносяться над рядок. З кінця XIV ст. виникає й розповсюджується скоропис, літери в якому з'єднуються, форма їх ще більше порушується. В середині XVI ст. в східних слов'ян виникає друкарство; друкований алфавіт створений з деякими змінами на основі півуставного письма. Перша датована книга під назвою «Апостол» надрукована в Москві в 1564 р., на Україні у Львові — в 1574 р. Іваном Федоровим.

На початку XVIII ст., в 1708 р., старий друкарський алфавіт зазнав реформи: з нього усунені деякі зайві літери, як ω, ѯ, ѱ, форми літер спрощені. У Росії удосконалений алфавіт використовувався в книгах цивільного змісту, тому одержав назву «гражданська азбука». На її основі створені сучасна українська і білоруська азбуки, а також болгарська й сербська. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі російської азбуки сформувались алфавіти більшості мов народів Радянського Союзу.

---

[1] Истрин В. А. История письма. М., 1961, с. 306.

§ 7. Найважливіші писемні пам'ятки

Давньоруські писемні пам'ятки за своїм характером розподіляються на три групи: написи на пам'ятниках матеріальної культури, рукописні книги і різного роду грамоти.

До найдавніших написів належать:

1. Гнєздовський напис на глиняному посуді, що відноситься до першої чверті X ст. Знайдений в 1949 р. поблизу Смоленська.

2. Напис на Тмутараканському камені 1068 р. Зберігається в Ермітажі.

3. Напис на чарі Чернігівського князя Володимира Давидовича, зроблений до 1151 р. Зберігається в Ермітажі.

4. Написи на стінах Софії Київської, або київські графіті. Їх дослідив і описав С. О. Висоцький у працях «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» (К., Наукова думка, 1966) і «Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.» (К., Наукова думка, 1976).

5. Напис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р. та інші.

Від 1063 р. зберігається також підпис Анни, дочки київського князя Ярослава Мудрого, що була дружиною французького короля Генріха I, поставлений на грамоті, написаній латинською мовою, від імені малолітнього короля Франції Філіппа I. Складається він з двох слів — *Ана ръина* (тобто *Anna re(g)ina)*.

До найважливіших для вивчення історії української мови давньоруських рукописних книг належать такі:

Остромирове євангеліє 1056—1057 рр. Це найдавніша рукописна книга, що збереглася від давньоруського періоду. Має 294 аркуші великого розміру. Вона переписана з старослов'янського тексту для новгородського посадника Остромира дияконом Григорієм, крім перших 24 аркушів, що належать іншому писареві. У кінці пам'ятки міститься складена Григорієм оригінальна післямова («запись»). У старослов'янському тексті книги трапляються живомовні риси, характерні для давньоруських діалектів. Вперше дослідив її і опублікував у 1843 р. О. Х. Востоков, вдруге пам'ятка видана в 1883 р. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Ізборник Святослава 1073 р. У ньому містяться статті різного змісту — релігійного, побутового, повчального, літературного тощо. Списаний він, імовірно, в Києві, для князя Святослава з відповідного староболгарського збірника, що становив переклад з грецького оригіналу для болгарського царя Симеона. У переписуванні збірника брало участь два писарі, у кінці його запис зробив диякон Іван. Мова збірника відбиває чимало живих давньоруських рис. Зберігається пам'ятка в Державному історичному музеї в Москві. Видавалася в 1880 р.

Ізборник Святослава 1076 р. У ньому містяться статті переважно морально-релігійного характеру. Складений він у Києві для того ж Святослава. У мові збірника є чимало рис, характерних для південних діалектів давньоруської мови. Зберігається він у Ленін-

градській публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Вперше надрукований В. Шимановським у 1887 р., вдруге — ним же в 1894 р. У 1965 р. під назвою «Изборник 1076 г.» (за редакцією С. І. Коткова) опублікований Інститутом російської мови АН СРСР, видання підготували В. С. Голишенко, В. Ф. Дубровіна, В. Г. Дем'янов і Г. Ф. Нефедов.

Архангельське євангеліє 1092 р. Переписане кількома писарями на півдні Київської Русі, можливо, десь на галицькій території, знайдене в колишній Архангельській губернії, звідки й походить назва пам'ятки. У мові є багато давньоруських рис, зокрема південноруських. Зберігається пам'ятка в Державній публічній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві. Видана фотоцинкографічним способом у 1912 р.

Новгородські мінеї 1095—1097 рр. Вони являють собою помісячні збірки церковних пісень на різні свята. Відбивають окремі риси північних діалектів давньоруської мови. Видані В. Ягичем у 1886 р. Зберігаються в Державному історичному музеї в Москві.

13 слів Григорія Богослова, XI ст. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Чудовський тлумачний псалтир XI ст. Пам'ятка не датована. Видана В. Погорєловим у 1910 р. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Євгеніївський тлумачний псалтир XI ст. (уривок з 20 аркушів). Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Пандекти Антіоха XI ст. Рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Турівське євангеліє XI ст. Уривки з 10 аркушів. Видане 1868 р. Рукопис зберігається в Державній публічній бібліотеці м. Вільнюса.

Патерик Синайський, або Луч Духовний, XI ст. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Путятина мінея за травень, XI ст. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Реймське євангеліє, кін. XI або поч. XII ст. (кирилична його частина, стор. 1—32). Видане в 1899 р.

Мстиславове євангеліє близько 1117 р., переписане для новгородського, пізніше київського князя Мстислава Володимировича. Рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Юріївське євангеліє близько 1120 р. Переписане, певно, в Києві для Юріївського монастиря, що знаходився близько Новгорода. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Галицьке євангеліє 1144 р.; аркуші 1—228 писані в м. Галичі в 1144 р., а решта (арк. 229—260) — там же в XII—XIII ст. У мові євангелія багато рис, що пізніше стали характерними для ук-

раїнської мови. Видана пам'ятка в 1882 р. Рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Добрилове євангеліє 1164 р. У його мові багато рис, властивих давньоруським південним діалектам, пізніше характерних для української мови. Рукопис зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Пантелеймонове євангеліє XII ст., з походження південноруське. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Типографське євангеліє № 7, друга половина XII ст., з походження південноруське, його мова відбиває галицько-волинські риси.

Христинопільський, або Городиський, апостол XII ст. Відбиває риси південноволинських діалектів давньоруської мови. Виданий О. Калужняцьким в 1896 р., а 8 аркушів, що зберігаються в Києві, С. І. Масловим (Изв. ОРЯС АН, т. 15, кн. 4. СПб., 1911).

Одеське євангеліє XII ст. Рукопис зберігається в Одеському Державному історико-археологічному музеї.

Успенський збірник кінця XII—XIII ст. Це одна з найважливіших пам'яток давньоруської мови. Уривки з неї публікувалися кілька разів. Повністю видана за редакцією С. І. Коткова в 1971 році Інститутом російської мови АН СРСР. Видання підготували О. А. Князевська, В. Г. Дем'янов і М. В. Ляпон. Рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Виголексинський збірник кінця XII — початку XIII ст. Мова відбиває галицько-волинські риси. Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Віденський октоїх XII—XIII ст., з походження південноруський. Зберігається в Національній бібліотеці у Відні. Мова описана О. І. Соболевським в «Очерках по истории русского языка», 1884 р.

Бучацьке євангеліє XII—XIII ст., з походження південноволинське.

Галицьке євангеліє 1266—1301 рр. Рукопис зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Руська правда за списком 1282 р. Це найдавніший відомий нам список найвизначнішої юридичної пам'ятки Давньої Русі. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Вперше видана в 1888 р., після чого кілька разів перевидавалася, востаннє в 1940 р. («Правда русская», т. 1, за редакцією акад. Б. Д. Грекова); факсимільне відтворення тексту в 1963 р. (там же, т. 3).

Галицьке, або так зване Євсевієве, євангеліє 1283 р. Відбиває риси південних говорів давньоруської мови. Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Повчання Єфрема Сиріна, близько 1288 р. Відбиває риси волинських говорів давньоруської мови. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Холмське євангеліє XIII ст. Відбиває риси південних говорів давньоруської мови. Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Путенське євангеліє XIII ст. Видане О. Калужняцьким у 1888 р. Відбиває риси південних говорів давньоруської мови.

Житіє Сави Освященного XIII ст. Видане І. Помяловським у 1890 р. У мові має давньоруські південні особливості.

Полікарпове євангеліє 1307 р. У ньому є риси, характерні для мови української народності. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Пандекти Антіоха 1307 р. Відбиває риси, характерні для мови української народності. Рукопис зберігається в Музеї українського мистецтва у Львові.

Луцьке євангеліє XIV ст. Відбиває риси, характерні для мови української народності. На полях євангелія є староукраїнські приписки XV ст. Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Євангеліє Верковича XIV ст. Зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Лаврентіївський список літопису 1377 р. Переписав чернець Лаврентій, звідси назва списку. Містить Повість временних літ, у якій є копії договорів руських князів з греками (X ст.), повчання Володимира Мономаха та ін., і Суздальський літопис. Повість временних літ публікувалася Археографічною комісією в 1872 р. і у виданні «Полное собрание русских летописей» у 1960 р. (т. 1). Рукопис зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Іпатіївський список літопису близько 1425 р. Містить Повість временних літ і Київський та Волинський літописи. Видавався кілька разів, останній раз — у 1962 р. в «Полном собрании русских летописей» (т. 2). Рукопис зберігається в Бібліотеці Академії наук СРСР.

Найдавніші датовані давньоруські грамоти відносяться до XII ст., а саме:

Грамота Київського великого князя Мстислава Володимировича та його сина Новгородського князя Всеволода, дана Новгородському Юріївському монастирю близько 1130 р.

Вкладка Варлаама Хутинському монастирю, що знаходився недалеко від Новгорода, дана після 1192 р.

Давньоруських грамот від XIII ст. збереглося більше. З них важливіші для історії давньоруської мови такі:

Договірна грамота Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом 1229 р.

Договірна грамота Олександра Невського і новгородців з німцями 1262—1263 рр.

Договірна грамота Новгорода з князем Ярославом Ярославовичем 1264 р.

Полоцька грамота близько 1300 р., та ін.

Цінний матеріал для історії давньоруської мови містять новгородські берестяні грамоти, знайдені, починаючи з 1951 р., під час археологічних розкопок. Окремі з цих грамот належать ще до XI ст., кілька до XII ст. й ще більше — до XIII ст. і пізнішого часу.

Пам'ятки української мови

Писемних пам'яток української мови збереглося багато, особливо з XVI—XVIII ст. Найголовніші з них:

Староукраїнські грамоти XIV—XV ст. Важливіші їх видання такі: Розов В. Українські грамоти, т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1928. До XIV ст. належить 35 і до першої половини XV ст.— 60 грамот; Пещак М. М. Грамоти XIV ст. К., Наукова думка, 1974. У книзі опубліковано 85 ранніх українських грамот; Русанівський В. М. Українські грамоти XV ст. К., Наукова думка, 1965. У праці вміщено 65 грамот з різних українських територій.

Кам'янець-Струмилівське євангеліє 1411 р. Описане Г. Крижанівським у праці «Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ» (К., 1889).

Апостол XV ст. Мова його описана в статті М. Карпинського «Южнорусский апостол XV века» (Русский филологический вестник, т. XIX, 1888).

Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. Є перекладом з старослов'янської мови на так звану просту українську. Пам'ятка зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. Мова описана О. Назаревським у праці «Язык евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского» (К., 1911).

Український розмовник кінця XVI ст. Рукопис знаходиться в Національній бібліотеці в Парижі, його фотокопія — в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Адельфотіс. Граматика елліно-словенська, 1591 р.

Граматика і Словник Лаврентія Зизанія 1596 р. Словник опублікований у 1964 р. Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні в книзі «Лексис Лаврентія Зизанія і Синоніма словенороська», до друку підготував В. В. Німчук.

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., упорядник М. К. Бойчук (К., 1965).

Твори І. Вишенського кінця XVI — початку XVII ст. Повна збірка видана АН СРСР у 1955 р. і Держлітвидавом УРСР у 1959 р.

Пересторога, початок XVII ст. Текст виданий М. Возняком у Львові в 1954 р. Рукопис зберігається у Львівській бібліотеці АН УРСР.

Граматика Мелетія Смотрицького 1619 р. Останнє видання 1979 р., підготовлене В. В. Німчуком.

«Палінодія» З. Копистенського близько 1619—1622 р. Опублікована в 1878 р.

«Лексикон Словенороський» Памви Беринди 1627 р. Видавався кілька разів, останнє видання 1961 р., здійснене Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, підготував до друку В. В. Німчук.

«Синоніма словенороська» XVII ст. Вперше надрукована П. Г. Житецьким як додаток до праці «Очерк литературной истории малорусского наречия» (1889), вдруге — Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР в книзі «Лексис Лаврентія Зизанія і Синоніма словенороська» (К., 1964).

Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського XVII ст. Опубліковані Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у 1973 р. До друку підготував В. В. Німчук.

«Граматика словенська» І. Ужевича, 1643 і 1645 рр. Написана латинською мовою, але приклади в ній наведені мовою староукраїнською. Видана граматика Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у 1970 р., до видання підготували І. К. Білодід та Є. М. Кудрицький. Оригінал рукопису 1643 р. зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, а рукопису 1645 р.— в міській бібліотеці м. Арраса (Франція).

Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. Вступна стаття і редакція М. К. Гудзія (К., 1960).

Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. Підготував до друку В. А. Передрієнко (К., 1976).

Багато надзвичайно цінного матеріалу для історії української мови містять Актові книги різних міст України (Житомирські, Полтавські, Луцькі тощо), описи замків (Черкаського, Канівського, Вінницького, Луцького та ін.), документи козацьких канцелярій, зокрема канцелярії Б. Хмельницького, різні грамоти, що їх видала Київська комісія для розбору давніх актів, літописи XVII і XVIII ст. (Львівський, Самовидця, Грабянки, С. Величка тощо), твори І. Галятовського, Л. Барановича, Климентія Зіновієва, М. Довгалевського, Г. Кониського, Г. Сковороди, І. Некрашевича, «Енеїда» І. П. Котляревського (1898), «Грамматика малороссийского наречия» О. П. Павловського (1818).

ФОНЕТИКА

§ 1. Предмет історичної фонетики

Історична, або діахронічна, фонетика вивчає звукові зміни, що відбувалися в мові від найдавнішого періоду її існування й до наших днів. У вивченні мовних звуків розрізняється два аспекти, що пов'язані між собою,— фонетичний і фонологічний. Окремі звукові зміни будь-якої конкретної мови відбуваються не ізольовано, а в системі, у взаємозумовлених зв'язках з іншими звуковими процесами. Однак системне вивчення таких змін не виключає методики їх опису як самостійних процесів, а, навпаки, передбачає її, якщо подібний опис завершується аналізом пов'язаної з ними еволюції фонологічної системи в цілому чи якоїсь певної її складової частини, оскільки лише на основі докладного і всебічного вивчення окремих явищ фонетичного розвитку мови, розкриття їхньої внутрішньої природи можна встановити взаємозв'язок і взаємозумовленість таких явищ, пізнати їх у єдиній системі й визначити в ній функції кожного з них, а значить, і розкрити еволюцію фонологічної будови мови як певної системи. Отже, об'єктом історичної фонетики виступають як еволюція артикуляційно-акустичних властивостей звуків, або зміни фонетичні, так і еволюція функцій звукових одиниць та утворюваної ними фонологічної структури, або зміни фонологічні. Але шлях пізнання історії фонологічної системи йде через розкриття змін у звуковій матерії, що становить її основу.

Фонетичні зміни в мові відбуваються за певними закономірностями, основною з яких є те, що однакові звуки у тій самій мові або в тому самому говорі, за тих самих фонетичних умов і в той самий відрізок часу підпадають однаковим змінам і наслідки цих змін теж однакові. Проте ця основна закономірність звукових змін може ускладнюватися, зокрема аналогією та міжмовними і міждіалектними контактами. Так, наприклад, аналогією пояснюється поява звука [о] на місці слабкого [ь] в українському слові *брова* із *брьвá* (пор. *чорнобривий)* або зміна етимологічного [о] в [і] у відкритому складі, як-от у словах типу *стілець, кілок* і под. Міжмовні контакти можуть спричинитися до появи в мові раніше не властивих їй звуків, як-от приголосного [f] у мові давньоруській (*Ѳеодоръ,* укр. *Федір,* з гр. Θεόδωρος).

Фонетичні зміни діють у мові доти, доки в ній наявні умови, що їх викликали, але наслідки звукових змін зберігаються й тоді, коли самі зміни вже не відбуваються. Тому у фонетичній системі сучасної української мови можна виділити результати таких фонетичних процесів, які

відносяться ще до спільнослов'янського чи навіть до давньоіндоєвропейського періоду, і таких, що відбувалися в спільносхіднослов'янську добу, а також уже і в різні часи існування української мови.

В історичній фонетиці розрізняється два типи звукових змін — спонтанні і зумовлені. До спонтанних відносяться такі звукові зміни, при яких певний звук переходить в інший у будь-якій позиції, незалежно від фонетичного оточення, наголосу, місця його в слові. Наприклад, зміна в українській мові давньоруського голосного [ě] в [і]: *лѣто* → *літо*. До зумовлених відносяться звукові зміни, при яких певний звук переходить в інший лише за певних умов або в різних позиціях наслідки його зміни неоднакові, наприклад, перехід спільнослов'янських [g], [к], [х] в [ž'], [č'], [š'] лише перед голосними переднього ряду або зміна [ъ] у сильній позиції в [о], а в слабкій — його повний занепад (*съ̊тьня* → *сотня, съта* → *ста*).

Кожній мові властиві внутрішні закони її розвитку, які відбивають специфіку її структури й за якими вона змінюється, збагачується й удосконалюється на основі розгортання існуючих у ній власних елементів. Внутрішні закони розвитку мови діють на всіх її структурних рівнях і виявляються в процесі еволюції мовної системи в цілому, еволюції, що пов'язана, кінець кінцем, з розвитком людського мислення, зумовленим історико-культурним прогресом суспільства. Діють внутрішні закони розвитку мови й на її фонетичному та фонологічному рівнях. Фонетичній структурі мови, як і граматичній, властива велика стійкість. Звукові зміни відбуваються непомітно, протягом тривалого часу. Поступово внаслідок цих змін якісно перебудовується фонетична система мови, а разом з цим виникають нові функціональні відношення в системі її фонем, отже, відбувається перебудова і її фонологічної системи.

Фонетичні зміни часто бувають дуже тісно пов'язані з лексичними та граматичними явищами мови, причому зв'язок їх двосторонній: зміни звуків можуть спричинитися до виникнення певних процесів у лексиці й граматичній будові мови і, навпаки, перебудова в лексичній і граматичній сфері може викликати виникнення окремих звукових змін і зумовити їх напрямок. Так, трансформація на спільнослов'янському грунті звукосполучення [en] у певних позиціях в [ę], а далі в давньоруській мові в голосний переднього ряду [ä], що пізніше змінився в [а], й депалаталізація вже на українському грунті губного перед ним і виникнення в зв'язку з цим [j] у словах типу *плем'я, тім'я, ім'я, сім'я* зумовили морфологічну перебудову й переорієнтацію їх словозмінної парадигми: **pledmen* → *pledmę* → **plemę* → **plemä* → → *plemja* (*плем'я*). Перехід ще на спільноіндоєвропейському грунті [е] в [о] у певних позиціях і пізніше спрощення слов'янського [*dm*] спричинилося до втрати семантичного зв'язку між словами *плем'я* і *плід, плодити*. Граматична аналогія викликала зміни у певних умовах голосного [і] в давньоруських діалектах, що на їх основі сформувалася українська мова, не в [и], а в [ě] і вже далі в [і]: *носимо* → *носѣмо* → → *носімо*, аналогія до дієслів типу *берѣмо* → *берімо*. Таким чином, без вивчення історії звукових змін не можна зрозуміти багатьох явищ з історії граматичної будови та лексичного складу мови.

Українська мова, як і будь-яка інша, на всіх етапах своєї історії розвивається як дуже складна єдність; вона включає не тільки загальнонародні структурні елементи, що однаково виявляються на всій території її поширення, а й численні локальні різновиди, реалізація яких відбувається лише в межах певного діалектного ареалу. Історична фонетика вивчає розвиток звукової і фонологічної будови певної мови народу в усіх її виявах — у її єдності й у всьому її діалектному розшаруванні.

Для історії мови велике значення має хронологізація звукових явищ, визначення початку їх виникнення та часу завершення, тобто окреслення періоду діяння певного звукового закону. Визначити час виникнення й перебігу фонетичних змін, іноді лише приблизно, дає можливість порівняльно-історичний метод. Для дописемної доби — спільнослов'янський та спільносхіднослов'янський період до X—XI ст.— він є єдиним засобом хронологізації звукових змін. Фонетичні процеси давньоруського періоду від того часу, від якого збереглися писемні пам'ятки, а також староукраїнської мови визначаються не тільки на підставі порівняльно-історичного аналізу їх, а й на підставі тих фактів, що засвідчені писемністю, причому враховується, звичайно, те, що писемні пам'ятки відбивають мовні явища з деяким запізненням після їх виникнення.

ФОРМУВАННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 2. Звуковий склад давньоіндоєвропейської мови

Фонологічна система давньоруської мови сформувалася поступово внаслідок довготривалого розвитку протягом багатьох історичних епох. Давні східнослов'янські діалекти успадкували систему фонем від спільнослов'янської доби, а фонологічна система спільнослов'янської мови сформувалася на тій основі, яка склалася ще раніше, в давньоіндоєвропейський мовний період.

У системі голосних давньоіндоєвропейської мови пізнішої доби розрізнялися короткі і довгі звуки. Серед них були монофтонги, дифтонги і складотворчі сонанти, а саме:

монофтонги: короткі — [ĭ], [ĕ], [ă], [ŏ], [ŭ],
довгі — [ī], [ē], [ā], [ō], [ū];
дифтонги: короткі — [ĕi̯], [ĕu̯], [ăi̯], [ău̯], [ŏi̯], [ŏu̯],
довгі — [ēi̯], [ēu̯], [āi̯], [āu̯], [ōi̯], [ōu̯];
складотворчі сонанти: короткі — [r̥], [l̥], [m̥], [n̥],
довгі — [r̥̄], [l̥̄], [m̥̄], [n̥̄].

Давньоіндоєвропейські голосні протиставлялися як за своєю якістю, так і за своєю часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їх вимову чи за ступенем їх подовженості, наприклад:

[ĭ] — [ĕ], [ă] — [ŏ], [ŏ] — [ŭ];
[ī] — [ē], [ā] — [ō], [ō] — [ū];
[ĕi̯] — [ŏi̯], [ēi̯] — [ōi̯];

[r̥̆] — [l̥̆], [r̥̄] — [l̥̄], а також [ĭ],— [ī], [ĕ] — [ē], [ă] — [ā]; [ĕi̯] — [ēi̯], [ŏi̯] — [ōi̯];
[r̥̆] — [r̥̄], [m̥̆] — [m̥̄], і т. ін.

І якісні, і кількісні ознаки їх виконували в мові фонологічну функцію, отже, всі перелічені звукові одиниці становили фонологічну систему давньоіндоєвропейського вокалізму.

Система давньоіндоєвропейського консонантизму складалася, ймовірно, з таких звукових одиниць, що виступали як самостійні фонеми:

а) губних — [в], [p], [bh], [ph]; [w], [u̯];

б) передньоязикових, серед яких були зубні — [d], [t], [z], [s], [dh], [th], носові — [n], [m], та плавні — [r], [l];

в) середньоязикових — [j], [i̯];

г) задньоязикових, серед яких — [g], [k], [gh], [kh] були чисті, [$g^{u̯}$], [$k^{u̯}$], [$g^{u̯}h$], [$k^{u̯}h$] — лабіалізовані, [g'], [k'] — палаталізовані.

Проте єдиної думки щодо складу давньоіндоєвропейського консонантизму в науці досі на існує. Так, на думку А. Мейє, придихові глухі приголосні (ph, th, kh, $k^{u̯}h$) були властиві не всім давньоіндоєвропейським діалектам, а лише тим, на основі яких сформувалися мови індоіранські, грецька, вірменська. С. Б. Бернштейн, наприклад, взагалі заперечує існування придихових глухих у давньоіндоєвропейській мові; що ж до придихових дзвінких, то він вважав, що вони функціонували в ній не як самостійні фонеми, а як позиційні варіанти відповідних непридихових фонем. Дехто (А. Мейє, В. Георгієв) заперечують існування в давньоіндоєвропейському консонантизмі задньоязикових палаталізованих звуків.

На основі давньоіндоєвропейської фонологічної системи пізнішого періоду поступово, внаслідок певних фонетичних змін, склалася фонологічна система спільнослов'янської мови.

§ 3. Найдавніші зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови

До найдавніших змін, що відбувалися в процесі формування фонологічної системи спільнослов'янської мови, належать:

1. Втрата придихових проривних приголосних і перехід їх у непридихові — [bh] → [b], [ph] → [p], [dh] → [d], [th] → [t], [$g^{u̯}h$] → [$g^{u̯}$], [$k^{u̯}h$] → [$k^{u̯}$], як-от: *bhratr- →*bratr- (укр. *брат*, чеськ. *bratr*), *sphoi̯nā →*spoi̯na (д.-р. *пѣна*, укр. *піна*), *dhūm- →*dūm- (д.-р. *дымъ*, укр. *дим*), *stha- → *sta-(укр. *стати*), *mĭghl- →*mĭgl- (д.-рус. *мьгла*, укр. *імла*), *khūdati → *kūdati (укр. *кидати*). У зв'язку з тим що ні слов'янським, ні балтійським мовам придихові проривні приголосні не відомі, можна припустити, що вони втратилися ще в період балто-слов'янської мовної єдності.

2. Перехід задньоязикових лабіалізованих приголосних ($g^{u̯}$], [$k^{u̯}$] у нелабіалізовані [g] і [k]: *$g^{u̯}$ovend- → *govend- (ст.-сл. *говѧдо*, рос. *говядина*), *'$g^{u̯}$hŏr- → *$g^{u̯}$ŏr- → *gŏr - (д.-рус. *горѣти*, укр. *горіти*), *$k^{u̯}$rv- → kr̥v- (д.-рус. *кръвь*, укр. *кров*).

Зміна [g'], [k']. Приголосні [g'] і [k'] артикулювались як звуки

напівпом'якшені. У різних мовах вони змінювалися неоднаково. В одних мовах [g'], [k'] депалаталізувались і перестали відрізнятися від [g] і [k]. В інших вони пересунулися вперед і попали в сферу творення зубних або шиплячих приголосних, внаслідок чого змінилися в [ž] і [š], як у прабалтійській, або в [z], [s], як у спільнослов'янській, пор.: д.-рус. *зьрно, зима, съто,* укр. *зерно, зима, сто,* лит. *žìrnis* (горошина), *žiemà, šim̃tas,* лат. *grānum, hiems, centum,* тохар. *känt* (сто).

3. Позиційна зміна [s] в [x]. Звука [x] у складі давньоіндоєвропейського консонантизму не було. Припускають, що він виник на спільнослов'янському грунті і досить рано, спершу з давньоіндоєвропейського [kh], як у словах *холод, хотіти, соха, хорт,* хоча деякі лінгвісти[1] взагалі заперечують можливість розвитку слов'янського [x] з давньоіндоєвропейського [kh]. Теж на ранньому етапі історії спільнослов'янської мови, але пізніше переходу [kh] в [x], приголосний [x] розвинувся з [s] у позиції після голосного високого підняття [ĭ], [ī], [ŭ], [ū] та приголосного [r] і [k], пор. *тихий* — лит. *teisùs* (справедливий), *сухий* — лит. *saũsas, блоха* — лит. *blusà, верх* — лит. *viršùs, мох* — лат. *muscus, муха* — лат. *musca.*

4. Втрата складотворчих [r̥], [l̥], [m̥] [n̥]. Ще в протослов'янських діалектах складотворчі сонанти [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] почали втрачати свою складотворчу властивість і при них став виникати голосний призвук, який далі в одних умовах розвинувся в [ĭ], а в інших — в [ŭ]: **pr̥st-* → **pĭrst-* (д.-рус. *пьрстъ*), **gr̥dl-* → **gŭrdl-* (укр. *горло*), **vl̥k-* → **vĭlk-* (укр. *вовк*), **dl̥g-* → **dŭlg-* (д.-рус. *дългъ*), **gm̥b-* → **gŭmb-* (укр. *губа*), **pamn̥t-* → *pamĭnt-* (ст.-сл. *память,* укр. *пам'ять*). Внаслідок такої зміни однофонемні одиниці [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] перетворилися на двофонемні сполуки.

5. Зміна [m] на [n] на кінці складу. Така зміна відбулася, найбільш імовірно, ще в період слов'яно-балтійської мовної єдності в прийменниках **kŭm, *sŭm* (→**kŭn, *sŭn,* ст.-сл. *кън, сън*), в закінченні знахідного відмінка однини (**nogam* → **nogan, *lēsŏm* → **lēsŏn, *gostĭm* → **gostĭn,* ст.-сл. *ногѫ, лѣсъ, гость*) та в деяких інших позиціях. Внаслідок всіх названих звукових змін на основі давньоіндоєвропейської сформувалася фонетична система спільнослов'янської мови. Вона включала двадцять дві голосні фонеми і 15 приголосних, а саме: а) голосні короткі — /ĭ/, /ŭ/, /ĕ/, /ŏ/, /ă/, /ĕi̯/, /ĕ/, /ăi̯/, /ău̯/, /ŏi̯/, /ŏu̯/, і довгі — /ī/, /ū/, /ē/, /ō/, /ā/, /ēi̯/, /ēu̯/, /āi̯/, /āu̯/, /ōi̯/, /ōu̯/; б) приголосні губні — /b/, /p/, /m/, /w/, передньоязикові — /d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /l/, /n/, середньоязикові — /j/, (/i̯/), задньоязикові — /g/, /k/, /x/. Отже, фонемний склад у спільнослов'янській мові порівняно з давньоіндоєвропейським періодом дещо спростився; зате окремі фонеми одержали більше функціональне навантаження, зокрема приголосні, пор.: /b/ ← /b/, /bh/; /p/ ← /p/, /ph/; /z/ ← /z/, /g'/...

---

[1] Див.: Остремб ский Я. С. Славяно-балтийское языковое единство.— Вопросы языкознания, 1954, № 5, с. 35—37.

§ 4. Палаталізація приголосних у сполученні з наступним [j]

Важливу роль у перебудові спільнослов'янського консонантизму відіграв середньоязиковий приголосний [j], що виступав звичайно як іменниковий або дієслівний суфікс. У дослов'янський період він у відношенні до попередніх приголосних був звуком нейтральним і на їхню артикуляцію не впливав. Однак пізніше, вже на слов'янському грунті, в групах, що складалися з приголосного та [j], почали відбуватися активні асимілятивні процеси, які зумовили їх значні зміни. Процеси асиміляції, пов'язані з [j], у сполученні з приголосними різної артикуляції відбувалися не завжди однаково, а іноді не збігалися й хронологічно.

Звукосполучення [gj], [kj], [xj]

Під впливом [j] задньоязикові приголосні, що стояли перед ним, стали пересуватися вперед, у сферу його артикуляції, тобто такої артикуляції, яка властива палатальним приголосним. Внаслідок цього задньоязикові поступово самі палаталізувались, а далі змінювалися на шиплячі. На наступному етапі відбувалася прогресивна асиміляція шиплячими звука [j] і виникнення м'яких подовжених шиплячих. Перехід задньоязикових у м'які шиплячі викликаний високим ступенем їх палаталізації. З фонологічного погляду довгі шиплячі були звуками, в яких реалізувалося по дві однакових фонеми. На останньому етапі цього процесу шиплячі втратили свою довготу й перетворилися на звуки з однофонемним значенням: [gj] → [g'j] → [ž'j] → [ž':] → [ž']; [kj] → [k'j] → [č'j] → [č':] → [č']; [xj] → [x'j] → [š'j] → [š':] → [š'].

Існують і інші гіпотези щодо зміни [gj], [kj] і [xj] у м'які шиплячі, хоч і менш обгрунтовані. Так, наприклад, С. Б. Бернштейн вважає, що під впливом [j] попередні задньоязикові палаталізувалися, а потім асимілювали наступний [j], внаслідок чого розвинулися довгі [g':], [k':], [x':]. Пізніше задньоязикові стали втрачати довготу і в них виник палатальний елемент, який і розвинувся в приголосний шиплячий [1].

Наслідки процесу зміни звукосполучень [gj], [kj], [xj] у м'які шиплячі зберігають усі сучасні слов'янські мови: укр. *дружу* (←**drugj-*), *сторож*, *мочу* (←**mokj-*), *січа*, *суша* (←**saxj-*), *тиша*, *душа*; рос. *дружу*, *сторож*, *мочу*, *сеча*, *суша*, *душа*; болг. *сеч*, *душа*, *суша*; с.-х. *сȅча*, *дӯша*, *сӯша*; чеськ. *stráz*, *placu*, *duse*, *suse*; польськ. *płaczę*, *susza*, *dusza*, *cisza*.

Депалаталізація шиплячих відбувалася не на спільнослов'янському грунті, а значно пізніше, вже на грунті окремих слов'янських мов.

---

[1] Див.: Б е р н ш т е й н С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, т. 1. М., 1961, с. 208.

Звукосполучення [zj], [sj]

Асиміляційний вплив звука [j] зумовив пересування попередніх зубних приголосних [z] і [s] у сферу творення палатальних, внаслідок чого вони змінилися на м'які шиплячі [ž'] і [š']. Далі шиплячі асимілювали [j] й утворилися довгі шиплячі, які на останньому етапі свою довготу втратили: [zj] → [z'j] → [ž'j] → [ž':] → [z']; [sj] → [s'j] → [š'j] → [š':] → [š'].

Депалаталізація [ž'] і [š'] відбулася вже після розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Рефлекси [zj] і [sj] відомі всім сучасним слов'янським мовам: укр. *ніж* (←*nosj-*, пор. *заноза*), *діжа, кажу, ноша* (←**nosj-*), *пишу;* рос. *нож, дежа, ноша, пишу;* болг. *нож, кажа, пиша;* с.-х. *нȍж, кȁжēм, пȉшēм;* польськ. *nóż, leżę, piszę;* чеськ. *dίž, mažu, pίšu.*

Звукосполучення [rj], [lj], [nj]

Під впливом наступного [j] попередні приголосні [r], [l], [n] палаталізувались, а прогресивна асиміляція ними звука [j] зумовила виникнення м'яких подовжених [r':], [l':], [n':], що на наступному етапі розвитку їх втратили свою довготу: [rj] → [r'j] → [r':] → [r'], [lj] → [l'j] → [l':] → [l'], [nj] → [n'j] → [n':] → [n'].

Зміна звукосполучень [rj], [lj], [nj] в [r'], [l'], [n'], що відбулася на спільнослов'янському грунті, теж успадкована всіма сучасними слов'янськими мовами, але в окремих з них взагалі чи в деяких позиціях відбулася пізніше депалаталізація [r'], [l'], [n']; д.-рус. *морє, полє, конь, творю, колю, гоню;* укр. *море, поле, кінь, творю, колю, гоню;* рос. *море, поле, конь, творю, колю, гоню;* польськ. *morze, pole, koń*; чеськ. *moře, pole, kůň.*

Звукосполучення [dj], [tj]

На спільнослов'янському грунті приголосні [d] і [t] внаслідок асиміляційного впливу на них наступного [j] палаталізувалися. На наступному етапі пом'якшені [d'] і [t'] асимілювали [j] і подовжилися: [dj] → [d'j] → [d':], [tj] → [t'j] → [t':]. Цим і обмежується їх однаковий розвиток у діалектах спільнослов'янської мови.

Проривні [d':] і [t':] втрачають довготу пізніше, ніж інші довгі приголосні, що розвивались аналогічним шляхом. Процес втрати довготи супроводиться в них виділенням фрикативного компонента, причому різного в різних групах діалектів спільнослов'янської мови. У тих діалектах, що лягли в основу південнослов'янських та східнослов'янських мов, виділився фрикативний компонент [ž'] і [š']: [d':] → [d'ž'], [t':] → [t'š']. Пор.: укр. *саджу, ходжу, свіча, лечу* (←**sādj-*, * *x̆odj-*, **svētj-*, **lĕtj-*]; білор. *саджу, хаджу, свечка, лячу, плачу* (від *плата*); рос. *свеча лечу, плачу.*

Африката [d'ž'] збереглася не в усіх східнослов'янських діалектах. У тих із них, на основі яких сформувалася російська мова, вона спростилась у приголосний [ž'], що пізніше депалаталізувався: *сажу,*

хожу, межа (←**medja*), *сажа* (←**sadja*). А в тих говорах, що лягли в основу української і білоруської мов, африката [d'ž'] збереглася, хоч і непослідовно. В іменникових формах вона, як правило, спростилася в [ž']: укр. *межа, сажа, пряжа;* білор. *мяжа, сажа, пража.* Однак в деяких українських діалектах, переважно південно-західних, поширена й вимова *меджа, саджа, пряджа.* У дієслівних формах українська й білоруська мова зберегли африкату [dž] із [d'ž'], хоча теж в окремих українських діалектах вживається відповідно [ž], а в південних говорах, переважно нового утворення, також і [d']: *сижу, хожу, сидю, ходю.* Отже, російська мова має один рефлекс спільнослов'янського [dj] — [ž], а українська й білоруська — два — [dž] і [ž]; крім того, в українських діалектах також ще й [d'], що витіснив [dž] під впливом інфінітивної основи *(садю — садити)*, як і в формах на [t], [z], [s]: *котю, лазю, косю* відповідно до *кочу, лажу, кошу.*

Єдиної думки про походження української і білоруської африкати [dž] в науці поки не існує. Одні вчені (І. І. Срезневський, О. О. Потебня, О. О. Шахматов, Є. К. Тимченко) вважали, що [dž] — звук давній і розвинувся з [dj], як і [č] з [tj]. Інші (П. Г. Житецький, О. І. Соболевський, С. М. Кульбакін), навпаки, доводили, що африката [dž] в українській мові, як, звичайно, і в білоруській,— нового, вторинного походження. В останній час Ф. П. Філін висунув припущення, що в українських діалектних словах типу *саджа, меджа* африката [dž] збереглася з давнього [dj], оскільки її виникнення не можна в них пояснити шляхом контамінації, а в дієслівних формах типу *саджу, ходжу, воджу* і вивідних від них утвореннях *(саджанка)* вона нова і розвинулася внаслідок контамінації приголосних [d] і [ž]: *садити* і *сажу — саджу.* Очевидно, погляд на [dž] як на звук давнього походження з [dj], що виник аналогічно до відповідної йому глухої африкати [č] із [tj], більш переконливий.

У пам'ятках староукраїнської писемності XIV—XVI ст. африката [dž] передавалася по-різному, літерами *чж, дч, ч,* наприклад: *хочжа* (Р., гр. 1393, *48*), *чжусичъ* (Рус., гр. 1478, *67*), *объєжъдчати* (Рус., гр. 1489, *46*), *приєждчали* (Рус. гр., 1498, *61*), *приєзчалъ* (АЖ, 1584, *122*), *наєжчаючи* (там же, *109*). З XVI ст. поширюється орфограма *дж: приєзджають* (Оп. зам., 1552; АЮЗР, VII, *82*), *поєжджаймы* (Розмова, 1575, *36*), *наєзджаючи* (АЖ, 1583, *54*), *раджу* (Зиз. Лекс., 1596, *76*), *суджу* (там же, *78*), *зваджую* (там же, *58*). У XVII ст. орфограма **дж** стає вже майже звичайною: *попуджую* (Бер. Лекс., 1627, *47*), *дрождж*ѣ (там же, *132*), *шкоджу* (там же, *147*), *серджуся* (там же, *161*), *єжджу* (Грам., 1643, *38* зв.), *доєжджаю* (Син. сл., XVII, *111*).

Південнослов'янські мови пережили інші, ніж східнослов'янські, зміни звукосполучень [d'ž'], [t'š']; пор. болг. *межда, свещ;* с.-х. *мѐђа, свѐћа,* словен. *mêja, žéja (спрага,* ст.-сл. *жажда), sveca.*

У діалектах спільнослов'янської мови, які лягли в основу західнослов'янських мов,при втраті довготи проривними [d':] і [t':] виділився фрикативний компонент [z'] і [s']; пор. польськ. *miedza, swieca,* чеськ. *meze, svice.* Зміна [d'z'] в [dz] і [z] та [t's'] в [c] відбулася вже на грунті окремих західнослов'янських мов.

Звукосполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj]

Вступаючи в асимілятивну взаємодію, звук [j] вплинув не тільки на сусідній з ним приголосний, а й на той, що вимовлявся перед ним. Під впливом [j] у названих звукових групах сусідні з ним звуки [g], [k], [d] і [t] палаталізувалися, що далі зумовило асимілятивну палаталізацію також і [z], [s] у цих групах: [zgj] → [zg'j] → [z'g'j], [skj] → [sk'j] → [s'k'j], [zdj] → [zd'j] → [z'd'j], [stj] → [st'j] → [s't'j].

Потім звукосполучення [z'g'j] закономірно розвинулось у [ž':], [s'k'j] у [š'č'], [z'd'j] у [ž'dž'] і [s't'j] у [š'č']: пор. рос. *вижжу (*vizgj-)*, укр. *пишý (*piskj-), пущу*, рос. *ищу*, укр. *їжджу, пуща (*poustj-), прощý*.

Сполучення губних з [j]

Звук [j], асимілюючи попередній губний, зумовив його палаталізацію, а потім і сам асимілювався ним. У зв'язку з тим що губні піддавалися палаталізації менше, ніж інші приголосні, то разом з утратою [j] внаслідок його асиміляції після них став виникати вторинний палатальний елемент, подібний до [l]. У позиції початку кореня він розвинувся далі в звичайний приголосний [l'] (l' — епентетичний, вставний, від гр. ἐπένθεσις, вставка), відомий тепер усім слов'янським мовам: укр. *плювати, блюдо*, рос. *плевать, блюдо*, білор. *пляваць, блюда*, болг. *плювам, блюдо*, с.-х. *пљувати*, польськ. *plwac'*, чеськ. *plivati*, слов. *pl'ut'*, в.-луж. *pluwać, blido*. Однак у такій позиції губний з наступним [j] траплявся в обмеженій кількості слів.

Сполучення губного з [j] було звичайним на межі морфеми, а саме в такій позиції, коли губний належав до кореня, а [j] виступав як суфікс. Рефлекси [j] у цій позиції в різних слов'янських мовах неоднакові. У східнослов'янських, а також сербохорватській мовах йому відповідає епентетичний [l]: укр. *земля (←*zemja), гребля, купля, ловля, люблю, ловлю;* рос. *земля, купля, люблю, ловлю;* білор. *зямля, люблю, лавлю;* с.-х. *зѐмља, кỳпљив*. В інших слов'янських мовах у такій позиції [l'] епентетичний відсутній: польськ. *ziemia, łowię*, чеськ. *zemĕ, koupĕ*, слов. *zem, kúpa*, в.-луж. і н.-луж. *zemja*.

На цій підставі припускають, що вторинний палаталізований елемент у протосхіднослов'янських і в частині протопівденнослов'янських діалектів розвинувся в такій позиції, як і після губного на початку кореня, в епентетичний [l'], а в протозахіднослов'янських — занепав. Однак це припущення залишає без пояснення ті причини, що викликали в одних діалектах розвиток вторинного палатального елемента після губних у самостійну фонему [l'], а в інших — його занепад. До того відомо, що в найдавніших старослов'янських пам'ятках [l'] епентетикум послідовно вживався: *землю, люблѭ*. Тому вірогіднішим є припущення, що вторинний палатальний елемент у всіх слов'янських діалектах після губних розвинувся в [l'], а вже пізніше в західнослов'янських мовах, а також у болгарській і македонській втратився під впливом аналогійного вирівнювання морфемного складу слів. Залишки

епентетичного [l′] у польській мові можна вбачати в таких словах, як *grobla, kropla, niemowlę*. Епентетичний [l′] на початку кореня, тобто в позиції, в якій морфологічна аналогія не має місця, зберігся без винятку в усіх слов'янських мовах.

Процеси взаємної асиміляції приголосних з наступним [j] внесли великі зміни у фонологічну систему слов'янського консонантизму. По-перше, в його складі з'явилися нові, палаталізовані, фонеми: /ž′/, /č′/, /š′/, /dž′/, /r′/, /l′/, /n′/; по-друге, протиставлення приголосних фонем стало здійснюватися не лише за диференціальними ознаками місця й способу творення, а й за ознакою їх палатальності/непалатальності: /r′/ — /r/, /l′/,— /l/, /n′/ — /n/; по-третє, виникли нові чергування приголосних фонем: /g/ — /ž′/, /k/— /č′/, /x/,— /š′/, /z/ — /ž′/, /s/ — /š′/, /d/ — /ž′/, /dž′/, /t/ — /č′/, /r/ — /r′/, /l/ — /l′/, /n/ — /n′/, /b/ — /bl′/, /p/ — /pl′/, /m/ — /ml′/, /w/ — /wl′/, наслідки яких здебільшого зберігають і сучасні слов'янські мови: *друг — дружу, крик — кричу, сухий — суша, мазати — мажу, косити — кошу, прядка — пряжа, водити — воджу, світ — свічка, твір — творю, колоти — колю, гони — гоню, любити — люблю, капати — капля, земний — земля, лови — ловлю.*

Ці процеси відбилися в посиленні зв'язку між звуковими одиницями, а разом з цим вплинули і на складоподіл у межах слова. Коли [j] був нейтральним щодо попереднього приголосного, він, звичайно, належав з ним до різних складів: **zĕm-ja, *sad-ja*. А коли розпочався процес взаємної асиміляції, то звук [j] артикуляційно став зближуватися з попереднім приголосним і втрачав здатність самостійно оформляти склад: *ze-m′ja*. У цьому вбачають початок зародження тенденції до відкритого складу, що пізніше переросла в загальний фонетичний закон слов'янських мов[1].

§ 5. Палаталізація [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду

У позиції перед голосними переднього ряду [ī], [ĭ], [ē], [ĕ], [ēi̯], [ēu̯], [ĕi̯], [ĕu̯] приголосні [g], [k], [x] змінилися в [ž′], [č′], [š′], тобто дали ті самі рефлекси, що й у сполученні з [j]. Внаслідок асимілятивного впливу на них передньорядних голосних творення їх пересунулось у сферу твердопіднебінної артикуляції і вони палаталізувались, а далі змінилися на шиплячі: [g] → [g′] → [ž′], [k] → [k′] → [č′], [x] → [x′] → [š′].

Цю зміну називають першою перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних [g], [k], [x]. Її наслідки зберігають усі слов'янські мови: укр. *жити (← *giti)*, пор. лит. *gýti* (видужувати), *живий* (пор. лит. *gývas); жона (←*genā)*, пор. гр. *γυνή*; *жовтий (← *gĕlt-)*, пор. лит. *geltas; чистий (←*kist-)*, пор. лит. *skýstas — рідкий; чотири* (лит. *keturì*), *сушити* (пор. *сухий*), *душно;* рос. *жить, живой, жена,*

[1] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966, с. 42.

чистый, четыре, сушить, душно; білор. *жыць, жывы, жонка, жоўты, чысты, чатыры, сушыць, душна;* болг. *живея, жена, жълт, чист, четири, суша, душно;* с.-х. *жи́вети, жи̑в, же̏на, жу̑т, чи̑ст, че̏тири, су́шити;* словен. *živéti, žéna, žȏlt, čȉst, štíri;* польськ. *żyć, żywy, żona, żołty, czysty, cztery, suszyć, duszno;* чеськ. *žiti, živý, žena, čistý, čtyři, sušiti, duševni;* в.-луж. *žić, žiju, žona, žołty, čisty, štyri* та ін.

Перша перехідна палаталізація задньоязикових відбувалася, очевидно, тоді ж, коли й перетворення [gj], [kj] та [xj] на [ž'], [č'], [š'].

Задньоязикові приголосні тієї самої морфеми могли стояти не лише перед голосними переднього, а й перед голосними заднього ряду, тобто в позиції, в якій вони не змінилися в шиплячі. На цій основі в процесі першої перехідної палаталізації задньоязикових виникло в спільнослов'янській мові чергування фонем (g) — (ž'), (k) — (č'), (x) — (š'), що його наслідки зберігають і сучасні слов'янські мови: *біг — біжиш, тяга — тяжко, нога — ніжка, книга — книжка, крик — кричати, коса — чесати (←*kěcatī), кінець — початок, рука — ручка, страх — страшно, задуха — душно.*

У лексичному складі сучасних слов'янських мов є чимало слів, у яких приголосні [g], [k], [x] стоять перед голосними не заднього, а переднього ряду. Такі слова належать до пізніших запозичень з інших мов, як-от укр. *гімн, геній, кінетика, кефір, хімія, херес* та ін., або ж передньорядний голосний розвинувся в них із задньорядного, коли процес першої перехідної палаталізації [g], [k], [x] уже перестав діяти: укр. *гіркий, гідний, кінь, кіт, тхір, хід.*

§ 6. Голосні [ă], [ŏ] та [ā], [ō]

До давніх спільнослов'янських звукових змін належить злиття коротких [ă] та [ŏ] в одному звукові [ŏ], що вимовлявся як відкритий лабіалізований голосний заднього ряду, зближений з [ă]. Про таку його вимову свідчать лексичні спільнослов'янські запозичення до інших мов, які цей звук сприймали як [a]: **ok͝uno͝* — фін. *akkuna* (д.-рус. *окъно*), **pol͝tĭno͝* — фін. *palttina* (д.-рус. *полотьно*). Навпаки, голосний [a] інших мов на спільнослов'янському грунті сприймався як звук [o]: гот. *asilus* ← **osĭl-*(д.-рус. *осьлъ*), іран. *tapara* ← **to͝po͝r-* (д.-рус. *топоръ*). На пізнішому етапі існування спільнослов'янської мови вимова звука [ŏ] звузилася та дещо подовжилась і він став артикулюватись як голосний [o], що його успадкували й східнослов'янські діалекти. Таким чином, східнослов'янський звук [o] розвинувся ще на спільнослов'янському грунті з [ŏ], що виник з двох давніх індоєвропейських голосних — [ă] та [ŏ]. Про це свідчать його відповідники в індоєвропейських неслов'янських мовах, наприклад: д.-рус. *око, домъ, овьця* — лат. *o͝cŭlus, dŏmus, ŏvis;* д.-рус. *отьць, море, соль* — лат. *atta, măre,* д.-ірл. *salan,* гот. *salt.*

Звуки [ā] та [ō] в слов'янському вокалізмі теж не збереглися, а злилися в одному [ā], який артикулювався як лабіалізований голосний заднього ряду, більш відкритий, ніж [ō]. Пізніше він утратив свою довготу та лабіалізований характер і розвинувся в [a], успадкований

і східнослов'янськими діалектами. Отже, східнослов'янський голосний [a] розвинувся з спільнослов'янського [ā], що виник з двох давньоіндоєвропейських звуків — [ā] і [ō]. Пор. д-рус. *мати, братъ, стати* — лат. *māter, frāter, stāre;* д.-рус. *дъва, дати* — лат. *duō, dōnum (подарунок)*.

Внаслідок цих звукових змін у фонологічній системі вокалізму втратилися короткі фонеми /ŏ/, /ă/ й довгі /ō/, /ā/, а виникли (о), (а), для яких часокількість перестала бути диференціальною ознакою.

§ 7. Зміна непередніх голосних у передні після палатальних приголосних

У спільнослов'янській мові голосні втратили властиву їм раніше відносну незалежність від попередніх приголосних. А це зумовило зміну голосних заднього ряду [ŏ], [ŭ] та [ū] після палатальних приголосних [j], [ž'], [č'], [š'], [r'], [l'] та [n'] у звуки переднього ряду [ĕ], [ĭ], [ī], наприклад: **zĕmjŏ → *zemje → *zeml'e* — д.-рус. *землє; *pŏljŏ → *poljĕ → pŏl'e* — д.-рус. *полє; *mŏrjŏ → * mŏrjĕ → *mor'e* — д.-рус. *морє; *ŏtĭkjŏ → *otĭč'ŏ → otьč'e* — д.-рус. *отьчє; š'ūti → š'īti* — д.-рус. *шити*. Голосний [ŏ] змінювався на [ĕ] також і в складі дифтонга — [ŏi̯], [ŏu̯] → [ĕi̯], [ĕu̯]: **krajŏi̯ → *krajĕi̯* — д.-рус *-краи* (знах. відм. мн.).

Ці зміни розширили в спільнослов'янській мові вживання голосних фонем переднього ряду.

§ 8. Голосні [ĕ] та [ē]

Давньоіндоєвропейський [ĕ] у спільнослов'янській мові зберігся, а пізніше був успадкований усіма слов'янськими мовами як голосний нормальної довготи [e]: д.-рус. *медъ*, укр. *мед*, рос. *мед*, болг. *мед*, чеськ. *med*, пор. гр. μέθυ (вино), лит. *medùs;* д.-рус. *небо*, рос. *небо*, болг. *небо*, польськ. *niebo*, чеськ. *nebe*, гр. νέφος (хмара), лат. *nĕbŭla* (туман).

Давньоіндоєвропейський [ē] на слов'янському грунті після твердих приголосних змінився у відкритий голосний переднього ряду [ä], що пізніше розвинувся в [ě]: *vētr- → *vätr- → *větr-* — д.-рус. *вѣтръ*, укр. *вітер*, рос. *ветер*, лит. *vëtra; *sēmĕn → *sämĕn → *sěmę* — ст.-сл. *сѣмѧ*, укр. *сім'я*, рос. *семя*, лат. *sēmĕn*.

Після пом'якшених приголосних [ž'], [č'], [š'] та [j] звук [ē] на спільнослов'янському грунті, можливо, також через стадію [ä], змінився в [ā], що пізніше був успадкований слов'янськими мовами як звук [a] нормальної довготи: **gēr- → *ž'ār-* — д.-рус. *жаръ*, укр. *жар; *drŭgētī → *drъž'ātī* — д.-рус. *дръжати*, укр. *дрижати; *kēs- → *č'ās-* — д.-рус. *часъ*, укр. *час; *krīkētī → *krič'āti* — д.-рус. *кричати*, укр. *кричати; *stojētī → *stojāti* — д.-рус. *стояти*, укр. *стояти*, також у таких словах, як *жаба, лежати, чара, печаль, мовчати, мішати* і под.

§ 9. Голосні [ĭ], [ī], [ŭ], [ū]

Короткий [ĭ] ще в діалектах спільнослов'янської мови змінився в ультракороткий, або зредукований, голосний переднього ряду [ь], а короткий [ŭ] — в зредукований непереднього ряду [ъ]: *vĭdov- → *vьdov-* — д.-рус. *вьдова,* укр. *вдова,* лат. *vidua,* д.-інд. *vidhavā;* *gostĭs → gostь* — д.-рус. *гость,* лат. *hostis* (чужоземець, ворог); *bŭdr- → *bъdr-* — д.-рус. *бъдръ,* лит. *budrùs;* *durati → *dъrati* — д.-рус. *дърати,* лит. *dùrti;* *mūs- → *mŭx- → *mъx-* — д.-рус. *мъхъ,* лат. *muscus.*

Зредуковані [ь] і [ъ] розвинулися не лише з давніх індоєвропейських голосних [ĭ], [ŭ], а й з новіших у сполученнях [ĭr], [ĭl], [ŭr], [ŭl], що виникли на слов'янському грунті внаслідок втрати складотворчих сонантів [r̥], [l̥] і перетворення їх на сполучення «голосний + приголосний», наприклад: *vr̥b- → *vĭrb- → *v'ьrb-* — д.-рус. *вьрба,* лит. *virbas;* *vl̥n- → *vĭln- → vьln-* — д.-рус. *вълна,* лит. *vìlna;* *tr̥g- → *tŭrg- → *tъrg-* — д.-рус. *търгъ,* лит. *tur̃gus;* *stl̥p- → *stŭlp- → *stъlp-* — д.-рус. *стълпъ,* лит. *stul̃pas.*

Голосний [ī] у спільнослов'янській мові зберігався, пізніше він у східнослов'янських діалектах розвинувся в [i] нормальної довготи: *pītī → piti* — д.-рус. *пити;* *trī → tri* — д.-рус. *три;* *grīv- → *griv-* — д.-рус. *грива,* латиськ. *grīvis* (висока трава) та ін.

Звук [ū] ще в спільнослов'янській мові, втративши лабіалізовану артикуляцію, змінився на [ȳ] — звук високого підняття непереднього ряду, що далі розвинувся в [y]: *dūm- → *dȳm- → dym* — д.-рус. *дымъ,* лат. *fūmus,* лит. *dūmai;* *mūš'- → *mȳš'- → myš-* — д.-рус. *мышь,* лат. *mūs;* *sūn- → *sȳn- → syn-* — д.-рус. *сынъ,* лит. *sūnùs.*

Фонетичні процеси, пов'язані із зміною [ĭ], [ī] [ŭ], [ū], спричинилися до важливих перетворень у фонологічній системі слов'янського вокалізму: виникли нові фонеми — /ь/, /ъ/, /y/, втратилося розрізнення довгих і коротких фонем /i/, /u/ й протиставлення їх за цією ознакою, з'явилася нова опозиція ультракоротких, чи надкоротких, фонем і фонем нормальної довготи.

§ 10. Закон відкритого складу і звукові процеси, пов'язані з його дією

У фонетичній системі спільнослов'янської мови відбувалися процеси, які пов'язані із структурою складу. Вони спричинилися до виникнення тіснішого зв'язку між звуковими одиницями в складі і тенденції до розташування їх за висхідною звучністю, тобто до виникнення закону відкритого складу: *tix-ja → *ti-xja* (тиша), *sad-ja → *sa-dja* (сажа). Зміст фонетичного закону відкритого складу полягає в тому, що звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а більшого — ближче до кінця. Голосні звуки

як найбільш звучні містилися на кінці складу, творячи його межу. Таким чином, всі склади внаслідок діяння цього закону стали відкритими.

Другу фонетичну закономірність, що теж склалася в спільнослов'янській мові, становить складовий сингармонізм, тобто сполучування звуків у складі за принципом однорідності їхньої передньої чи непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої, а тверді — з голосними непередньої артикуляції.

Виникнувши як наслідок попереднього фонетичного розвитку, закон відкритого складу і тенденція до складового сингармонізму в свою чергу викликали чимало нових фонетичних змін.

Зміни приголосних на межі складу. В середині слова, якщо приголосний закривав склад, він переміщався до наступного складу і тоді складоподіл проходив після голосного. У новій групі приголосних наступного складу відбувалося спрощення артикуляції, у зв'язку з чим один з приголосних, частіше всього проривний, занепадав, наприклад: **kūdnonti → *kynonti* — ст.-сл. *кынѫти*, пор. *кинути — кидати; *dŭbnos — *dъno* — укр. *дно; *obdariti → *odariti* — д.-рус. *одарити; *obvoz- → *oboz-* — д.-рус. *обозъ; *obvět- → *obět-* — д.-рус. *обѣтъ* (корінь той, що й у словах *привѣтъ, отвѣтъ*); **obvlastĭ → *oblastь* — укр. *область*.

Між приголосними на початку складу іноді з'являвся додатковий голосний і таким чином утворювався новий склад: **obxoditi → obъxoditi, *otkryti → otъkryti*, пор. *отъвращю* (Ізб., 1076, *232*), *отъгонить* (Там же, *171* зв.), *отъкрыють* (Там же, *137* зв.), *ѥхидьнина* (Ізб., 1073, *154*), гр. ἔχιδνα.

До складних з погляду вимови груп приголосних належали сполучення [sr], [zr]. У середині їх розвинувся вставний приголосний [t]: **ses-ra → *se-sra → se-stra* — д.-рус. *сестра*, пор. лит. *sesȇrs; *srouja → struja* — д.-рус. *струя*, пор. лит. *srovȇ* (потік); **nŏzr- → *nozdr-* — д.-рус. *ноздри*.

У сполученні тих самих приголосних, або гемінатах, відбуваються асимілятивно-дисимілятивні процеси, а саме [tt'], [dt'] → [st'], наприклад: **plet-ti → *ple-tti → ple-sti* — укр. *плести*; **met-ti → *me-tti → me-sti* — укр. *мести; *čьtt- → *čьst-* — д.-рус. *чьсть; *ved-ti → *ve-dti → *ve-tti → ve-sti*. Коли приголосний [t], що закривав склад, переміщався до наступного складу, утворювався довгий [t':], який потім дисимілювався в звукосполучення [st']. Якщо з попереднього складу до наступного переміщався звук [d], то виникало сполучення [dt'], що внаслідок регресивної асиміляції змінювалося в [tt'], тобто [t':], а далі в [st']. Проривний [d], [t], якщо стояв не на кінці складу, зберігся, внаслідок чого утворилося чергування фонем /t/ — /s/, /d/ — /s/: укр. *плету — плести, мету — мести, бреду — брести, веду — вести, кладу — класти, відати — вість, оповідати — повість;* рос. *почитать, чтить — честь, ведать — известия* і т. ін.

Перерозподіл приголосних між складами зумовив також появу звукосполучень двох проривних [gt'] і [kt'] в одному складі, перше з яких внаслідок асиміляції змінилось у [kt'], тобто злилось з другим: **pek-ti → *pe-kti*; **mog-ti → *mo-gti → *mo-kti*. Подальша асиміляція

зумовила палаталізацію [k], внаслідок чого [kt'] змінилось у [k't'], що далі розвинулось в [t't']. Отже, [gt'] → [kt'] → [k't'] → [t't'] ([t':]); [kt'] → [k't'] → [t't'] ([t':]). Рефлекс [gt'] і [kt'], таким чином, збігся з рефлексом [tj], а далі розвивався так, як і останній, і в протосхіднослов'янських діалектах він змінився в [č']: д.-рус. *ночь* (←**nok-tis), печь* (←**pektis), дъчи* (←**dъkt-), мочи* (←**mъgti)*, укр. *ніч, піч, дочка*, рос. *ночь, печь, дочь, мочь;* білор. *ноч, печ;* пор. польськ. *noc, piec;* чеськ. *noc, pec;* болг. *нощ, пещ;* с.-х. *nōћ, pēћ*, лит. *naktìs*, лат. *noktis* (род. відм. від *nox*). Сполучення [kt] і [ht] в інфінітиві сучасної української мови *(сікти, пекти, берегти, могти)* — явище вторинне, розвинулося не фонетичним шляхом, а за аналогією до інших форм (*беріг — берегла — берегти, пік — пекла — пекти* і т. д.). У південно-західних говорах української мови давні інфінітивні форми типу *печи, мочи, беречи, січи* збереглися. Зміна [gt'] і [kt'] у східнослов'янський звук [č'] завершилася не раніше того часу, коли в спільнослов'янській мові вже виразно виділилися західнослов'янська й інші діалектні групування.

Втрата приголосного на кінці складу. В спільнослов'янській мові на кінці складу найчастіше вживався приголосний [s] і рідше [t], [d], [r], [n]. У зв'язку з дією закону відкритого складу приголосний у такій позиції занепадав: **dŏmŭs → domъ*, **sū̆nŭs → synъ, *slŏvŏs → slovo, *nŏvŏs → novus → novъ, *vĭlkat → vьlka* (род. відм. одн.), **tād → to* і т. ін.; пор. д.-рус. *домъ, сынъ, слово, новъ, вълка, то*, лат. *dŏmŭs*, лит. *sūnùs*, лат. *nŏvus*.

Звук [r] занепав на кінці складу наз. відм. одн. іменників жін. р. з приголосною основою типу *мати*, пор. лат. *māter*. Приголосний [n] занепав не в усіх позиціях, а лише після зредукованих [ъ], [ь]: **mĕdŭn → *medъn → medъ, *kŏstĭn → *kostьn → kostь.*

Раніше всіх втратився на кінці складу приголосний [s], можливо, ще в ранній період історії спільнослов'янської мови, а найпізніше — [r].

Поява носових голосних [ę], [ǫ]. В умовах дії закону відкритого складу приголосний [n] перед іншим приголосним як самостійний звук не міг зберегтися, в такій позиції він перетворювався в додатковий носовий призвук попереднього голосного. Так у спільнослов'янській мові виникли два нових голосних — [ę] і [ǫ]: **mensos → *męso* — ст.-сл. *мѧсо, *ronka → *rǫka* — ст.-сл. *рѫка*. Носові голосні творилися, на відміну від голосних неносових, з опущеною піднебінною занавіскою.

Голосний [ę] розвинувся з давнішого звукосполучення [en], що походить з колишніх [ĕn] та [ēm]: *pętь* — ст.-сл. *пѧть*, лит. *penki; *čęstь* — ст.-сл. *чѧсть*, лит. *kim̃štas; *desętь* — ст.-сл. *десѧть*, лит. *dẽšimt, *čędo* — ст.-сл. *чѧдо*, нім. *Kind, *sěmen* — ст.-сл. *сѣмѧ*. А голосний [ǫ] розвинувся із звукосполучення [on], що раніше виникло з [ŏn] (← [ōn], [ŏm]) і [ăn] (←[ān], [ām]): **pǫto* — ст.-сл. *пѫто*, лит. *pántis; *pǫtь* — ст.-сл. *пѫть*, гр. πόντος, **gǫba* — ст.-сл. *гѫба*, лит. *gum̃bas; *gǫsь* — ст.-сл. *гѫсь*, нім. *Gans; *zǫbъ* — ст.-сл. *зѫбъ*, лит. *žam̃bas*; **sǫtь* — ст.-сл. *сѫть*, лат. *sūnt; *zvǫnkъ* — ст.-сл. *звѫкъ*.

Носові [ę], [ǫ] походять також із [ьn], [ьm], [ъn], [ъm] — з дифтонгів [ĭn], [ĭm], [ŭn], [ŭm], що виникли з давньоіндоєвропейських сонантів [n̥] і [m̥]: *žьnti → *žęti — ст.-сл. *жѧти — жьнѫ; *гьmti → *žęmti* — ст.-сл. *жѧти — жьмѫ; *mьnti → *męti* — ст.-сл. *мѧти*, лит. *mìnti; vъzьmti → vъzęti* — ст.-сл. *възѧти; *dъmti → *dǫti* — ст.-сл. *дѫти*.

Процес виникнення носових голосних у спільнослов'янській мові розпочався, певно, ще як тільки занепав [n] на кінці слова після [ь] та [ъ], але він був «живий» протягом довгого часу й пізніше. Про це свідчить не тільки те, що носові голосні розвивались у ранніх запозиченнях з германських мов, як-от в іменниках *кънѧзь, пѣнѧзь* (д.-нім. *kuning, pening*), а й у новіших: ст.-сл. *хѫдогъ* (гот. *handags*), звідси *хѫдожьникъ;* д.-рус. *варягъ* із **varęgъ* (п.-герм. *väringer*); іменник *угръ*, що прийшов до давньоруської мови у першій половині IX ст.,— ст.-сл. *ѫгръ*, нім. *Ungarn*, лат. *ungari*.

Монофтонгізація дифтонгів. На спільнослов'янському грунті дифтонги [ai̯] і [oi̯] розвинулися в [ě], який успадкували й давньоруські діалекти, як-от у словах: *смѣхъ, снѣгъ, цѣна, цвѣтъ, мѣхъ, бѣсъ, вѣра, вѣнъкъ, бѣлъ* та ін. У закінченні слів рефлекси дифтонгів [ai̯], [oi̯] неоднакові: в одних випадках ці дифтонги змінилися в [ě], а в інших — в [i]: д.-рус. *на столѣ, столѣхъ, въ лѣтѣ, лѣтѣхъ* — місц. відм., *столи* — наз. відм. мн. Більшість учених подвійність рефлексів дифтонгів [ai̯], [oi̯] в кінці слів пов'язує з характером інтонації: при висхідній інтонації дифтонг розвивається в [ě], а при спадній — в [i].

Індоєвропейський дифтонг [ei̯] у позиції перед приголосним та в кінці слова послідовно змінився в [i]: д.-рус. *видъ, зима, ити, земли, кони, краи* (дав. і місц. відм. одн.) — пор. лит. *véidas*, гр. χεῖμα (буря), εἶμι, лит. *eĩti*. У позиції перед голосним дифтонг розпадався на два самостійних звуки, з них перший залишався в попередньому складі, а другий [i̯] змінювався на [j] і переходив до наступного складу: **bě-i̯on → *běi̯ǫ → *bьjǫ* — ст.-сл. *бьѭ*, д.-рус. *бью*.

Дифтонги [au̯], [ou̯] у позиції перед приголосними та в кінці слова змінилися в [u], що його успадкували й східнослов'янські діалекти: д.-рус. *другъ, туръ, ухо, сухъ, сыну, плоду*. Перед голосним дифтонги [au̯], [ou̯], як і ei̯, розпадалися на два звуки: перший з них лишався в попередньому складі, а другий змінювався у [w] і переходив до наступного складу: **kouati → kowati*, хоч *kujǫ*, ст.-сл. *ковати — коуѭ*, д.-рус. *ковати, кую*.

Зміни сонантів [r] і [l]. У звукосполученнях [ъr], [ъl], [ьr], [bl] та [or], [ol], [er], [el] сонанти [r] та [l] у позиції перед голосним збереглися без змін, оскільки вони не закривали складу: **dъ-rati*, *sъ-lati, **go-ra, *mo-re, *ko-leši*. В позиції перед приголосним під впливом закону відкритого складу вони після [o], [e] стали набувати складотворчого характеру і самостійно творити склад: **gor-dъ → *gor̥-dъ, *ber-gъ → *be-r̥-gъ, *mol-dъ → *mo-l̥-dъ, mel-ko → *me-l̥-ko*. У сполученнях з голосними [ъ], [ь] відбувалася дальша редукція останніх, їх складотворчу властивість перебирали на себе сонанти, відкриваючи

таким чином склад, а зредуковані при них перетворювалися, власне, на їхній призвук: **tъr-gъ* → **t^{ъ}r̥-gъ*, **dъl-gъ* → **d^{ъ}l̥-gъ*, **zьr-no* → **z^{ь}r̥-no*, **vьl-kъ* → *v^{ь}l̥-kъ*.

Розвиток протези. Після втрати кінцевого приголосного всі слова в спільнослов'янській мові стали закінчуватися на голосний звук. Якщо наступне слово теж починалося з голосного, то виникав міжслівний *гіатус*, або зіяння. Він вступав у суперечність із законом відкритого складу, основною вимогою якого було розміщення звуків у складі за зростаючою звучністю. Інакше кажучи, збіг двох голосних порушував основну властивість фонетичної системи спільнослов'янської мови. Саме цим викликана поява в ній протетичних приголосних, які усували збіг голосних.

У функції протетичних виступали звуки [w] та [j]; перший з них послідовно виникав перед [y] та [ъ], тобто перед тими голосними, що походять з [ū] та [ŭ], наприклад: **wydra* — д.-рус. *выдра,* укр. *видра,* лит. *údra; *wymę* — укр. *вим'я; *wъpiti* — д.-рус. *въпити,* рос. *вопить.* Цим пояснюється, що в слов'янських мовах немає жодного слова, яке б починалося на [y] чи інший голосний, що виник з давніших [y] та [ъ].

Протетичний [j] розвивався перед [ь], [i], [a], [e], [ę]: **ьmę* → **jьmǫ* — ст.-сл. *имѧ,* укр. *йму; *īl-* → **jil*—чеськ. *jil* (глина); **ei̯ti* → **iti* → **jiti* — д.-рус. *ити,* укр. *йти,* чеськ. *jíti,* лит. *eĩti; *ętr* → **jętr-* — д.-рус. *ятро* (печінка); **ęzykъ* → **językъ* — ст.-сл. *ѩзыкъ,* д.-рус. *язык,* укр. *язык;* пор. також укр. *яблуко, я, ягня, є,* рос. *яблоко, я, ягненок, есть,* білор. *яблык, я, ягня, ёсць,* польськ. *jabłko, ja, jagnię, jest,* чеськ. *jablko, ja, jehně, jest,* с.-х. *jȁбука, jâ, jȁгње, jȅст* і нім. *Apfel,* лат. *agnus* (ягня), *est,* лит. *aš* (я), *esti.* Болгарська мова в позиції перед [a], [e] протетичний [j], як припускають, пізніше втратила, хоч і непослідовно: *аз, агне, яблька,* діал. *аблька.* Проте, можливо, що в діалектах, на основі яких сформувалася болгарська мова, протетичні приголосні не стали загальним явищем, як це не без підстав дехто вважає (наприклад, С. Б. Бернштейн). На таке припущення наштовхує той факт, що слова з споконвічним [j] в болгарській мові його не втратили: *яма, ярост.*

Виникненням ще на спільнослов'янському грунті протетичного [j] перед [a], [e] зумовлено те, що слов'янські за походженням слова, крім вигуків, сполучників і часток, не починаються на ці голосні. Лише пізніші лексичні запозичення можуть вживатися з початковим [a], [e]: *автор, атом, адреса, ера, еволюція, етика.*

Відсутність протези перед [a], [e] у вигуках, сполучниках і частках *(ах, а, ех, еге),* на думку П. П. Фортунатова та О. О. Шахматова, пояснюється тим, що в той час, коли перед [a], [e] розвивався протетичний [j], в займенникових основах перед початковим голосним вимовлявся придиховий [h], успадкований від давньоіндоєвропейського періоду *(hă, hĕ, hā).* О. М. Селіщев відсутність протези перед [a], [e] в слов'янських вигуках, сполучниках і частках пов'язує з особливим значенням їх у мові, з специфічними умовами їх артикуляції, супроводжуваної певною експресією. Протетичний [h], відомий тепер у цій

категорії слів деяким слов'янським мовам (укр. *ген-ген,* білор. *гэты,* чеськ. *hen, hej, hat, henпу*), розвинувся в пізніші часи.

Перед початковим [u] теж виник на спільнослов'янському грунті протетичний [j], однак у цій позиції він став дуже рано занепадати, хоч і не в усіх діалектах з однаковою інтенсивністю. У діалектах протосхіднослов'янських процес занепаду протетичного [j] перед [u] став загальною закономірністю, відбитою й ранніми пам'ятками давньоруської писемності: *оугъ* (Ізб. 1076, *157*), *оунъ* (Там же, *240*), *оуноша* (Там же, *270* зв.), *оунъ* (Є. Пут., XIII, *50*). У решті діалектів спільнослов'янської мови він зберігся або втрата його непослідовна, пор. польськ. *junak, jutro* (завтра), чеськ. *jinу́,* слов. *jun, junak, juha, južina;* болг. *юг, юноша, юзда (вуздечка),* але *утре;* с.-х. *jу̏г, jу̏на̄к,* jу̏тро, але *у̏жина.* У давньоруській мові пізніше під впливом старослов'янської мови перед [u] знову став поширюватися протетичний [j], хоча теж непослідовно, пор. укр. *юний,* рос. *юг, юноша, союз,* хоч *утро, ужин, узы, уха,* білор. *юны.* Окремі відмінності у вживанні [j] перед [u] пояснюються пізнішими фонетичними змінами, як, наприклад, в українському і білоруському слові *юшка* (**jus-* → **juch-* → **uch-,* пор. лат. *jūs* — суп) поява протетичного [j] належить до пізніших часів, коли давньоруська мова вже перестала існувати, пор. рос. *уха.*

Деякі вчені (А. Мартіне, Е. Петрович, В. К. Журавльов) заперечують найпоширеніший у науці погляд, за яким поява протези в спільнослов'янській мові пов'язується з процесом усунення гіатуса; цьому процесові вони надають лише другорядну роль. На їхню думку, розвиток протези зумовлений пересуванням палатальної і лабіальної артикуляції голосних до попередніх приголосних. Оскільки на початку слова не було можливості передати цю диференціальну ознаку приголосному, то це й викликало появу протези. Згадана гіпотеза доповнює теорію гіатуса, але й вона не спроможна пояснити окремих фактів, пов'язаних з протезою, зокрема протетичного паралелізму й певної непослідовності у вживанні протетичних приголосних.

Звукові зміни, пов'язані із законом відкритого складу, істотно вплинули на перебудову фонологічної системи спільнослов'янської мови: втратилися фонеми, що реалізувалися в дифтонгічних голосних звуках з другим компонентом i̯, u̯, з'явилися нові фонеми /ę/, /ǫ/, відбулися зміни в характері диференціальних ознак голосних фонем та в сполучуваності фонем.

§ 11. Зміна [g], [k], [x] в [z'], [c'], [s']

Така зміна відбулася на спільнослов'янському грунті в позиції перед [ě] та [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯]. На початку кореня вона лексично обмежена, оскільки задньоязиковий перед дифтонгом [ai̯], [oi̯], що розвинувся в [ě], вживався в такій позиції відносно рідко. Приклади: **goi̯l-* → *dzěl-* — ст.-сл. *ѕѣлъ* (сильный), *ѕѣло* (дуже), лит. *gailùs* (швидкий, різкий); **koi̯na* → *cěna* — д.-рус. *цѣна,* лит. *káina;* **xoi̯d-* → *sědъ* — д.-рус. *сѣдъ.*

Ця зміна відбувалася переважно в кінці основи слова, наприклад: *noga* → *nodzě* — д.-рус. *нозѣ; drug-* → *drudzi* — д.-рус. *друзи; rěkai* → *rěcě* — д.-рус. *рѣцѣ; čelověk-* → *čelověci* — д.-рус. *человѣци; snъx-* → *snъsě* — д.-рус. *снъсѣ; grěx-* → *grěci* — д.-рус. *грѣси.*

Звук [g] спершу змінювався в такій позиції в [dz'], а пізніше, втративши проривний компонент, спростився в [z']: укр. *нозі, друзі.*

Зміна [g], [k], [x] в [z'], [c'], [s'] перед [ě], [i] з дифтонга [ai̯], [oi̯] називається другою палаталізацією задньоязикових. Вона належить до пізніших звукових явищ спільнослов'янської мови і відбувалася вже тоді, коли в спільнослов'янській мові виразно накреслювалося протиставлення східних і західних діалектів, прикладом чого є неоднакова в них зміна [x]: у східних діалектах він розвинувся в [s'] (**xoi̯r-* → **sěr-*), а в західних — в [š'] (**šěr-*). Якщо перша палаталізація задньоязикових припадає на I—II ст. н. е., то друга — на II—IV [1] або, як припускають деякі вчені, на III—V ст. [2] Можливо, що в окремих спільнослов'янських діалектах процес другої палаталізації [g], [k], [x] і не збігався в часі.

Ступінь палаталізації приголосних [z'], [c'], [s'], що виникли на місці [g], [k], [x] перед [ě] та [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯], відрізнявся від палаталізації [ž'], [č'], [s'], які раніше виникли на місці цих задньоязикових перед голосними переднього ряду та в сполученні приголосного з [j]. Звуки [z'], [c'], [s'] були ближче до напівпалаталізованих, ніж до палатальних приголосних.

Наслідки другої палаталізації задньоязикових зберегли всі слов'янські мови, хоча деякі не повністю, як російська, словенська, словацька (пор. рос. *цена,* але *руке*), або з деякими пізнішими фонетичними інноваціями, як більшість західнослов'янських мов.

§ 12. Сполучення [gv], [kv], [xv]

Спільнослов'янським звукосполученням [gv], [kv], [xv] у східно- і південнослов'янських мовах у позиції перед колишніми [ě] та [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯] відповідають передньоязикові [zv], [cv], [sv]: укр. *звізда, цвіт,* рос. *звезда, цвет,* білор. *звяздар* (заст.), *цвят,* болг. *звезда, цвят, цветът, цвиля* (скаржитися), с.-х. *звéзда, цвêт, цвúлети* (скиглити), словен. *zvêzda, cvêt,* ст.-сл. *звѣзда, цвѣтъ, влъсви* (від *влъхвъ*). Правда, в східнослов'янських мовах така відповідність непослідовна, пор. укр. *квітка, квилити,* білор. *кветка,* рос. діал. *квет, квелить, огвездить* (сильно вдарити). У західнослов'янських мовах задньоязиковий у сполученні з наступним [v] у такій позиції зберігається: польськ. *gwiazda, kwiat, kwitnąć,* чеськ. *hvězda, květ, kviliti,* слов. *hviezda, kvet, kvílit'.*

Єдиного пояснення зміна задньоязикових у сполученні з [v] у позиції перед [ě], [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯] в науці ще не знайшла. На

---

[1] Див.: Lehr-Spławinski T. Próba datowania tzw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim.— Studia z filologii polskiej i slowiańskiej, I. Warszawa, 1955, s. 382.

[2] Див.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962, с. 106.

думку одних учених, наприклад М. С. Трубецького, у такій позиції задньоязикові пом'якшились у всіх діалектах спільнослов'янської мови (*květ- → *к'vět-), але потім вони перед [v] в західному діалектному ареалі стверділи, а в східному — далі розвинулись у м'які передньоязикові[1]. Інші вчені, наприклад О. М. Селіщев, неоднакову рефлексацію [gv], [kv] у розглядуваних умовах пояснюють різним ступенем зближення при вимові приголосних у цих сполученнях. У тих діалектах, на грунті яких сформувалися східно- і південнослов'янські мови, приголосні у сполученнях [gv'] і [kv'] вимовлялися перед [ě] та [i] з [ai̯], [oi̯] як щільно поєднані звуки, внаслідок чого в них виник процес регресивної асиміляції: під впливом пом'якшеного [v'] попередній задньоязиковий теж пом'якшився, а далі змінився в палатальний зубний: [gv'] → [g'v'] → [z'v'], [kv'] → [k'v'] → [c'v']. А в тих діалектах, на основі яких сформувалися західнослов'янські мови, тісного поєднання у вимові [g], [k] з [v'] у такій позиції не було, тому в них задньоязикові не підпали впливові пом'якшеного [v'] і залишилися без змін[2].

Звукосполучення [kv] у східнослов'янських мовах у словах типу *квітка* є, певно, наслідком пізніших лексичних контактів цих мов з мовами західнослов'янськими, а в словах типу укр. *квилити,* рос. діал. *квелить, огвездить* (поряд з *озвездить* в інших діалектах) задньоязиковий [k], [g] зберігається як у звуконаслідувальних за своїм походженням.

§ 13. Третя палаталізація задньоязикових

Під цією палаталізацією розуміється зміна [g], [k] [x] в [z'], [c'], [s'] після голосних переднього ряду [i], [ь], [ę] та [r̥] перед іншими голосними: *lice (←*liko), věnьcь (←*věnькъ), ovьc'a (←*ovĭka), vьse (←vьxe), kъnędzь (←*knęgъ), dьrdzati (←*dr̥gati);* пор. д.-рус. *лицє, вѣньць,* лит. *vainìkas,* д.-рус. *овьца, вьсє, кънязь, дьрзати.* Африката [dz'] змінилася в [z'] пізніше. Третя палаталізація на відміну від першої і другої є наслідком не регресивної асиміляції, а прогресивної, тобто зумовлювалася впливом на задньоязикові приголосні не наступних, а попередніх голосних переднього ряду.

Однак в окремих словах і морфемах за тих самих умов — у позиції після [i], [ь], [ę], [r̥] і перед голосним — приголосні [g], [k], [x] змінюються в [z'], [c'], [s'] непослідовно; пор. д.-рус. *зеркало — зерцало, проникати — проницати, троица* — рос. *тройка.* У суфіксі **-ьк-** звук [к] перед голосним змінився в [c'], а в суфіксі **-ік-** зберігся; пор. д.-рус. *жьньць, чьрньць, тельць* і *оученикъ, грѣшникъ.* Хоча в іменниках жіночого роду зміна [к] в суфіксі [-ік-] можлива, проте вона теж здійснюється непослідовно: д.-рус. *синица, оулица,* але *чьрника.* Очевидно, ще не всі фонетичні умови третьої палаталізації задньоязикових приголосних вивчені.

[1] Див.: Трубецкой М. С. Об одной особенности западнославянских языков.— Вопросы языкознания, 1959, № 2, с. 64.

[2] Див.: Селищев А. М. Старославянский язык, ч. 1. М., 1951, с. 201 — 202.

Перед наступним приголосним задньоязикові [g], [k], [x] після [i], [ь], [ę], [r̥] зберігалися без змін: *mьgla, kliknǫti, vixrь* — ст.-сл. *мьгла, кликнѫти, вихрь.*

Третя палаталізація задньоязикових відбулася, певно, після другої. На користь такого припущення висувається той аргумент, що звук [r̥], який становить одну з фонетичних умов третьої палаталізації, розвинувся з [ĭr] пізніше, ніж дифтонги [ai̯], [oi̯] змінилися на [ě], [i], перед якими [g], [k], [x] змінювалися в зубні за законами другої палаталізації.

§ 14. Групи приголосних [dl], [tl]

До пізніших фонетичних явищ спільнослов'янської мови належить зміна приголосних [dl], [tl] в середині слова, а саме втрата ними проривного компонента й перехід їх в [l]. Така зміна відбулася не в усіх спільнослов'янських говорах, а лише в східних, на грунті яких сформувалися східно- і південнослов'янські групи мов і якими вона повністю успадкована: укр. *мило, рало, сало, горло, вела, плела (*mydlo,*ordlo, *sadlo, *gordlo, *vedla, *pletla);* рос. *мыло, рало, сало, горло, вела, плела;* білор. *мыла, рала, сала, горла;* болг. *сало, рало;* с.-х. *ми̏ло, са̏ло, ра̏ло;* словен. *rálo.* У західних говорах спільнослов'янської мови сполучення [dl], [tl] збереглися, що відбивають і сучасні західнослов'янські мови: польськ. *mydło, sadło, radło, wiodła, pliotła;* чеськ. *mýdlo, rádlo, vedla, pletla.*

Територія поширення звукосполучень [dl], [tl] збігається з територією збереження давніх [gv], [kv] перед [ě] та [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯], а територія спрощення [dl], [tl] в [l] — з територією зміни [gv], [kv] у цій позиції в [zv'], [cv']. Очевидно, й умови цих двох фонетичних явищ були подібні: у східних говорах спільнослов'янської мови проривний [d] і [t] у сполученні з [l] зблизилися й злилися, утворивши спільну артикуляційну одиницю, в якій проривний компонент поступово втратився, а в її західних говорах подібного злиття не відбулося й обидва звуки — проривний і сонорний [l] — вимовлялися як самостійні одиниці, тому в них не виникло умов для спрощення [dl], [tl].

Спрощення в групах приголосних [dt], [tl] відбулося в час розпаду спільнослов'янської мовної єдності, але не пізніше VI ст. н. е. Таке припущення можна зробити на основі вірменського рукопису VII ст. «Опис хозарської трапези», в якому запозичене від східних слов'ян слово *сало* передано без [d]. Однак цей процес був живим і на ранньому етапі історії східнослов'янських мов, про що свідчать іншомовні лексичні запозичення. Так, старонімецьке ім'я *Gutleib* (суч. *Gotlib*), що прийшло до нас в той час, на східнослов'янському грунті втратило звук [t] у звукосполученні [tl] і змінилося на *Гълѣбъ* (укр. *Гліб,* рос. *Глеб*). Проте в час занепаду зредукованих процес спрощення в групах [dl], [tl] вже перестав діяти, тому нові подібні сполучення, що виникли внаслідок такого занепаду, спрощенню не піддалися: *сідло, мітла, світло* (із *седьло, метьла, свѣтьло*). Не спрощуються [dl], [tl] і в пізніших іншомовних запозиченнях: *заядлий* (польськ. *zajadły*), *титло.*

§ 15. Приголосні перед голосними переднього ряду

Спільнослов'янська мова успадкувала від давньоіндоєвропейського періоду тверді приголосні, крім [j], що завжди був палатальним. Але перед голосними переднього ряду [ĕ], [ē], [ĭ], [ī] ще на ранній стадії її історії відбулося деяке зміщення артикуляції губних і передньоязикових приголосних, що стали вимовлятися в такій позиції як напівпом'якшені. Після зміни [ē] в [ä] і далі в [ě], а [ĭ] — в [ь] та виникнення носових голосних напівпом'якшена вимова цих приголосних реалізувалася перед [e], [ě], [i], [ь], [ę]: **s'elo*, **v'ěra*, **b'it'i*, **t'ьma*, **m'ęso*. Жодного фонологічного значення така вимова не мала.

Проте на слов'янському грунті виникли й м'які приголосні, а саме [dž'], [ž'], [č'], [š'], [r'], [l'], [n'], [dz'], що пізніше розвинувся в [z'], [c'], [s']; їх виникнення є наслідком впливу [j] на попередній приголосний та першої перехідної палаталізації задньоязикових. Оскільки м'які приголосні стали вживатися в однаковій фонетичній позиції, що й тверді, тобто перед тими самими голосними, вони почали розрізнювати значення слів і їхніх форм, отже, м'якість приголосних набула фонологічного значення, стала однією з диференційних ознак фонеми, наприклад: **s'ila* — наз. відм. одн., **pol'a* — род. відм. одн. М'які шиплячі набули фонологічного значення тоді, коли після них [e] змінився в [a], внаслідок чого вони могли ставати в тій позиції, що й задньоязикові, на місці яких вони розвинулися: **b'ěgat'i* — *b'ěž'at'i* (←**bēgēti*), *[u]mъlkat'i — **mъlč'at'i*.

§ 16. Перебудова фонологічної системи спільнослов'янської мови

Спільнослов'янська мова за час свого існування зазнала значних звукових змін, які зумовили перебудову її фонологічної системи, стали матеріальною основою такої перебудови. У системі вокалізму, замість двадцяти двох фонемних одиниць, у ній витворилося одинадцять, а саме:

(i), що реалізувалась у звукові /i/ ← /ī/, /ei̯/, /oi̯/, /ai̯/, /ū/;
(e), що реалізувалася в звукові /e/ ← /ĕ/, /ŏ/;
(ě), реалізатором якої виступав звук /ě/ ← /ē/, /oi̯/, /ai̯/;
(ę), яка реалізувалася в звукові /ę/ ← /en/, /ьn/, /ьm/;
(ь), що реалізувалася в звукові /ь/ ← /ĭ/;
(a), реалізатором якої виступав звук /a/ ← /ā/, /ō/, /ē/;
(o), реалізатором якої був звук /o/ ← /ă/, /ŏ/;
(ǫ), що реалізувалася в звукові /ǫ/ ← /on/, /an/, /am/, /ъm/;
(ъ), що реалізувалася в звукові /ъ/ ← /ŭ/, /ū/;
(u), реалізатором якої був звук /u/ ← /ou̯/, /eu̯/;
(y), яка реалізувалася в звукові /y/ ← /ū/.

Внаслідок фонетичних змін окремі диференційні ознаки фонем на слов'янському грунті втратилися, як дифтонгічність/недифтонгічність, а вияв деяких обмежився, як довгота/короткість, причому в протиставлення за цією ознакою виступили нові звуки: [o] — [ъ], [e] — [ь].

Проте виникла й нова диференційна ознака фонем назальність/неназальність: /ę/ — /e/, /ǫ/ — /o/.

До складу пізнього слов'янського консонантизму належали такі фонеми: /b/, /p/, /m/, /v/, /d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /r/, /l/, /j/, /g/, /k/, /x/, /ž'/, /č'/, /š'/, /n'/, /r'/, /l'/, /z'/, /s'/, /c'/. Крім того, окремим східним діалектам спільнослов'янської мови була відома фонема [dž'], західній групі діалектів — [dz'], а південним — [žd] і [št'].

Виникнення м'яких приголосних фонем не тільки спричинилося до появи нової їх диференціальної ознаки твердість/м'якість, отже, й розширення сфери фонемних протиставлень у системі слов'янського консонантизму, а також і до зміни сполучуваності голосних і приголосних. Голосні переднього ряду почали вживатися не лише після твердих приголосних фонем, що на слов'янському грунті стали реалізуватися в напівпом'якшених приголосних звуках, а й після м'яких фонем, що стали сполучатися з голосними як переднього, так і непереднього ряду.

Однією з важливих властивостей фонологічної системи спільнослов'янської мови стало й те, що приголосні фонеми в ній могли стояти тільки перед голосними, тобто не могли займати місця в кінці складу.

§ 17. Чергування фонем

Чергування фонем — це закономірна зміна однієї фонеми на іншу в тій самій морфемі при словотворенні та словозміні. Всі чергування фонем зумовлені звуковими змінами й історично виникли як їх наслідок. Відомо, що ті самі звуки в одних фонетичних умовах підпадали змінам, а в інших зберігалися; в різних позиціях вони могли також давати неоднакові рефлекси. Це й викликало чергування звуків. Новий звук спершу розвивався як позиційний варіант тієї самої фонеми, а згодом він став виконувати в системі мови власну функцію — словотвірну або словозмінну, таким чином трансформувавшись у самостійну фонему, і звукове чергування набуває тоді нового якісного змісту й переростає в чергування фонем.

Спільнослов'янська мова деякі чергування фонем успадкувала ще від давньоіндоєвропейського періоду, інші виникли на її грунті. У всіх діалектах спільнослов'янської мови в системі в о к а л і з м у відбувалося чергування фонем /e/ — /o/: **nesti* — **nositi*, **vezti* — **voziti*, **vozъ*, **bresti* — **brodъ*. Це чергування належить до дуже давніх, успадковане ще від давньоіндоєвропейського періоду; його наслідки відомі тепер усім слов'янським і деяким іншим індоєвропейським мовам, наприклад: укр. *нести* — *носити*, рос. *нести* — *носить*, болг. *неса́* — *нося́*, польськ. *nieść* — *nosić*, чеськ. *nésti* — *nositi*, лит. *nèšti* — *našta*, гр. πλέκω (плету) — πλοκή (плетіння). Найімовірніше, що чергування /e/ — /o/ викликане акцентними умовами: фонема /e/ виступала під наголосом, а [o] — в ненаголошеній позиції. Прослідки залежності такого чергування від акцентних умов простежуються в грецькій і латинській мовах: гр. πατέρες (батьки́ — наз. відм.

мн.) — εὐπάτορες (знатні), νέμω (пасу) — νομεύς (пастух), лат. *térra* (земля, країна) — *éxtorris* (вигнаний). На спільнослов'янському грунті воно стало засобом диференціації словотвірних категорій та граматичних значень. Первинна дієслівна основа творилась з [е], а похідна чи віддієслівна іменна — з [о]: **vezti* — **voziti* — **vozъ*. На ступені пізнішої редукції короткі [ĕ] — [ŏ] в дієслівних формах могли змінюватися на [ь], [ъ], що розширило ряд голосних, пов'язаних з цим чергуванням: **bereši* — **bьrati* — **sъborъ,* **ženeši* — **goniti* — **gъnati*.

[е] — [ě]: **plesti* — **plětati (zaplětati, priplětati)*. Це якісне чергування розвинулося на основі давнього часокількісного [ĕ] — [ē]. Короткий [ĕ] змінився на [е] нормальної довготи, а довгий [ē] — на [ě].

[о] — [а]: **stojati* — **stati,* **vъložiti* — **vъlagati*. Воно теж є наслідком давнього часокількісного чергування [ŏ] — [ō], [ă] — [ā]. Короткі [ŏ], [ă] змінилися в [о], а довгі [ō], [ā] — в [а].

[і] — [ь]: **linqti* — **lьnqti*. Основою цього якісного чергування було давніше часокількісне [ī] — [ĭ]. Голосний [ī] змінився в [і], а [ĭ] — в [ь].

[у] — [ъ]: **dyxati* — **dъxnqti*. Розвинулося воно з часокількісного [ū] — [ŭ], внаслідок зміни на слов'янському грунті [ū] в [у], а [ŭ] — в [ъ].

[і] — [ьj], [і] — [ěj]: **biti* — **bьjq,* **sito* — **sějati*. Це чергування розвинулося внаслідок монофтонгізації дифтонга [ei̯], до складу якого входив як короткий, так і довгий [е]. У позиції перед приголосним дифтонг [ei̯] змінювався в [і]: **bĕi̯ti* → **biti,* **sēi̯to* — **sito*. У позиції перед голосним він розпався на два звуки — [еj]. Короткий [ĕ] внаслідок регресивної асиміляції змінився в [ĭ], а далі закономірно в [ь]: **bĕi̯on* → **bĭi̯q* → **bьjq;* довгий [ē] змінився в [ě]: **sēi̯ēti* → **sějati*.

[ě] — [аj], [ě] — [оj]: **cěna* — **kajati,* **věnъkъ* — *voj- (укр. *розвої*). Воно виникло внаслідок того, що дифтонги [аі̯], [оі̯] перед приголосним розвинулися в [ě], а перед голосним розпалися на два самостійні звуки [аj] та [оj].

Давньоіндоєвропейські [е], [о] могли чергуватися і в складі дифтонга, другим компонентом якого був [і̯]: [ĕі̯] — [ŏі̯], [ēі̯] — [ōі̯]. Внаслідок цього на слов'янському грунті ряд голосних, що вступають у фонемне чергування, міг розширюватись, як-от: [і] — [ě] — [оj], [і] — [ьj] — [оj], [і] — [ьj] — [ě] — [оj]: **gněi̯ti* — **gnoi̯v-* — **gnoi̯t-* → **gniti* — **gněvъ* — *гнојь;* **bĕi̯ti* — **bĕi̯on* — **boi̯-* → **biti* → *bьjo* — **bojь;* **vĕi̯ti* — **vĕi̯on* — **voin-* — **voi̯ĭ-* → **viti* — **vьjq* — *věnъk* → *voji-* (пор. укр. *розвою, розвій*).

[ě] — [а]: **lězti* — **laziti, rězati* — **raziti*. Це чергування розвинулося на основі [ē] — [ō] внаслідок зміни [ē] в [ě], а [ō] — в [а].

[u] — [оv], [u] — [аv]: **sujq* — **sovati,* **truti (годувати,* пор. *отрута)* — *trava* (пор. рос. *отрава, отравить*). Його виникнення зумовлене зміною дифтонгів [оu̯], [аu̯] у позиції перед приголосним на [u] і розпадом їх у позиції перед голосним на два звуки [оv], [аv]. Дифтонг [оu̯] після м'яких приголосних змінювався на [еu̯], що дало також

чергування [u] — [ev]: **kl'uvъ* — **klevati*. На ступені редукції [ov], [ev] змінюються в [ъv], [ьv], а на ступені подовження — в [yv], внаслідок чого виникає чергування [ov] — [ъv] — [yv], [ev] — [ьv]: **rovъ* — **rъvati* — **ryti*, **zovъ* — **zъvati* — **zyvati* (*prizyvati*, *zazyvati*).

[ę] — [ǫ]: **tręsti* — **trǫsiti*, **zvękati* — **zvǫkъ*. Чергування це відбиває давніше чергування [e] — [o] в сполученні з носовим приголосним у позиції перед іншим приголосним: **zvenkati* — **zvonkъ* (→ *zvękati* — **zvǫkъ*).

[ę] — [en], [ьn], [ьm]: **zvękati*— *zveněti*, корінь -*čę*- — -*čьn*- (ст.-сл. *начало — начьнѫ*), **zęti* — **žьmǫ*, **zęti* — **zьnǫ*. Його розвиток зумовлений тим, що сполучення голосного [e], [ь] з наступним носовим [n], [m] у позиції перед приголосним змінилися в [ę], а перед голосним збереглися.

[ǫ] — [on], [ъm]: **zvǫkъ* — **zvonъ*, **dǫti* — **dъmǫ*. Основа цього чергування подібна до попереднього; голосні [o], [ъ] у сполученні з носовими приголосними [n], [m] перед іншим приголосним змінювалися в [ǫ], а перед голосним зберігалися.

У кількох словах відбулося чергування [e] — [ę], [ě] — [ę]: **legti* — *lęgǫ*, **sěsti* — **sędǫ*. Виникло воно внаслідок вставки в кореневу морфему інфікса [n]: **sědti* — **sědon* → **sēndon* → **sędǫ* (→**sěsti* — **sędǫ*).

У системі консонантизму пізньої спільнослов'янської доби відбувалися такі чергування: [g], [k], [x] — [ž'], [č'], [š']: **gъnati* — **ž'enǫ*, **rěka* — **rěčьka*, **suxъ* — *sušiti*. Зумовлене воно першою палаталізацією задньоязикових приголосних.

[g], [k], [x] — [z'], [c'], [s']: **duga* — **duz'e*, **lьgota* — **polьza*; **rěka* — **rěc'ě*, **likъ* — *lic'e*; **straxъ* — **stras'i*. Виникнення цього чергування пов'язане з другою та третьою палаталізаціями задньоязикових приголосних.

[g] — [ž'], [k] — [č'], [x] — [š']; [z] — [ž'], [s] — [š']; [d] — [ž'], [dž] і [t] — [č'] — у східній групі діалектів спільнослов'янської мови, [d] — [žd], [j] — [ђ], [t] — [št], [ћ], [d] — [dz'], [z'] і [t] — [c'] — у західній; [r] — [r'], [l] — [l'], [n] — [n']; [b] — [bl'], [p] — [pl'], [v] — [vl'], [m] — [ml']: **lъgati* — **lъž'a*, **plakati* — **plač'ь*, *suxъ* — **suš'a*; **laziti* — **laž'ǫ*, **nositi* — **noš'a*; **saditi* — *saž'a*, **xoditi* — **xož'ǫ*, *xodž'ǫ*. Це чергування зумовлене асимілятивним впливом [j] на попередній приголосний.

[g] — [č'], [k] — [č']: **mogъ* — *moči*, **rekъ* — *rečь*. Вони становлять наслідок фонетичної зміни звукосполучень [gt'], [kt'] в [ć'].

[d] — [s], [t] — [s]: **brodъ* — **bresti*, **metǫ* — **mesti*. Це чергування виникло внаслідок зміни [dt'], [tt'] в [st'] під впливом закону відкритого складу.

Чергування голосних і приголосних, що склалися в спільнослов'янській мові, були успадковані східнослов'янськими діалектами. Якщо на спільнослов'янському грунті виникли діалектні відмінності в чергуванні фонем, то східнослов'янські діалекти успадкували саме ті з них, що були властиві східним говорам спільнослов'янської мови.

§ 18. Фонетична система східнослов'янської мови раннього періоду (VI — VII ст.)

Голосні

У складі східнослов'янського вокалізму раннього періоду нараховувалось одинадцять фонем, з яких дві — /ь/ і /ъ/ — реалізувались у звуках зредукованих, надкоротких, або неповного творення, фонеми /ę/, /ǫ/, /ě/ — у довгих, а решта — у відповідних звуках нормальної довготи. Фонеми /ę/ і /ǫ/ були носові, а всі інші — неносові, чисті, або ротові.

За положенням язика при артикуляції звуків у горизонтальному напрямі голосні поділялись на передні й непередні. До передніх належали — [і], [е], [ě], [ь], [ę], до непередніх — [а], [о], [ъ], [ǫ], [u], [у]. За ступенем наближення спинки язика до піднебіння вони були високого підняття, середньо-високого, середнього і низького підняття. До голосних високого підняття належали [і], [у], [u], середньо-високого — [ě], [ь], [ъ], середнього — [е], [ę], [о], [ǫ], низького — [а].

Схема класифікації голосних

Сфера творення / Ступінь творення	Передня	Непередня
Високий	[і]	[у],]u]
Середньо-високий	[ě], [ь]	[ъ]
Середній	[е], [ę]	[о], [ǫ]
Низький		[а]

Голосні [і], [е], [ě], [ę], [ь], [а], [у] були нелабіалізовані, а [о], [ǫ], [ъ], [u] — лабіалізовані.

Звук, у якому реалізувалася фонема /ь/, вимовлявся на ранньому етапі розвитку східнослов'янських діалектів як близький до короткого [ĭ], про що свідчать тогочасні запозичення з них до фінських мов: *lusikka* (д.-рус. *лъжька*), *risti* (д.-рус. *крьстъ*), *palttina* (д.-рус. *полотьно*) — мова суомі, *luzikka* — карельська мова, *lusikas, rist* — ест. мова. У позиції перед [j] він, зазнаючи впливу останнього, змінювався на голосний високого підняття й вимовлявся як звук напружений, наближений до [і], хоча свого характеру зредукованого голосного не втрачав: *žitь̥je, *pь̥jǫ.

Голосний, у якому реалізувалася фонема /ъ/, у ранній період розвитку східнослов'янських діалектів за артикуляційно-акустичними

властивостями наближався до короткого [ŭ], свідченням чого є тогочасні лексичні запозичення до мов неіндоєвропейської системи, наприклад: *turku* — мова суомі, *turg* — ест., д.-рус. *търгъ*. Перед [j] внаслідок регресивної асиміляції він набував дещо вищого ступеня артикуляції і ставав голосним напруженим, наближаючись до голосного [y], проте зберігався як звук зредукований: **rȝjǫ, *novъjь.*

Звуки [a], [u] після м'яких приголосних трохи просувалися вперед, у напрямі до [ä], [ü], що становили позиційні варіанти фонем /a/ і /u/: [č'äsъ], [ďuš'ü], д.-рус. *чясъ, душю.*

Крім відкритого голосного [o], у східнослов'янських діалектах існував і [ô] закритий, напружений, звук середньо-високого підняття; виник він ще в спільнослов'янську добу в складах з висхідною інтонацією і виступав як позиційний варіант фонеми /o/. На східнослов'янському грунті [ô] занепав, раніше в південно-західних говорах (десь ще до XII ст.) і пізніше в північних[1], витіснившись [o] відкритим, ненапруженим.

Звук [y] за місцем артикуляції був трохи передніший порівняно з іншими голосними непереднього ряду, особливо в південних говорах східнослов'янського діалектного обширу.

Приголосні

Приголосні фонеми східнослов'янських діалектів раннього періоду, успадковані від спільнослов'янської мови, за місцем творення поділялись на:

губні — /b/, /p/, /v/, /m/;
передньоязикові:
зубні — /d/, /t/, /z/, (s), (z'), (s'), (c');
піднебінно зубні — /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/;
носові — /n/, /n'/;
плавні — /l/, /r/, /l'/, /r'/;
середньоязикові — /j/;
задньоязикові — /g/, /k/, /x/.

За ознакою участі голосу і шуму в творенні приголосних вони поділялись на такі групи:

сонорні — /l/, /l'/, /r/, /r'/, /n/, /n'/, /m/, /j/;
шумні:
дзвінкі — /b/, /v/, /d/, /z/, /z'/, /ž'/, /dž'/, /g/;
глухі — /p/, /t/, /s/, /s'/, /c'/, /č'/, /š'/, /x/.

Дзвінкі й глухі вступали в такі корелятивні відношення: (b) — (p), /d/ — /t/, /z/ — /s/, /z'/ — /s'/, /ž'/ — /š'/, /dž'/ — /č'/. Поза цими відношеннями перебували фонеми /v/, /c'/, /x/ та /j/.

Східнослов'янські приголосні раннього періоду за ознакою способу творення поділялися на:

проривні /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/;
фрикативні, або щілинні,—/v/, /z/, /z'/, /s/, /s'/, /ž'/, /š'/, /x/, /j/;

[1] Див.: Колесов В. В. Ô (*о* закрытое) в древненовгородском говоре.— Исследования по грамматике русского языка, т. 3.— Уч. зап. Ленингр. ун-та, 1962, № 302.

африкати, або проривно-щілинні,— /dž'/, /č'/, /c'/;
проривно-прохідні — /m/, /n/, /n'/, /r/, /r'/, /l/, /l'/.

Губні фонеми /b/, /p/, /v/, /m/ та передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву у непом'якшених приголосних звуках, у позиції перед голосними переднього ряду реалізувалися також у напівпом'якшених приголосних, що становили їх позиційні варіанти: */b'it'i/, /v'era/, /m'ęso/, /d'ělo/, /z'ima/, (s'elo), /kr'ikъ/, /l'evъ/, /n'est'i/.*

Східнослов'янська фонема /v/ не в усіх діалектах раннього періоду реалізувалася, очевидно, однаково: в одних із них — у губно-зубному звукові [v], а в інших, зокрема південно-західних,— у губно-губному [w]. Про це свідчить пізніша зміна в українській і білоруській мовах, а також в окремих говорах російської мови приголосного [w] у певних позиціях в [ṷ] нескладовий та вживання його в функції протетичного, а зрідка й епентетичного перед лабіалізованим голосним у давньоруській мові: *воко* (Ж. Сим., XIII; Ср., I, *288*), *ворда* (ЛЛ, 1377; Ср., I, *301*), *в вустѣхъ* (ПВЛ, *69*), *тивунъ* (ПР, 1282, *615*). Отже, в цих діалектах виник сонорний приголосний [w].

Плавні [l] і [r] у звукосполученнях з попереднім [o], [e] та [ъ], [ь] між приголосними, а також з попереднім [o] на початку слова перед приголосним вимовлялися як звуки складотворчі: **dorga, *berza, *tъrgъ, *zьrno, *orbota, *polnъ, *melko, *vъlna, *žьlt.* В інших позиціях вони були нескладотворчими приголосними.

Середньоязиковий [j] за своєю артикуляцією був близький до нескладового [i̯], але вимовлявся з трохи вищим підняттям спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого утворювалася щілина, через яку й проходив струмінь видихуваного повітря. Отже, він творився як звук приголосний, чим і відрізнявся від [i̯], хоч відмінність була між ними й невелика. Вживався [j] завжди в позиції перед голосним.

Всі приголосні в складі вживалися лише перед голосними, крім складотворчих [r̥], [l̥]. Склад міг творитися одним голосним (**o-gnь)*, але здебільшого він включав голосний з одним попереднім приголосним (**ro-dъ)*, іноді з двома (**svě-tъ)* і рідше з трьома (**se-stra)*. Однак у тому самому складі могли поєднуватися не будь-які приголосні, а лише певні з них. У групах з двох приголосних найчастіше поєднувалися проривні і фрикативні з наступним сонорним: **bra-tъ, *pro-si-ti, *drь-vo, *tra-va, *kri-ča-ti, *bli-zъ-kъ, *plo-dъ, *mь-gla, *te-klъ, *gně-vъ, *tvo-ri-ti, *slo-vo, *zna-ti, *zvě-rь, *xva-la.* Дзвінкий фрикативний [z] сполучався з наступним дзвінким проривним [d], [g], а глухий [t] — з [p], [t], [k]: **zvě-zda, *mo-zgъ, *spě-ti* (д.-рус. *спѣти*, укр. *спішити*), **sta-ti, *blь-skъ.* Африката [c'] поєднувалася з фрикативним [v]: *c'vě-tъ.* Одиничними прикладами представлені сполучення губного [v] і губного носового [m] з сонорним [l']: **lo-vl'a, ze-ml'a.*

Групи з трьох приголосних були такі: [zdr] та [str], [stv], [skr], [skl], [skv]: **no-zdri, *by-strъ, *stvo-lъ, *i-skra, *tu-sklъ, skvo-zь.*

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ДАВНЬОСХІДНОСЛОВ'ЯНСКІЙ МОВІ ДОПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (VII — X ст.)

§ 19. Зміна [je] в [o] на початку слова

Східнослов'янські діалекти, як і інші слов'янські, успадкували від спільнослов'янського періоду слова з початковим звукосполученням [je]. На східнослов'янському мовному грунті початкове [je] у позиції перед складом з голосним переднього ряду, крім [ь], змінилося в [o]: **jezero*, **jesenь*, **jelenь*, **jedinъ*, д.-рус. *озеро́*, *осєнь*, *олєнь*, *одинъ*. Якщо ж у наступному складі був [ь] або голосний непереднього ряду, то початкове звукосполучення [je] в [o] не змінювалося: **jelь*, **jego* — д.-рус. *ѥль*, *ѥго*. Цим пояснюється розходження в звуковому складі слів *один* (з **jedinъ*) і *єден* (з *jedьnъ*), поширене в південно-західних діалектах української мови.

У зміні початкового [je] в [o] певну роль відіграв також наголос. Якщо він падав не на перший, а на другий склад після [je], то така зміна не відбувалася, пор. рос. *ежеви́ка*, *ерепе́ниться* й укр. *ожи́на*.

В окремих словах зміна початкового [je] в [o] пояснюється аналогійними впливами. Так, у слові **jѐdьна* зміна [je] в [o] відбулася (**jedьna* → *одна*), хоч умов для неї немає, оскільки наступний склад був з голосним [ь]. Вона зумовлена дією аналогії до слова *одинъ* (з **jedinь*). Цією ж аналогією зумовлений і перехід [je] в [o] у слові *одини́ця* з **jediníca*, в якому наголошується не перший, а другий склад після [je].

Процес зміни початкового [je] в [o] розпочався з утрати протетичного [j]. Вживання звука [e] на початку слова для давньосхіднослов'янської мови було не властиве, тому він поступово почав лабіалізуватись і переходити в [ö], [ȯ], а далі у звичайний голосний [o] — звук непереднього ряду середнього підняття.

Найдавніші писемні пам'ятки давньоруської мови досить широко засвідчують зміну початкового [je] в [o]: *одинъ* (Ізб., 1076, *168*), *ѡдиныи* (Там же, *127*), *озерома* (ПВЛ, *96*), *осєньнѥѥ* (См. гр., 1130). Відбивають її і слова грецького походження: *охидьнова* (Є. Юр., 1120, *57* зв.), *Ѡфросинья* (Напис, 1161), *Овгеньѭ* (Є. Добр., 1164, *250* зв.), *Олены*, *Олисѣѭ* (Стих., XII, *160* зв.) та ін. Отже, з цього випливає висновок, що зміна початкового [je] в [o] в давній східнослов'янській мові відбулася в дописемний період, до XI ст.

Цю зміну багатьма прикладами ілюструють староукраїнські пам'ятки: *Осташко*, *Олефѣрко* (Р., гр. 1366, *12*), *Охрѣмъ* (Р., гр. 1392, *47*), *Остафиѭ* (Р., гр. 1413, *84*), *Овдотіи* (Р., гр. 1446, *154*), *Олизара* (ЖА, 1583, *62*), *Остапъ* (АПГУ, XVII, 1, *24*), *Охрѣм* (Там же, *62*), *Остапъ* (С. Вел., 1720, *53*) та багато інших. Її успадкували всі сучасні східнослов'янські мови, і вона становить одну з важливих її фонетичних рис.

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах спільнослов'янське початкове звукосполучення [je] зберігається.

Однак існують і інші погляди на зміну початкового [je] в [o]. На думку деяких учених (Р. Ф. Брандта, Г. А. Ільїнського) форми з

початковим [je] і [o] у слов'янських мовах (*jезеро — озеро*) відбивають ще індоєвропейське чергування [e] — [o] типу ст.-сл. *бєрѫ — изборъ*. Ґрунтується цей погляд на тому, що відповідності [je] — [o] в слов'янських мовах не становлять до кінця витриманої системи, пор. ст.-сл. *ѥльха*, болг. *елха*, польськ. *olcha*, чеськ. *olše*, слов. *jelša*, рос. *ольха*, діал. *ёлха, елоха*; ст.-сл. *ѥдъва* — д.-рус. *одъва*, рос. *едва*, діал. *одва*, та ін. Погляд про індоєвропейське походження співвідношень [je] — [o] у наш час поділяє С. Б. Бернштейн. На його думку, давнє чергування [e] — [o] не виконувало жодної граматичної функції, тому легко в одних слов'янських мовах узагальнився голосний [o], а в інших — [e]. Звук [j] розвинувся перед [e] пізніше [1].

Проте й ця гіпотеза не відповідає на багато питань, зокрема, чому в одних словах паралелі [je] — [o] виникли (укр. *озеро*, польськ. *jesioro*), а в інших — ні (укр. *око, огонь*, рос. *овца, есть* і польськ. *oko, ogień, owca, jest*, чеськ. *oko, ovce, jesem, je*), чому саме в одних мовах відбулося узагальнення з початковим [o], а в інших — з [e]; вона так само не пояснює відхилень в окремих словах від загальної відповідності [je] — [o] типу чеськ. *olše* — слов. *jelše* в слов'янських мовах. Ця гіпотеза не з'ясовує розгляданого фонетичного явища, а лише відсуває його в глибину віків [2].

Висувалося припущення, що початкове звукосполучення [je] у слов'янських мовах з походження пізніше, що воно виникло з [o] внаслідок поширення перед останнім [j], який у цій позиції охопив не всі діалекти спільнослов'янської мови, звідси ст.-сл. *ѥзєро, ѥльха*, польськ. *jezioro*, слов. *jelša*. Якщо перед звуком [o] протетичний [j] не поширився, то він зберігся: укр. *озеро*, рос. *озеро, ольха*, польськ. *olcha*, чеськ. *olše* [3].

Очевидно, проблема початкового [je] — [o] в слов'янських мовах остаточно ще не розв'язана, оскільки існують досі не з'ясовані факти, пов'язані з нею. Але пояснення розвитку [je] в [o] як закономірного фонетичного явища раннього періоду історії східнослов'янської мови, в якій воно становить певну норму, найповніше охоплює факти, що стосуються цього явища.

Зміна початкового [je] в [o] не позначилася на характері фонологічної системи спільносхіднослов'янської мови, вона лише спричинилася до певного звуження у вживанні фонеми /j/ у позиції перед /e/ та розширила функціональні можливості фонеми /o/ в позиції абсолютного початку слова.

§ 20. Зміна голосних [ę], [ǫ]

Носові голосні [ę], [ǫ], успадковані від спільнослов'янської доби, на східнослов'янському грунті не збереглися; вони втратили носовий призвук і змінилися [ę] в [ä], а [ǫ] в [u]: **męso* → **m'äso*,

[1] Див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М.— Л., 1961, с. 227 — 228.

[2] Див.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962, с. 200.

[3] Пор.: Гуйер О. Введение в историю чешского языка. М., 1953, с. 66.

**počęti* → **poč'äti*, **zętь* → **z'ätь*, **desętь* → **des'ätь*, **rǫka* → **ruka*, **dǫbъ* → **dubъ*, **zvǫkъ* → **zvukъ*, **zǫbъ* → **zubъ*. Разом з цим вони стали звуками нормальної тривалості.

Еволюція [ę] в [ä] викликана тим, що цей носовий, імовірно, в більшості спільнослов'янських говорів, зокрема східних, був голосним відкритим і на останньому етапі зближувався з передньорядним [ä]. Він, таким чином, у процесі деназалізації міг однаково змінюватись як в [ä], так і в [е]. У східнослов'янських говорах [ę] змінився, певно, через перехідний звук [ä] в голосний переднього ряду низького підняття [ä], що пізніше еволюціонував в [а], а в південнослов'янських і деяких західнослов'янських — в [е]; пор. укр. *п'ять, м'ясо, м'ята, частина, жати, ім'я,* рос. *пять, мята, часть, жать, имя,* болг. *пет, месо, мента, част, име,* с.-х. *пêт, мêсо, мêтва, чêст, жêти, йме,* чеськ. *pět, deset, jméno,* але *maso, máta.*

Звук [ǫ], як і [u], був голосним непереднього ряду, вузьким, закритим; м'яке піднебіння при його творенні опускалося вниз, що й надавало йому носового звучання. Артикуляційно він, отже, був близький до [u], тому при втраті носового звучання й змінився в [u]. Подібна зміна властива не тільки східнослов'янським діалектам, а й багатьом іншим; пор. укр. і рос. *зуб, дуб, рука,* чеськ. і слов. *zub, dub, ruka,* с.-х. *зȳб, дȳб, рýка.*

Деназалізація [ę], [ǫ] властива всім слов'янським мовам, крім польської: пор. польськ. *mięso, język, dąbъ, ręka, ząb, gołąb.*

У північних і деяких південно-західних говорах української мови відповідно до ненаголошеного [ę] поширений голосний [е], наприклад: *дéсеть, зéрнетко, колóдезь, коледá, вони, хóдеть, нóсеть.* Таку вимову засвідчують і староукраїнські пам'ятки: *присєгалъ* (АЖ, 1583, *49*), *десеть* (Грам., 1643, *60*), *мѣсеца* (Там же, *67 б*), *девет, десеть* (Грам., 1645, *84*), *мѣсецъ* (Там же, *77*), *памети* (АПГУ, XVII, I, 49), *деветнадцетъ* (Там же, *96*). Звук [е] в такій позиції, всупереч поглядові Є. К. Тимченка[1], є звуком нового походження, а не утвореним безпосередньо з [ę][2]. Підтвердженням того, що ненаголошений [е] утворився не безпосередньо з [ę], є його вживання і на місці давнього звука [а], що своїм походженням не пов'язаний з [ę], причому не лише в південно-західних, а й у північних говорах: [јеӣцé], [нóјес], *шеновать, ретовать, квасоле.*

Втрата носових [ę], [ǫ] на східнослов'янському грунті припадає на останні десятиліття IX ст. Про те, що в першій половині цього століття у східнослов'янських діалектах ще були носові голосні, свідчать тогочасні лексичні запозичення до них, а саме таких слів, як *угри* і *варяг* (д.-рус. *оугры, варюгъ,* ст.-сл. *ѫгры, варѧгъ,* нім. *Ungarn,* лат. *ungari,* ст.-сканд. *væring*). Якби в той час у мов східних слов'ян не було [ę], [ǫ], то перший іменник засвоївся б з початковим [un], а *варяг* — з [in] у другому складі. Східнослов'янське плем'я уличі в праці

[1] Див.: Т и м ч е н к о Е. К. К вопросу о рефлексах праслав. *ę в северноукраинских говорах.— Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. ОРЯС АН СССР, т. 101, вып. 3. Л., 1928, с. 477.

[2] Див.: Ш а х м а т о в А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг., 1915, с. 110.

географа Баварського «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem flagam Danubii», написаній у 873 р., передається як *unlizi*. Передача іноземною мовою першого голосного в цьому слові звукосполученням [un] переконує, що тоді ще вимовлявся носовий непереднього ряду, тобто [ǫ].

У середині X ст. східні слов'яни, принаймні подніпровські, в своїй мові вже не мали носових голосних. Доказом цьому є назви дніпровських порогів у праці Костянтина Багрянородного «Про народи», написаній у 949 р., в якій ці назви передавалися без носових: βερούξη πραχ Νεασήτ (д.-рус. *вьроуфии, неꙗсыть,* ст.-сл. *вьрѫштии, неѩсыть*).

Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки відбивають систематичне переплутування літер ѧ — ꙗ та ѫ — оу. Лише в Остромировому євангелії 1056—1057 рр. зареєстровано понад 500 випадків такого переплутування: *волꙗ* (род. відм. одн.; там же, *56*) замість *волѧ; лицѧ* (знах. відм. мн.; там же, *26* зв.) замість *лица, лицꙗ; водоу* (Там же, *157*), *вѣроу* (Там же, *46* зв.) замість *водѫ, вѣрѫ,* та ін. А це свідчить про те, що в живій мові не було вже основи для розрізнення цих літер, тобто не існувало в ній носових голосних.

Деназалізація [ę], [ǫ] зумовила втрату в східнослов'янському вокалізмі двох фонем й появу нової фонеми (ӓ). Вона спричинилася також до втрати такої диференційної ознаки фонем, як назальованість/неназальованість. Разом з тим у цьому процесі реалізувалася тенденція до симетричності фонологічної системи, зникло в ній протиставлення двох носових дев'яти неносовим фонемам. З деназалізацією [ę], [ǫ] пов'язано виникнення на спільносхіднослов'янському грунті нових чергувань, які відклались в українській мові як чергування /а/ — /н/ — /ин/, /а/ — /м/ — /им/, /а /— /ен/, /а/ — /м/, /у/ — /м/ — /им/: ***почати — почну — почин, жати — жну — ужинок, жати — жму — зажим, ім'я — імен (імjа — імен),*** *взяти — візьму* [вз'ати] — [віз'му́], *дути — дму —* ***надимати.***

§ 21. Розвиток повноголосся

Однією з найважливіших східнослов'янських ізоглос є повноголосся, під яким розуміється звукосполучення [оrо], [оlо], [еrе], [еlе] у позиції між приголосними, що умовно позначається через *torot, tolot, teret, telet*[1].

Східнослов'янське повноголосся розвинулося з давніших звукосполучень *tort, tolt, tert, telt.* Звукосполучення [оr], [оl], [еr], [еl] між приголосними у спільнослов'янській мові являли собою дифтонги, різні за своїм характером у різних діалектах, що зумовлювалося неоднаковими способами вираження в них тривалості складу. В одних діалектах довгота складу у сполученнях [оr], [оl], [еr], [еl] виражалася голосними [о] та [е], а в інших — сонорними [r] та [l]; таким чином, виникло діалектне протиставлення: *tōrt — tor̄t, tōlt — tol̄t, tērt —*

[1] Буквою *t* позначається будь який приголосний.

tert̄, tēlt — telt̄. Закон відкритого складу зумовив розвиток складотворчості сонорних, а разом з цим і розпад дифтонгів на два звуки. Внаслідок цього межа складів стала проходити між голосними [o], [e] та складотворчими сонорними [r̥], [l̥]: *to-r̥-t, to-l̥-t, te-r̥-t, te-l̥-t.* Проте в слов'янських мовах складотворча властивість [r̥] та [l̥] у такій позиції не збереглася. Її втрата викликала появу після сонорного нового голосного або перестановку голосного в сполученнях *tort, tolt, tert, telt.*

У мові східних слов'ян, яка успадкувала від спільнослов'янської в дифтонгах [or̄], [ol̄], [er̄], [el̄] довгі сонорні, втрата ними складотворчої властивості супроводжувалася розвитком після [r], [l] короткого голосного, що поступово перейшов у голосний повного творення: *tor̥t → torъt → torot, tol̥t → tolъt → tolot, ter̥t → terьt → teret;* пор. д.-рус. *корова, борона, молотъ, молодъ, береза, черезъ, берегъ,* укр. *корова, борона, молот, молодий, береза, через, берег.* Розвиток звукосполучення [el] ускладнився додатковими умовами. Ще до утрати сонорними складотворчої властивості у сполученні *tel̥t,* як і *tьl̥t,* відбулася лабіалізація [e], [ь], тобто перехід [e] в голосний [o] через проміжний звук [ö], а [ь] — в [ъ] через проміжний [ъ̈]: **mel̥ko → *mölko → *molko, *vьl̥kъ → *vъ̈lkъ → *vълкъ.* Така лабіалізація викликана асимілятивним впливом лабіальної артикуляції [l̥] у звукосполученні *tel̥t, tьl̥t.* Зміна *tel̥t → tolt* і *tьl̥t, tъlt* охопила не тільки східнослов'янські діалекти, а й ті, на основі яких сформувалися полабська і кашубська мови. Її відносять до середини першого тисячоліття нашої ери.

Процес переходу [e] в [o] і [ь] в [ъ] між приголосними обмежувався їх позицією після шиплячих, які були послідовно м'які й не могли сполучатися з [o] та [ъ]: **šelmъ, žьltъ.* Звукосполучення *tolt* із *tel̥t* далі змінювалося в *tolot,* як і первинне *tolt: *mel̥ko → *molko → moloko, *pel̥nъ → *polnъ → polonъ,* д.-рус. *молоко, полонъ,* укр. *молоко, полон.* У позиції після шиплячих сполучення *telt* змінилося в *telot : *šьlmъ → *šelomъ, *želbъ → *želobъ,* д.-рус. *шеломъ, желобъ.*

У діалектах старопольської мови, яким теж була властива довгота сонорних, у сполученнях *tort, tolt, tert, telt* виник, як і в східнослов'янських, після [r], [l] новий голосний, але його розвиток супроводжувався редукцією давнього голосного перед сонорним, пор. польськ. *krowa, brona, młot, młody, brzeg, mleko.*

У говорах південних слов'ян, а також старочеських і старословацьких, тобто в тих, у яких довгота складу в *tor̥t, tol̥t, ter̥t, tel̥t* зосереджувалася на голосному, короткий сонорний, втрачаючи складотворчість, не виділяв після себе голосного; уникнення закритого складу відбулося в них шляхом перестановки голосного в цьому звукосполученні, причому довгий [o] змінився в [a]; пор. ст.-сл. *крава, брана, млатъ, младъ, брѣгъ, брѣза, млѣко, плѣнъ, шлѣмъ;* болг. *крава, брада, млат, бреза, плен, мляко, шлем;* с.-х. *кра̏ва, бра́да, мла̑т, бре̏за, пле̑н, мле́ко, шле̑м;* чеськ. *kráva, brada, mlat, březina* (березовий гай), *plen, mléko,* слов. *krava, mlat, breza, mlieko.*

Індоєвропейські мови неслов'янської групи, які не знали закону відкритого складу, сполучення голосного з наступним сонорним звичайно зберігають.

Висуваються й інші гіпотези щодо походження східнослов'янського повноголосся. Так, А. Мейє вважав, що в усіх слов'янських діалектах у звукосполученнях *or, ol, er, el* виникав після сонорного новий голосний; у мовах південних слов'ян та чеській і словацькій він був довгим, тому й змінився в [a] та [ě], а в інших західнослов'янських мовах він не подовжився. У мові східних слов'ян новий голосний після [r], [l] був того ж тембру, що й старий перед цими сонорними, але на початковому етапі розвитку дуже короткий. Давній голосний у всіх слов'янських мовах, крім східних, зредукувався[1]. Р. Нахтігал, навпаки, припускав перестановку голосного в *tort, tolt, tert, telt* обов'язковою для всіх південнослов'янських і західнослов'янських мов, як для східнослов'янських — обов'язковим розвиток нового голосного після сонорного[2].

Деякі вчені еволюцію слов'янських звукосполучень [or], [ol], [er], [el] між приголосними пов'язують з характером їх інтонації[3], з їх акустичними відмінностями[4] тощо. Отже, єдиної відповіді на питання про розвиток давньослов'янських *tort, tolt, tert, telt* і виникнення східнослов'янського повноголосся в науці ще немає, хоча найобгрунтованішим видається пов'язання їхніх рефлексів з тривалістю голосних і сонорних у давніх дифтонгах [or], [ol], [er], [el].

У східнослов'янських мовах є кілька слів з повноголосним сполученням [ele], в яких важко визначити його походження, наприклад: укр. *пелена,* рос. *пелена* — болг. *пелена,* с.-х. *пѐлена,* чеськ. і слов. *plena* — *хустка;* укр. *селезінка;* рос. *селезенка* — с.-х. *слѐзина;* рос. *железа* — ст.-сл. *жлѣза,* болг. *жлеза,* с.-х. *жлéзда,* польськ. *zołza,* чеськ. *žláza;* укр. *шелест* — польськ. *szelest,* чеськ. *šelest; селезень* і деякі інші. Непослідовність відповідників в інших слов'янських мовах не дає певних підстав для того, щоб звести їх до спільнослов'янського *telt.* На думку П. Я. Черних, наприклад, в іменнику *пелена* звукосполучення *-еле-* виникло внаслідок збігу кореневого [el] і суфіксального [e]: *pel-en-a*[5]. У слові *шелест,* як звуконаслідувальному, звукосполучення *-еле-* теж, певно, генетично не пов'язано з *telt.*

Східнослов'янському *горностай* відповідає польське *gronostaj,* чеське *hranostaj,* російському *скорлупа* (укр. *шкаралупа*) — ст.-сл. *скарлупа,* чеське *škraloup.* На підставі цих відповідників можна припустити, що на східнослов'янському грунті у наведених словах закономірно мало розвинутися сполучення *-оро-*. Збереження ж у них сполучення [or] О. О. Шахматов пояснював тим, що в ньому сонорний [r] втрачав довготу ще на спільнослов'янському грунті перед наголосом, який не стояв безпосередньо після цього сонорного[6].

---

[1] Див.: Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951, с. 46, 54—55.

[2] Див.: Нахтігал Л. Славянские языки. М., 1963, с. 46.

[3] Див.: Булаховский Л. А. Отражение так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточно-славянских.— У кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 3—4.

[4] Див.: Курилович Е. О некоторых фикциях сравнительного языкознания.— Вопросы языкознания, 1962, № 1, с. 35—36.

[5] Див.: Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. М., 1954, с. 84.

[6] Див.: Шахматов А. А. Курс истории русского языка, ч. 2, с. 33—34.

Розвиток східнослов'янського повноголосся припадає на кінець VIII — першу половину IX ст. Доказом того, що до цього часу повноголосних звукосполучень ще не існувало, становлять лексичні запозичення VII—VIII ст. з східнослов'янських діалектів до угро-фінських мов, які послідовно зберігали давні неповноголосні звукосполучення, наприклад: фін. *varpu*, ест. *varblane* — ст.-сл. *врабии*, д-рус. *воробии*, рос. *воробей;* фін. *karsta* — д.-рус. *короста;* фін. *talkoo* — д.-рус. *толока;* карельськ. *palttina* — д.-рус. *полотьно;* фін. *värttina*, ест. *värten* — д.-рус. *веретьно*, та ін. Неповноголосні звукосполучення відповідно до пізніших повноголосних відбивають і ранні запозичення до балтійських мов: лит. *skavardà, karvõjus, čérpé* — д.-рус. *сковорода, коровай, черепъ*.

Про те, що з кінця VIII — початку IX ст. процес розвитку повноголосся у мові східних слов'ян уже відбувався, свідчать запозичення таких слів, як *король*, що походить від ім'я франкського короля, пізніше імператора Карла Великого (768—814), топоніма *Тъмутороканъ* — з тюркського *taman* — *targan* та ін. Договори східних слов'ян з греками, що належать до першої половини X ст., повноголосні сполучення засвідчують досить часто, як-от *боронєша, боронима, волочимъ, золото, поздорову, полонєныи, полонꙗникъ* (договір 912 р.), *Володиславль, вороты, волости, городъ, золотникъ, паволока, Передъславинъ* (договір 945 р.). Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки відбивають повноголосся дуже широко: *новѣгородѣ, володимєра* (ЄО, 1056—1057, *294*), *перегънѫвъ* (Там же, *265*), *полонъ* (Ізб., 1073, *63*), *поросѧтє* (Там же, 251), *бєрємѧ, вєредихъ* (Ізб., 1076, *96*), *вєрємѧ* (Там же, *185* зв.), *ворога* (Там же, *239*), *бѣлогородъскыи* (Нап. Софії Київ., бл. 1091, *45*).

Однак другий голосний [о], [е] у сполученні *torot, tolot, teret* ще довгий час, принаймні до XII ст. включно, мав якісні відмінності порівняно з етимологічними [о], [е]. Саме тому він, крім як у додаткових умовах, не подовжився у зв'язку з занепадом у наступному складі [ъ] та [ь] і не підпав на українському грунті подальшим змінам, як давні [о] та [е]; пор. *морозъ → мороз, молотъ → молот, берегъ → берег,* але *снопъ → сніп, печь → піч.*

§ 22. Рефлекси [ort], [olt]

Спільнослов'янські [or], [ol] у позиції перед голосним зберігають усі слов'янські мови: д.-рус. *ораница*, укр. *орати, орач,* білор. *араць*, болг. *ора, орач*, с.-х. *ȍрати, ора́ница*, польськ. *orać*, чеськ. *orati*.

У позиції перед приголосним початкові [or], [ol] у мовах східних і західних слов'ян дали по два рефлекси [ro], [lo] і [ra], [la]: д.-рус. *робота (*orbota,* пор. нім. *Arbeit), ролиꙗ, ровьнъ, рости,* **роз-** (префікс), *лодиꙗ, локъть* і *ратай, рало, лань* (пор. лит. *álnis), лакомъ;* укр. *робота, рости, розум, лодка* і *рало, лань;* рос. *рост, ровный, локоть, лодка* і *рало, лань, лакомый;* польськ. *robota, łodka, łokieć* і *radło, rataj, łania, łakomy;* чеськ. *robota, rozum, loket* і *rádlo, laň, lakomý*.

А у мовах південних слов'ян початкові [or], [ol] перед приголосним дали по одному рефлексу, послідовно змінившись у [ra], [la]: ст.-сл. *работа, рало, разумъ,* **раз-** (префікс), *равьнъ, расти, ладии, лакъть, лакомыи;* болг. *работа, ратай, рало, раста, равен, ладия, лакът, лаком;* с.-х. *ра̀бота, ра́бити, ра́ван, ра̏ло, ра̑ст, ла̑кат, ла̀не,* словен. *rataj, ladja, lakat, lakomi.*

Таким чином, у сполученнях *ort, olt* для всіх слов'янських мов була властива перестановка голосного, але в одних випадках вона не пов'язана із зміною артикуляції голосного, а в інших — супроводжувалася зміною [о] в [а]. Подвійність рефлексації *ort, olt* більшість учених пов'язує з характером давньої слов'янської інтонації. При висхідній інтонації *ort, olt* змінювались в *rat, lat,* а при спадній — в *rot, lot.* Однак, певно, цей процес був ускладнений ще й відношеннями давньої довготи голосного дифтонга в *ort, olt* і інтонації. У діалектах південних слов'ян носієм довготи дифтонга як у висхідній, так і в спадній інтонації був голосний, тому в них *ōrt, ōlt* спочатку розвинулися в *rāt, lāt,* а далі в *rat, lat.* У діалектах східних і західних слов'ян у дифтонгах [or], [ol] на початку слова перед приголосним довгота голосного була лише при висхідній інтонації, тому в такій позиції *ort, olt* змінилися в *rat, lat,* а при спадній — голосний дифтонга був коротким, тому за цих умов *ort, olt* змінилися в *rot, lot.*

Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки відповідно до спільнослов'янського [or], [ol] на початку слова перед приголосними засвідчують як *ра, ла,* так і *ро, ло: рало* (Ізб., 1073, *36*), *лакомьствъмъ* (Ізб., 1076, *239*) і *робъ* (Ізб., 1073, *241*), *розбоиникъ* (там же, *212*), *локъть* (там же, *266*).

Рефлексація *ort, olt,* очевидно, відбувалася в той час або близько до того, як і виникнення східнослов'янського повноголосся, ще до появи письма у східних слов'ян.

§ 23. Ранні рефлекси [ě]

Голосний [ě] на східнослов'янському мовному грунті ще в дописемний період у позиції перед складом з наголошеним [і] внаслідок регресивної асиміляції розвинувся в [і], наприклад: **větija* → **vitija* — ст.-сл. *вѣтии,* д.-рус. *витии,* укр. *витія,* рос. *вития* (той самий корінь, що й у д.-рус. *вѣче, отъвѣтъ*); **dětina* → **ditina* — укр. *дитина;* **sěnica* → **sinica* — д.-рус. *синица,* укр. *синиця,* рос. *синица,* білор. *сініца* (той самий корінь, що у *сѣнь*); **sědiši* → **sidiši* — ст.-сл. *сѣдиши,* укр. *сидиш, сидить,* рос. *сидишь, сидит.*

Зміна [ě] в [і] перед складом з наголошеним [і] іноді порушується аналогією. Так, укр. *сидіти* із д.-рус. *сидѣти (*sěděti,* пор. ст.-сл. *сѣдѣти)* виникло за аналогією до *сидиш, сидить.* У дієсловах типу д.-рус. *замѣнити, лѣпити, мѣсити, грѣшити, смѣшити, бѣжиши* фонетичні умови для переходу [ě] в [і] були, але такого переходу не сталося внаслідок аналогійного впливу інших форм цих самих дієслів *(замѣнюю, лѣплю, грѣшу, смѣшу, бѣгу),* а також під впливом однокореневих іменників *(грѣхъ, смѣхъ, бѣгъ* та ін.*).* Зберігся

голосний [ě] перед складом з наголошеним [і], що походить з давнішого [ы] після задньоязикових: д.-рус. *снѣгирь* із *снѣгырь*, укр. *снігур*. Зміна [ě] на [і] відбувалася раніше, ніж перехід [ы] в [і] після задньоязикових.

На збереження [ě] може впливати несталість наголосу у слові: д.-рус. *зѣни́ца* и *зѣ́ница*, укр. *зіниця*.

Позиційна зміна [ě] на [і], що відбулася у мові східних слов'ян дописемного періоду, дещо розширила функціональне навантаження фонеми /і/, але будь-яких кількісних змін до фонемного складу східнослов'янського вокалізму вона не внесла.

§ 24. Звук [о] з початкового [а] у словах іншомовного походження

До мови східних слов'ян рано стали заходити грецькі слова, які фіксують і давньоруські писемні пам'ятки. Через грецьку мову могли засвоюватися східними слов'янами й слова іншого походження. Грецький короткий [а] на східнослов'янському грунті сприймався як [о], наприклад: *олядь* (ПВЛ, близько 941 р.— рід судна і д.-гр. ἁλιάδιον), *Олексии* (ПВЛ, *202*; гр. 'Αλέξιοζ), *ОльЗандръ* (Ізб., 1073, *258*; гр. 'Αλέξανδρος), *олтарь* (ЄО, 1056—1057, з лат. *altāre* через д.-гр. ἁλτάριον). Це явище широко відбиває сучасна українська мова (пор. *Олексій, Олександр, Онаній, Овдій, Оникій, Опанас* та ін.), хоча воно було властиве всім східнослов'янським діалектам. У такій позиції зберігають [о] також сучасні північноросійські говори. Пізніші розходження східнослов'янських мов у вимові початкового голосного з грецького короткого [а] пов'язані з новішими фонетичними процесами — аканням у російській і білоруській мовах та з старослов'янськими старокнижними впливами.

§ 25. Розвиток фарингального [h]

Питання про час виникнення фарингального [h] у східнослов'янських діалектах досі розв'язується по-різному. Деякі вчені відносять його ще до спільнослов'янського періоду, як і виникнення південноросійського задньоязикового [γ][1]. Інші, навпаки, відсувають появу українського [h] аж до XIV ст. [2] Дехто виникнення фрикативного [γ], з якого пізніше розвинувся український [h], датують XI — першою половиною XII ст. [3]

Задньоязиковий фрикативний [γ] розвинувся з проривного [g] внаслідок утрати останнім змикання при його артикуляції, а пересування

[1] Див.: Фортунатов Ф. Ф. Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков т. 1. М., 1956, с. 485; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 35 — 36; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 78.

[2] Див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 296.

[3] Див.: Аванесов Р. И. Лингвистическая география и история русского языка.— Вопросы языкознания, 1952, № 6, с. 45; Иванов В. В. Краткий очерк исторической фонетики русского языка. М., 1961, с. 59.

назад місця утворення [γ] зумовило виникнення фарингального фрикативного [h]; отже, цей розвиток можна представити в такій послідовності: [g] → [γ] → [h]. Час виникнення на східнослов'янському грунті задньоязикового [γ], властивого сучасним південноросійським говорам і білоруській мові, та фарингального [h], поширеного в українській мові, визначити важко, але те, що вони між собою генетично пов'язані і що їх розвиток становить єдиний процес, заперечувати немає підстав. Про це свідчить і те, що деякі говори білоруської мови знають, крім [γ], також і [h], а в окремих українських говорах відомі перехідні артикуляції між [γ] і [h], при цьому відомі й такі з них, в яких спостерігається задньоязикове творення цього звука або фарингальне з незначним наближенням до задньоязикового. Очевидно, південноросійський і білоруський задньоязиковий приголосний [γ] зберігає перший ступінь у процесі зміни спільнослов'янського проривного [g] у фрикативний, а український фарингальний [h] — другий.

Одним з найдавніших прикладів, що засвідчує фарингальну вимову [γ] у східних слов'ян, є написання *кънїхьчии* (Ізб., 1073, *232*) замість *кънигъчии* (книжник). Таке написання трапилось у пам'ятці, переписаній давньоруським книжником із давньоболгарського перекладу грецького оригіналу, тобто в такій, в якій з особливою старанністю намагалися ні в чому не відхилятися від орфографії тексту, що переписується. Якщо ж таке відхилення під впливом рідної мови переписувача трапляється, то це відбиває в орфографічній помилці фонетичне явище цієї мови, глибоко їй притаманне, давно узвичаєне, закріплене суспільною практикою. Отже, написання літери **х** замість **г** засвідчує звичайність для давньоруського переписувача середини XI ст. фрикативної вимови приголосного [γ], глухим відповідником якого виступає задньоязиковий фрикативний [x].

Фрикативна вимова [γ] двічі відбивається написанням іменника *πραχ* — *поріг* у праці К. Багрянородного «Про управління державою» (949 р.). Свідченням не проривної, а фрикативної вимови приголосного на місці давнішого [g] є пропуск літери на його позначення в підписі французької королеви, дочки київського князя Ярослава, поставленому кириличними літерами на грамоті 1063 р., написаній латинською мовою: *Ана ръина,* замість *Anna regina* або *Agna regina*. Подібну вимову відбиває і написання *изниѥть* (Ізб., 1076, *237*) замість *изгниѥть*.

З наведених фактів можна зробити припущення, що вимова фрикативного приголосного на місці проривного [g] виникла найраніше на території середнього Подніпров'я. Немає також сумніву, що розвивається вона не з XI ст., а ще з дописемного періоду історії мови східних слов'ян, принаймні окремим діалектам Подніпров'я вона була відома вже з IX—X ст.

Фрикативну вимову приголосного відповідно до давнішого [g] відбивають південні пам'ятки давньоруської мови XII—XIII ст., причому не лише наддніпрянські: *осподаря* (Напис на чарі чернігівського князя 1151 р.), написання з **h** іменника *Halicie — Галичина* (Угорська королівська грам., 1229 р.), хоча тоді традиційно в ньому, як і в назві

міста Галич, писалася літера **g**: *Galich* (Гр., 1240), *Galicie* (Гр., 1254)[1] та ін.

У практиці давньоукраїнського письма з XIV ст. за літерою **г** остаточно закріпилася функція позначення на письмі звичайного для української мови фрикативного [h], оскільки для передачі проривного [g], що заходив до неї в іншомовних словах, в той час використовувалося сполучення літер **кг**: *кгирдивидъ* (Р., гр. 1388, *38*), *кголдовать* (Там же, *43*), *кгастовтъ* (Р., гр. 1392, *47*), *Бекгичь, Идикгиѧ* (Р., гр., 1393, *48*).

Проривний [g] зберігся у звукосполученні [zg]. Внаслідок пізнішої дисиміляції він змінився на глухий [к]: укр. *мозок* (спільносл. **mozgъ*), *мозку, різка, бризки, бризкати;* пор. також чеськ. *mozek, mozku,* але рос. *мозг, мозга,* слов. *mozog, mozgowy.* В окремих словах подальша регресивна асиміляція у звукосполученні [zk] зумовила перехід [z] в [s]: укр. *прискати,* чеськ. *prýskati.*

Причини втрати звуком [g] проривної артикуляції в частині східнослов'янських діалектів, як і в деяких інших слов'янських, досі не з'ясовані. Плідною, хоча ще й недостатньо аргументованою, є спроба пояснити це явище фонологічними умовами. Від спільнослов'янської доби пізніші слов'янські діалекти успадкували опозицію задньоязикових глухих фонем /k/ — /x/ за ознакою проривності/фрикативності. Дзвінка ж фонема /g/ залишилася поза подібним протиставленням, оскільки в складі задньоязикових не було дзвінкої фрикативної фонеми. Тенденція до вирівнювання системи викликала в ряді слов'янських діалектів, зокрема й східнослов'янських, зміну [g] у фрикативний [γ], а далі в деяких з них і в [h], хоч у словах звуконаслідувальних, афективних проривний [g] зберігся: *гелготати, герготати, джерготати.* Таким чином, виникла фонемна опозиція /g/ — /γ/ чи /g/ — /h/, хоча лексично й обмежена, бо її компонент /g/ функціонує лише в словах названої групи та в деяких запозиченнях з інших мов.

ЗВУКОВІ ЗМІНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (XI — XIII ст.) ТА ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 26. Фонетична система давньоруської мови кінця X — початку XI ст.

Голосні

У складі давньоруського вокалізму кінця X — початку XI ст. було п'ять передніх звуків — [i], [ě], [e], [ь], [ä] і п'ять непередніх — [y], [u], [ъ], [o], [a][2]. Сім голосних були звуками нормальної довготи —

[1] Див.: Деже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967, с. 61.

[2] На письмі вони позначалися літерами: [i] — и, ї, [ě] — ѣ, [e] — є, ѥ, [ь] — ь, [ä] — ѧ, [y] — ы, [u] — оу, у, ѫ, [ъ] — ъ, [o] — о, ѡ, [a] — а, ꙗ, ѧ.

[i], [e], [a], [y], [u], [o], [ä], два зредукованих — [ь], [ъ] і один дифтонг — [ě]. Всі вони мали фонематичне значення, оскільки кожен із них міг у тих самих фонологічних умовах протиставлятися іншим і виконувати дистинктивну функцію, наприклад: *дымъ — домъ, миръ — моръ, сынъ — сънъ, жиръ — жаръ, вєлъ — волъ, чѧсть* [ч'äсть] — *честь, чѧдо — чудо* і т. ін.

Фонеми /і/ та /е/ у словах, запозичених з інших мов, стали вживатися не тільки після передньоязикових, а й після задньоязикових: *кирила* (Ізб., 1076, *4*), *кєдръ* (Там же, *83*), *архиєрѣю* (Там же, *119*).

Приголосні

Склад приголосних давньоруської мови кінця X — початку XI ст. від попереднього періоду відрізняється лише тим, що в ньому був уже губно-зубний глухий фрикативний звук [f], уживаний лише в запозичених словах, переважно з грецької мови. Він відповідав двом грецьким звукам — губному [φ] і зубному [ϑ]. У кириличному алфавіті для його позначення використовувалося дві літери — **ф** і **Ѳ**: *фарисєи* (ЄО, 1056—1057, *29*), *Ѳєологу* (Там же, *263*). Народній мові східнослов'янського населення цей звук був не відомий, в усній вимові його заступали приголосні [p], [x], [xv], [v], [t], звідки укр. *Пилип, Панас, Хома, Хведір* (літ. *Федір*), *Векла, Текля* та ін. Іноді подібну вимову відбивали й давньоруські пам'ятки: *зємлю нєХталимлю* (Є. Гал., 1266—1301, *162* зв.). А в слові *парус* (з гр. φαρος) її засвоїли й східнослов'янські літературні мови.

Таким чином, давньоруський консонантизм поповнився новою фонемою /f/, що реалізувалась у губно-зубному звукові [f] і його локальних варіантах, хоча її функціонування в той період обмежувалося лише периферією фонологічної системи давньоруської мови.

Другою особливістю давньоруського консонантизму кінця X — початку XI ст. було те, що в значній частині східнослов'янських говорів, зокрема в південно-західних, задньоязиковий проривний [g] поступився або задньоязиковому [γ], або фарингальному фрикативному [h], пізніше успадкованому українською мовою. Отже, замість однієї фонеми /g/, що в східнослов'янські діалекти перейшла від спільнослов'янської мови, в давньоруській мові цього періоду стали функціонувати дві фонеми — /g/, яка реалізувалась у звукові [g] і була властива її північним говорам, та /h/, що реалізувалась у звуках [h] і [γ] і була поширена в її південно-західних говорах.

§ 27. Рефлекси зредукованих [ъ] і [ь]

Зредуковані [ъ] і [ь] не в усіх позиціях слова мали однакову звучність й однакову тривалість. У давньоруській мові розрізнялося дві позиції зредукованих — с л а б к а і с и л ь н а. У слабкій позиції [ъ] і [ь] вимовлялися з меншою звучністю і меншою тривалістю, ніж у сильній.

Звуки [ъ] і [ь] були слабкими, коли стояли:

а) в абсолютному кінці слова: *снопъ, столъ, носъ, ночь, соль;*

б) перед складом з голосним повного творення: *дъва, съто, правьда, тьма.*

Сильною позицією для них було вживання:

а) перед складом із зредукованим слабким: *мъ̥хъ, съ̥нъ, снопъ̥мь, дь̥нь, паль̥ць;*

б) перед сонорним [r], [l], за яким стояв інший приголосний: *тъ̥ргъ, тъ̥лстъ, зь̥рно, вь̥рба, шь̥лкъ;*

в) у складі під наголосом незалежно від якості наступного приголосного і голосного: *ть̥ща, съ̥хнути.*

Голосний [ъ], [ь] перед складом із зредукованим у сильній позиції був слабким: *жьнь̥ць, шьвь̥ць, сънъ̥мь.*

Зредуковані в слабкій позиції давньоруська мова повністю втратила, наприклад: *снопъ → снōп, дъва → два, печь → пēч', дьно → дно.*

У сильній позиції вони, змістившись із середньо-високого в сферу середнього підняття, вокалізувалися, змінившись [ъ] в [о], а /ь/ в /е/: *съ̥нъ → сон, скъ̥рбь → скорб', пь̥нь → пен', вь̥рба → верба, паль̥ць → палец'.*

Процес занепаду зредукованих [ъ], [ь] у слабкій позиції і перехід їх у голосні повного творення [о], [е] в сильній відбувався в давньоруській мові послідовно. Деякі незначні відхилення від нього спостерігалися тільки в окремих діалектах давньоруської мови і не охоплювали всієї східнослов'янської мовної території. Наслідки таких відхилень відклалися не в усіх, а лише в окремих східнослов'янських мовах. Так, у словах *лъбъ, ръть, мъхъ* кінцевий зредукований був слабким і закономірно занепав, а в першому складі він був сильним і розвинувся в [о]: *лоб, рот, мох.* У формах непрямих відмінків цих слів та в множині зредукований [ъ] стояв у слабкій позиції: *лъба, ръта, мъха.* У такій позиції він теж занепав, що й відбиває сучасна російська мова: *лба, рта, мха, лбы, рты, мхи.* Проте в частині давньоруських діалектів за аналогією до називного відмінка однини відбулося пересування наголосу на перший склад і в інших формах цих слів, внаслідок чого зредукований [ъ] став вимовлятися як сильний і не занепав, а змінився в [о] також і в позиції перед складом з голосним повного творення: *лъ̥бъ — лъба́ → лъ̥́ба → лоба, ръ̥тъ — ръта́ → ръ̥́та → рота, мъ̥хъ — мъха́ → мъ̥́ха → моха.*

У множині [ъ] змінився в [о] за аналогією до однини і не під наголосом: *лъби → лоби, ръти → роти.* Наслідки подібної зміни послідовно відклалися в сучасній українській мові й здебільшого в білоруській: укр. *лоб — лоба, лобом, лоби, рота, ротом, моху, мохом* і т. ін.; білор. *рот — рота,* мн. *раты, мох — моху* й *імху,* мн. *імхі,* але тільки *лоб — ілба,* мн. *ілбы.* Аналогійним пересуванням наголосу зумовлена зміна [ь] в [е] у непрямих відмінках однини та в усіх відмінках множини іменника *лев: ль̥въ — льва́ → ль̥́ва → лева, льви́ → ль̥́ви → леви.*

Занепад зредукованих [ъ], [ь] у давньоруській мові припадає на другу половину XI — першу половину XII ст. Про те, що в XI ст.

зредуковані в ній ще не зникли, свідчить досить поширена заміна в пам'ятках болгарського походження, переписуваних тоді в Київській Русі, закінчень орудного відмінка **-омь, -ємь,** вживаних у староболгарській мові, давньоруськими **-ъмь, -ьмь**: *споудъмь, чисмєньмь* (Ізб., 1073, *231*), *авраамъмь* (Ізб., 1076, *126*), *норовъмь, великъмь* (там же, *109*), *гнѣвъмь* (там же, *105*), *львъмь* (там же, *181* зв.), *олтарьмь* (там же, *188* зв.).

Про наявність зредукованих [ъ], [ь] у складі давньоруського вокалізму XI — початку XII ст. свідчить також збереження етимологічного [е] у позиції перед складом з [ь] у пам'ятках, написаних на південно-західній частині східнослов'янської території, тобто на території тих говорів, на основі яких пізніше сформувалась українська мова: *сємь* (Ізб., 1073, *196*), *камєнь* (Ізб., 1076, *171* зв.). Коли [ь] занепав, то в цих діалектах етимологічний [е] подовжився й дифтонгізувався; на письмі він позначався літерою **ѣ**, наприклад: *камѣнь* (Є. Добр., 1164, *14*). Жодного прикладу написання в такій позиції **ѣ** у пам'ятках XI — першої половини XII ст. не засвідчено.

Занепад зредукованих у слабкій позиції і перетворення їх у голосні повного творення в сильній — процеси нероздільні і взаємозумовлені, хоча перший з них у часі попереджає другий, бо саме занепад слабких [ъ], [ь] викликає подовження, прояснення і перехід сильних [ъ], [ь] у голосні [о] та [е].

Давньоруські писемні пам'ятки утрату слабких зредукованих засвідчують насамперед у першому складі слова вже з другої половини XI ст.: *кнѧзь* (Напис на Тмуторок. камені 1068 р.) замість *кънѧзь, кнѧзѧ* (Ізб., 1073, *68*), *книгы* (Ізб., 1076, *1* зв.), *двѣ* (там же, *29* зв.), *зло* (там же, *105* зв.), *кто* (Є. Арх., 1092, *18*), *мнѣ* (там же, *86*). Відсутність літер **ъ** і **ь** на позначення слабких зредукованих у середніх складах слова писемні пам'ятки відбивають, лише починаючи з другої половини XII ст.: *послати* (Усп. зб., XII—XIII, *3*), *прилѣжно* (там же, *33*), *угодника* (там же, *23* зв.), *пожни, божницѧ* (Вкл. Варлаама, 1192).

Слабкі зредуковані найраніше втрачалися не в кінцевому, а у внутрішньому складі слова, на що дослідники звернули увагу вже давно[1]. О. О. Шахматов вважав, що слабкі [ъ], [ь] спершу занепали в першому складі слова, потім у середніх і найпізніше — в кінцевому[2]. Новіші дослідження дають змогу дещо уточнити послідовність втрати зредукованих у давньоруській мові. Занепад слабких [ъ], [ь] розпочався не взагалі з першого складу слова, а з кореневого, причому такого, в якому слабкі зредуковані не чергувалися з сильними; такі склади здебільшого були в слові початковими *(къто, вьдова),* хоча не завжди *(посълати, помъчати)*. Однак і в кореневих морфемах слабкі зредуковані, очевидно, втрачалися не одночасно. Як свідчать факти, зокрема Архангельського євангелія 1092 р., Чудовського псалтиря XI ст. і деяких інших пам'яток, найдовше трималися вони в оточенні сонорних

---

[1] Див.: Крымский А. Е. Украинская грамматика, ч. 1, с. 135—136.

[2] Див.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 217.

(мън-), раніше занепадали, коли поряд із зредукованим був один сонорний **(кън-)**, і найраніше — в оточенні інших приголосних **(кът-)**. Отже, слабкі [ъ], [ь] найперше втратились у таких словах, як *къто, чьто, къде, дъва,* потім — *кънига, бьрати* і нарешті — *мъного, мьнѣ.*

Після кореневих складів слабкі зредуковані, певно, занепадають в кінці слів *(дубъ → дуб, тѣнь → тѣн'),* бо й процес послаблення [ъ], [ь] починався в такій послідовності. Найпізніше втрачалися вони в усіх інших позиціях — у корені, коли чергувалися з сильними *(съта — сътъ, дьню — дьнь; съта → ста, дьню → дню),* та в суфіксах і префіксах *(душьно, сътворити).* Давньоруська писемна практика не відбивала занепаду [ъ], [ь] на кінці слова, бо при тодішньому нероздільному написанні слів літери **ъ** і **ь** ставали показниками межі слова, ознакою його закінчення.

Про те, що до другої половини XII ст. слабкі зредуковані вже занепали, свідчить перехід сильних [ъ], [ь] в [о], [е] в позиції перед колишніми слабкими, що виразно відбивають тогочасні писемні пам'ятки: *кровь* (Є. Добр., 1164, *16* зв.), *стоуденець* (там же, *22*), *кротокъ* (там же, *54*), *праведни* (там же, *79* зв.), *болєнъ* (там же, *209* зв.), *противєнъ* (Вкл. Варлаама, 1192). У XIII ст. написання літер **о, е** на місці [ъ] [ь], що позначали сильні зредуковані, уже досить поширене: *день, гривенъ* (ПР, 1282, *124*), *крѣпокъ* (ЖС, XIII, *39*), *праведнаго* (Є. Пут., XIII, *147*) та ін. Доказом того, що в XIII ст. процес занепаду зредукованих у слабкій позиції і вокалізації їх у сильній завершився, є також те, що в давньоруських пам'ятках того століття часто сплутувалися літери **о — ъ** і **е — ь**, тобто **о, е** могли ставити на місці **ъ, ь**, а **ъ, ь** — на місці **о, е**, отже, їх звукове значення не розрізнялося: *миро, берьго (миръ, берегъ;* См. грам., 1229), *поклоно, сыно (поклонъ, сынъ;* НБГ, № 68, XIII ст.), *пъпадиѧ* (Нап. Софії Київ. № 53, XIII—XIV ст.).

На занепад до другої половини XII ст. слабкого [ь] у кінці слова вказують згадані вже написання з **ѣ** на місці етимологічного [е] у попередньому складі *(камѣнь, сѣмь),* які з'являються в південно-західних писемних пам'ятках з другої половини того самого століття. Звичайно, в окремих периферійних говорах давньоруської мови процес занепаду слабких [ъ], [ь] і вокалізації сильних міг відбутися повільніше й завершитися дещо пізніше від цього часу.

З р е д у к о в а н і [ъ], [ь] у с п о л у ч е н н і з [р], [л]. У сполученні з плавними [р], [л] зміни зредукованих [ъ], [ь] мали деякі особливості. У позиції перед [р], [л], за якими був приголосний, голосні [ъ], [ь] завжди були сильними незалежно від якості наступного складу. Така їх вимова зумовлювалася складотворчою властивістю плавних [р] та [л] у цій позиції. Отже, в сполученнях *tъr̥t, tъl̥t, tor̥t, tol̥t* зредуковані [ъ], [ь] змінилися в [о], [е]: *гърбъ → горб, вълна → волна, вълкъ → волк, вьрба → верба, жьлтѣти → желтѣти.* Разом з вокалізацією зредукованих плавні втратили свою складотворчу властивість.

Давньоруські писемні пам'ятки зміну *tъr̥t, tъl̥t, tьr̥t, tьl̥t* у *tort, tolt, tert, telt* відбивають, починаючи з XII ст.: *перьста* (Є. Добр., 1164, *9*), *верха* (там же, *10*), *мерьтвии* (там же, *11*), *щернигова* (Усп.

зб., XII—XIII, *70*), тобто *с Чернигова, долженъ* (ПР, 1282, *130*). Поряд з тим вони засвідчують зміну [ър], [ъл], [ьр], [ьл] між приголосними не тільки в [ор], [ол], [ер], [ел], а й у повноголосні звукосполучення [оро], [оло], [ере], [еле]: *веребничу* (Новг. кондакар, XII—XIII, *61*), *безмоловиꙗ* (Новг. пролог, 1262, *124* зв.), *умєрєтвьꙗ* (Є. Пут., XIII, *233*); *веребныѧ* (Парам., 1271, *91* зв.), *оумєрєтвиꙗ* (Є. Пол., 1307, *37*), *молонии* (Єв., 1357, *164*), *умєрєлъ* (ЛЛ, 1377, *90*). Таке повноголосся, на відміну від першого, називають другим.

Друге повноголосся розвивалося переважно тоді, коли сполучення [ър], [ъл], [ьл], [ьр] стояли перед приголосним, за яким йшов зредукований у слабкій позиції: *гърбъ → гороб, тълкъ → толокъ, вьрхъ → верех, вьрбьныи → веребныи*. Воно охопило не всі давньоруські діалекти однаковою мірою, в північних говорах виявилося значно ширше, а в південних — вужче. Тому й у сучасних східнослов'янських говорах наслідки другого повноголосся виявляються по-різному. В українській мові його сліди відклалися в незначній кількості слів: *терен (← тьрнъ), толок (← тълкъ)*, діал. *черег* (Жел., II, 1662), *джолонка* (там же, *179; дятел*, рос. *желна)*, в білоруській — *залоўка, вярёўка*. У російській мові воно відбилося ширше: *умереть, тереть, веревка, золовка, бестолочь, долог, по́лон, сумеречный*, діал. *молонья, зеренье, доложно* та ін. Під впливом російської мови поширився з другим повноголоссям іменник *верьовка* і в українській мові; пор. *вервечка*.

Починаючи з XI ст. давньоруські писемні пам'ятки засвідчують написання **ъръ, ълъ, ьрь, ьль** між приголосними на місці давніших **ър, ъл, ьр, ьл**: *скъръби* (ЄО, 1056—1057, *50* зв.), *мълъва* (там же, *198*), *дълъгы* (там же, *275*), *зьрьноу* (там же, *237*), *вьрьсты* (Ізб., 1076, *267* зв.), *мьрьцѧꙗ* (там же, *10* зв.), *търъгъ* (Усп. зб., XII—XIII, *253*), *вълъны* (там же, *197*). О. О. Потебня і О. І. Соболевський вважали, що такі написання відбивали живу вимову осіб, які переписували давньоруські пам'ятки[1]. О. О. Шахматов, навпаки, заперечував відбиття в них живомовних явищ, він припускав, що подібні написання виникли внаслідок взаємодії давньоболгарської і давньоруської орфографії: д.-болг. *скръбь, зрьно* — д.-рус. *скърбь, зьрно → скъръбь, зьрьно*. Якби, зауважував О. О. Шахматов, ці написання відбивали живу вимову, то сполучення **ъръ, ълъ, ьрь, ьль** змінилися б у **ро, ло, ре, ле** *(търъ̥гъ → торог, вълъ̥къ → влок, вьрь̥хъ → врех)*, чого в дійсності немає[2].

Дуже часто літери **ъ, ь** після **р, л** писали на кінці рядка: *зьрь-но* (ЄО, 1056—1057, *42*), *испьрь-ва* (Там же, *49*). Подібні написання іноді траплялися не тільки після літер на позначення плавних: *анъ-тихристъ* (Чуд. рук., XII—XIII, *10*). На цій підставі припускається, що такі написання відбивали орфографічну традицію позначати кінець рядка й одночасно вказували на позиційну твердість чи м'якість приголосних. Однак, зважаючи на те, що подібні написання трапляються

[1] Див.: Потебня А. А. К истории звуков русского языка, с. 100; Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка, с. 25 — 26.

[2] Див.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 182.

і в середині рядка, важко розглядати їх лише як орфографічний прийом, найімовірніше вони відбивали живу вимову; другий зредукований після плавного перед приголосним розвивався внаслідок утрати плавним складотворчої властивості, власне, з цього починався процес виникнення другого повноголосся. Оскільки новий [ъ], [ь] після [р], [л] не мав фонологічного значення, він занепав, хоча в окремих діалектах все ж вокалізувався, як і зредукований перед плавним.

Рефлексація звукосполучень *tъrt, tъlt, tьrt, tьlt* у південно- і західнослов'янських мовах порівняно із східнослов'янськими мала свої особливості: пор. д.-рус. *торгъ, волна, верхъ, черныи* і болг. *търг, вълна, вълк, връх, чернея,* с.-х. *тр̂г, вр̂х, ву̂к, ву̂на, цр̂н,* польськ. *targ, wełna (шерсть), wierzch, czarny,* чеськ. *trh, vlna, vlk, plný, vrch, černý.* Отже, зміна *tъrt, tъlt, tьrt, tьlt* у давньоруській мові в *tort, tolt, tert, telt* становить одну з важливих її ізоглос.

Зредуковані [ъ], [ь], що стояли після [р], [л] у сильній позиції, звичайно вокалізувалися, змінившися в [о], [е]: *кръвь → кров', кръть → крот, глътъка → глотка, крьстъ → крест, бльскъ → блеск.* Таку зміну писемні пам'ятки засвідчують, починаючи з XIII ст.: *въ дровѣхъ* (РП, 1282, *131*), *въ крови, слезы* (Панд. Чорн., 1296, *47* зв.) та ін. Слабкі [ъ], [ь] у позиції після [р], [л] у різних давньоруських діалектах дали неоднакові рефлекси. У північних і східних говорах вони посилились і змінилися [ъ] в [о], а [ь] в [е], що й відбиває сучасна російська мова: *дрожать, крошить, глотать, тревога, греметь, слеза, блестеть* із *дръжати, кръшити, глътати, трьвога, грьмѣти, сльза, бльстѣти.*

У південних і західних говорах слабкі [ъ], [ь] після [р], [л] занепали, а плавні набули складотворчої властивості: *дръжати → др̥жати, трьвога → тр̥вога, глътати → гл̥тати, сльза → сл̥'за.* Зрідка це явище відбивають і давньоруські пам'ятки: *кр'щахоуся* (Є. Гал., 1144, *5* зв.), *кр'щенье* (Хр. ап., XII, *30*), *вскрси* (Є. Євс., 1283, *69* зв.), *крвоточива* (Там же, *35* зв.). Однак східнослов'янські діалекти не зберегли складотворчих [р], [л]: втрачаючи складотворчість, ці приголосні виділили після себе голосний [ы]. Сполучення **ры, лы** між приголосними на місці плавного сонорного з слабким зредукованим зрідка засвідчують ще давньоруські пам'ятки південного походження: *яблыко* (ЖС, XIII, *19*). Рефлексація [ръ], [лъ], [рь], [ль] у слабкій позиції як [ры], [лы] успадкована українською й білоруською мовами. Староукраїнські пам'ятки її відбивають досить широко: *скрыжєть* (Є. Луцьк., XIV, *56*), *дрыва* (Р., гр. 1424, *104*), *дрыжачи* (Четья, 1489, *9*), *крывава* (Там же, *45*), *блискавици* (КА, 1560, *545*), *затрывожили* (Є. Нег., 1581, *42*), *трывати* (Там же, *105*), *во криві* (Там же, *26*), *загримєло* (Там же, *102*), *дригота, дрижѣнье* (Бер. Лекс., 1627, *137*). У південно-західних говорах української мови відомі й інші рефлекси цих давньоруських звукосполучень: **ре, ле, ир, ил, ер, ел, ір, іл:** *слеза, кервавий, лижка, кирвавий, кірвавий.* Отже, в говорах, що лягли в основу південно-західного діалектного ареалу української мови, голосний міг виникнути не лише після [р̥], [л̥] у процесі втрати ними складотворчого характеру, а й перед ними.

Закономірність зміни [ъ], [ь] у сполученні з [р], [л] між приголосними іноді порушується діянням аналогії, що викликане тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневої морфеми. Так, наприклад, у слові *кръви* закономірно виникає сполучення **ри** *(криві)*, а в слові *кръвь* — **ро** *(кров)*. Але під впливом форми *кров* в українській мові поширюється вимова *крові*. Закономірно розвинулись в українській мові з **ри** іменники *дрива, брива* (*дръвá, бръвá*)[1] та з **ли** — іменник *блиха* (з *блъхá*). Проте за аналогією до форми *бров, дров* (з *бръвь, дръвъ*), *брови* (з *бръ̀ви*), *блохи* (з *блъ̀хы*) поширилася вимова *дрова, брова, блоха*. В іменнику *яблъко* закономірно виступає **лы**, як у сучасній білоруській мові: *яблык, яблыня, яблыневи*, але в українській мові під впливом род. відм. мн. *яблок* (з *яблъкъ*) виник звук [о] *(яблоко)*, що пізніше підпав сильній лабіалізації і змінився в [у]: *яблуко*.

В іменнику *бльскъ* зредукований після [л] стояв у сильній позиції і мав змінитися в [е], проте в сучасній українській мові тут розвинувся голосний [и] під впливом *блищати* (з *бльщати*).

§ 28. Зредуковані [і], [ы]

Ці зредуковані стояли в позиції перед [*j*] та [i̯] і розвинулися ще на спільнослов'янському грунті з [ъ] та [ь]. Їх тривалість була менша, ніж [і], [ы] нормальної довготи. У давньоруській мові на письмі вони позначалися літерами **и, ы**: *лию, житиѥ, синии, мыю, старыи*. Зредуковані [ĭ], [ы̆] не мали самостійного фонологічного значення, а були позиційними варіантами фонем /ъ/ і /ь/, про це свідчить і їх позначення літерами **ъ, ь**, що зрідка траплялось у давньоруських пам'ятках: *величанья* (Ізб., 1076, *73*), *житью* (Там же, *14*), *мытарьѥ* (Є. Арх., 1092, *31*), *пьѥмъ* (Там же, *29*), *бьющє* (Там же, *111*).

У слабкій позиції [ĭ] занепав: *пĭју → п'ју, лĭју → л'ју, жітĭје → ж'іт'је*. Пор. укр. *п'ю, ллю, життя*, рос. *пью, лью, житье*, білор. *п'ю, ллю, жыццё*. Зредукованого [ы̆] у такій позиції не засвідчено. У сильній позиції, тобто під наголосом і перед складом із слабким зредукованим, [ĭ], [ы̆] вокалізувалися, хоча їх рефлекси в різних східнослов'янських діалектах були не однакові. У північно-східних творах вони вимовлялись як голосні, наближені до звуків середнього підняття, і тому змінилися в [о], [е]: *шĭја → шеја, мы̆ју → мoју, ры̆ју → роју, стары̆јь → старoі̯*, пор. рос. *мою, рою, шея*, північнорос. *старой, новой, синёй*. У говорах південно-західних зредуковані [ĭ], [ы̆] вимовлялись як голосні високого підняття й змінилися в [і], [ы]: *шĭја → шіја, бĭјь → бії̯, мы̆ју → мыју, стары̆јь → старыі̯*; пор. укр. *шия, бий, рий, мию, рию, старий, синій*, білор. *шыя, бі, пі, рый, мый, стары, сіні*.

Староукраїнські пам'ятки послідовно відбивають рефлекси [і], [ы] на місці сильних зредукованих [ĭ], [ы̆]: *которыи* (Р., гр. 1341, *2*), *лвовскии* (Р., гр. 1368, *15*), *старыи* (Р., гр. 1440, *142*), *шию* (КА, 1560, *113*), *возныи* (АЖ, 1584, *84*), *половыи, рыжии* (Там же, *87*).

[1] Пор. *чорнобривець, дривітня* і под.

§ 29. Зміна артикуляції [і] в позиції після [ъ]

Голосний [і] в позиції після [ъ] у давньоруській мові траплявся звичайно тоді, коли він стояв на початку слова, перед яким був прийменник з кінцевим [ъ], або на початку морфеми в слові з префіксом, що теж закінчувався на [ъ]: *съ иньмь, съискати.* Звук [ъ] у такій позиції вимовлявся як зредукований сильний, що зумовлювалося асиміляційним впливом на нього наступного голосного повного творення. Асиміляція голосних у такій позиції відбувалася не в одному напрямі, а була взаємною, двобічною: наступний [і] впливав на попередній [ъ], а зредукований [ъ] впливав на [і], внаслідок чого артикуляція [і] ставала дещо зниженою й просувалася вперед, у напрямі до місця артикуляції голосних непереднього ряду і зближувалася з артикуляцією звука [ы], який повністю асимілював попередній [ъ]. Отже, з двох голосних [ъ] та [і] розвинувся один [ы]: *съ иньмь → сыным, съискати → сыскати.*

Писемні пам'ятки наслідки цієї асиміляції засвідчують з XIII ст.: *из ыною зємль* (См. грам., 1229). Відбивають їх і пізніші давньоруські пам'ятки: *в ынъ законъ* (ЛЛ, 1377, *72*), *в ыстобцѣ* (ЛІ, XV, *186*).

Цю асиміляцію успадкували всі східнослов'янські мови. Значною кількістю прикладів засвідчують її і староукраїнські писемні пам'ятки: *с ыными* (Р., гр. 1434, *130*), *зыншою* (Р., гр. 1438, *141*), *с ыншыми* (Рус., гр. 1452, *38*), *зыскаль* (КА, 1560, *457*), *в ыстєбцє* (АЖ, 1582, *43*), *зышол* (АЖ, 1584, *117*), *ув ызбє* (Там же, *124*), *з ымєнꙗ* (Там же, *136*).

На українському мовному грунті звук [ы], який розвинувся з [і] в позиції після [ъ], підпав тим самим перетворенням, що й [ы] спільнослов'янського походження.

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ [Ъ], [Ь]

§ 30. Перебудова структури складу

Занепад зредукованих [ъ], [ь] у слабкій позиції і їх вокалізація в сильній — одне з найважливіших фонетичних явищ давньоруської мови. Переважна більшість фонетичних змін, які виникли в час після занепаду зредукованих, посередньо чи безпосередньо була пов'язана з долею цих голосних.

У фонологічній системі давньоруської мови, як і інших слов'янських, одним з найістотніших явищ, зумовлених занепадом [ъ], [ь], було припинення дії закону відкритого складу. Втрата зредукованих у слабкій позиції спричинилася до виникнення нових закономірностей у складоподілі, оскільки приголосний, що стояв перед зредукованим і творив з ним склад, тепер відійшов до попереднього складу і закрив його: *са-дъ → сад, съ-нъ → сон, правь-да → прав-да, къ-ни-жь-ка → книж-ка.* У зв'язку з цим кількість складів у слові зменшилася й утворилися нові закриті склади; перестав діяти і закон розташування звуків у складі за наростаючою їх звучністю.

§ 31. Чергування [о], [е] з нульовою фонемою

Внаслідок вокалізації сильних [ъ], [ь], крім давніх, успадкованих ще від спільнослов'янського періоду голосних [о], [е], або так званих етимологічних *(воза, ночи, село, меду)*, в давньоруській мові виникли й нові [о], [е], або секундарні (від лат. secundus — *другий*), вторинні: *сотня, сон, пѣсок, овес, орел, швец'* (← *сътьнѭ, сънъ, пѣсъкъ, овьсъ, орьлъ, шьвьць*).

Зредуковані [ъ], [ь] у різних формах того самого слова чи в споріднених словах могли бути сильними і слабкими, отже, в одній позиції вони змінювались в [о], [е], а в другій — зникали, що й зумовлювало виникнення чергування секундарних [о], [е] з нульовою фонемою: *сон — сна* (← *сънъ — съна*), *орел — орла* (*орьлъ — орьла*), *жнець — женця* (*жьньць — жьньцю*). Секундарні [о], [е], що чергуються з нулем звука, називають випадними голосними.

Фонетична закономірність чергування /о/, /е/ з нульовою фонемою зрідка порушується впливом аналогії. Так, наприклад, внаслідок аналогії в говорах, на основі яких сформувалась українська мова, не виникло чергування в словах типу *лоб — лоба* (пор. рос. *лоб — лба* із *лъбъ — лъба*).

У називному відмінку слів типу *Пиньскъ, Бужьскъ, Курьскъ, Смольньскъ* закономірно розвинувся випадний [е]: *Пинеск, Бужеск, Куреск, Смолнеск.* Його фіксують і давньоруські пам'ятки: *Тоурескъ, Сидонескъ* (Є. Пут., XIII, *129*), *Пинескъ* (ПВЛ, *174*), *Случескъ* (Там же, *200*), *Смолнескъ* (Там же, *159*). Проте за аналогією до форм непрямих відмінків (*Пиньска → Пинска, Бужьска → Бужска, Курьска → Курска, Смольньска → Смоленска*) секундарний [е] в них утратився: [Курс'к], [Бужс'к].

В іменнику *заєць* з нулем звука чергується голосний [е], що не походить з [ь]: [зајец'] — [заі̯ц'а]. Цей іменник у давньоруській мові вживався з суфіксальним [а], пор. рос. *заяц*. Форми *заяць, заяці* відомі деяким сучасним південно-західним говорам української мови. За аналогією до іменників з суфіксом **-ец'** (*отець — отця, хлопець — хлопця*), в якому голосний [е] випадний, слово *заєць* теж стало вживатися з цим суфіксом: [зајаць] → [зајац'] → [зајец'] — [заі̯ц'а].

Давньоруські, а ще більше староукраїнські пам'ятки чергування /о/, /е/ з нульовою фонемою, що виникало внаслідок занепаду [ъ], [ь] в слабких позиціях і їх вокалізації в сильних, відбивають досить часто: *гривенъ — гривна* (ПР, 1282, *128*), *гоню* (Усп. зб., XII—XIII, *305*) — *прогнати* (там же, *45*), *зоветсѩ — прозвасѩ* (ПВЛ, *13*), *старець — старцю* (там же, *127*), *праведный* (Р., гр. 1350, *8*) — *правду* (Р., гр. 1352, *13*), *вѣрно* (Р., гр. 1377, *24*) — *вѣрен* (Р., гр. 1388, *39*), *овесъ — вовса* (Р., гр. 1386—1418, *34—35*).

Крім випадних, у давньоруській мові виникали також вставні секундарні [о], [а]. Якщо слабкий зредукований занепадав на кінці слова після сонорних [р], [л], [м], [н], перед якими був інший приголосний, то сонорний перебирав на себе компенсаційну звучність, а пізніше перед ним виділявся голосний [о] або [е]: *огнь → огн̥' → огон'* (*огонь*), *вѣтръ → вѣтр̥ → вѣтер.* Такі [о], [е] українська мова, як

і російська та білоруська, послідовно зберегла: *вогонь, вузол, свекор, вітер, журавель, земель, сосон* (і *сосен*), *пісень* та ін. У тих формах, в яких після сонорних стояли голосні нормальної довготи, вставні [о], [е] не розвинулися, внаслідок цього теж виникло чергування (о), (е) з нульовою фонемою: *вогонь — вогню, сосон — сосна, вітер — вітру, земель — земля, весел — весло.*

У словах книжного походження та запозичених з інших мов вставний голосний перед кінцевим сонорним після іншого приголосного звичайно відсутній: *мисль, паросль, метр, Олександр.*

Староукраїнські пам'ятки чергування вставних [о], [е] з нулем звука відбивають з найдавніших часів: *землѧ* (Р., гр. 1349, *3*) — *земелѧны* (Р., гр. 1418, *89*), *земли — земель* (П., гр. 1393, *121*), *рубель* (Рус., гр. 1408, *70*) — *рубли* (Р., гр. 1411, *77*).

Виникнувши як фонетичне явище, чергування /о/, /е/ з нульовою фонемою стало реалізуватися на морфологічному рівні, виконуючи одну з функцій при творенні нових словоформ і нових слів, тобто набрало морфонологічного значення: *сто — сотий, пісня — пісень, вітер — вітряний.*

§ 32. Подовження голосних [о], [е]

Етимологічні [о], [е] в новому закритому складі, що утворився в процесі занепаду слабких [ъ], [ь] у наступному складі, в східнослов'янських діалектах подовжилися. Таке подовження називається компенсаційним. Витрата голосу, що припадала на вимову зредукованих, внаслідок скорочення останніх і їх подальшого повного занепаду передалася на голосні попереднього складу: *волъ → вōл, день → дēн'*. Подовження етимологічних [о], [е] збігається в часі із занепадом слабких зредукованих: початок занепаду [ъ], [ь] є і початком подовження етимологічних [о], [е], а з кінцем їх занепаду завершується подовження цих голосних. Тому етимологічні голосні [о], [е] в новому закритому складі з погляду їх тривалості відрізнялися від секундарних [о], [е], що утворилися з сильних [ъ], [ь], і їх подальша доля в українській мові відмінна від останніх.

Подовження етимологічного [о] писемні пам'ятки засвідчують, починаючи з XIII ст., написанням двох літер **о**, хоч і зрідка: *воовьцѧ* (Є. Гал., 1266—1301, *150* зв.), *воотцѧ* (Є. Пол., 1307). Подовження етимологічного [е] ще з другої половини XII ст. пам'ятки досить часто відбивають написанням так званого нового **ѣ** : *камѣнье* (Напис, 1161), *ремѣнь* (Є. Добр., 1164, *3* зв.), *камѣнь* (Там же, *14*), *в нѣмь* (Там же, *6*), *пѣщь* (Там же, *61*), *оучѣнье* (Є. Гал., 1283, *12* зв.), *камѣнью* (Там же, *19*), *рємѣнь* (Там же, *126* зв.).

Компенсаційне подовження етимологічних [о], [е] не становило, очевидно, загального для всіх говорів давньоруської мови фонетичного явища. Зважаючи на відмінну долю цих голосних і на свідчення пам'яток лише південного походження, можна припустити, що воно охопило лише ті східнослов'янські діалекти, на основі яких сформувалась українська мова (пор. укр. *віл, піч ← вōл, пēч' ← волъ печь;* рос. *вол, печь;* білор. *вол, печ*).

§ 33. Розвиток приставного [і]

Скорочення тривалості слабкого зредукованого [ъ], [ь] і подальший повний його занепад відбився і на якості попереднього сонорного, що стояв на початку слова, цей сонорний посилив своє звучання. Розвиток такого сонорного в різних давньоруських діалектах відбувся неоднаково. У південно-західних говорах він, набуваючи нормального звучання, виділив препозитивний [і], тобто розклався на два звуки: і + сонорний, що й успадкували українська та білоруська мови: *ръжа* → *іржа, мьгла* → *імла.* В інших давньоруських говорах сонорний додаткове звучання втратив. Початковий приставний [і] зрідка засвідчують ще давньоруські пам'ятки південно-західного походження, а частіше староукраїнські і старобілоруські: *Илва* (Є. Гал., 1283, *133*), *илвова, илвовьского* (Рус., гр. 1408, *70*), *илвъвски* (Рус., гр., 1421, *65*), *илжетъ* (Луц., XVII, *63*), *Иржищевъ* (Список укр. міст 1654 р.), *иржа* (Є. Тяп., 1580, *8*).

Окремі слова з приставним початковим [і] перед сонорним стали в сучасній українській мові літературною нормою *(іржа, іржавий, іржати, імла, імлистий),* а в інших такий [і] трапляється лише в її діалектах, зокрема в південно-західних *(Ільвів, ірвати, ільну, ільняний, імстити, імховий, імчати* та ін. «Малор.-нім. сл.» Є. Желехівського та С. Недільського.— СПб., 1886, с. 322—323), пор. білор. *ілгун, ілгаць, ільгота, імгла, імглісти, іржа, ільвы, ільдзіна,* рос. *лгун, мгла, лба, ржать.*

§ 34. Наслідки занепаду [ъ], [ь] у системі приголосних Спрощення приголосних

До занепаду зредукованих [ъ], [ь] сполучення кількох приголосних могло бути лише на початку складу. У двозвуковому сполученні поєднувалися лише фрикативний + сонорний, проривний + сонорний, дзвінкий фрикативний + дзвінкий проривний, глухий фрикативний + глухий проривний: *сло-во, тра-ва, гнѣ-здо, стѣ-на.* Тризвукові сполучення приголосних в той період були такі: [стр], [ств], [скр], [скл], [скв], [здр]: *се-стра, ство-лъ, и-скра, ту-склъ, скво-зь, ноздри.*

Внаслідок занепаду зредукованих утворилося багато нових звукосполучень приголосних. Деякі з них виявилися важкими для вимови і тому стали спрощуватись. Як правило, спрощувалися три звукові сполучення, середнім приголосним у яких був проривний [д] або [т], а кінцевим — сонорний [н], [л] або африката [ц], а саме:

[здн] → [зн] — *позьдно* → *пōздно* → *пōзно* (суч. *пізно*);

[ж'д'н] → [жн] — *кожьдьный* → *кож'д'ный* → *кожний;*

[ст'н] → [сн] — *радостьно* → *радōс'тно* → *радōсно* (суч. *радісно*), *чьстьныи* → *чест'ныи* → *чесный;*

[ст'л] → [сл] — *стьлати* → *ст'лати* → *слати;*

[рд'ц] → [рц] — *сьрдьце* → *серд'це* → *серце;*

[ст'ц] → [сц] — *мѣстьце* → *мѣст'це* → *мѣсце* (суч. *місце*).

Відбулося також спрощення тризвукових сполучень, у яких поряд стояли два сонорних: [сл'н] → [сн] — *масльныи* → *масл'ныи* → *масный;* [лн'ц] → [нс] — *сълньце* → *солн'це* → *сонце*; [рн'ч] → [нч] — *гърньчарь* → *горн'чар* → *гончар*.

Частина давньоруських говорів утратила фрикативний /г/ у звукосполученні [мгл]: *мьгла* → *м'гла* → *мла* (пор. укр. *імла,* рос. *мгла,* білор. *імгла*). Один проривний утратився при збігу його з іншим проривним: *стькло* → *ст'кло* → *скло*.

Староукраїнські пам'ятки спрощення в групі приголосних відбивають з найдавніших часів: *исного* (Р., гр. 1388, *37*) з *истьного, чесныхъ* (Р., гр. 1435, *32*), *мѣсцѧ* (Р., гр. 1459, *171*), *гончар* (КА, 1560, *27*), *жалосный* (Там же, *113*), *власный* (Там же, *182*), *скло* (Там же, *659*), *нещасный* (Син. сл., XVII, *134*), *позно* (Там же, *144*), *серце* (Там же, *155*), *празникъ* (Бер. Вірші, 1616, *68*).

Вставні приголосні. У давньоруській мові внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] відбувалося не тільки спрощення груп приголосних, а й вставлення в них нових приголосних. Вставними виступали звуки [д] і [т]. Процес вставлення приголосних обіймав відносно невелику кількість слів. Приголосний [д] з'являвся в сполученні дзвінкого фрикативного [з] з сонорним [р], а [т] — у сполученні глухого фрикативного [с] з тим же сонорним [р]: [зр] → [здр], [ср] → [стр]. Вставний [т] засвідчують ще давньоруські писемні пам'ятки: *устрѣтоша* (Пролог, 1262, *2* зв.), *раздрѣшити* (Є. Гал., 1283, *54* зв.), *въздрадовашасѧ* (Там же, 80), *пострами* (Там же, *70*), *страмъ* (Лïств., XIII, *12* зв.), пор. ст.-сл. *оусърѣсти, срамъ*. Староукраїнські пам'ятки відбивають наявність вставних приголосних [т] і [д]: *стрѣтилъ* (КА, 1560, *559*), *стрѣтєнїє* (Бер. Лекс., 1627, *123*), *оузоздрѧть* (Р., гр. 1391, *45*), *поздрѣль* (ПЄ, 1556—1561, *303*).

З вставним [т] всі сучасні східнослов'янські мови успадкували лише давньоруське слово *сърѣтити* (укр. *зустріти, зустріч,* рос. *встретить, встреча,* білор. *сустрэць, сустрэча*). В українській мові з вставним [т], що виник за аналогією, засвоївся також іменник *строк*. Її діалектам широко відоме також слово *страм* ← *срамъ* (літ. *сором*) і похідні від нього *страмитися, страмний, страмно,* в яких [т] теж аналогічного походження. Пор. також: «Я перед усім чесним миром її **острамлю**» (В. Кучер, «Трудна любов»). З вставним [д] українська мова засвоїла слово *заздрість* і похідні від нього та розмовні *здря, уздріти,* білор. *зайздрость*. Пор.: «Я **уздрів**, побачив сонце!» (П. Усенко); «Так тобі й треба: не стогни **здря**» (А. Головко).

Асиміляція приголосних. Після занепаду зредукованих приголосні різної артикуляції, що до того розділялися голосними [ъ] і [ь], стали вимовлятися поряд і взаємно впливати один на одного, а це викликало ряд асиміляційних процесів у системі давньоруського консонантизму. Так, внаслідок регресивної асиміляції глухий приголосний у позиції перед дзвінким теж одзвінчувався. Цю асиміляцію відбивають давньоруські пам'ятки і досить часто староукраїнські, особливо в прийменниках і префіксах: *здє* (См. грам., 1229), *збирають, з горчицами* (Кормча, 1282), *здєржат* (Р., гр., 1388, *43*), *збѣглъ* (Р., гр. 1435, *134*), *од духа* (КА, 1560, *291*), *оддѣлено* (Там же, *60*),

прозбу (АЖ, 1584, *82*). Прийменники і префікси **з** і **од**, що виникли внаслідок асиміляції з **съ** і **отъ**, поширюються не лише перед шумними дзвінкими, а й перед сонорними та голосними: *з рєками* (Рус., гр. 1407, *35*), *зрушивши* (АЖ, 1583, *58*), *з ножами, злупили* (АЖ, 1584, *120*), *з ураду* (АЖ, 1582, *42*), *одогналъ* (АЖ, 1584, *127*).

Відбувалася регресивна асиміляція і в групах «дзвінкий + глухий приголосний», хоча вона не була такою послідовною, як «глухий + дзвінкий»: *на жєрєпцѣ* (НБГ, № 43, XIV, *44*), *жєлутковымъ* (НБГ, № 25, XV, *27*), *свѣтки* (Рус., гр. 1407, *35*), *полѣхчили* (Рус., гр. 1460, *111*), *блиско* (АЖ, 1584, *91*), *ис тым* (Там же, *139*). Наслідки цієї асиміляції ширше успадкували лише південно-західні говори української мови, як-от: *блиско, рітко, нішка.*

Широко відома давньоруській мові регресивна асиміляція приголосних, пов'язана із занепадом [ъ], [ь], за ознакою їх місця і способу творення. Її відбивають як давньоруські, так і староукраїнські писемні пам'ятки: *ижьжєнєтьсѧ* (Ряз. кормча, 1284), *ижживишю* (Єв., 1355); *сожьжєного* (Р., гр. 1352, *6*), *в оччинѣ* (АЮЗР, І, 1347, *9*), *ж житомъ* (АЖ, 1583, *63*), *иш шаленства* (КА, 1560, *63*), *очче, оцце* (І. Некр., *14*).

У південно-західних діалектах давньоруської мови послідовно відбулася прогресивна асиміляція в групах «палатальний приголосний + [*j*]», що утворилися після занепаду зредукованого [і]. Звук [j] асимілювали такі приголосні, що вимовлялися перед ним: [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш'], наприклад: *рол'іја → рōл'ја → рōл'л'а* (укр. *рілля*), *знан'іје → знан'је → знан'н'е* (укр. *знання*), *стат'іја → стат'ја → стат'т'а* (орф. *стаття*), *ноч'іју → нōч'ју → нōч'ч'у* (укр. *ніччю*).

Внаслідок цієї асиміляції виникли подовжені приголосні, в яких реалізуються по дві однакових фонеми: [л':] — [л'л], [н':] — [н'н] і т. ін. Асиміляцію палатальним приголосним звука [*j*] успадкували українська і білоруська мови. Завершилася така асиміляція, очевидно, не раніше другої половини XIII ст. Староукраїнські пам'ятки її відбивають, починаючи з XIV ст.: *богомолє* (Р., гр. 1376, *22*), *печатю* (Рус., гр. 1422, *66*), *будованє* (КА, 1560, *659*), *повеленню* (Лист **Б. Хмельницького**, 1. XII, 1650; ВУР, II, *469*).

Подовжений приголосний, що розвинувся внаслідок асиміляції звука [j] попереднім м'яким приголосним, в українській мові зберегли лише північні говори *(життє, знаннє, суддя)* та південно-східні *(життя, знання, ніччю);* у її південно-західних говорах поширений відповідно приголосний неподовжений *(житє, знанє, нічю),* хоча на початку слова його асиміляційне подовження зберігається: *ллю, лляти.*

У південно-східному наріччі української мови кінцевий голосний [е] в наз. відм. одн. іменників середн. р. змінився в [а]; ця зміна не фонетична, а аналогійна, зумовлена впливом форм род. відм. одн. тих самих іменників та форм іменників типу *теля,* можливо, також давніх іменників із збірним значенням, що мали суфікс **-ija,** який був поширений у них ще в давньоруський період, про що свідчить сучасна російська мова: *листья, колосья.*

Єдиного погляду на те, чому асиміляція в групах «палатальний приголосний + [j]» не охопила всі давньоруські діалекти, в науці

немає. О. О. Шахматов припускав, що після **занепаду зредукованого** [і] у давньоруських північно-східних діалектах [j] змінився в нескладовий [ĭ], що й унеможливило його асиміляцію попереднім м'яким приголосним. Дехто з учених (М. С. Трубецькой, Ф. Лівер) пов'язували це з неодночасним занепадом зредукованого [і], вважаючи, що на півдні давньоруської мовної території він занепав раніше, коли ще діяла загальнослов'янська тенденція до асиміляції наступного приголосного попереднім, а на півночі її — пізніше, коли така тенденція вже втратила свою силу.

Беручи до уваги те, що не в усіх сучасних східнослов'янських мовах і їх діалектах ступінь палаталізації приголосних однаковий і що в українській та білоруській мові, як і в південно-західних російських говорах, він сильніший, а в решті російських говорів слабший, дехто із сучасних дослідників пояснює характер асиміляції м'якими приголосними звука [j] у давньоруській мові неоднаковим характером у її говорах палаталізації приголосних. У тих із них, в яких палаталізація приголосних була сильніша, як-от у говорах, що на основі їх сформувалися українська й білоруська мови та південно-західні діалекти російської, така асиміляція відбулася, а в решті давньоруських говорів, яким була властива слабша палаталізація приголосних, вона не мала місця[1].

Тверді приголосні звука [j] не асимілювали: *здоров'я, кров'ю, матір'ю.* Староукраїнські писемні пам'ятки це фонетичне явище засвідчують досить часто: *здоровъю* (Р., гр. 1435, *132*), *здоровъє* (К. З., *115*), *дубъꙗ* (С. Вел., 1720, *292*), *присловъе* (Там же, *41*). Проте приголосний [р] у більшості південно-східних говорів української мови не втратив у такій позиції своєї м'якої вимови і тому він асимілює наступний [j]: *матіррю, подвірря, довірря.*

Д и с и м і л я ц і я п р и г о л о с н и х. Процес дисиміляції приголосних у давньоруській мові належить до відносно непоширених фонетичних явищ. Він охопив сполучення [кт] із [кът], в якому збіглося два проривних приголосних, та [чт] і [чн] із [чьт] і [чьн], в якому стали поряд африката з проривним і африката з носовим; всі вони мають елемент проривності. У процесі дисиміляції сполучення [кт] перетворилося в [хт]: *къто* → *кто* → *хто.* Староукраїнські писемні пам'ятки відбивають його з найдавніших часів: *хто коли ѥго купилъ* (Р., гр. 1378, *26*), *хотѣл хто* (Р., гр. 1437, *138*), *нихто єму того не заборонял* (АЖ, 1583, *64*). Якщо наголос у слові падав перед сполученням [кт], то воно не дисимілювалося: *локъти* → *лóкти* (укр. *лікті*).

Наслідки дисиміляції у сполученні приголосних [кт] успадкували всі східнослов'янські мови. В російській мові поширилася вимова *кто* під впливом непрямих відмінків того самого займенника *(кого, кому...),* а також традиційної орфографії.

У процесі дисиміляції [чт] [← чьт] африката [ч] утратила проривний компонент і [чт] змінилося в [шт]. Наслідки цієї дисиміляції зрідка засвідчують ще давньоруські писемні пам'ятки: *што*

[1] Див.: А н д р е е в а Л. К. Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках.— Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия, т. 3. М., 1962.

(Є. Добр., 1164; Єв., 1283, *33* зв.;См. гр., 1284). Частіше відбивають їх пам'ятки староукраїнської літературної мови: *што* (Р., гр. 1349, *3*), *штобы, нѣшто* (Р., гр. 1408, *72*). Вимова *што* в російській і білоруській мовах стала літературною нормою. В українській мові займенник *што* змінився в *шчо,* очевидно, шляхом неповної прогресивної асиміляції, підтриманої вимовою звука [ч] в непрямих відмінках *(чого, чому):што → шчо.*

Вимова *шчо* засвідчується, хоч і зрідка, ще з XV ст. у молдавських грамотах написанням *щo* (Грамоти, 1468, 1489, 1493 рр.), значно ширше — в писемних пам'ятках XVI ст. (пор. *щo* у записах до «Біблійських книг» 1573, 1576, 1577 рр.). Що така вимова була відома в ряді українських говорів ще до XVI ст., промовляють непоодинокі написання *шшо* в учительських Євангеліях бойківського походження, наприклад, *рекли* ***шшо*** *хочь чинити* (Єв., XVI, *196.* Зберігається за № 29519 в Музеї українського мистецтва у Львові). Звукосполучення *шшо,* як відомо, могло розвинутися лише із *шчо* в процесі повної прогресивної асиміляції приголосних [шч]: [шч] → [шш]. Щоб така асиміляція відбулася, потрібен час, і якщо її наслідки засвідчуються в XVI ст., то вихідне джерело для неї, тобто [шч], мало вже існувати значно раніше.

Внаслідок стягнення [шш] в [ш] виникла вимова *шо: шшо → шо.* Вона поширена в багатьох сучасних українських говорах.

Наслідки дисиміляції в групі [чт] зберігає також числівник *штири* (д.-рус. *чьтыри*), поширений у багатьох південно-західних говорах української мови.

Внаслідок утрати проривного компонента африкатою [ч] група приголосних [чн] із [чьн] змінилась у [шн]: *мѣрочьникъ → мѣрочник → мірошник, ручьникъ → ручник → рушник, соняшник, молошний* та ін.

Дисиміляція в групі [чн] гальмувалася впливом споріднених морфем, тому більшість слів української мови її не знає: *нічний, пічний, значний* (пор. *ночі, печі, значити*). У деяких словах вона властива не всім діалектам, тому її сучасна орфографія не передає: *сонячний, смачний, молочний, пшеничний.* Староукраїнські писемні пам'ятки наслідки цієї дисиміляції передають дуже рідко: *вѣшно* (Рус., гр. 1499, *31*), *сожителство брашно (←брачьно)* (Сл. Лекс., XVII, *143*).

На східнослов'янському грунті відбулася також дисиміляція в звукосполученні [кр], що стояло на початку слова *крьстъ* та похідних від нього. Втрату проривності звуком [к] і перехід його в [х] фіксують ще давньоруські пам'ятки з XII ст.: *хрстъ* (Нап. Софії Київ., XII, *111*), *хрьстить* (Є. Добр., 1164). Староукраїнські пам'ятки засвідчують написання **хр** досить часто: *два хрєсты* (Р., гр., 1393, *52*).

Д е п а л а т а л і з а ц і я п р и г о л о с н и х. Губні приголосні, після яких занепав [ь] у слабкій позиції, ще на давньоруському мовному грунті депалаталізувались, а саме в кінці слів у формі іменників наз. і орудн. відм. одн. *(любъвь → любов, селъмь → селом),* у числівниках *сім, вісім (← семь, осмь),* у 1-й ос. одн. атематичних дієслів *(дамь → дам)* та дієслів наказ. сп. *(ставь → став, сыпь, сыпьте → сип, сипте),* а також у середині слів *(вьсє → все, пьју → пју, бьју → бју).* Наслідки цієї депалаталізації засвідчують ще давньо-

руські пам'ятки й особливо широко староукраїнські: *за волховомъ* (Вкл. Варлаама, 1192), *со всѣмъ* (Гр. О. Невського 1262—1263 рр.), *рыбнаѧ, днѣстромъ* (Р., гр., 1349, *3*), *млиномъ, всѣмъ* (Р., гр. 1359, *10*), *дамъ* (Р., гр. 1445, *150*), *съ оусѣмъ доходомъ* (Рус., гр. 1434, *90*), *кровъ* (АЖ, 1583, *70*), *бъєтъ* (Там же, *65*), *поздоровъ* (КА, 1560, *539*), *мовте* (Там же, *165*), *здоровъю* (К. З., *76*), *зопъєтъ* (Там же, *234*).

Депалаталізацію губних успадкували всі східнослов'янські мови: укр. *голуб, столом, сім, дам, все;* білор. *голуб, сталом, сем, усё;* рос. *столом, дам, все,* але *голубь, семь,* що зумовлено не фонетичними причинами, а аналогією (пор. *голуби, голубя, семи*).

У середині слова після занепаду [ь] депалаталізувалися не тільки губні, а й передньоязикові приголосні, крім [л], що стали вимовлятися безпосередньо перед наступним твердим передньоязиковим: *полотьно* → *полотно, видьныи* → *видный, осьла* → *ŏсла, орьла* → *ŏрла, богатьство* → *богатство,* але *сильно* [сил'но]. Перед колишнім [ь] передньоязикові [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'] вимовлялися як напівпом'якшені, їх депалаталізація в такій позиції зумовлена асимілятивним впливом наступних твердих передньоязикових. Перед губними та задньоязиковими напівпом'якшені передньоязикові не депалаталізувались, а згодом пом'якшились, оскільки перехід артикуляції пом'якшених передньоязикових до твердих губних і задньоязикових легший, ніж непом'якшених[1]: *тьма* → [т'ма], *просьба* → [прос'ба], *редька* → [ред'ка].

Депалаталізацію передньоязикових перед колишнім слабким [ь] зрідка відбиває орфографія давньоруських пам'яток: *животъныи* (Є. Пан., XII, *16*), *нємирно* (См. гр., 1229, *30*), *свободно* (Там же, *32*), *наслѣдствую* (Є. Пут., XIII, *54*). Староукраїнські пам'ятки її фіксують досить часто: *праведный* (Р., гр. 1350, *8*), *кнѧзъства* (Р., гр. 1377, *24*), *панъствѣ* (Р., гр. 1438, *141*), *злочинство* (КА, 1560, *98*), *воєводства* (АЖ, 1582, *46*), *благодатный* (Зиз. Лекс., 1596, *26*).

Палаталізація [с] у складі прикметникового суфікса **-ск-** (із **-ьск-**). Після занепаду [ь] у суфіксі **-ьск-** губні приголосні, що вимовлялися перед ним, звичайно депалаталізувалися, що дуже добре відбиває й орфографія давньоукраїнських писемних пам'яток: *тарнавъского, рѧшювъскои* (Р., гр. 1386—1418, *33*), *києвъскии* (Р., гр. 1438, *138*), *литовскии* (Рус., гр. 1460, *110*), *зємскии* (Там же, *113*), *римского* (АЖ, 1583, *62*). Передньоязикові приголосні в такій позиції палаталізовану вимову в південних говорах давньоруської мови, на основі яких сформувалася мова українська, зберегли: *полъдъгаєцьскыи* (Р., гр. 1349, *3*), *снѧтиньскиѣ, варвариньскии* (Р., гр. 1398, *57*), *русьскыи* (Р., гр. 1411, *76*), *покутьскую* (Там же, *77*), *самборьскыи* (Р., гр. 1422, *97*). У сполученні приголосних, що після занепаду [ь] утворилися з кінцевого м'якого твірної основи і початкового суфікса **-ск-**, відбулася прогресивна асиміляція, яка зумовила пом'якшення суфіксального звука [с], наприклад: [-н'ск] → [н'с'к], [т'ск] → [т'с'к]. На основі суфікса **-ск-** розвинулися **-зк-** і **-цк-**,

---

[1] Пор.: Кипарский В. Об отвердении согласных внутри слова.— Русское и славянское языкознание. М., 1972, с. 122.

в яких відбулося пом'якшення приголосних [з] і [ц]: [г], [ж], [з] + **-ск-** → **-зк-** → **-з'к-**; [к], [ч], [ц] + **-ск-** → **-цк-** → **-ц'к-**, наприклад: *буг- — надбузький, жрец'* → *жрецький*. Поодинокими прикладами пом'якшення суфіксальних [с'], [з'], [ц'] засвідчують ще з XIII ст. давньоруські пам'ятки південного походження: *жречьськи* (Є. Пут., XIII, *157*), *соцькихъ* (ПВЛ, *196*). Давньоукраїнські пам'ятки його відбивають частіше: *сꙗноцькыи* (Р., гр. 1349, *4*), *волоськоє* (Р., гр. 1377, *24*), *галицькии* (Р., гр. 1398, *57*), *ивницькую дорогу* (Р. гр. 1458, *167*). Палаталізацію суфіксальних [с'], [з'], [ц'] більшість південно-західних говорів української мови пізніше, не раніше XV ст., втратили *(сільский, надбузкий, галицкий)*, хоча деякі говори цього діалектного ареалу, як і південно-східні, її зберегли, що становить літературну норму сучасної української мови: *сільський, надбузький, галицький.*

Втрата дзвінкості кінцевими приголосними. Внаслідок занепаду зредукованого [ь] та [ъ] в абсолютному кінці слова шумні дзвінкі приголосні в більшості північних, у східних та деяких південно-західних говорах давньоруської мови зазнали оглушення, яке зрідка відбиває вже орфографія пам'яток XIII ст.: *калантъ* (Новг. корм., 1282) із *каландъ, порупъ* (ЛЛ, 1377, *51*) із *порубъ (в'язниця)* тощо. Втрата дзвінкості кінцевими приголосними зумовлена анатомо-фізіологічними причинами, звичайним послабленням дії мовних органів у кінці слова.

Оглушення кінцевих приголосних властиве тепер російській мові *(хлеп, снек, морос)*, за винятком окремих північних говорів, та білоруській. Для української мови, крім її південно-західних діалектів, оглушення кінцевих дзвінких приголосних не характерне. У багатьох південно-західних говорах втрата дзвінкості приголосних в абсолютному кінці слова належить до процесів пізнього часу[1].

Зміна [л] і [в]. У зв'язку із занепадом та вокалізацією [ь] і [ъ] пов'язана діалектна зміна [л] в [ў] і [в] в [ў], [у] в давньоруських говорах, успадкована українською та білоруською мовами. Звук [л] змінився на [ў] у позиції після [о] з [ъ] перед наступним приголосним: *вълкъ* → *воўк* (орф. *вовк*), *мълчати* → *моўчати* (орф. *мовчати*); пор. білор. *воўк, маўчаць.* У позиції після шиплячих зміна [л] на [ў] відбулася перед [о] з секундарного [е], що розвинувся з [ь]: *жьлтыи* → *желтыи* → *жоўтый* (орф. *жовтий*), *шьлкъ* → *шелк* → *шоўк* (орф. *шовк*).

Ця зміна викликана сильною лабіо-веляризацією [л] у процесі трансформації перед ним [ъ] в [о]. Староукраїнські та давньобілоруські пам'ятки цю зміну засвідчують з XV ст.: *повнѣишєє* (Бук. гр. 1411), *не вдовзѣ* (білор. Чет. мінея, 1489, *247*), хоча саме явище відоме було, звичайно, раніше. Якщо [л] стояв не після [ъ] або після приголосного, що йшов за ним, був [ъ], то його зміна в [ў] не відбулася: *сопѣлъка, бѣлъка, игълъка* — укр. *сопілка, білка, голка.*

Змінився в [ў] також кінцевий [л] у дієсловах чоловічого роду минулого часу: *далъ* → *даў* (орф. *дав*), *ходилъ* → *ходиў* (орф. *ходив*).

---

[1] Пор.: Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області, с. 41—42.

Його зміна теж пов'язана з занепадом [ъ], оскільки в формах тих же дієслів, у яких після [л] стояв не [ъ], а голосний повного творення, зміна [л] на [ў] не відбулася: *дала, дало, дали*. Очевидно, ступінь веляризації [л] перед зредукованим був сильніший, ніж перед [а], [о], [и], а позиція його слабкіша, ніж перед голосним повного творення, тому він і підпав артикуляційній трансформації. Відсутність переходу [л] в [ў] в інших морфологічних категоріях, хоча після нього й занепав [ъ], пояснюється аналогією до тих форм тієї самої парадигми, в яких після [л] стояли голосні повного творення: *віл, стіл, орел* (бо *стола, столу, столом, столи* тощо), *крил, сіл* (бо *село, села, селу, селом, у селі* тощо). У тих південно-західних говорах, яким властива дуже сильна веляризація [л], він і в такій позиції змінюється в [ў]: *віў, стіў, ореў, сокіў* та ін., як і *горіўка, сопіўка.*

Староукраїнські писемні пам'ятки зміну [л] на [ў] відбивають з XV ст.: *источникъ* ***наводнивсю*** *и всю землю* ***покрывъ*** *и до насъ* ***полию вся*** (Зб., 1414; Ср., II, *1119*), *Иродъ* ***розгнѣвався*** (КА, 1560, *65*), ***мєнє бив и звєзавъ*** (АЖ, 1583, *60*), ***забив*** *вола* (АПГУ, XVII, I, *78*), ***я єго не быв***, *тулко при том* ***був*** (Там же, *60*).

Реалізація фонеми /в/ в давньоруській мові мала діалектні особливості. В її північних і східних говорах вона реалізувалась у лабіодентальному приголосному [v], а в південно-західних — у білабіальному [w]. Після занепаду зредукованих [ъ] і [ь] приголосний [w] став вживатися не тільки перед голосним, а й перед приголосним та в кінці слова, причому перед приголосним у нього були дві позиції — на початку слова і в середині після голосного. На початку слова білабіальний [w] повністю не зливався в одному складі з наступним приголосним *(вьсѣхъ → всѣх → ўсѣх)*, а змінювався в [ў], який у давньоруських пам'ятках передавався літерами **у** або **в** (чи **въ**), наприклад: *оусєлєноу* (Ізб., 1073, *9*), *уписалъ* (Сл. Гр. Б. XI, *143*), *възыграєтєся* (Є. Добр., 1164, *112* зв.). Початковий звук [ў] нескладовий далі міг розвиватися в звичайний голосний [у]; пор. укр. *усі, усіх, удова (←вьдова), узяти (←възяти).*

Розвиток [у] на місці давнього білабіального [w] на початку слова перед приголосними спричинився до виникнення зворотного процесу — переходу в подібних умовах голосного [у] в [ў]: *учити — ўчити*. Отже, виникло, таким чином, чергування звуків [у] — [ў] на початку слова та прийменників **у** — **ў** (з **въ** — **у**), що в сучасній українській орфографії відтворюється як чергування **у** — **в**: *учитель — вчитель, у мене — в мене.*

У позиції після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова білабіальний [w] змінився в [ў]: *прауда* (Ізб., 1073, *60*) із *правьда, прѣѣхаоуъше* (Є. Гал., 1144, *657*). Перехід [w] в [ў] та [у], а також [у] в [ў] давньоукраїнські пам'ятки з найдавніших часів засвідчують численними прикладами, а саме написанням літери **у** на місці давньої **в** і літери **в** на місці давньої **у**: ***у*** *корабль* (Є. Луцьк., XIV, *71*), ***в****рочища* (Р., гр. 1413, *83*), *у****сѣм***, *у****сѣми*** (Р., гр. 1414, *85*), ***оу*** *землю,* ***в****казовати* (Р., гр. 1422, *97*), ***оу****симъ,* ***оу****сє,* ***оу****сими,* ***оу****падають,* ***оу*** *молдаву* (Рус., гр. 1411, *74*), ***въ****зритъ* (Рус., гр. 1471, *119*), *сынъ єго* ***в****тєкъ* (АЖ, 1583, *47*), *и лєдво отъ них* ***у****тєкъ* (там же, *55*).

* * *

Внаслідок занепаду зредукованих у фонологічній системі давньоруської мови відбулися важливі зміни. Так, кількість голосних фонем у ній зменшилася, після втрати /ь/ і /ъ/ їх залишилося лише вісім: чотири переднього ряду — /і/, /е/, /ѣ/, /ä/ і чотири непереднього — /а/, /о/, /у/, /ы/. Разом з тим утратилася надкороткість як диференційна ознака в розрізненні голосних фонем та розширилося функціонування фонем /о/, /е/, що в сильних позиціях перебрали на себе функції давніх /ь/, /ъ/, а в південно-західних говорах, на основі яких сформувалися українська і білоруська мови, і фонем /ы/, /і/, що перейняли на себе функції /ь/, /ъ/, які реалізувались у позиційних звукових варіантах [ы̆], [і̆].

У протоукраїнських говорах давньоруської мови виникли нові позиційні варіанти окремих фонем, як-от /о/, /е/, що почали реалізуватися не тільки в звуках [о], [е], а й [ō], [ē], фонеми /у/, що стала реалізуватися не тільки в складотворчому [у], а й у нескладотворчому [ў]. Для голосних фонем стала необов'язковою позиція в кінці складу.

Занепад [ь] і [ъ] спричинився до перебудови і спрощення фонемних відношень у системі вокалізму. Так, у складі передньорядних голосних замість чотирьох протиставлень, властивих кожній фонемі, залишилося лише три. Втратилося протиставлення голосних фонем у системі як передньорядного, так і непередньорядного творення за ознакою їх тривалості.

Внаслідок занепаду зредукованих змінилися закономірності розташування приголосних фонем у складі, розширився діапазон їх сполучуваності, виникли нові позиційні варіанти приголосних фонем, зумовлені процесами асиміляції, дисиміляції, оглушення і т. ін. В окремих позиціях варіанти фонеми втрачали зв'язок з її основним виявом і перетворювались у самостійні фонеми, як-от /ш/ у слові [шчас'т'а] (орф. *щастя*) ← [съчаст'їје], /т/ — у словах [тхнути] ← [дъхнути], [тх'ір]← [дъхорь] тощо. У ряді випадків відбулося скорочення кількості приголосних фонем, пор.: [гончар] ← [гърнчарь], [ніс] ← [неслъ].

§ 35. Перехід [е] в [о]

Голосний [е], як етимологічний, так і секундарний з [ь], у позиції після шиплячих і [j], що споконвічно були м'якими, в давньоруській мові перед твердим приголосним незалежно від наголосу лабіалізувався, перейшовши в [о]. Перехід [е] в [о] у такій позиції зумовлений асимілятивним впливом на нього наступного твердого приголосного, що в давньоруській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації: [ч'его] → [ч'ӧго], [пьш'ено] → [пш'ӧно], [јего] → [јӧго], пізніше [чого], [пшоно].

Написання **о** на місці літери **є** писемні пам'ятки зрідка засвідчують після шиплячих з другої половини XI ст.: *чоловѣка* (Ізб., 1073, *179* зв.), *жона* (Ізб., 1076, *181* зв.). З XII ст. такі написання трапляються значно частіше, а в наступному столітті вони ще більш поширені: *пославшому*

(Є. Гал., 1144, *104*), *имоущомоу* (Хр. ап., XII, *85*), *вѣровавъшюмъ* (Жит. Єпіф., XII, *33*), *обладающомоу* (Усп. зб., XII—XIII, *145*), *размѣшонъ* (Є. Холм., XIII, *150*), *вашому, нашому* (См. грам., 1284) та ін. Дехто з дослідників (В. Ягич, О. О. Шахматов) подібні написання в XI ст. вважали звичайними описками. Проте, зважаючи на закономірність фонетичного явища, що його відбивають ці написання, для сучасної української мови та на поступове розширення подібної орфографії в давньоруських пам'ятках, можна припустити, що такі написання вже тоді відбивали живу вимову, тобто, що перехід етимологічного [е] в [о] у названих фонетичних умовах відбувся, принаймні в частині давньоруських говорів, ще до середини XI ст., а пізніше цей процес охопив і секундарний [е] з [ь]. Писемні пам'ятки давньоукраїнської мови наслідки процесу зміни [е] в [о] після шиплячих та [j] фіксують з найдавніших часів: *чорнымъ* (Р., гр., 1393, *49*), *юому* (Є. Луцьк., XIV, *34*), *чотыри* (Рус., гр., 1499, *63*), *чоловикъ* (Оп. Київ. замку, 1552; АЮЗР, I.VII, *111*), *жолобковитыхъ* (Там же, *110*), *Чоботаръ* (Там же, *113*), *ничого* (Там же, *119*), *жоны* (Є. Нег., 1581, *21*), *шосты* (Там же, *57*), *чоловѣкъ* (Розмова, XVI, *48*).

Процес переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] відбувався ще до депалаталізації в південних давньоруських говорах напівпом'якшених приголосних перед голосними переднього ряду [е] та [і], наслідки якого успадкувала українська мова. Про це свідчить те, що в українській мові перед твердими приголосними, які внаслідок депалаталізації розвинулись у цій позиції з напівпом'якшених, зміна [е] в [о] після шиплячих не відбувається, наприклад: *шестеро, четверо, шести, женити,* хоча *шостий (←шестыи), чотири (←четыри), жонатий.*

Зміна [е] в [о] після шиплячих та [j] перед здавна твердим приголосним в українській мові зберігається незалежно від наголосу.

Закономірність переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] в українській мові може порушуватися впливом аналогії. Так, наприклад, у формах *шептати, чесати, шепчу, чешу* і подібних звук [е] не лабіалізувався під впливом інших форм цих же слів *(шепчеш, чешеш),* хоч умови для його лабіалізації є. Навпаки, в таких формах, як *щоці (←щецѣ), у пшоні (←пьшенѣ), на чолі (←челѣ)* умов для зміни [е] в [о] немає, але під впливом форм *щока, пшоно, чоло* вона відбулася.

Існують також окремі відхилення від загальної закономірності переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] в деяких південно-західних діалектах української мови, наприклад: *вчéра, шéстий, єго* тощо. Можливо, що цей процес у таких говорах теж загальмувався аналогійним впливом, а також живими контактами з сусідніми діалектами західнослов'янських мов.

Голосний [е] з [ь] в окремих словах змінився в [о] в позиції після [л]: *льнъ, сльза → льон, сльоза.* Така зміна зумовлена пом'якшенням напівпалатального [л'] у зв'язку з утратою після нього [ь]: *л'ьна → л'на, сл'ьза → сл'за,* за аналогією також *л'ьнъ → л'ен, сл'ьзы → сл'езы;* під впливом форм типу *льон, льону* розвинувся [о] й з етимологічного [е] у словах типу *льод* (діал.; літер. *лід*), *льоду (←леду).* Зміна [е] в [о] після [л'] припадає на час після занепаду зредукованих, але ще до депалаталізації приголосних перед [е].

§ 36. Історія звука [ѣ]

Східнослов'янські діалекти успадкували [ѣ] від спільнослов'янської мови. Його артикуляційно-акустична природа розуміється в науковій літературі досі не однозначно. На думку П. Ф. Фортунатова, цей голосний ще на спільнослов'янському грунті незалежно від його походження звучав як дифтонг [i͡ē] або [ie̯]. Така вимова була йому властива і в давньоруській мові. А О. О. Шахматов вважав, що [ѣ] у спільнослов'янській мові, як пізніше і в давньоруській, звучав перед твердим приголосним як дифтонг [êä], наприклад, у словах *сѣно, крѣпъкъ,* а перед м'яким та в кінці слова — як [i͡ē], наприклад, у словах *рѣчь, водѣ*[1]. Своє припущення він обгрунтував тим, що в ряді слов'янських мов рефлекси [ѣ] залежать від його консонантного оточення та від позиції в слові. Так, у польській мові перед твердим приголосним [ѣ] змінився в [а], а перед м'яким -- в [е]: *siano, rzecz;* такі самі рефлекси [ѣ] у східноболгарських говорах, а в деяких північноросійських перед твердим приголосним [ѣ] перейшов в [е], а перед м'яким та в кінці слова — в [і].

Вимову звука [ѣ] як дифтонга [іä], в якому наголошувався перший компонент, припускав для старокиївського говору X—XI ст. А. Ю. Кримський, аргументуючи своє припущення посиланням на дифтонгічний характер відповідників давнього [ѣ] в північних говорах української мови[2].

О. М. Селіщев, навпаки, заперечував дифтонгічність східнослов'янського [ѣ], а вважав його монофтонгом, що вимовлявся як напружений [ê][3]. Ще раніше голосний [ѣ] у давньоруських говорах, що лягли в основу формування української мови, розглядав як довгий монофтонг [ē] Є. К. Тимченко[4].

В останній час висуваються серйозні аргументи проти розуміння [ѣ] лише як дифтонгічного звука. Припускається, що він у більшості давньоруських говорів вимовлявся як закритий [ê], що був голосним середньо-верхнього підняття. Про це свідчить те, що в багатьох сучасних російських говорах на місці давньоруського [ѣ] вимовляється звук [ê] або дифтонг [i͡ē], відомий і окремим північноукраїнським діалектам, а також і те, що давньоруський [ѣ] розвивався в напрямі до [і]. Вимову [ѣ] як закритого [ê] відбиває орфографія ранніх східнослов'янських пам'яток, у яких розрізнялися літери є і ѣ. Старослов'янський голосний [ѣ], який вимовлявся як голосний відкритий, близький до [ä], давньоруські переписувачі передавали не літерою ѣ, а через є: *срєдоу* (Ізб., 1073, *78* зв.), *створи сєбє* (Ізб., 1076, *80* зв.), *врємѧ* (Є. Арх., 1092, *87*), *дрєво* (Там же, *151*), дав. відм. *тєбє* (Там же, *106* зв.), *сєбє* (Там же, *105*)[5]. Голосний [ѣ] міг мати в давньорусь-

---

[1] Див.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 11, 116.

[2] Див.: Крымский А. Украинская грамматика, т. 1. М., 1907, с. 204.

[3] Див.: Селищев А. М. Славянское языкознание, т. 1. М., 1941, с. 91.

[4] Див.: Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К., 1927, с. 118.

[5] Див.: Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка, с. 47—48.

ких говорах, звичайно, й локальні артикуляційні варіанти, одним з таких варіантів виступав дифтонг [і͡е] чи (і͡ê]¹, про що свідчить неоднакова рефлексація цього звука в говорах сучасних східнослов'янських мов.

В переважній частині українських говорів відповідником до давньоруського [ѣ] виступає звук [і]: *сѣно → сіно, лѣто → літо, дѣдъ → дід, сѣрыи → сірий, въ лѣсѣ → в лісі.* Він становить норму сучасної української літературної мови.

Давньоруські пам'ятки південного походження на місці літери **ѣ** засвідчують написання **и** ще з XI ст.: ***ниции*** (Ізб., 1073, *5*), ***въ вѣри*** (Там же, *17* зв.), ***нимаю*** (Там же, *142*), ***исцили*** (Там же, *162*), ***сѫстины*** (Сл. Гр. Б., XI, *6*) та ін. А. Ю. Кримський вважав, що такі написання вже відбивають перехід давнього [ѣ] в [і]. Проте цьому заперечує, по-перше, те, що в тих самих пам'ятках на місці **ѣ** досить поширена літера **є**: ***несть*** (Ізб., 1073, *6* зв.), ***верѫ*** (Там же, *21* зв.), ***гнѥвъ*** (Там же, *28* зв.), ***въсєюлъ*** (Там же, *69*), ***въсємъ*** (Сл. Гр. Б., XI, *70*), ***дєти*** (Там же, *105*); по-друге, те, що подальший розвиток етимологічного [і] відмінний від секундарного [і], який походить з [ѣ], отже, вимова звука, позначуваного літерою **ѣ**, в XI ст. ще відрізнялася від [і].

Дехто, наприклад Л. А. Булаховський, вважає такі написання звичайними описками і помилками тодішніх не досить письменних переписувачів. Проти цього заперечувати важко, але, очевидно, змішування літер **ѣ** та **и**, **є** при передачі на письмі того самого звука відбивало й якісну, артикуляційну близькість у давньоруських південних говорах голосного [ѣ] до [і] та [є], тобто звужену, хоч і не всюди однакову, його вимову. На це вказують і випадки, хай і нечисленні, зворотної заміни **и** та **є** літерою **ѣ**: ***ювлєнѣю*** (Ізб., 1073, *9* зв.), ***прѣвєдуть*** (Там же, *159* зв.), ***въсхотѣ*** (Ізб., 1076, *158*), замість ***въсхоти***, ***утоплѣнъ*** (Нап. Софії Київ., XI, № 11, *47*).

Давньоруські писемні пам'ятки південного походження XIII ст. написання літери **и** на місці **ѣ** засвідчують уже досить часто, наприклад: ***видилъ*** (Усп. зб., XII—XIII, *171*), ***нє видюшє кто юсть*** (Є. Гал., 1283, *11* зв.) замість ***не вѣдюше, никии*** (там же, *50*), ***никоторыхъ*** (Є. Гал., 1266—1301, *12* зв.), ***витры*** (там же, *48*), ***свѣдитѣльствуютъ*** (ЖС, XIII), ***линивыи*** (Є. Пут., XIII, *151*), ***оскажєнило*** (Там же, *153*), та ін. І, навпаки, поширене в них уживання літери **ѣ** на місці **и**: ***вєлѣцѣи*** (Усп. зб., XII—XIII, *82*), ***фарѣсѣи*** (Є. Гал., 1266—1301, *17*), ***прѣтєоръ*** (Там же, *11*), ***прѣимємъ*** (там же, *57* зв.). Така поширеність взаємозаміни літер **ѣ** та **и** дає підставу для висновку, що з XIII ст., принаймні з другої його половини, в більшості давньоруських говорів, на основі яких сформувалася українська мова, звук [ѣ] уже змінився в [і], що тепер є однією з ознак українських говорів південно-східного та, за дуже незначними винятками, також і південно-західного діалектного ареалу.

Зміна [ѣ] в [і] в українській мові не залежить від наголосу чи фонетичного оточення. Проте в північних — лівобережнополіських і

¹ Пор.: Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. М., 1964, с. 90.

правобережнополіських — говорах української мови та в окремих південно-західних рефлексація давньоруського [ѣ] відбиває його наголошену чи ненаголошену позицію. Під наголосом на місці давнього [ѣ] вимовляється дифтонг [іе], рідше [іе], [ие] або близькі до них звукові варіанти, в ненаголошеній позиції — [е]: *дїед, лїес, тїело, снїег, руцїе; дїед, лїес, обїед; дией, лиес, обиед; дедй, лесй, мешóк, песóк*. Однак територія дифтонгічних рефлексів колишнього [ѣ], а також рефлексів [е] і близьких до них під впливом літературної мови та суміжних говорів весь час звужується, за рахунок чого поширюється територія з рефлексом [і].

Староукраїнські пам'ятки з найдавніших часів досить широко відбивали зміну [ѣ] в [і]: *всихъ* (Р., гр., 1393, *49*), *розьиздъ, выихали* (Р., гр., 1404, *68*), *на рици, всимъ, лисы, крипость* (Р., гр., 1407, *72*), *дитками* (Р., гр., 1454, *163*), *мисто, соби, пасика* (Рус., гр., 1432, *89*), *лисъ* (Рус., гр., 1446, *100*), *цина* (Рус., гр., 1460, *101*), *диты, тоби* (АЖ, 1583, *47*), *побигли, недили* (Там же, *48*), *сиялъ* (Там же, *54*), *исти* (Зиз. Лекс., 1596, *24*), *невистку, свидков* (АПГУ, XVI, II, *32*), *бидности* (Там же, *57*), *зовсимъ* (І. Некр., XVIII, *23*), *наився* (Там же, *24*) і т. ін. Засвідчують вони й написання е на місці ѣ: *на веки* (Р., гр., 1415, *87*), *лепшому* (Рус., гр., 1490, *49*), *мещане* (Рус., гр., 1495, *54*), *сена* (АЖ, 1583, *62*), *Днепра* (С. Вел., 1720, *51*), *согреши* (І. Некр., XVIII, *11*). Написання літери е на місці ѣ у ненаголошеній позиції відбивало північноукраїнські рефлекси звука [ѣ], відомі й деяким південно-західним говорам, таке написання було також наслідком активних взаємин староукраїнської літературної мови з старобілоруською, зокрема з білоруським вокалізмом, для якого характерна, як і для російського, вимова [е] на місці давнього [ѣ]: білор. *дзед, лес,* рос. *дед, лес* (←*дѣдъ, лѣсъ*).

Проте в староукраїнських пам'ятках частіше секундарний [і] з [ѣ] передавався літерою [ѣ]: *оу вѣки* (Р., гр., 1429, *113*), *мѣщане* (Рус., гр., 1493, *50*), *человѣкъ* (К. З., *81*), *у грѣхахъ* (І. Некр., XVIII, *13*). За цією літерою в давньоукраїнській орфографії взагалі закріпилося звукове значення [і] і її часто використовували для позначення не тільки [і] з [ѣ], а й [і] будь-якого походження: *лѣдъ* (Бер. Лекс., 1627, *26*), *попѣлъ* (Там же, *81*), *юпѣтер* (Там же, *201*), *фантазѣю* (К. З., *87*), *олѣемъ* (Там же, *278*), *сѣмъ* (С. Вел., 1720, *52*), *лѣтера* (Там же, *10*), *термѣна* (Там же, *20*), *осѣнь* (С., XVIII, II, *56*), *вѣнъ* (І. Некр., XVIII, *18*), *вѣльно* (Там же, *25*), *рокѣвъ, вѣддавъ* (Там же, *23*).

Розвиток [ѣ] в [і] зумовив утрату в українській мові фонеми /ѣ/, яка реалізувалась у звукові верхньо-середнього підняття. Причину її втрати слід, певно, вбачати в тому, що вона у фонологічній системі давньоруської мови характеризувалася деякою ізольованістю, за ознакою довготи — короткості входила лише до двочленного протиставлення голосних переднього ряду /ѣ/ — /е/, оскільки кореляції голосних переднього ряду з голосними непереднього ряду за цією ознакою вже не існувало. З утратою фонеми /ѣ/ взагалі завершується процес занепаду довгих голосних фонем.

Голосний [і], що виник з [ѣ], якісно відрізнявся від [і], успадкованого давньоруською мовою від спільнослов'янської; як напружений

звук більш високого підняття він мав здатність сильніше, ніж давній [і], палаталізувати попередні приголосні, й тому зубні, що перед [ѣ] були напівпалаталізовані, перед секундарним [і] з [ѣ] змінились у палаталізовані.

§ 37. Історія етимологічних [і] та [ы]

Давньоруська мова послідовно розрізняла звуки [і] та [ы]. Таке їх розрізнення успадкували російська й білоруська мови, а в українській мові давні [і] та [ы] не збереглися, крім деяких позиційно зумовлених випадків й окремих периферійних говорів.

У давньоруській мові після [г], [к], [х], як приголосних непалатальних, зовсім не вживався звук [і], а після шиплячих, що тоді були палаталізовані, не міг бути [ы]. Ще в XI ст. писемні пам'ятки послідовно засвідчують написання **гы, кы, хы**: *вѣкы* (Ізб., 1073, *263* зв.), *грѣхы* (Там же, *36*), *дроугыи* (Ізб., 1076, *94*), *кънигы* (Новг. мінея, 1095, *148*), *великыи, благыи* (Нап. Софії Київ., XI, № 4, *18*). Лише в словах іншомовних пізнішого походження трапляються **ги, ки, хи**: *кифа* (ЄО, 1056, *6* зв.), *кивотъ* (Ізб., 1073, *285*), *Никифоръ* (там же, *35* зв.). Ще в давньоруський період [гы], [кы], [хы] змінюються в [гі], [кі], [хі] — орф. **ги, ки, хи**. Писемні пам'ятки таку зміну в південних діалектах фіксують з XII ст.: *небєськімъ* (Є. Гал., 1144, *77*), *никии, сєкира* (Є. Добр., 1164); західні й північно-західні діалекти її засвідчують з XIII ст.: *ризкии, лихии, кнѧгини* (См. грам., 1229), *праздьники, Киѥвѣ* (Новг. корм., 1282), *сапоги, гришки, другии* (НБГ, друг. пол. XIII, № 141, *18*); з XIV ст. ця зміна відбивається й у пам'ятках північно-східного походження: *кнѧгини, чашки* (Гр. І. Калити, 1327—1328) та ін. Перехід [гы], [кы], [хы] в [гі], [кі], [хі] пов'язаний з палаталізацією в такій позиції задньоязикових приголосних. Однак в українській мові сполучення [гі], [кі], [хі] з [гы], [кы], [хы] не збереглися. Ще в південних говорах давньоруської мови відбулося злиття приголосних [і] та [ы] в одному голосному [и], що становить тепер одну з специфічних рис українського вокалізму. Зміна давньоруського [і] — голосного високого підняття — в звук [и], близький до середнього, О. О. Шахматов пов'язував з депалаталізацією перед ним приголосного[1]: [н'іва] → [нива], [с'іла] → [сила], [к'інут'і] → [кинути]. Ф. П. Філін, навпаки, вважає, що злиття [і] та [ы] в одному звукові попереджало в часі таку депалаталізацію[2].

Зважаючи на різні рефлекси спільнослов'янського [і] в окремих сучасних слов'янських мовах, можна припустити, що ще на спільнослов'янському мовному грунті розвинулася діалектна диференціація в артикуляції [і]: в одних говорах він вимовлявся як дуже вузький і високий голосний переднього ряду, а в інших його вимова була дещо обнижена, більш відкрита й відсунута в глибину, хоч і не виходила за

---

[1] Див.: Шахматов О. Короткий нарис історії української мови.— У кн.: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. К., 1924, с. 61.

[2] Див.: Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 309.

межі верхнього підняття й переднього ряду. Давньоруська мова таку діалектну диференціацію в артикуляції [і] теж успадкувала від спільнослов'янської доби. Очевидно, в її південній діалектній зоні звук [і] характеризувався трохи зниженою, більш широкою, відкритою і більш глибокою вимовою, ніж в інших давньоруських діалектах. У самій артикуляції такого голосного була закладена тенденція до його розвитку в напрямі до звука середнього ряду, тому він, закономірно, трансформувався в південних давньоруських діалектах у типовий для української мови голосний [и], що творився близько до межі високого й середнього підняття, переднього і середнього ряду.

Зміна давньоруського [і] в голосний [и] та депалаталізація приголосних перед колишнім і — процеси взаємозв'язані, хоча перший з них попереджав другий і зумовлював його.

Голосний [и] на місці давніх [і] та [ы] вживається в сучасній українській літературній мові в усіх її південно-східних говорах, у переважній більшості південно-західних та в значній частині північних, наприклад: *сила, син, диво, дим, лице, лисий* (д.-рус. *сила, дымъ, сынъ, диво, лице, лысыи*). Проте в окремих периферійних говорах української мови існують і інші звукові відношення відповідно до давньоруських [і] та [ы]. Так, в деяких південно-західних говорах і північних, що межують з білоруськими, зберігаються давні голосні [і] та [ы]: *сівый, ніва, сын, маліны.* В окремих закарпатських діалектах на місці давньоруського [і] вимовляється звук [и], але етимологічний [ы] зберігається: *тихо, писати, мити; мыло, бык, сын.* Беручи до уваги таке співвідношення голосних відповідно до давньоруських [і] та [ы], можна припустити, що процес виникнення сучасного українського [и] відбувався не внаслідок взаємного й одночасового зближення і подальшого злиття [і] та [ы] в одному звукові, а що [і] в [и] розвивався раніше, ніж [ы] в [и].

Наслідки зближення давньоруських [і] та [ы] писемні пам'ятки засвідчують уже в другій половині XI—XII ст. сплутуванням літер **и** та **ы**: *плътолюбыю* (Ізб., 1073, *135*), *прикриваѥ* (Там же, *185*), *осырѣнѫ* (Ізб., 1076, *112* зв.), *годыны* (Є. Арх., 1092, *111*), *рызы* (Там же, *118*), *рибы* (Там же, *163*), *ıанъчынъ* (Нап. Софії Київ., XII, № 26, *61*). Вважати таке сплутування літер описками чи впливом болгарських оригіналів, як гадали деякі вчені, немає підстав, оскільки воно в південних давньоруських пам'ятках XI—XII ст. трапляється досить часто і майже зовсім невідоме пам'яткам північного походження. Тому більш аргументований погляд тих учених (Ф. П. Філін та ін.), які вважають, що сплутування літер **и** — **ы** вже в той період відбивало реальну вимову переписувачів. Пам'ятки староукраїнської писемності плутання і взаємозаміну літер **и** — **ы** засвідчують з найдавніших часів і досить часто: *назарıанынѣ* (Є. Пол., 1307), *ниви, съ нымь* (Є. Луцьк., XIV), *млыны* (Р., гр., 1434, *128*), *мужыло, нашымъ, оучынити* (Р., гр., 1454, *162*), *крычали* (КА, 1560, *106*), *власний, который, висланого* (Опішн. купча, 1681; Пан., *96*), *пишныє* (Є. Нег., 1581, *57*), *нинє* (там же, *86*), *синов своих* (АЖ, 1583, *59*), *учынити* (Розмова, XVI, *29*), *називаємо, вѣрыти* (Перест., XVII), *зыма* (К. З., *176*), *сылы* (там же, *199*), *димъ* (С. Вел., 1720, *32*), *ми, ви* (там же, *48*) та багато інших.

Злиття давньоруських [і] та [ы] в одному звукові [и] спричинилося до таких важливих фонологічних змін, відбитих в українській мові, як втрата фонеми /ы/, що реалізувалась у звукові верхнього підняття непереднього ряду, і поява нової фонеми /и/, реалізатором якої виступав знижений голосний верхнього підняття переднього ряду.

§ 38. Депалаталізація приголосних перед [е]

У давньоруській мові послідовно м'якими були шиплячі приголосні та [н'], [л'], [р'], що розвинулися ще на спільнослов'янському грунті з [nj], [lj], [rj]. Як напівпом'якшені перед голосними переднього ряду [е], [і], [ѣ], [ä] та [ь] вимовлялися всі інші передньоязикові приголосні. У північно-західних та східних говорах давньоруської мови напівпом'якшені приголосні, успадковані від спільнослов'янської мови, поступово артикуляційно зблизилися з м'якими і повністю палаталізувалися. На думку окремих учених (М. М. Дурново, С. Б. Бернштейна), таке неперехідне пом'якшення охопило всі давньоруські говори. Але більшість дослідників (В. О. Богородицький, Л. А. Булаховський та ін.) вважають, що воно на ті давньоруські діалекти, що лягли в основу формування української мови, не поширилось. Про це свідчить орфографія писемних пам'яток XI—XII ст., які походять з південно-західної території давньої Русі; в них м'якість і напівпом'якшеність приголосних перед голосними переднього ряду досить часто розрізнялася: *глаголєте, възлюблєнъ, землє* (кл. форма), *о нємъ і възлєжє, облєкоша, имєнє* (Є. Арх., 1092), *донєлѣ жє, осєньнєє* і *изоостанєть, почьнєть* (Гр. Мстисл. бл. 1130 р.), *нєго, нєму* і *имєнє, нє, лєгєонъ* (Є. Добр., 1164), *волю* (Хр. ап., XII, *47*), *огню* (Там же, *107*) і *молахъ* (Там же, *125*), *гонаше* (Там же, *180*). В пам'ятках з території інших говорів подібна орфографія не спостерігається.

Палаталізація напівпом'якшених приголосних у південно-західних говорах давньоруської мови розпочинається тільки з кінця XII ст. і лише в позиції перед [ѣ] та колишнім слабким [ь], наслідки якої успадкувала українська мова: [рат'ь] → [рат'], [л'ѣто] → [л'іто], [т'ѣн'ь] → [т'ін']. Перед [і] та [е], навпаки, напівпалаталізовані приголосні почали депалаталізуватися. Депалаталізовані приголосні перед [е], як і перед етимологічним [і], що розвинувся в [и], теж становить одну з важливих фонетичних особливостей української мови.

Деякі вчені (А. Ю. Кримський, Л. А. Булаховський) процес ствердіння приголосних перед [е] не пов'язували з їх депалаталізацією перед етимологічним [і]; інші ж вчені (Ф. П. Філін та ін.) мають більше підстав вважати, що ці два процеси збігаються в часі і між ними існує причинова залежність. Голосні [е] та [и] в сучасній українській мові близькі між собою з артикуляційного й акустичного погляду; звук [и], навіть наголошений, має відтінок, що зближує його з [е], а в ненаголошеній позиції [е] та [и] настільки зближуються, що можуть збігатися в одному звукові. Ще найдавніші давньоруські пам'ятки зрідка засвідчують сплутування голосних [е] та [і] написанням літери **и** замість **є**: *наричеши* (Ізб., 1073, *112*), *властилинъ* (Ізб., 1076, *130* зв.),

оучитила (Там же, *233*). Це свідчить про певне артикуляційно-акустичне зближення давньоруського [е] з [і].

Перехід [і] в [и], що супроводжувався просуненням його артикуляції вниз, у напрямі до [е], сприяв дальшому зближенню [е] й нового звука [и]. У ненаголошеній позиції давньоукраїнські пам'ятки це відбивають досить часто змішуванням літер **е** та **и** або **ы**: *диниса* (Рус., гр. 1432, *89*), *чесло* (Оп. Черк. зам., 1552, *79*), *вспомнєли* (Є. Нег., 1581, *86*), *чирвоного* (АЖ, 1583, *51*), *в Житомеру* (Там же, *70*), *дзвинячи* (Бер. Лекс., 1627, *42*), *минѣ* (Там же, *63*), *с Кобыляка* (АПГУ, XVII, I, 25) та багато інших. Зрідка пам'ятки, що відбивають риси південно-західних говорів української мови, фіксують змішування звуків [е] — [и] і в наголошеній позиції: *полъ тритьѥ гривны* (Р., гр. 1386—1418, *35*), *Марєна, прєшлыи* (Богд., гр. XV, I, *55*).

Близькістю артикуляції [и] та [е] пояснюється зв'язок депалаталізації перед ними приголосних. За аналогією до процесу втрати напівпалатальності приголосних перед [и] з етимологічного [і] розпочався й процес палаталізації приголосних також і перед [е], спершу напівпом'якшених, а далі й м'яких: [с'естра] → *сестра,* [н'есу] → *несу,* [пол'е] → *поле,* [мор'е] → *море*. Оскільки депалаталізація приголосних перед [е] історично пов'язана з їх ствердінням перед [и] і ним зумовлена, то природно, що обидва ці процеси близькі в часі, хоча перший з них розпочався, звичайно, трохи пізніше від другого. Період депалаталізації приголосних перед [е] в давньоруських південно-західних говорах найбільш імовірно окреслюється кінцем XII — першою половиною XIII ст. Цей процес завершився раніше, ніж процес асиміляції пом'якшеним приголосним наступного [j], про що свідчать північноукраїнські говори, в яких палатальність передньоязикових приголосних, крім [р], перед [е] в словах типу *знаннє, життє* зберігається. Якби депалаталізація приголосних у цій позиції відбулася пізніше асиміляції м'якими приголосними наступного [j], то в подібних словах приголосні перед [е] вимовлялися б як тверді. Депалаталізація приголосних перед [е] розширила далі можливості сполучування твердих приголосних фонем з голосними переднього ряду, оскільки вона охопила не тільки напівпом'якшені приголосні, що виступали як реалізатори твердих фонем, а й м'які, які функціонували як фонеми самостійні й протиставлялися твердим фонемам.

§ 39. Перехід [о], [е] в [і]

Подовжених [ō], [ē], що розвинулися з етимологічних [о], [е] ще на давньоруському грунті внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] у наступному складі, українська мова не зберегла. У всіх південно-східних та за незначним винятком південно-західних говорах голосні [ō], [ē] змінилися в [і]: [стōл] → *стіл,* [сēл] — *сіл* (род. відм. мн.). Секундарний [і] відповідно до давніших [ō], [ē] становить норму і сучасної української літературної мови. Проте в північних і деяких південно-західних говорах відомі й інші рефлекси цих голосних. У північних говорах вони звичайно залежать від наголосу. У наголошеній позиції відповідно до [ō], [ē] поширені дифтонги різного типу: [i͡e], [y͡o],

[у͡е], [у͡и], [у͡і] і деякі інші. Дифтонг [і͡е] розвинувся з [ē], у наступному складі після якого занепав [ь]: [п'і͡еч], [ш'і͡ест'], [с'і͡ем]. Інші дифтонги виникли на місці [ō] та [ē], після якого занепав зредукований [ъ]: [сту͡ол], [сту͡ел], [сту͡ил], [сту͡іл], [н'у͡ос], [н'у͡ес], [н'у͡ис], [н'у͡іс] тощо. У ненаголошеній позиції виступає здебільшого голосний [о], [е]: [му͡ост], [му͡ист], [му͡іст], але *мостки́*, [ву͡оз], [ву͡ез], [ву͡из], [ву͡із], але *возки́*, [т'у͡отка], [т'у͡етка], [ут'у͡итка], [т'у͡ітка], [с'у͡ол], [с'у͡ел], [с'у͡ил], [с'у͡іл], але *по́пел*, [о́сен'], [ка́мен']. В окремих північних говорах у наголошеному складі відповідно поширена вимова [у] або [и]: *вун, муст, вуз*, [с'ӱл], [т'ӱтка], *вин, мист, виз*. Монофтонг [у] на місці наголошеного [о] знають і деякі закарпатські говори.

На підставі рефлексів [ō], [ē] у північноукраїнських і деяких південно-західних говорах припускають, що перехід давніх [ō], [ē] в [і] відбувався в українській мові через стадію їх дифтонгізації. Голосний [ē] перед колишнім складом з [ь] через стадію [і͡е], так званий новий [ѣ], розвинувся, як і давній [ѣ], у монофтонг [і]: *печь* → [п'ēч'] → [п'і͡еч] → *піч*. Староукраїнські пам'ятки засвідчують голосний [і] в такій позиції з другої половини XIV ст. написанням літери **и** замість є: *шистьдєсѧтъ* (Р., гр. 1359, *10*), *шистьцятого* (Р., гр. 1366, *12*). Розвиток [ō] в [і] відбувався, імовірно, через дифтонги [у͡о], [у͡е], [у͡и], [у͡і] і близькі до них: *стогъ* → [стōг], [сту͡ог], [сту͡ег], [сту͡иг], [сту͡іг] → *стіг*. Аналогічним шляхом розвивався й голосний [ē] в [і], якщо в наступному складі занепадав зредукований [ъ]: *селъ* (род. відм. мн. ім. *село*) → [с'ēл] → [с'у͡ол], [с'у͡ил], [с'у͡іл]... → *сіл*. Давньоруські пам'ятки південного походження ще з XIII ст., а особливо часто староукраїнські пам'ятки на місці **о** та **е** в новому закритому складі засвідчують написання літер **у**, **ю**: *субутныи, щюдръ* (Тип., єв., XIII ст.), *добровулно, ларивунъ, василювъ* (Р., гр. 1366, *12*), *на своюмъ* (Р., гр. 1398, *57*), *Кундратъ* (Р., гр. 1400, *61*), *твуй, свуй* (ПЄ, *291*), *поклунъ, посланцувъ* (Лист Б. Хмельн. 8.VI. 1648; ВУР, І, *33*) і багато інших.

Більшість радянських вчених (Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін та ін.) поділяють традиційний погляд на такі написання, якого додержувались ще О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов, вважаючи, що дифтонгізацію [о], [е] пережили всі українські говори і що літери **у**, **ю** на місці давніх **о**, **е** в новому закритому складі позначали дифтонгічні голосні різної якості. Проте висуваються й інші припущення щодо переходу [ō], [ē] в [і]. Т. Лер-Сплавінський, наприклад, дифтонгізацію давніх [ō], [ē] в нових закритих складах обмежував лише північними говорами української мови, а в її південних говорах, на його думку, перехід [ō], [ē] в [і] відбувався через звуження цих голосних у монофтонги [у], [ӱ], що потім делабіалізувались, і далі в [і]. Проте припущення, що передбачає перехід [ō], [ē] в [і] через стадію їх дифтонгізації, видається більш аргументованим, тим більше, що в деяких периферійних говорах південно-західної діалектної групи, якот в гуцульських на Сучавщині, ще і тепер збереглися на місці давніх [ō], [ē] в новому закритому складі різного типу дифтонги, причому не тільки в наголошеній, а й в ненаголошеній позиції: [му͡ист], [ву͡ин], [бу͡ілше], [ву͡иуц'а́] — літ. *міст, він, більше, вівця*.

Староукраїнські писемні пам'ятки одиничними прикладами засвідчують секундарний [і] на місці етимологічного [о] в новому закритому складі та [е], після якого в наступному складі занепав [ь], ще з XV ст., але більше уже з XVI ст. написанням літер **и** або **ѣ**: *къ сѣльцѣ* (Грам. бл. 1421 р.; Кр., *203*) з *къ сольцѣ* [соляна яма], *гакивница, стороживъ, Антинъ, Макогинъ* (Оп. Черк. з. 1552, *79, 81, 87, 88*) та ін. Орфографічне відбиття звука [і] з [ō] та [ē] в новому закритому складі в пам'ятках XVII ст.— звичайне явище: *оубиръ* (Бер. Лекс., 1627, *18*), *тилко* (Лист. Б. Хмельн. 8.VI. 1648, *34*), *килка* (АПГУ, XVII, I, *20*), *потим* (там же, *60*), *шагив* (Там же, *84*), *утѣкъ* (там же, *93*), *розбий* (Там же, *182*), *пчолы нѣсъ* (там же, II, *105*), *завѣвъ* (там же, III, *128*), *пѣчъ* (К. З., *78*), *нѣжъ* (там же, *93*), *с плѣчъ* (там же, *226*), *кулѣшъ* (там же, *250*), *сѣмъ* (там же, *258*) та ін. Очевидно, в основному масиві південноукраїнських говорів виникнення монофтонга [і] з [ō] та [ē], після якого занепав у наступному складі [ъ], треба датувати кінцем XIV—XV ст., оскільки в XVI ст., незважаючи на традиційну орфографію, пам'ятки його засвідчують досить часто.

Фонетична закономірність зміни [ō], [ē] в [і] в українській мові ускладнювалася деякими додатковими умовами. Так, у повноголосних звукосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-* в одних словах [о], [е] в закритому складі змінюються в [і], а в інших — не змінюються: *борода — борід — борідка, голова - голів — голівка, береза — беріз — берізка,* але *сорока — сорок, колода — колод, мороз, холод, берег, через.* На думку Л. А. Булаховського, процес зміни [о], [е] в [і] у повноголоссі пов'язаний з характером наголосу слів, а не з наслідками аналогії[1], як припускає дехто. Така зміна відбувається лише тоді, коли слово з повноголоссям має рухомий наголос: *бородá — бóроди, головá — гóлови,* тому й *голова — голів — голівка.* Цьому наголосові в найдавніший спільнослов'янський період відповідала новоакутова інтонація, залишки якої тепер зберігають деякі діалекти сербохорватської мови, а українська мова її відбиває рефлексацією [о], [е] в повноголоссі. Якщо наголос слова нерухомий *(сорóка — сорóки),* тобто він пов'язаний з колишньою новоциркумфлексовою інтонацією, то зміна [о], [е] в [і] в повноголосних звукосполученнях не відбувається. О. М. Селіщев, навпаки, обстоює аналогійну зумовленість зміни [о], [е] в [і] у повноголоссі. Він вважає, що тоді, коли [о], [е] внаслідок редукції [ъ] і [ь] у наступному складі подовжувалися, другий голосний в повноголоссі був коротший, ніж етимологічні [о], [е], тому він не міг розвинутися до стадії [ō], [ē], а значить, не було умов для зміни його на українському грунті в [і]. Це підтверджує й те, що староукраїнські пам'ятки XV—XVI ст. явище зміни [о], [е] в [і] у повноголоссі зовсім не відбивають, як немає його прослідків і в запозиченнях XVI—XVII ст. з української мови до польської. Отже, виникнення [і] з [о] та [е] в повноголоссі належить до пізнішого часу й зумовлене аналогією до тих слів, у яких є [і] з етимологічних [о], [е] не в повноголоссі, як-от: *порога — поріг,* за аналогією до *рога — ріг, носа —*

---

[1] Див.: Булаховський Л. А. Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи. —Мовознавство, 1947, с. 11.

ніс. Пов'язування цього процесу з новоакутовою інтонацією неприйнятне, оскільки такому припущенню суперечить багато відхилень у ньому, наприклад, відсутність переходу [о] в [і] в словах *колосся, волосся* та інших з колишньою новоакутовою інтонацією та зміна [о] в [е] у словах *доріг, корів* з давньою новоциркумфлексовою інтонацією[1].

Найімовірніше все ж припустити, що зміна на українському грунті [о], [е] в [і] у повноголоссі відбиває давню слов'янську інтонацію, бо в українських словах з рухомим наголосом така зміна відбулася повніше і послідовніше, ніж з наголосом нерухомим. Але пізніше на неї наклалися й наслідки дії аналогії. Аналогійним впливом, зокрема, зумовлений перехід [о] в [і] в іменниках наз. відм. однини *поріг, оборіг, моріг, сморід,* в іменниках жін. р. з нерухомим наголосом (*коро́ва — корівка — корів*), як і відсутність переходу [о], [е] в [і] у повноголоссі в іменниках з наголосом рухомим (*ко́лос — коло́сся, сто́рож — сторо́жка, де́рево — дере́в*).

Голосний [і] на місці давнього [о] в повноголоссі пам'ятки засвідчують з XVII ст.: *коривъ* (АС, 1683, *54*). Процес зміни [о], [е] в [і] у закритому складі звукосполучень *-оро-, -оло, -ере-* відбувся, певно, не раніше першої половини цього століття. Мова народних дум і пісень у XVII—XVIII ст. у такій позиції голосного [і] ще не знала: *Запорожжя, запорозький.*

Впливом аналогії пояснюється зміна [о] на [і] в іменниковому суфіксі *-овл-,* в якому після [о] в наступному складі не було зредукованого: *торгівля, будівля, годівля, купівля, заготівля,* але *Боромля.* За загальною фонетичною закономірністю етимологічні [о], [е] в закритому складі змінюються в [і] у суфіксах *-ов-, -ев-: київський, батьківський, гвинтівка, верхівка.* Але в окремих словах новішого походження, утворених від дієслівних основ і вживаних переважно в термінологічному значенні, звук [о] у такій позиції за зразком російської мови зберігається: *перешихтовка, формовка,* також *обробка* і подібні.

Зберігається [ō], [ē] у закритому складі в демінутивних суфіксах *-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-* та в антропонімічному *-енк-,* що зумовлено їх пізнішим виникненням та специфікою функціонування у словотвірній системі української мови: *хусточка, діжечка, голубонька, доленька, малесенький, Петренко.* Звичайно не змінюється [о], [е] в [і] у словах книжного та іншомовного походження: *закон, народ, верховний, атом, декрет, Харитон, Євген, Семен, Артем.* Проте в давніх іншомовних запозиченнях така зміна відбувається: *гніт, колір, якір, папір, Антін, Федір.*

Зрідка аналогія спричиняється до зміни в [і] не етимологічного, а секундарного [о], наприклад: *кръть → крот → кріт, блъхъ → блох → бліх* (род. відм. мн.), *бръвъ → бров → брів* (род. відм. мн.); теж *недокрів'я* (корінь *-кръв-*).

Українська мова в ряді слів зберігає [е] в новому закритому складі перед твердим приголосним: *мед, ясен, перепел, дотеп, репет, лелек* (род. відм. мн.) та ін., хоч *попіл, погріб, нічліг, сіл* тощо. У деяких з них це, очевидно, пояснюється дією аналогії до відкритого складу

[1] Див.: Селищев А. М. Старославянский язык. М., 1951, с. 170.

(*лелека*, як і в словах з [о] в закритому складі: *ос — оса, істот — істота, турбот — турбота, сов — сова*). Причини збереження етимологічного [е] у такій позиції в інших словах досі не з'ясовані.

Перехід [ō], [ē] в [і] відбився на фонологічній системі української мови насамперед тим, що в ній виникло нове чергування фонем: /о/ — /і/, /е/ — /і/. Внаслідок такого переходу відбулися деякі зміни в сполучуваності голосних і приголосних фонем, зокрема розширилися можливості сполучування палаталізованих приголосних фонем з подальшою голосною фонемою /і/.

§ 40. Інші зміни в системі голосних

Зміна [о] в [а]. У сучасній українській мові є невелика група слів, у яких етимологічний [о] змінився в [а]: *багато, гаразд, гарячий, кажан, калачики, калатати, каламутний, хазяїн, халява, чабан* і деякі інші. Це явище досить повно відбивають ще давньоукраїнські пам'ятки: *багатьство* (Волин. апост., XV, *98* зв.), *багатыи* (Там же, *121*), *гаразд* (КА, 1560, *461*), *гарачий* (Там же, *604*), *гарачого* (Луц., XVII, *9*), *гараздъ* (Бер. Лекс., 1627, *7*), *калачъ* (К. З., *22*), *хазяина* (С., XVIII, II, *104*).

Слідом за О. О. Потебнею зміну ненаголошеного етимологічного [о] в [а] перед складом з наголошеним [а] вчені пояснювали регресивною асиміляцією: *бога́то → багато, holя́ва → халява*. Однак за тих самих умов у ряді слів така зміна не відбулася: *комáр, лопáта, собáка, отáва*. Крім регресивної асиміляції, очевидно, тут мав значення і усномовний вплив білоруських та південноросійських акаючих говорів[1]. Це підтверджується й тим, що багатьом південно-західним говорам, які не межують з російськими та білоруськими, зміна ненаголошеного [о] в [а] перед складом з наголошеним [а] не відома: *богатий, богатіти, богач, горазд, горячий, горячка, кожан, колач*. Однак і припущення про вплив акаючих південноросійських та білоруських говорів на перехід [о] в [а] в українській мові остаточно не розв'язує цього питання, оскільки в тій самій позиції окремі слова зберігають [о], хоча вони ні з історичного, ні з семантичного погляду не відрізняються від тих, у яких його перехід в [а] відбувся. Такий вплив, певно, був обмежений не тільки територіальними, а й іншими, досі ще не з'ясованими умовами.

У деяких словах на місці голосного [о] вимовляється [а] не перед складом з наголошеним [а], наприклад у слові *нагідки*. Найбільш імовірним є припущення про його усне запозичення з білоруської мови (білор. *наготкі*).

Зміна [е] в [а]. Явище зміни [е] в [а] викликається різними причинами. Така зміна, тобто зниження артикуляції [е] й просунення її в глибину до [а], могла зумовлюватися впливом плавних приголосних [р] і [л], що стояли після [е], як у словах *барліг* (д.-рус. *бьрлогъ*), *зблякнути, залізо* (д.-рус. *желѣзо*), *залоза, часник* (пор. рос. *берлога,*

[1] Див.: Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-ти т., т. 2. К., 1977, с. 239.

поблекнуть, железо, железа, чеснок). У деяких словах вона могла підтримуватися впливом регресивної асиміляції, як-от: *Гарасим, Палажка* (літ. *Герасим, Пелагія*) з гр. Γεράσιμος, Πελαγία.

Виділяється в українській мові група слів з секундарним [а] з [е] після початкового [j]: *ялина, Явдоха, Явтух, Ярема* і подібні (з д.-рус. *юль*, гр. Εὐδοκία, Εὐτύχιος та ін.). Перед складом з голосним переднього ряду зміна [е] в [а] після [j] становила закономірне явище: *юлина* (утворення з суфіксом *-ин-* з д.-рус. *юль*) → *jалина* (суч. *ялина*), *юлица* → *jалиц'а* (суч. *ялиця*), *Ювтихіи* → *jавтихий* (суч. *Явтух*). Перед складом з голосним заднього ряду звук [е] після [j] закономірно змінився в [о], а далі за аналогією до голосного [а], що виник після [j] з [е] у позиції перед складом з голосним переднього ряду, цей голосний [о] теж змінився в [а]: *Ювдокимъ* → *Йовдоким* → *Явдоким* [Jаўдоким], *Ювдокиꙗ* → *Йовдокиjа* → *Jавдокиjа* (суч. *Явдоха*).

Можливий також вплив на таку зміну давніх імен з коренем *яр-*: *Ярослав, Ярополк* і под.

Зміна [е] на [а] в імені *Оксана* (діал. *Оксеня*) пояснюється аналогією до іменників типу *Тетяна*.

Староукраїнські писемні пам'ятки зміну [е] в [а] засвідчують досить часто: *Ярмолъ, Ярофей* (Перепис 1565 р.; АЮЗР, VII, I, *219, 221*), *Яхимъ* (АЖ, 1584, *116*), *Ярмолиная* (АЖ, 1583, *46*), *Ярема* (І. Некр., *23*) та ін. Зрідка таку зміну відбивають ще давньоруські пам'ятки південного походження: *ꙗрусалимъ* (Є. Гал., 1283, *11*).

У багатьох південно-західних і частині північних говорів української мови, навпаки, звук [а] у позиції після м'яких приголосних змінився в [е], наприклад: *єрина, єгнє (єгня), шєпка, десєть, узєв, чєс, жєба, рєбий* і под. Давньоукраїнські пам'ятки південно-західного і північного походження досить часто фіксують таку зміну: *въсєкьи* (Рус., гр., 1400, *136*), *кнѣзь* (Р., гр. 1401, *66*), *оглєдати* (Є. Нег., 1581, *34*), *просєчи, петдесят* (АЖ, 1582, *44*), *поєсъ, памєти, тысєча* (Там же, *49*). У різних діалектах можливі й інші відповідники [а] після м'яких приголосних: *чіс, ігня, ч'ис, ш'ипка, р'ибий* тощо. Діалектна зміна [а] в [е] після м'яких приголосних, що характеризуються високим ступенем палаталізації, викликана просуванням у такій позиції голосного в напрямі до місця артикуляції звука [е], а далі й [и], [і].

З б л и ж е н н я г о л о с н и х [о] і [у] Наближення ненаголошеного [о] до [у], що пояснюється посиленням його лабіалізації, засвідчують ще окремі писемні пам'ятки південного походження давньоруської мови: *оучистивъшєсѧ* (Ізб., 1073, *38*), *сытостьѫ оутробноуѫ* (Там же, *157* зв.), *оузираѧ* (Сл. Б., XI, *302*), *оудолѣють* (Є. Гал., 1283, *137*). Проте такі написання могли бути й звичайними описками. Зближення [о]—[у] частіше засвідчують староукраїнські пам'ятки, починаючи з XIV ст.: *свуєму* (Є. Верк., *63*), *учищѣнию* (там же, *6*), *моугуть* (Р., гр. 1478, *89*), *дупущали* (КА, 1560, *437*), *которую моцю* (Є. Нег., *48*) та ін. Зближення голосних [о] — [у] або й заміна [о] на [у] є явищем діалектним, поширеним у багатьох південно-західних говорах української мови. У південно-східних говорах воно позиційно обмежене й виявляється, і то дуже невиразно, лише перед складом з постійно наголошеним [у], рідше [і]: *зо^узуля, то^убі* Зближення або й збіг

звука [о] з [у] викликаний пересуванням артикуляції [о] в напрям. до високого підняття й посиленням його лабіалізації. Літературна мова звичайно зберігає вимову [о] або позиційно [о^{у}]. Проте в окремих словах вживання [у] на місці [о] поширилось у всіх чи принаймні в більшості українських говорів і набуло літературної норми, як у словах *будяк* (корінь *бод-* — *колоти*), *ворушити* (при *ворох*), *журавель* (д.-рус. *жоравль*), *парубок* (д.-рус. *паробъкъ*, північноукр. *паробок*), *пурхати* (корінь *пърх-*, пор. рос. *порхать*), *ступати* (пор. *стопа*) *тупотіти, яблуня* (пор. д.-рус. *ѭблъко*). Така вимова раніше, певно, засвоювалася в південно-західних говорах, а звідти поширилась і в інші говори української мови. В іменнику *мачуха* (із *мачоха*, д.-рус. *мачеха*) звук [у] розвинувся за аналогією до суфікса *-уха-* (пор. *свекруха*), а в іменнику *Супрун* (із *Сопрон*) кінцевий [у] виник під впливом суфікса *-ун*, а в першому складі — внаслідок регресивної асиміляції (*Сопрон → Сопрун → Супрун*). Закріплення [у] на місці [о] в дієслівному суфіксі *-ува-* відбулося пізніше, вже в XIX ст. Пор. у І. Котляревського *годовати, розказовати*, у Т. Шевченка — *будовати, віршовати, зимовати*, але вже й *будувати, бурлакувати, гартувати, жартувати*. У прикметниковому суфіксі *-уват-* поширення голосного [у] зумовлювалося фонетичними причинами, властивими насамперед південно-західним говорам, одночасно підтримувалося й впливом дієслівного суфікса *-ува-*: *виноватий → винуватий, хитроватий → хитруватий;* пор. дієслова *винуватити, хитрувати, винувачу, хитрую*.

З явищем переходу [о] в [у] безпосередньо пов'язаний і зворотний процес зміни [у] в [о]: *вънукъ → внук → унук → онук*.

В т р а т а п о ч а т к о в о г о г о л о с н о г о. Після занепаду у слабкій позиції давньоруських зредукованих [ъ] і [ь] кількість складів у слові скоротилася. В українській мові скорочення кількості складів у слові можливе також і за рахунок втрати початкового ненаголошеного звука [і], [о], [а], [je], наприклад: *мати* (д.-рус. *имати*), *грати, Гнат, Сидір, Панас* (і *Опанас*), *Ларіон, Горпина, Гапка, Катерина, Настя* та ін. (пор. рос. *играть, Игнатий, Исидор* (і *Сидор*), *Афанасий, Илларион, Агриппина, Агафия, Екатерина* [јекатерина], *Анастасия*, проте *Іван, Ірина, Анатолій, Олександр* тощо, хоч у розмовній мові трапляється і *Лександр, сторія* («історія») і т. ін.

В іменнику *ім'я́* початковий [і] зберігся, очевидно, за аналогією до наголошеного [і]: *імені, іменем*. Його втраті, можливо, перешкоджала і фонемна структура слова, як і в дієслові *іти*.

Староукраїнські пам'ятки явище втрати початкового ненаголошеного голосного засвідчують досить часто: *Ларивунъ* (Р., гр. 1366, *12*), *маєтъ* (Р., гр. 1434, *134*), *Сидоръ* (Оп. Київ. зам., 1552; АЮЗР, VII, *114*), *маю* (Є. Нег., *41*), *сповѣдь* (Бер. Лекс., 1627, *49*), *граю* (Там же, *112*); пор. польськ. *gra, mieć*; чеськ. *hra, hrátі;* н.-луж. *gla, graś, škra* (*іскра*).

§ 41. Протетичні приголосні

Українська мова успадкувала від давньоруської протетичні приголосні [в], [j], що виникли ще на спільнослов'янському мовному грунті: *видра, вим'я, яблуко* [jаблуко], *ягня* [jагн'а], *юний*] [jуний]. Крім того, в ній розвинулися й нові протетичні приголосні [в], [г], [j], що служили засобом уникнення міжслівного збігу голосних. Протетичний [в] виникав звичайно перед голосним [у]: *вуси, вухо, вулиця, вугіль;* перед [у], що належить до префікса, а також у словах книжних та іншомовного походження протетичний [в] не розвинувся: *уклад, успіх, угода, уклін, узи, ухил, узус.* Цей самий протетичний виник перед [і] з етимологічного [о], очевидно, на стадії його вимови як дифтонга з першим компонентом [у]: *онъ → ôн → у͡ôн→ ву͡ôн.., ву͡ін → він.* За аналогією до *він* протетичний [в] поширився й перед [о] у займенниках *вона, воно, вони.* Цей самий приголосний виник як протетичний і перед [о] в іменнику *огонь.* Припускають, що звук [в] з'явився тут внаслідок звукового перерозкладу сполучення *ув огні: ув огні → у вогні*[1]. Протетичний [в] засвідчується давньоруськими пам'ятками південного походження з XIII ст. і дуже часто староукраїнськими, *ворьли* (Є. Пут., XIII, *143*), *въ вустьѣ* (ЛЛ, 1377; ПВЛ, *37*), *вокно* (Р.: гр. 1413, *83*), *вувчар* (АПГУ, XVII, I, *36*), *вувцѣ* (Там же, *158*), *вулици* (Там же, II, *24*), *вунъ* (К. З., *219*), *вусѣмъ* (С. Вел., 1720, *42*).

Протетичний [г] розвинувся перед [а], рідше перед [о]: *гармата, гарба, гарбуз, Ганна, гайда, гострий, горіх.* Проте слова іншомовного походження, крім окремих, давно запозичених, перед [а], а також більшість слів перед [о] протетичного приголосного не одержують: *агонія, альфа, агітатор, озеро, обід, орати.* Без протетичного вживаються слова з початковим [е], [і]: *етика, екзамен, іти, історія.*

Не виявляє активності в українській мові протетичний [j], він засвоївся лише в окремих словах у північному наріччі: *jулиця, jасокор, jіволга, jіскра.*

Українські діалекти щодо поширення протетичних не однорідні. Не поширена протеза, крім окремих слів, у південно-східних говорах; майже не відома вона лемківським говорам, зате дуже поширена в більшості інших південно-західних говорів, зокрема наддністрянських, волинських, подільських, а також у західнополіських північної діалектної зони (*ворати, горати, гобід, гогірок, гаптека, гінспектор* тощо).

Давньоруська мова знала збіг приголосних, або зіяння, не тільки в міжслівній позиції, а й у середині слова: *тиунъ, паукъ, Авраамъ диаволъ.* Тенденція до усунення збігу голосних у середині слова діяла в усіх східнослов'янських мовах. В українській мові вона реалізувалася насамперед шляхом виникнення між ними інтервокального [в] або [j], а також їх стягнення: *павук, диявол* [диjавол], *Аврам, Гаврило (←Гавриилъ); аврамъ* (Є. Гал., 1283, *50* зв.), *даниломъ* (Там же, *71* зв.), *исака* (Там же, *119* зв.). На початку слова збіг голосних міг усуватися і відпаданням [і] або зміною його в [j]: *Иулянїꙗ → Уляна, Иааковъ → Яков, Иосифъ → Йосип.*

[1] Див.: Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української мови. Протетичні приголосні.— Вибрані праці в 5-ти т., т. 2. К., 1977, с. 270.

Якщо два голосних стояли після іншого голосного, то зіяння усувалося одночасно їх стягненням і розвитком інтервокального приголосного: *Иоанъ* → *Іван*.

§ 42. Пізніші зміни в системі приголосних

Приголосні перед [ä] з [ę]. Шиплячі та [j] у такій позиції вимовлялись як палатальні, а решта — як напівпалаталізовані. Напівпалаталізовані приголосні переднього ряду перед [ä] з [ę] ще в проукраїнських діалектах давньоруської мови, очевидно, в XIII ст. пом'якшилися: *зять, теля, ходять* (← *з'äть* ← **zętь, тел'ä* ← **telę, ход'äть* ← *xodętь*). Палаталізація передньоязикових перед [ä] завершує процес функціонування напівпалаталізованого варіанта твердих фонем цього ряду, разом з тим розширює функціонування в ній м'яких передньоязикових фонем та позиційно не обмежене вживання корелятивних за твердістю — м'якістю фонемних пар передньоязикових: /з/ — /з'/, /с/ — /с'/, /д/ — /д'/, /т/ — /т'/, /н/ — /н'/, /р/ — /р'/, /л/ — /л'/. Губні приголосні в такій позиції стверділи; процес депалаталізації супроводжувався розщепленням їх артикуляції на тверду й м'яку, внаслідок чого після губних розвинувся [j]: *п'ять, дев'ять, м'ята, в'язати* [пjат', девjат', мjата, вjазати]. Внаслідок прогресивної асиміляції [j] після [м] у багатьох говорах змінився в [н]: *памнять, мнята, мнясо*. Якщо перед губним є постійний приголосний, то він у такій позиції не депалаталізується: *свято, цвях*.

У дієслівній формі третьої особи множини звук [j], що розвинувся після губного внаслідок його депалаталізації, змінився в [л] під впливом дієслівної форми першої особи однини: *люблять, сплять, ловлять* [←лубjат', спjат', ловjат'] під впливом *люблю, сплю, ловлю*. Проте в окремих західноукраїнських говорах (надсанських, наддністрянських), а також у деяких середньополіських зберігається вимова *робjат', лубjат'*, під впливом якої епентетичний [л] змінився в [j] в першій особі однини: *робjу, любjу*.

Процес пом'якшення напівпалаталізованих передньоязикових і депалаталізації напівпалаталізованих губних перед [ä] з [ę] спричинився до втрати окремої фонеми /ä/, оскільки вона функціонально перестала відрізнятися від /а/, отже, з двох фонем /ä/ і /а/ утворилася одна фонема /а/, що могла вживатися як після твердих, так і після м'яких приголосних: *рад — ряд* [р'ад].

Усі шиплячі в давньоруській мові були м'які. Українська мова їх м'якої вимови не зберегла. Вони в ній стверділи. Їх депалаталізація здебільшого пов'язана з іншими фонетичними процесами, а саме:

а) із занепадом після них слабкого [ь]: *ножь* → *ніж, ночь* → *ніч, страшньо* → *страшно;*

б) зміною [е] в [о]: *ж'ена* → *жона, ч'его* → *чого, п'ьш'ено* → *пшоно;*

в) із депалаталізацією приголосних перед [е]: *ж'ен'іт'і* → *женити, ч'есат'і* → *чесати, ш'ест'і* → *шести;*

г) із пересуванням артикуляції голосного переднього ряду [і] в напрямі до [и]: *ж'іт'і* → *жити, ч'істо* → *чисто, ш'іт'і* → *шити.*

Втратили м'яку вимову шиплячі також у позиції перед [ä] з [ę]: *леж'ä т' → лежат'* (орф. *лежать*), *курч'ä → курча, лош'ä → лоша.* За аналогією стали вимовлятися твердо шиплячі й перед [а] іншого походження та перед [у]: *лежати, кричати, межа, хочу, можу, спішу.*

Перед секундарним [і] з [е], як і подовжені шиплячі, що утворилися внаслідок асиміляції в групах [ж'j], [ч'j], [ш'j], а також перед [і] аналогійного походження в сучасній українській мові здебільшого вимовляються як приголосні напівпом'якшені, тобто їх депалаталізація в такій позиції загальмувалася: *ж'інка, ч'ітко, збіж':а, розкіш':у, піч':у, груш'і, нож'і* (орф. *жінка, чітко, збіжжя, розкішшю, піччю, груші, ножі*).

Депалаталізація шиплячих у різних фонетичних умовах і, певно, в різних діалектах відбувалася не одночасно. Перед колишнім [ь] та перед [о] з [е] шиплячі, звичайно, стверділи раніше, ніж в інших позиціях. У багатьох південно-східних говорах зберігається м'якість шиплячих перед [а] з [ä] в іменниках типу *лоша, курча* та в дієсловах третьої особи множини типу *біжать, спішать:* [лош'а], [курч'а], [біж'ат'], [леж'ат'], [сп'іш'ат']. Очевидно, тут діє аналогія до іменників типу *теля, орля* та дієслів типу *ходять, стоять.* У багатьох південно-східних та в північнолівобережних говорах зберігається м'якість вимови [ч] при твердій вимові [ж] і [ш]: [ч'асто], [курч'а], [ч'исто], [п'іч'ка]. Це свідчить, що приголосні [ж'], [ш'] депалаталізувалися послідовніше, ніж [ч'].

Староукраїнськими пам'ятками ствердіння шиплячих свідчиться написанням **ъ, ы** після літер на їх позначення ще з XIV ст.: *лжы* (Київ. псалт., 1397), *нашъ* (Рус., гр. 1422, *77*), *ажъ* (Рус., гр. 1435, *134*), *нашыми, оуслышыть, выслужылъ* (Рус., гр. 1452, *38*), *моужыло, хотячы, чынити, жывота* (Р., гр. 1454, *163*), *давшы, обачывши, стоячы, везешъ* (АЖ, 1583, *47*), *грабѣжъ* (АЖ, 1584, *131*), *ночъ* (Там же, *82*), *кличъ* (Зиз. Лекс., 1596, *52*), *жывымъ* (Грам., 1645, *17*).

Українська мова зберегла пом'якшену вимову а ф р и к а т и [ц]: *кінець, кінця, криниця, криницю.* Лише перед [е] вона таку вимову втратила: *яйце, сонце, криницею.* Вимовляється твердий приголосний [ц] також у словах іншомовного походження та у вигуках і словах звуконаслідувальних: *цинк, цукор, палац, цокати, цур, цуратися, цабе.*

Проте з погляду м'якості-твердості [ц] народні говори не виявляють однорідності. У деяких з них відбулася депалаталізація [ц] (*хлопец, хлопца, молодец, овец, праца, працувати*), як-от, наприклад, у лемківських, гуцульських, буковинських, окремих подільських, північній частині правобережно- і лівобережнополіських. Діалектну депалаталізацію [ц] давньоукраїнські пам'ятки відбивають починаючи з XV ст.: *старецъ, нѣмца* (Рус., молд.-буков. гр. 1423, *80*), *отецъ* (Гр. 1443, *96*), *винницу, злочинцу, сестренецъ* (АЖ, 1583, *53*).

П р и г о л о с н и й [р] у давньоруській мові відомий як твердий і м'який: *миръ* (Ізб., 1076, *113*), *вѣры* (Там же, *115*) і *горько* (Ізб., 1073, *54*), *творѧть* (Там же, *55*). Зокрема він палаталізувався перед твердими губними, задньоязиковими та фарингальним [h]: *вьрба, вьрхъ,*

дьргати — [вьр'ба], [вьр'хъ], [дьр'гати]. В українській мові [р] зазнав депалаталізації, хоч і неоднаково в різних фонетичних умовах та в окремих її говорах. Найраніше, очевидно, зазнав депалаталізацій [р] перед голосними заднього ряду [а] та [у], що відбивають ще давньоруські пам'ятки: *растороаються* (Ізб., 1073, *211* зв.), *творѫ* (там же, *158*), *боруться* (Ізб., 1076, *244* зв.), *приобращєть* (Є. Арх., 1092, *80*). Цей процес охопив не всі говори, що лягли в основу української мови, а лише частину їх, а саме ті, на основі яких сформувалися українські північні діалекти. Він був спільний з пробілоруськими говорами давньоруської мови й поширився потім у північноукраїнських та білоруських на всі позиції, в яких уживався [р]. Вже на українському грунті ствердів [р] також у багатьох південно-західних говорах української мови, причому в ряді з них, зокрема в наддністрянських та в переважній частині бойківських, після твердого [р] перед голосними [а] та [у] у процесі його депалаталізації розвинувся звук [j]: *косар, косара, бурак, говору,* [рјад], [говорју]. У південносхідних говорах приголосний [р] ствердів лише в позиції перед колишнім слабким [ь], що занепав перед наступним приголосним, та перед губними, задньоязиковими і фрикативним [h]: *гірко* (← *горько*), *верба, верх,* але [косар'], *косаря, рябий, курю, говорю.*

Ствердіння [р] у різних позиціях староукраїнські пам'ятки засвідчують з найдавніших часів: *вѣрную* (Р., гр. 1433, *118*), *ноѭвра* (Рус., гр. 1452, *38*), *двораномъ* (Рус., гр. 1487, *43*), *писара, Чоботаръ* (Оп. Київ. зам., 1552, *113*), *мора* (Луц., XVII, *33*), *мору* (Там же, *64*), *звѣра* (Там же, *38*), *горко* (Є. Нег., 1571, *84*), *теперъ* (АЖ, 1583, *54*), *борба* (Бер. Лекс., 1627, *11*).

До діалектних явищ в українському консонантизмі належить також зміна пом'якшених зубних [н], [д], [т] перед твердими приголосними в нескладовий [i̯], властива деяким південно-західним говорам, зокрема бойківським: *нічейка, матінойка, дівойка, малейкий, старейкий, дванайцять, трийцять.* Пояснюється вона сильнішою, ніж в інших говорах, палаталізацією цих приголосних, що викликана більшим підняттям при їх артикуляції спинки язика до середнього піднебіння й просування у сферу творення [j], який після голосного перед приголосним вимовляється як [i̯] нескладовий. Багатьом південно-західним говорам (гуцульським, буковинським, покутським, окремим наддністрянським) властива зміна сильно палаталізованих [д''] і [т''] в [g'] і [k']: g'ід, g'л'а, *к'істо, к'існо, к'іло* — орф. *дід, для, тісно, тісто, тіло.* У деяких словах (*тісто, тісно*) ця зміна відома й іншим південно-західним та південно-східним говорам (*кісто, кісно, кісний*).

А ф р и к а т а [д͡з]. Спільнослов'янська африката [dz], що розвинулася з [g] на спільнослов'янському мовному грунті, ще в ранній період втратила проривний компонент і змінилась у [z]: **nodzě* — *nozě.* Проте в українській мові виник новий звук [д͡з], хоча вживається він у відносно небагатьох словах. Розвинувся він на місці початкового [з], імовірно, внаслідок дисиміляції його з прийменниковим [з]: *з звоном* → *з дзвоном, з зеркалом* → *з дзеркалом.* У деяких словах приголосний [д͡з] звуконаслідувального походження (*дзижчати, дзюрчати, дзеленькати*); зрідка він вживається і в словах іншомовного походжен-

ня: *дзбан* (польськ. *dzban*). Африкату [ʒ̑] писемні пам'ятки староукраїнської мови засвідчують досить часто: *дзвонокъ* (Бер. Лекс., 1627, *42*), *дзвонъ* (Син. сл., XVII, *110*).

Висновки

Процес формування фонетичної системи української мови довготривалий і складний, у ній зберігаються елементи різних епох її історії.

Звукова система мови виявляє велику стійкість, причому така стійкість сильніше виявляється у складі консонантизму, ніж вокалізму.

Суттєві фонетичні зміни відбулися на грунті спільнослов'янської мови. Найважливішими з них є виникнення палатальних шиплячих [ž′], [č′], [š′] внаслідок палаталізації задньоязикових [g], [k], [x] у позиції перед голосними переднього ряду та трансформації сполучень [gj], [kj], [xj], [dj], [tj], [zj], [sj], палатальних [r′], [l′], [n′] з [lj], [rj], [nj] і епентетичного [l′] на місці [j] у позиції після губних. Ці зміни викликали значну перебудову фонологічної системи спільнослов'янської мови, появу в ній нових фонем, палатальних /ž′/, /č′/, /š′/, /r′/, /l′/, /n′/ і виникнення опозицій за новою диференційною ознакою — непалатальність/палатальність: /r/ — /r′/, /l/ — /l′/, /n/ — /n′/. Розвинулися й нові морфонологічні чергування: /g/ — /ž′/, /k/ — /č′/, /x/ — /š/, /d/ — /dž/, /ž/, /t/ — /č′/, /z/ — /ž′/, /s/ — /š′/.

У системі голосних того періоду відбувається злиття короткого [ŏ] й [ă] в одному голосному [o], а довгого [ō] й [ā] — в одному [a], розвиваються короткі [ĭ] та [ŭ] в [ь] та [ъ], а довгі — в [i] та [y], виникає звук [ě], починає діяти закон відкритого складу, розвиваються носові [ę], [ǫ] тощо.

Фонологічна система східнослов'янських діалектів раннього періоду (VI—VII ст.) включала одинадцять голосних та двадцять чотири приголосних фонеми. У дописемний період у них розвинувся початковий [o] на місці [je], втратилися успадковані від спільнослов'янської мови носові [ę], [ǫ], змінившись в [ä] та [u], розвинулося повноголосся тощо. У системі консонантизму з'являється [h], хоч і не в усіх східнослов'янських говорах. У фонологічній системі голосних втратилися голосні фонеми /ę/, /ǫ/ й виникла нова фонема /ä/, у системі консонантизму з'явилася, хоч і діалектно, нова фонема /h/; на цей самий період припадає засвоєння й фонеми /f/, що стала функціонувати в мікросистемі іншомовної лексики. Відбулися зміни в сполучуваності фонем, в їх опозиціях, виникли нові морфонологічні чергування.

Важливі фонетичні процеси відбулися в писемний, або давньоруський, період розвитку спільносхіднослов'янської мови (кін. X—XIII ст.). У цей період занепадають зредуковані [ь], [ъ] й перестає діяти закон відкритого складу; процес занепаду й вокалізації [ь], [ъ] охопив усі давньоруські говори, він викликав багато нових фонетичних змін, що в давньоруській мові набували вже діалектного характеру. У південно-західній групі діалектів, на основі яких сформувалася українська мова, в другій половині XII—XIII ст., наприклад, розвиваються подовжені [ō], [ē] у нових закритих складах, виникають

звукосполучення [ри], [ли] із [ръ], [лъ], [рь], [ль] у відкритому ненаголошеному складі, з'являються подовжені приголосні внаслідок асиміляції попереднім м'яким приголосним наступного [j], змінюється у певних позиціях [л] на [ў] (орф. **в**), відбуваються процеси спрощення окремих груп приголосних тощо. У цих самих говорах [ѣ] змінюється в [і], відбувається збіг приголосних [і] та [ы] в одному звукові [и]. Ще в давньоруській мові в певних позиціях звук [е] змінився в [о], хоча вияв цієї зміни теж набув локального характеру. У південно-західних говорах відбулося ствердіння приголосних перед [е] та [и] з давнього [і], а також в окремих позиціях перед колишнім [ь].

Із занепадом та вокалізацією зредукованих та переходом [ѣ] в [і] у південно-західних діалектах давньоруської мови з десяти голосних фонем залишилося лише сім.

До початку XIV ст. основні риси фонологічної системи української мови вже склалися.

На українському грунті відбулися такі важливі фонетичні процеси, як зміна [ō], [ē] в [і], депалаталізація губних перед [ä] з колишнього [ę] й виникнення нового [j] після них, депалаталізація шиплячих після [ä], діалектна депалаталізація [р'], виникнення [д͡з], окремі асиміляційні зміни в системі приголосних, а також окремі позиційні процеси палаталізації приголосних, що часом набували діалектного вияву. Внаслідок депалаталізації приголосних перед [ä] фонема /ä/ змінилася в /а/ й склалася шестифонемна система сучасного українського вокалізму. Зміни в складі приголосних зумовили сформування сучасної системи фонем українського консонантизму, яка включає 32 одиниці, з них 22 тверді фонеми і 10 м'яких Разом з тим виникли нові фонемні опозиції, нові морфонологічні чергування, змінилися умови сполучуваності окремих фонем та їх функціональне навантаження.

МОРФОЛОГІЯ

§ 1. Предмет історичної морфології української мови

Історична граматика української мови досліджує процеси становлення і розвитку граматичної будови української мови й поділяється на історичну морфологію та історичний синтаксис.

Основним об'єктом історичної морфології вважається, звичайно, історія відмінкових та особових флексій, тобто історія форм певної мови, оскільки саме вона має найбільше значення для відтворення історії морфологічної будови флективних мов, до числа яких належить і мова українська. Та для повнішого відтворення історії морфологічної будови флективної мови досить істотним є вивчення й історії властивих їй граматичних категорій. Історія форм (парадигматика) не може ігнорувати того, щó оформляється і я́к оформляється. Історія відмінюваних слів не може також бути належно відтворена без історії їх будови. Об'єктом вивчення в історичній морфології виступають і невідмінювані слова, як і інші лексико-граматичні розряди слів.

Граматична будова мови визначається наявністю властивих їй граматичних категорій, а її зміни — змінами у складі та функціях цих категорій. Історія ж граматичних категорій не може бути відтворена без вивчення засобів і способів їх вираження, їх функціонування, без вивчення будови відмінюваних і невідмінюваних лексико-граматичних розрядів слів — частин мови. Таким чином, предметом історичної морфології української мови є історія граматичних категорій, граматичних форм та будови слів української мови.

Історична морфологія української мови має виявляти як те стійке, що зберігається протягом століть, так і процеси змін у морфологічній будові української мови, встановлювати характер, хронологію і говіркові межі поширення цих змін, їх взаємозв'язок між собою, їх взаємозв'язок з усіма структурними компонентами мови. Проте історична морфологія не може обмежуватися лише констатуванням морфологічних змін у їх хронологічній послідовності. До основних завдань історичної морфології української мови належить виявлення характеру, встановлення причин і закономірностей збереження та змін морфологічної будови української мови.

Питання про те, чому саме певні морфологічні явища зберігаються без істотних змін протягом тривалого періоду, а інші протягом цього ж періоду зазнають значних змін, а в окремих випадках з'являються і морфологічні новотвори, є однією з найскладніших, остаточно ще не розв'язаних у радянському мовознавстві наукових проблем.

Питання про причини змін морфологічної будови мови можуть бути визначені лише в результаті успішної розробки основних проблем історичної морфології великої кількості конкретних мов, внаслідок удосконалення й урізноманітнення методів дослідження історії граматичної будови мови, хоча причини морфологічних процесів періоду становлення граматичної будови й окремих етапів в історії індоєвропейських мов можуть і не збігатися.

Процес становлення морфологічної будови української мови, її розгортання та вдосконалення з належною повнотою, точністю і досконалістю не може бути відтворений без використання даних порівняльно-історичного вивчення слов'янських, а в багатьох випадках і неслов'янських індоєвропейських мов.

Морфологічні явища сучасної української мови засвідчуються у пам'ятках староукраїнської й давньоруської мов, своїм корінням вони здебільшого сягають періоду існування ще спільносхіднослов'янських діалектів та періоду існування спільнослов'янської мови, а частково навіть періоду мови давньоіндоєвропейської. І тільки спираючися на результати, здобуті в науковому вивченні слов'янських мов за допомогою порівняльно-історичного методу, історична граматика окремих слов'янських мов спроможна визначити в них генетичну тотожність граматичних явищ і самобутній характер граматичних новотворів, що належать до різних епох їх історії.

Історія кожної із слов'янських мов характеризується не тільки спільними для всіх цих мов явищами, що виникли ще в спільнослов'янський період: у кожній із слов'янських мов є чимало і свого, специфічного, своєрідного, що необов'язково зароджувалося в спільнослов'янську добу, а витворювалося протягом вже задокументованої її історії. Так, наприклад, укр. іменник *спека,* рос. *жара,* білор. *гарачына,* хоч усі утворені з давньоруських коренів, проте відрізняються один від одного і за своїм кореневим складом, і за способами та засобами творення. Укр. *діяч, дорослий, хтось,* рос. *деятель, взрослый, кто-то,* білор. *дзеяч, дарослы, хтосьці* за наявності однакового вихідного матеріалу відрізняються словотворчими засобами й способами. Таких своєрідностей, витворених пізніше у кожній із слов'янських мов, дуже багато. Вони заслуговують, безперечно, на не меншу увагу, ніж явища й процеси, які виникли ще в спільнослов'янський період. О. О. Потебня вказував також на системну співвідносність, взаємозв'язок і взаємозалежність морфологічних і синтаксичних явищ, справедливо відзначаючи, що утворення і зміна граматичних форм, які складають формальний зміст речення, є другою назвою для зміни самого речення, тобто найближчого цілого, в якому відбувається життя цих форм. Із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, а саме — речення [1].

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958, с. 82—83.

ІМЕННИК

§ 2. Словотвір іменників

Історичний словотвір української мови досліджує численні й різноманітні історичні зміни словотворчих одиниць слова, закономірності збереження та зміни будови, вживання і функцій словотворчих одиниць у їх історії. Так, наприклад, старослов'янські пам'ятки ще не фіксують вживання суфікса *-ьц-ь* для творення назв людей за місцем проживання, але в давньоруській мові в поодиноких випадках він уже з цим значенням виступає (*новъгородьць* — ЛЛ, 1377), а в староукраїнській і особливо в сучасній українській мові *-ец-ь (←-ьц-ь)* в регіональних утвореннях належить до числа продуктивних (*львовьць* — Р., гр. 1352, *6; полтавець, кавказець*). Серед суфіксів давньоруської мови є чимало таких, які стійко зберігають свої словотворчі функції (*оучитель, година*), і таких, які в сполученні з одними основами зберігають свої словотворчі функції (*ловьць, търговьць*), а в поєднанні з іншими основами виконують роль формотворчих суфіксів, а то й виступають лише як визначники іменників (*отьць, коньць, знакь, станъ*).

Продуктивні і непродуктивні суфікси. В системі іменникових суфіксів української мови, засвідчуваних численними й різноманітними словотворчими типами, можна виділити за їх утворенням: а) суфікси, виникнення яких сягає ще спільноіндоєвропейської доби (*-ĭbh-ā→ĭb-ā →-ьб-а; -dhl-ŏ → dl-ŏ → л-о)*; б) суфікси, витворення яких припадає на період спільнослов'янського мовного життя (*-ot-a → -от-а, -ent → ęt-ja (-jam-)*; в) суфікси спільносхіднослов'янські (*-чик, -щик, -чиц, -щиц)*; г) суфікси, специфічні тільки для української мови (*-ощ-і, -інь, -енк-о*).

§ 3. Спільнослов'янські іменникові суфікси

Продуктивні спільнослов'янські іменникові суфікси беруть участь у творенні численних і різноманітних словотворчих типів певних словотворчих розрядів, словотворчих категорій. Найчастіше вони використовувалися і використовуються в усіх слов'янських мовах, у тому числі і в українській, для творення іменників із значенням особи, абстрагованої якості, властивості, ознаки, абстрагованої дії, стану, із значенням конкретних предметів і демінутивів.

Суфікси для творення іменників — назв осіб: -*ĭk-ŏ- → д.-рус. *-ик-ъ*, укр. *-ік(-ик)*, відомі лише поодинокі утворення від непохідних прикметникових та іменникових основ: *-ік-ъ*, укр. *молодик*, пор. польськ. *młodzik*; д.-рус.- *ик-ъ, ближ-ик-ъ* (ЛЛ, 1377), '*родич*', укр. *Бѣликъ* (Р., гр. 1388, *38*); на базі суфікса *-ік* шляхом перерозкладу прикметникових, дієприкметникових та іменникових основ виникає виняткової продуктивності суфікс -ник;

-**ĭn* + *ĭk-ŏ* → д.-рус. *-ьн-ик* → укр. *-ник: посадьникъ* (ЄО, 1056—1057), *правьдьникъ* (Ізб., 1076), *оученикъ* (Ізб., 1076), *головьникъ* (РП,

282), *чашьникъ* (П., гр., після 1356, *33*), *чаровникъ* (Зиз. Лекс., 1596), *удовникъ* (Бер. Лекс., 1627);

*-ĭк-о → -ьс-ь- → д.-рус. *-ьц-ь* → укр. *-ець:* віддієслівні назви осіб за родом їх діяльності та відприкметникові назви носіїв якостей або властивостей, позначених твірною основою: *коупьць* (Ізб., 1076), *жнець, швець, кравець, мудрець, чужоземець* (Син. сл., XVII), *злочинець* (АПГУ, XVII, I, *74*); уже в давньоукраїнській мові, а ще більшою мірою в сучасній стають продуктивнішими відіменникові утворення на *-ець: сыновець* (Р., гр. 1393, *52*);

*-āк-j-о-s → *-аč-ь* → д.-рус. *-ач-ь* → укр. *-ач,* часто вживані у староукраїнській мові, звичайно віддієслівні: *клепачь* (Р., гр. 1386, *35*), *пострыгачь* (Оп. Київ, з. 1552), *слухачъ* (Бер. Лекс., 1627);

*-ar-j-o-s → *-ar-ь* → д.-рус. *-ар-ь* → укр. *-ар,* запозичений із латинської мови (*-arius*) через посередництво готської, вживався в утвореннях від дієслівних та іменникових основ назв осіб за родом їх діяльності: *ключарь* (Ізб., 1076), *писарь* (Р., гр. 1359, *10*), *гончаръ, золотаръ, млинаръ, пушкаръ, чоботаръ, шинкаръ* (Оп. Київ. зам., 1552);

*-tel-j-o-s → *-tel-ь* → д.-рус. *-тел-ь-,* укр. *-тель;* вживався у віддієслівних утвореннях і був типовим для давньоруських пам'яток церковної літератури та книжних «високих» контекстів літератури світської. У пам'ятках староукраїнської мови утворення на *-тель* поодинокі: *приꙗтѣль* (Р., гр. 1388, *37*), *обыватель* (Син. сл., XVII, *135*), *ізбавитель* (К. З., *6*); *-in-o- → д.-рус. *-ин* → укр. *-ин,* нерідко ускладнений ще елементом *-jen-* (укр. *-ан + -ин, -ян + -ин,* ст.-сл. *-ѣн- + -ин-*); ним творились від іменникових основ назви людей за їх територіальною, етнічною чи соціальною ознакою: *людинъ* (ПР., 1282), *бояринъ, дворянинъ* (П., гр. 1342, *24*), *турчинъ* (Син. сл., XVII, *162*);

*-īt-j-o-s → д.-рус. *-ич-ь* → укр. *-ич,* вживався для творення патронімічних і матронімічних назв: *дѣдичь* (Р., гр. 1361, *23*), *родичь* (Бер. Лекс., 1627).

Серед спільнослов'янських фемінізуючих іменникових суфіксів особливо продуктивними є:

*-īк-ā → *-īc-ā* → д.-рус. *-иц-а* → укр. *-иц-я: владичица* (Пат. Син., XI—XII), *вьдовица* (Усп. зб., XII—XIII), *молодиця* (Енеїда, VI, *6*), *дівиця* (*23*);

*-ĭn-īk-a → *ĭn-īc-ā-* → д.-рус. *-ьн-иц-а* → укр. *-ниц-я: грѣшьница, оученица* (Усп. зб., XII—XIII), *оучительница* (Ср., *3*), *чарівниця* (Енеїда, IV, *9*);

-ик-ā → д.-рус. *-ък-а* → укр. *-к-а: дочка* (Зиз. Лекс., 1596, *43*), *дѣвъка* (Бер. Лекс., 1627), *моравка* (Грам. 1645, *40*).

Суфікси для творення іменників — назв абстрагованої якості, властивості, ознаки:

-ost-ĭ → д.-рус. *-ост-ь* → укр. *-ість: хитрость* (Р., гр. 1352, *5*), *вольности* (Р., гр. 1438, *141*), *виборность* (Зиз. Лекс., 1596), *щирость* (Син. сл., XVII, *366*), *вдячность* (там же, *14*), *радість* (Енеїда, V, *11*);

*-ot-ā → д.-рус. *-от-а* → укр. *-от-а: высота* (Ізб., 1073), *дългъта* (Усп. зб., XII—XIII), *темнота* (Енеїда, III, *43*), *суєта* (Там же, VI, *92*);

*-în-ā → д.-рус. *-ин-а* → укр. *-ин-а* — полісемічний суфікс, уживаний для творення відіменних похідних із значенням якості, властивості, а також місця, пов'язаного з ознакою, на яку вказує твірна основа: *ширина* (Ізб., 1073), *вьрхъовина* (Р., гр. 1459, *171*), *горохолина* (Р., гр. 1404, *68*), *новина* (Бер. Лекс., 1627).

С у ф і к с и д л я т в о р е н н я і м е н н и к і в — н а з в а б с т р а г о в а н о ї о п р е д м е ч е н о ї д і ї, с т а н у:

*-ĭ-b-ā → -ьb-ā → д.-рус. *-ьб-а* → укр. *-б-а: молити — мольба, служити — служьба* (Ізб., 1076), *ворожити — ворожба* (Енеїда, III, *135*), *ганити — ганьба* (Там же, VI, *105*);

*-tv-a → д.-рус. *-тв-а* → укр. *-тв-а: молити — молитва, клѧти — клѧтва* (Ізб., 1076), *битва* (Енеїда, V, *51*), *жертва* (Там же, III, *34*);

*-ĭstv-o → д.-рус. *-ьств-о* → укр. *-ств-о: богатьство* (Ізб., 1076), *оубийство* (ПР., 1282), *посольство* (Р., гр. 1388, *48*), *звитѧзтво* (Зиз. Лекс., 1596), *простацтво* (Син. сл., XVII, *273*), *товариство* (Бер. Лекс., 1627);

*-ĭje → ьje → д.-рус. *-ьє* і *-îje → -ije → д.-рус. *-иє: полюдьє* (Гр. бл. 1130), *бытиє* (Ізб., 1073), *величиє* (Ізб., 1076), *здоровьє* (Р., гр. 1459, *174*); пізніше виникли суфікси *-ння (←-ньє), -ення (←-еньє), -ття (←-тьє)* та ін.: *виритѧ* (Зиз. Лекс., 1596), *роздорожа* (Син. сл., XVII, *286*), *смѣтѧ* (Бер. Лекс., 1627), *гуляня* (АПГУ, I, *105*). Пор. в «Енеїді» І. Котляревського: *охання* (IV, *89*), *прощання* (V, *115*), *пхикання* (IV, *112*), *ржання* (V, *116*), *весілля* (I, *38*), *клоччя* (I, *64*), *колосся* (I, *134*).

С у ф і к с и д л я т в о р е н н я і м е н н и к і в — н а з в к о н к р е т н и х п р е д м е т і в:

*-dl-o → д.-рус. *-л-о* → укр. *-л-о*; пор. д.-рус. *ра-л-о, мы-л-о, гър-л-о, кры-л-о, вѣтри-л-о;* у «Лексиконі латинському» середини XVII ст. Є. Славинецького: *мѣрило* (12), *мотовило* (15), *точило* (*17*), *кропило* (*22*), *купало* (*40*), *затикало* (*53*) та ін.

*-îšt-j-o → -išč- → д.-рус. *-ищ-е* → укр. *-ищ-е: търговище* (ЛЛ, 1377), *дворище* (Л. Новг.), *ігрище* (Енеїда, II, *19*), *багнище* (Грінч., I, *18*), можливе й ускладнення цього суфікса: *гуль-бищ-е, суд-и-лищ-е, жит-нищ-е;*

*-ĭn-îc-ā → д.-рус. *-ьн-иц-а* → укр. *-ниц-я: мовьница* (ЛЛ, 1377), *темьница* (Усп., зб., XII—XIII), *божьница* (Гр. бл. 1192), *скляницѧ* (Син. сл., XVII, *156*);

*-în-ā → д.-рус. *-ин-а* → укр. *-ин-а: говѧдина, звѣрина* (ЛЛ, 1377).

§ 4. Спільносхіднослов'янські іменникові суфікси

Серед спільносхіднослов'янських суфіксальних іменникових утворень можна виділити дві групи: словотворчі типи, які характерні для всіх східнослов'янських мов, але зрідка відомі й в західно- та південнослов'янських мовах, і словотворчі типи, специфічні тільки для східнослов'янських мов, незалежно від того, чи успадковані вони з мови давньоруської, чи витворені вже в історії формування й розвитку кожної із східнослов'янських мов.

До першої групи належать:

а) атрибутивні іменники на *-ай*, *-(т)яй, -ій: гултай* (Бер. Лекс. 1627), *хвалій* (Грінч., IV, *390*);

б) агентивні атрибутивні назви з суфіксом для чол. р. *-ун-*, для жін р. *-ух-а: бѣгунъ* (Слав. Сл., XVII, *193* зв.), *брехунъ* (Енеїда, VI, *28*) — *брехуха* (Там же, *12*);

в) агентивні назви жін. р. на *-ал-я* і на *-иц-я: праля* (Грінч., III, *401*), *жниця* (Там же, I, *488*);

г) іменники спільного (чол. і жін.) р.— назви осіб на *-ак-а (-як-а), -аг-а (-яг-а), -иг-а, -уг-а (-юг-а), -с-а: задирака* (Енеїда, *127*), *чортяка* (Там же, III, *24*), *товпига* (Грінч., IV, *270*), *волоцюга* (Зиз. Лекс., 1596), *плакса* (РУС, II, *460*);

д) атрибутивні назви осіб, понять та предметів на *-ень* та *-ак: дурень* (Зиз. Лекс., 1566), *вязень* (Бер. Лекс., 1627), *серпень, груден*ь (А. Рим., 1586), *хлопчак* (Грінч., IV, *403*), *рівчак* (Там же, *20*);

е) відіменні (зрідка віддієслівні) назви дій, станів, предметів, позначуваних основами з суфіксами *-от-а: робота* (Зиз. Лекс., 1596), *соромота* (Бер. Лекс., 1627), *голота* (Слав. сл., XVII, *200*), *хрипота* (Там же, *253*);

є) збірні назви із суфіксами *-в-а, -ищ-е, -н-я, -ор-а: татарва* (АПГУ, XVII, III, *15*), *куропатва* (Син. сл., XVII, *40*), *рідня* (Грінч., IV, *21*), *дітвора* (I, *392*);

ж) відіменникові утворення із суфіксом *-ин-а* на означення одиничності: *дѣвчина* (Син. сл., XVII, *74*), *цибулина* (Грінч., IV, *428*).

Друга група специфічно східнослов'янських утворень охоплює:

а) агентивні назви чол. р. на *-чик, -щик* і жін. р. на *-чиц, -щиц: достатчикъ* (Пам., 1523; АЮЗР, II, *132*), *докажчикъ* (Є. Тимч. Сл., *762*), *перевізчикъ* (Енеїда, *53*), *поромщикъ* (Там же, *74*);

б) відприкметниковий словотворчий тип назв осіб із суфіксом *-ов-ик: возовикъ* (Бер. Лекс., 1627);

в) назви жінок за їх професією або родом діяльності від іменних та дієслівних основ із суфіксами *-их-а, -ах-а: шевъчиха* (АПГУ, XVII, I, *84*), *кравчиха* (Грінч., II, *297*), *затираха* (Пісня, 1625), *дбаха* (Грінч., I, *360*);

г) іменники спільного (чол. і жін.) р.— віддієслівні та відприкметникові назви осіб із суфіксами *-к-а, -ук-а* (-юк-*а*): *невмивака* (СУМ, V, *268*), *вискочка* (Там же, I, *487*), *злюка* (Там же, III, *607*);

д) абстрактні назви на *-ість, -ч-ість, -н-ість,* утворені від основ активних дієприкметників із суфіксами *-уч- (-юч-), -ач-(-яч-)* і пасивних дієприкметників із суфіксом *-н-*: *живучість* (СУМ, II, *258*), *родючість* (Грінч., IV, *29*), *терплячість* (РУС, III, *447*), *домовленість* (СУМ, II, *364*);

е) назви абстрагованої дії, утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса *-отн-я: брязкотня* (Грінч., I, *103*), *верескотня* (СУМ, I, *328*);

є) пізнішого походження поодинокі відчислівникові іменники з суфіксом *-ик-* (чол. р.) і *-иц-* (жін. р.) для творення назв із збірним значенням: *четверик* (Грінч., IV, *60*), *семериця* (Грінч., IV, *113*).

Спільні словотворчі моделі тогочасних східнослов'янських мов ви-

ступають як структурно однотипні, тотожні за будовою твірних основ, граматичною природою, сполучуваністю морфем і загальним значенням похідних утворень. Такі властивості мали словотворчі моделі передусім спільнослов'янського походження (із суфіксами *-ник*, *-тель*, *-ость*, *-ьје* та ін.). Словотворчі типи, специфічні для окремих східнослов'янських мов, ще навіть у пам'ятках XV—XVII ст. майже не фіксуються. Започатковуючись у надрах минулого, вони виходять за межі XV—XVII ст. й остаточно виформовуються лише в період становлення і розвитку національних східнослов'янських мов.

§ 5. Українські словотворчі іменникові суфікси

До іменникових суфіксів, що розвинулися або витворилися на українському грунті, належать:

-ощ-і; він, як діалектний, відомий, певно, ще мові праслов'янській; один раз цей суфікс зафіксований пам'ятками старослов'янської мови (Є. Маріїн., XI) у формі *радоштами;* у поодиноких випадках суфікс *-ощ-і* трапляється й у білоруській мові *(радошчы)* і в трохи видозміненому вигляді у старочеській та сербській мовах. Давньоруська мова вживає цей суфікс частіше, але мало не виняткове у словах із формою орудного відмінка: *радощами* (ЄО, 1056—1057), *лѣнощами* (Повч. Мон.), *пакощами* (ПР, 1282). Вживання утворень із суфіксом *-ощ- і* мало, ймовірно, прислівниковий характер, і тільки на українському грунті витворений був окремий словотворчий тип із цим суфіксом: *радощі* (Енеїда, *2*), *ласощі* (Там же, III, *18*), *пахощі* (Грінч., III, *103*);

-енк-о; за його допомогою в українській мові утворюються патронімічні (рідше матронімічні) назви синів за ім'ям, професією або якоюсь властивістю батька (рідше матері), а пізніше й за місцем проживання: *Савченко, Кравченко, Дехтяренко, Козаченко, Киселенко* (Оп. Київ зам., 1552); *Коваленко* (Енеїда, *20*). Виник суфікс *-енк-о* у період після занепаду редукованих голосних з *-ен* + *к-о*, і саме тому звук **е** не змінюється в ньому в **і**;

-к-о ← *-ък-о* ← *-ик-о*; *-ьк-о* ← *-ік-о*; досить поширеними є прізвища, засвідчувані в пам'ятках української мови ще з XIV ст.: *Юрко, михно, ходко* (Р., гр. 1370, *18*), *сенко* (Р., гр. 1413, *83*); *братко* (Р. гр. 1430, *116*). Закріпившись у функції прізвищ, такі утворення втратили своє зменшено-здрібніле забарвлення;

-ук-(-юк-); за допомогою цього суфікса теж утворювалися назви синів від імені, назви професії чи якоїсь іншої властивості батьків: *Іванчукъ* (Рус., гр. 1404); *Березюкъ, Рибачукъ, Чабанюкъ* (Реєстр війська запорозького, 1649), *циганьчукъ* (АПГУ, XVII, II, *92*), *писарчук* (Енеїда, III, *81*). Прізвища на *-ук* (*-юк*), *-чук* відомі на всій українській етнографічній території, а також у білоруській мові, але особливо вони типові для населення західної частини України.

Специфічними для української мови є також віддієслівний словотворчий тип із суфіксами *-льник, -льниц-я (годувальник — годувальниця, полільник — полільниця)*, відприкметниковий словотворчий тип абстрактних просторових назв і назв станів із суфіксом *-інь (величінь,*

голубінь, теплінь) та словотворчі типи із суфіксами *-п-а*, *-омах-а* (*залепа* — Енеїда, V, *116*; *костомаха* — Грінч., II, *291*).

Можна вказати і на такі особливості українського іменникового словотвору, що є спільними для української та білоруської мов, як словотворчі типи:

а) з суфіксом *-ен-я(т)* — на означення молодих істот, рідше зменшуваних речей: *козеня* (у функції прізвища — *юркови козеняти.*— Р., гр. 1424, *102*), *кошеня* (Енеїда, IV, *12*); до такого типу утворень може приєднуватися ще суфікс *-к-* (← *-ък-*): *хлопятко* (Адельф. Грам., 1591), *грошенятка* (Енеїда, *17*);

б) з суфіксом *-еч-а, -неч-а: малеча* (Грінч., II, *400*), *дорожнеча* і *дорожнета* (АПГУ, XVII, I, *104*);

в) з суфіксом *-в-о (-тв-о): питво* (Грінч., III, *154*), *шитво* (там же, IV, *497*), споріднені з ними і східнослов'янські утворення на *-ив-о: жниво* (Зиз. Лекс., 1596), *вариво* (Бер. Лекс., 1627), *коливо* (Енеїда, II, *12*);

г) з суфіксами *-инн-я, -ов-инн-я: бурячиння, буряковиння* (Грінч., I, *115*);

д) з суфіксом *-к-а* для творення іменників жін. р. від іменників чол. р. з суфіксом *-тель: вихователь — вихователька* (СУМ, I, *529*), *приятель — приятелька* (Грінч., III, *455*);

е) з суфіксами *-чин-а, -щин-а, -ов-щин-а* для назв місцевостей і певних часових відрізків: *Дрогобиччина, Херсонщина, кріпаччина* (СУМ, IV, *357*), *по Виговщині* (АПГУ, XVII, II, *79*);

є) з суфіксом *-ан-ин-а* на означення повторюваної дії: *шарпанина* (Зиз. Лекс., 1596), *біганина* (Грінч., I, *60*), *тяганина* (там же, IV, *300*).

Майже зовсім вийшов з ужитку віддієслівний словотворчий тип із суфіксом *-ц-а (-ц-я)* в іменниках чол. р. на означення назв осіб за їх діяльністю, вчинками, досить поширений у давньоукраїнській мові: *ввадца* (Зиз. Лекс., 1596), *звѣздозорца* (Бер. Лекс., 1627), *злочинца* (АПГУ, XVII, I, *64*).

§ 6. Суфіксальні синоніми. Іншомовні суфікси

Паралельні суфікси та суфікси, засвоєні з інших мов, відомі вже мові давньоруській: *дължьникъ — длъжьбитъ* (Ізб., 1076), *мытарь* (Ізб., 1076) — *мытьникъ* (ПР, 1282), *оубиение — оубииство* (ПР, 1282), *даяние* (Ізб., 1076) — *датие* (Усп. зб., XII—XIII). У давньоукраїнській мові паралельних суфіксів та суфіксів, засвоєних з інших мов, далеко більше: *писець* (П., гр. до 1301 р.) — *писарь* (Р., гр. 1359, *10*), *винникъ—винаръ* (Син. сл., XVII, *18*), *евангелистъ* (Р., гр. 1388, *39*) — *евангеликъ* (Сл. прот. Лют., 1580), *понедѣлникъ* (Р., гр. 1418, *41*) — *понедѣлокъ* (Р., гр. 1418, *89*), *коваль — ковачь* (Бер. Лекс., 1627, *54*), *камыкъ — камень* (Грам., 1645, *40*).

Іншомовні суфікси в обмеженій кількості інтенсивно засвоювалися лише в XVI—XVIII і особливо в XIX—XX ст. Отже, словотворча система української мови витворювалася, насамперед, внаслідок розгортання, збагачення і вдосконалення словотворчої системи, успадкованої ще від давньоруської та спільнослов'янської мов.

Серед іншомовних суфіксів найпоширенішими були такі: а) *-изм* (*-ізм, -їзм*): *бюрократизм, анархізм, абсентеїзм;* б) *-ист* (*-іст, -їст*): *прогресист, гуманіст, атеїст;* в) *-тор, -атор: авіатор, екзаменатор;* г) *-изація* (*-ізація*): *демократизація, націоналізація.* У XIX — на поч. XX ст. фіксуються й паралельні утворення, частина з яких у сучасній українській мові вже не вживається: *латиніст* (і *латинник*), *методист* (і *методик*), *революціонер* (і *революціоніст*), *стипендіат* (і *стипендист*), *кооператор* (і *кооператист*), *консерватор* (і *консерватист*)[1].

§ 7. Префіксація. Префіксально-суфіксальний і безсуфіксний способи словотворення

У давньоруській і українській мовах відіменні та віддієслівні іменники творяться також за допомогою іменних префіксів: *прабаба* (Новг. мін., 1096), *прадѣдъ* (Ср. Мат., II, 1362), *сужитель* (Новг. мін., 1096), *узвозъ* (Ср. Мат., III, 1169), *праотець* (Р., гр. 1459, *174*), *праоунуча* (Р., гр. 1443—1446, *147*), *праліс* (Грінч., II, *401*), *супісок* (Там же, IV, *229*), *узвіз* (Там же, *323*); префікс *пра-* іноді повторюється: *прапрадід, праправнучка* (Грінч., III, *402*).

Активно творяться іменники за допомогою дієслівних префіксів. Особливо часто фіксуються в давньоруських і староукраїнських пам'ятках безсуфіксні спрефіксовані іменники: *въходъ* (Ср. Мат., I, *578*), *записъ* (Р., гр. 1433, *121*), *розгонъ* (Ср. Мат., III, *151—152*), *пригода* (Р., гр. 1399, *59*), *оутискъ* (Зиз. Лекс., 1596).

Префікси *без-* і *не-* (з походження заперечна частка) в утворених за їх допомогою іменниках виражають найчастіше заперечення того значення, що містить основа: *неправьда* (Ізб., 1076), *недѣля* (Р., гр. 1414, *85*), *безпека* (Грін., I, *43*).

У давньоруській і староукраїнській мовах досить поширені також іменники, утворені префіксально-суфіксальним способом: *безбожиѥ* (Сл. Гр. Б., XI), *наимьникъ* (Ізб., 1076), *небожьчикъ* (Ср. Мат., II, *588*), *перемирьѥ* (Усп. зб., XII—XIII), *подножиѥ* (Новг. Мін., 1096), *пробачення* (Грінч., III, *456*), *приязнь* (Ізб., 1063), *бездомокъ* (Бер. Лекс., 1627), *докончаньѥ* (Р., гр. 1366), *одвѣрокъ* (Бер. Лекс., 1627), *побратимъ* (Інтерм., 1619), *роспутьѥ* (Р., гр. 1411, *14*), *съвѣдомость* (Зиз. Лекс., 1596), *учинокъ* (АПГУ, XVII, I, *84*).

§ 8. Словоскладання. Субстантивація

Важливе явище в історії українського словотворення становить складення, тобто утворення з двома або більше повнозначними словами: д.-рус. *водоносъ (відро), человѣкъ* (ЄО, 1056—1057), *медвѣдь* (Ізб., 1073), *листопадъ* (Є. Гал., 1114), *невѣгласъ* (Ср. Мат., II, *365*),

[1] Див.: Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1970, с. 283 — 302, 163 — 164, 167.

Дажьбогъ (ЛЛ, 1377), *сѣножать* (Р., гр. 1349, *3*), *Черноусъ* (Р., гр., 1421, *94*), *злочинство* (Бер. Лекс., 1627), *горыцвѣтъ* (Слав. сл., XVII, *233*).

Такого типу складення, найхарактерніші для іменників, прикметників, прислівників, широко відомі у пам'ятках давньоруського письменства, в староукраїнських пам'ятках, в усіх жанрах усної творчості, в українській ономастиці, зокрема в топоніміці та антропоніміці, відомі в поєднанні з суфіксальним способом словотворення, виявляють виразну тенденцію все більше поширювати сферу свого застосування, урізноманітнювати свої функції і структурні типи. Аналогічне вживання складень фіксується в історії й інших слов'янських мов.

Словотвір способом складення основ, виникши на народній основі, ввійшов не тільки в художню літературу, а й у науково-технічні та професійно-ділові стилі сучасної української мови, щільно поєднуючись з афіксальним способом словотворення: *мовознавець* (СУМ, IV, *70*), *основоположник* (Там же, V, *777*), *очевидність* (Там же, *830*), *заводоуправління* (Там же, III, *57*), *пароплавство* (РУС, II, *370*), *хлібозбирання* (Там же, III, *623*).

Окрему групу складних слів становлять абревіатури, що почали вживатися у східнослов'янських мовах десь з кінця XIX ст., але особливо поширилися у вживанні лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Деякі з них набули властивостей основ, від яких за допомогою суфіксів утворилися нові слова: *колгосп — колгоспник — колгоспниця — колгоспівський — колгоспний* та ін.

Важливим словотворчим засобом української мови є також субстантивація, тобто перехід інших частин мови в іменники.

Випадки вживання прикметників у функції іменників «мають характер глибокої давнини»[1], пор. д.-рус.: *и начяша князи про* ***малое*** *«се* ***великое****» млъвити* (Сл., XII); *А чи диво ся, братіє,* ***стару*** *помолодити?* (там же). Явища субстантивації не обмежуються лише вживанням якісних прикметників з іменниковою функцією. Пам'ятки давньоруської і староукраїнської мов, сучасна українська мова та її говори незаперечно свідчать про розгортання процесу субстантивації, ускладнення, урізноманітнення її типів. Трапляються часом паралельні субстантивовані та афіксальні утворення, не цілком тотожні за значенням і стилістичним вживанням, наприклад: *пѣшии — пѣшьць* (Ср. Мат., II, 1791—1792), *зв'язковий — зв'язківець* (СУМ, III, *503*), *штабний — штабіст* (РУС, III, *694*).

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКІВ

§ 9. Історія граматичної категорії роду

Однією з найістотніших ознак, якими відрізняються іменники від інших частин мови, є категорія роду. Рід — одна з найсуттєвіших класифікаційних морфологічних ознак іменника.

---

[1] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958, с. 104.

Аналізуючи проблему виникнення категорії роду в слов'янських мовах, Л. Якубинський прийшов до висновку, що саме із розрізнювання первісних двох родів — особового (соціально активного) і речового (соціально пасивного), через стадію анімістичного світосприймання, шляхом поступового розвитку в межах особових назв чоловічого та жіночого роду витворюється система трьох родових класів, що визначають і формують основні типи відмінювання іменників [1].

Починаючи з періоду спільнослов'янської мови відбувається складний процес руйнування типів відмінювання, що грунтувалися на детермінативах, і витворення нових типів відмінювання, провідним принципом формування яких ставала граматична категорія роду: відміна іменників з колишніми основами на *-ā*, *-jā* стає відміною іменників переважно жіночого роду, відміна іменників із колишніми основами на *-ŏ-*, *-jŏ-*, до яких почали приєднуватися іменники чол. р. з колишніх основ на *-ĭ-* та основи на приголосний, перетворюються на відміну іменників чоловічого і середнього роду; іменники колишньої основи на *-ĭ-* (*-ь-*) утворюють окрему відміну іменників жін. р. на приголосний *(ночь, мѣдь)*, а іменники з суфіксами *-ent-* та *-(т)еп-* утворили окрему відміну іменників середнього роду *(телꙗ, имꙗ)*. Виходить, отже, що історія граматичної категорії роду в східнослов'янських мовах — це й історія витворення нових типів відмін іменників, історія й іменного східнослов'янського відмінювання.

Історія індоєвропейського роду, за влучним висловом І. Фодора, «це історія узгодження» [2]. Узгодження ж передбачає наявність означаючих і означуваних слів. У давньоіндоєвропейській мові означаючими словами були займенники. Проте специфічні і обмежені за значенням та функціями займенники не могли давати якісної характеристики іменам. Прикметників же як окремої частини мови спочатку в давньоіндоєвропейській мові не було. Вони входили в загальну групу імен. Імена, вживані у функції означення, відрізнялися тоді від імен, які були назвами предметів, тільки тим, що узгоджувалися граматично з іменами — назвами предметів.

Але прикметники, позначаючи якості, властивості не одного окремого, конкретного, а цілого ряду подібних предметів і явищ, за своїм значенням абстрактніші порівняно з іменниками. Відповідно і їх флексії виражали більш абстраговані значення, ніж флексії іменників. Своєю граматичною формою іменник засвідчував приналежність до певної основи, до певного давнього типу відмінювання. Форми прикметників були пов'язані майже тільки з основами на *-ŏ-*, *-jŏ-*, *-ā-*, *-jā-* *(добръ, отьнь; добро, отьнє; добра, отьнꙗ)*. Саме тому в системі іменних відмінкових форм прикметників не було тієї різноманітності закінчень за основами, за типами відмінювання, яка становила одну з найхарактерніших рис відмінювання і спільнослов'янської, і навіть давньоруської мов.

Відмінювання прикметників, як і родових займенників, порядкових числівників та дієприкметників, закріплювало тричленну родову

[1] Див.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953, с. 167 — 169.

[2] Fodor J. The origine of the Grammatical gender. Linqua, VIII. 1959, p. 1.

класифікацію іменників в однині, множині та двоїні, усуваючи типи відмінювання імен за давніми суфіксами-детермінативами, що раніше виконували основотворчу функцію.

У спільнослов'янській мові в такий спосіб встановлюється вже розрізнення трьох граматичних родів — чоловічого, жіночого і середнього, що їх досі зберігають усі слов'янські мови.

До складу іменників — назв людей і в давньоруській, і в українській мовах належать іменники всіх трьох родів. Іменників чоловічого роду серед них найбільше, трохи менше іменників жіночого роду і зовсім незначна кількість іменників середнього роду (*немовля — немовлятко — немовляточко*). У мові давньоруській такі утворення трапляються рідко, у мові староукраїнській вони вже звичайні: *княжа* (П., гр. 1389, *103*), *дитѧ* (Зиз. Лекс., 1596), *отроча* (Бер. Лекс., 1627), *хлопятко* (Грам., 1643, *12* зв.).

Іменники — назви осіб чоловічої статі можуть мати форми наз. відм. на *-а* (*воѥвода, оуношю*.— Усп. зб., XII—XIII) і тільки в межах іменників — назв осіб відомі іменники так званого спільного роду: *слоуга* (ЄО, 1056—1057; Усп. зб., XII—XIII), *сирота* (Слав. сл., XVII).

Нечисленні співвідносні парні утворення, категорія статі в яких виражена суплетивами, а граматична категорія роду — нульовою флексією (чол. р.) і флексією *-а(-я)* (жін. р.), знає давньоруська, як і українська мова, також і в складі іменників — назв тварин: *быкъ — корова* (Син. сл., XVII, 11).

Успадкована від спільнослов'янської мови система трьох родових класів знайшла у давньоруській і українській мовах найвиразніше відбиття і закріплення в основних типах іменникового відмінювання, провідним принципом формування яких стала саме граматична категорія роду. Тому й ознаками родової приналежності є типи відмінювання іменників, їх відповідні флексії.

§ 10. Історія граматичної категорії числа

До найістотніших ознак, що відрізняють іменники від інших частин мови, належить і граматична категорія числа. Основне значення цієї категорії — вираження кількості позначуваних предметів та явищ. Категорія числа в іменниках є категорією самостійною, синтаксично незалежною.

Протиставлення форм однини і множини в історії української мови є наслідком не тільки розвитку давньоруських форм однини і множини, а й руйнування категорії двоїни, поглинання її категорією множини.

Категорію двоїни мала вже мова давньоіндоєвропейська. Форми однини, множини і двоїни від неї успадкувала мова спільнослов'янська, а від мови спільнослов'янської — і давньоруська.

У мові давньоруській форми двоїни, вживані на позначення парності або двох осіб, предметів, були формами живої мови тогочасних східних слов'ян. Двоїна характеризувалась особливими відмінковими формами, що відрізнялися від відмінкових форм однини і множини.

Проте не всі відмінки мали у двоїні свої особливі флексії. Тотожні флексії були: а) в називному, знахідному і кличному відмінках; б) в родовому і місцевому; в) у давальному та орудному відмінках. Будь-який іменник у двоїні міг мати, отже, лише три різні форми. Для родового і місцевого відмінків двоїни флексією є *-у(-ю)*, для давального і орудного відмінків — *-ма*; у називному, знахідному та кличному відмінках двоїни флексії різноманітніші: *-ѣ, -и, -ы, -а(-ıа)*.

Категорія двоїни почала руйнуватися ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства. Утрата двоїни в іменниках і заміна її множиною в пам'ятках давньоруської мови фіксується починаючи з XIII ст. Так, наприклад, у приписці Житія Нифонта 1219 р. знаходимо: *помози рабомъ своимъ* (замість *рабома своима*) *Ивану и Олексию написавшема книгы*, хоч у самому тексті пам'ятки, як і в дієприкметнику *написавшема*, двоїна вживається послідовно; у Дух. Новг. Климента XIII ст.: *на своі рукы* (замість *на свои руцѣ*) та ін.

У староукраїнських пам'ятках уживання форм двоїни розрізняється за частотністю в межах окремих відмінків: найчастіше фіксуються форми двоїни називного-знахідного відмінків, обмежені родового та орудного і рідкісні давального та місцевого, наприклад: *за двѣ гривнѣ* (Р., гр. 1366, *12*), *вызвали есмы... два братѣньцѧ* (П., гр. до 1301, *12*), *даєть двѣ ведрѣ медү* (Р., гр. 1458, *167*), *безо двү копу* (Р., гр. 1400, *61*), *предо очима* (Р., гр. 1421, *94*). Не однаковим є діапазон уживання форм двоїни і в межах окремих відмін; лише поодинокими прикладами засвідчуються форми називного та знахідного відмінків двоїни від іменників основ на *-й-* та *-ĭ-*: *и(ж) є(м) взѧ(л) ... волы два* (Ак. Одр., 1576), *двѣ чѧ(с)ти взѧла* (Ак. Одр., 1579). Найчастіше форми двоїни іменників виступають не самостійно, а в синтаксичному поєднанні з числівниками *два — дві, оба — обі, три, чотири* і найповніше представлені від таких іменників із значенням парності: *и дали єсмо єму ... двѣ полѧнѣ* (Р. гр. 1424, *99*), *с двѣма с͠нма* (Р., гр. 1378, *26*), *дявола под нозѣ подопьтавши* (АПГУ, XVII, II, *215*), *о(т) главы до ногу* (К. З., *4*), *з очю зогнал* (АЖ, 1583), *бѣлмо на очию* (Слав. сл., XVII, *29*), *подперши плечима дверъ* (АПГУ, XVII, I, *78*). Це незаперечні свідчення занепаду категорії двоїни в історії української мови. Цей процес, очевидно, завершується вже до XVI ст., хоч у живих говорах української мови він відбувався повільніше, ніж у мові книжній.

Сучасна українська мова зберігає деякі залишки від колишніх форм двоїни у вигляді флексії орудн. відм. множ. *-има: очима, плечима, ушима* (звичайніше *вухами*), *дверима, грошима* (звичайніше *грішми*). В окремих північних і південно-західних говорах трапляються форми орудн. відм. множ. на *-има, -ома, -ема, -ма* і від інших іменників: *курима, костима, зубома, товаришома, крилема, граблема, дверма, грішма, грушма*. Українським говорам відомі форми двоїни також у наз. і знах. відм. іменників жін. р. з флексією *-і- (←-ѣ)*, рідше *-и (← -і): дві нозі, три вербі, дві хвили, дві жмени*.

Літературна мова зберігає часом відмінності в системі наголошування колишніх форм двоїни і множини: *дві бáби* (множ. *бабú*), *дві хáти* (множ. *хатú*), *три жíнки* (множ. *жінкú*), *дві вербú* (множ. *вéрби*),

дві стіни́ (множ. *сті́ни*), *три сестри́* (множ. *се́стри*), *два бра́ти* (множ. *брати́*), *два відра́* (множ. *ві́дра*).

Занепад категорії двоїни — один із найістотніших процесів розвитку категорії числа в історії української мови, процесів, що зумовили зникнення однієї з числових парадигм відмінювання іменників та спричинилися до виформування чіткого протиставлення форм однини і множини.

§ 11. Історія граматичної категорії відмінка

Спільнослов'янська мова у відмінюванні іменників зберегла основні риси індоєвропейського іменного відмінювання. Та разом з тим система індоєвропейського відмінювання зазнала в ній деяких істотних змін. Ще більшої еволюції зазнала мова давньоруська, що успадкувала від праслов'янської мови три роди, три числа і сім відмінків (називний, кличний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий). Значних змін у системі відмінків зазнала і кожна із сучасних східнослов'янських мов — українська, російська, білоруська.

Серед властивих давньоруській мові відмінків потрібно виділити передусім прямі відмінки — називний і кличний.

Називний відмінок — незалежна відмінкова форма, що виконує номінативну функцію.

Специфічну форму кличного відмінка в однині мають лише іменники чоловічого та жіночого роду: *видиши ли* ***сестро*** *Марию* (Син. пат., XI—XIII), ***брате*** (Ізб., 1076). У множині форма кличного відмінка іменників збігається з формою їх називного множини.

Форми називного та кличного відмінків виступають як об'єднані єдиною парадигмою синонімічні відмінкові форми. Іменник у називному відмінку є назвою суб'єкта — діючої особи, істоти, предмета, назвою того, про кого або про що розповідається в реченні. Іменник у кличному відмінку є також назвою суб'єкта — діючої особи, істоти, предмета, але назвою того, хто спонукається до дії, до якоїсь відповіді або до якоїсь реакції на звернення: ***С҃ноу*** *мои и* ***чадо*** *приклони оухо свою послоушаи оцꙗ своюго* (Ізб., 1076). *О* ***вѣтрѣ, вѣтрило!*** *Чему,* ***господине,*** *насильно вѣеши?* (Сл., XII). ***Кънꙗже,*** *конь єго же любиши и ѣздиши на немь отъ того ти умрети* (ЛЛ, 1377).

Для давньоруської мови форми кличного відмінка типу *сестро, Марию, сыноу, вѣтьре, господине, княже, брате, оучителю* характеризуються відповідними флексіями, що від неї були успадковані староукраїнською мовою.

На відміну від називного та кличного відмінків, що є незалежними, прямими, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки становлять групу непрямих відмінків, або всі вони синтаксично залежні від інших слів у словосполученнях та реченнях.

§ 12. Історія граматичної категорії істот — неістот

У ранній період розвитку спільнослов'янської мови називний і знахідний відмінки однини іменників з основами на *-ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -ĭ-* розрізнювалися за допомогою спеціальних флексій: *-s-* — для наз. відм. (**-plod-ŏ-s, *kon- jŏ-s, *sūn-ŭ-s, *gost-ĭ-s)* і *-n* (←*-m)* — для знахідного (**plod-ŏ-n, *kon-jŏ-n, *sūn-ŭ-n, *gost-ĭ-n*). Пізніше внаслідок діяння закону відкритого складу форми наз. і знах. відмінків однини іменників з цими основами в спільнослов'янській мові збіглися (**plod-ъ, *syn-ъ, *kon-ь, *gost-ь*). За наявності вільного порядку слів, властивого спільнослов'янській мові, розмежування після перехідних дієслів форм підмета і прямого додатка утруднювалося, бо ж у реченнях типу **uzьre otьсь synъ* не зовсім було ясно, яку функцію в них виконує той чи інший іменник — підмета чи прямого додатка. Виникла настійна потреба в розрізнюванні форм наз. (підмет) і знах. (додаток) відмінків, принаймні в назвах осіб, де особливо важливо було відмежувати діючу особу від об'єкта дії.

Розмежування між формами відмінків об'єкта і суб'єкта дії в назвах осіб здійснюється в формі родового — знахідного відмінків. Форма род. відм. в іменах віддавна вживалася у слов'янських мовах і для позначення прямого об'єкта, тимчасово чи частково охопленого дією, і для позначення об'єкта при запереченні та в конструкціях із супіном. Уже спільнослов'янська мова однокореневе слово *kъto — čьto* (тут *č* із *k* перед голосним переднього ряду) використовувала для розрізнювання назв осіб (**kъto*) і речей (*čьto*), причому форма знах. відм. **kogo* від займенника **kъto* збіглася саме з формою род. відм., а форма **čьto* була спільною для називного та знахідного відмінків. Форми род. відм. одн. особових та зворотного займенників **mene, *tebe, *sebe* теж починають заступати первинні форми знах. відм. одн. **mę, *tę, *sę*.

Тому граматичним способом вираження об'єкта — особи стала саме форма род. відм., використана в функції знахідного спочатку в однині, а потім і в множині.

Уже в давньоруській мові об'єкт на позначення особи виражається переважно формою род. відм. одн., вживаного у функції знахідного: ***чьти отца своѥго*** (ЄО, 1056—1057), *прислалъ **в** Ригу своѥго **лоучьшего попа єрьмеꙗ** и съ нимъ оумьна **моужа пантелєꙗ*** (Смол. гр., 1228), ***моужа твоѥго** оубихомъ* (ЛЛ, 1377); проте поряд уживаються й старовинні форми знах. відм. однини: *приведи ми **с҃нъ** свои* (ЄО, 1056—1057), ***свои челядинъ** поꙗти* (ПР, 1282), *да поиди за **кнѧзь нашь** за **Малъ*** (ЛЛ, 1377).

Нова форма родового — знахідного відмінка заступає у давньоруських пам'ятках стару форму знах. одн. найчастіше тоді, коли логічно виділяється, підкреслюється вагомість додатка у фразі, коли підмет (суб'єкт дії) і додаток (об'єкт дії) віддалені один від одного лише присудком, а то й виражені одним і тим самим іменником: *ꙗко **блоудницю***

и ***разбойника*** *и* ***мытаря*** *помиловалъ ѥси тако и насъ грѣшныхъ помилоуи* (ЛЛ, 1377); *ажь оубьеть моужь* ***моужа*** *то мьстити брату* ***брата*** (ПР, 1282).

Нові форми родового — знахідного одн. від іменників — назв осіб не у всіх давніх основах поширювалися одночасно. Вони були характерні передусім для іменників основи на *-ŏ-, -jŏ,* що охоплювала переважну більшість іменників чол. роду. Іменники ж основи на *-ŭ- (сынъ)* та основи на *-ĭ- (тать, гость)* нову флексію починають приймати трохи пізніше, і до того ж не свою флексію род. відм. одн. *(сыноу, тати, гости)*, а флексію *-а (-я) (сына, татю, гостю)*, що належала давнім основам на *-ŏ-, -jŏ-* і поширювалася серед усіх іменників чол. р. вже після розпаду давнього поділу імен за детермінативами. Пор., наприклад: *и* ***сынъ Ярославль*** *убиша* (Л. Новг., XIII—XIV) — *послати ... сноу же нашего на страны ваша* (Усп. зб., XII—XIII) — *учяшеть* ***сына*** (Л. Новг., XIII—XIV); *на* ***зять*** *свои* (Л. Новг., XIII—XIV) — *егда чистаго* ***зяти*** *възлюбиша* (Усп. зб., XII—XIII) — *и взяша и Стополкъ акы* ***тьстю*** *своѥго и* ***врага*** (ЛЛ, 1377).

Нормою є форма родового-знахідного відм. одн. від іменників — назв осіб і в пам'ятках староукраїнського письменства: *ждати того* ***чоловѣка*** (Р., гр., 1435, *134*), *чере(з)* ***сына*** *своѥго* (АЖ, 1582, *39*), *товаришъ за* ***товариша*** (Бер. Лекс., 1627, *33*), *на* ***Остапа*** (АПГУ, XVII, I, *57*).

У сучасній українській мові іменники — назви осіб у знах. відм. одн. мають безвинятково тільки форму, тотожну з формою род. відм. однини. Давній знах. від назв зберігається лише в прислівниковому *заміж* (із д.-рус. *за мужь*).

Пізніше, ніж у назвах осіб, засвідчують нову форму знах. відм. одн. іменники — назви тварин, птахів. У давньоруських пам'ятках такі іменники звичайно зберігають давню форму знах. однини: *и оузьриши* ***орьлъ*** (Усп. зб., XII—XIII), *въвръжеся на бръзъ* ***комонь*** (Сл., XII), *аже кто оукрадеть ...* ***соколь*** *или* ***ястрябъ...*** (ПР, 1282); нова форма родового — знахідного однини виступає лише зрідка: *повелѣ поустити на нь* ***льва*** *страшьна зѣло* (Усп. зб., XII—XIII); *и повелѣ раздразнити* ***быка*** (ЛЛ, 1377).

В українських грамотах XIV—XV ст. від іменників — назв тварин теж зрідка фіксується давня форма знах. відм. одн.: *дали ѥмоу село ... а* ***жеребець*** (Р., гр. 1393, *52*); *и за* ***кунь*** (Гр. 1400, *61*); іноді фіксуються такі форми і в українських говорах: *витягаю* ***короп,*** *продав той* ***кабан.*** Проте в українських пам'ятках XVI—XVII ст., як і в сучасній українській мові, родовий-знахідний одн. від іменників — назв тварин, птахів стає вже нормою: *того* ***коня*** *въ день взялъ* (П., гр. 1388, *88*), *за* ***вепря*** (Рус., гр. 1499, *63*), *звѣрь изъилъ того* ***быка*** (Бор. акт., 1638); *забилъ* ***подсвинка*** (АПГУ, XVII, I, *35*); *Хитрить, як ловить кіт* ***шпака*** («Енеїда», *40*).

У граматичній системі української мови категорії істот протиставляється категорія неістот, іменники — назви речей, явищ, процесів, понять зберігають успадковану з давньоруської мови форму знах. відм.

одн., тотожну з формою наз. відм. однини: *по **потокъ*** (П., гр. до 1301 р., *9*), *на **стогъ*** (Гр. 1374, *26*), *черезъ **рокъ*** (Гр. 1388, *88*), *купилъ **казанъ*** (Бор. акт., 1609), *дал-ем **кожухъ*** (АПГУ, XVII, II, *79*).

Своєрідно відбувся процес граматичного оформлення категорії осіб, істот і предметів у множині. Розпочинався цей процес у множині, як і в однині, з граматичного оформлення категорії осіб. Але протягом багатьох століть процес формування категорії осіб виражався лише в заміні давніх форм знах. відм. множ. особових займенників **ny, *vy* формами родового — знахідного множини **nas, *vas*. Деякі давньоруські пам'ятки дуже добре засвідчують цю заміну: ***насъ** погубити* (Л. Воскр., I, *283*), *възлюбихъ **васъ*** (Є. Арх., 1092).

В іменниках такої потреби в заміні давнього знах. відм. множ. формами род. відм. множ. спочатку не було, бо ще й у давньоруській мові іменники з основами на *-ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -ĭ-* у називному і знахідному відмінках множини мали різні флексії: *-и (варязи, коупьци), -ове (сынове), -ье (гостье)* у називному і *-ы (варягы), -ѣ (коупьцѣ), -ы (сыны), -и (гости)* у знахідному. Тому після перехідних дієслів прямий додаток від іменників чол. р.— назв осіб виражався у давньоруських пам'ятках формами знахідного відмінка: ***попы** вься единако чьти* (Ізб., 1076), ***сваты** попоиша* (Сл., XII), *къ Ростову идохъ сквозѣ Вятичѣ* (ЛЛ, 1377), *не пусти князь по **гости*** (Л. Новг., XIII—XIV).

Такі форми фіксуються і в староукраїнських пам'ятках: *за нашѣ **предъкы** и за **насъ*** (П., гр. 1301, *9*), *на моѣ **неприıателѣ*** (Р. , гр. 1366, *14*).

Процес заміни форми давнього знахідного відмінка від іменників — назв осіб засвідчується лише з того часу, коли форми знахідного та називного відмінків іменників чол. р. з колишніми основами на *-ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -ĭ-* починають втрачати свої флективні відмінності, починають збігатися у своїх формах фонетично, і виникла потреба структурно розмежовувати підмет (наз. відм.) і прямий додаток (знах. відм.). І саме цим зумовлено, певно, використання і в межах множини іменників чол. р.— назв осіб тих самих засобів, які вже використовувалися для вираження категорії особи в однині.

Форми родового — знахідного множини у пам'ятках староукраїнської мови для назв тварин трапляються рідко: ***собак** и **кошок** выели* (Л. Сам., 1702), *тих **пчолят** всѣхъ взялем* (АПГУ, XVII, III, *11*). У говірках української мови вживаються паралельні форми — знах. множ. і род.— знах. множ. з перевагою або конструкцій типу *пасу коні, корови* або *пасу коней, корів*. Вони можливі і в літературній мові, переважно в її художніх стилях.

Іменники — назви неістот (речей, явищ, процесів, понять) у знах. відм. множ. характеризуються формою давнього знахідного, що збігається з формою сучасного наз. відм. множини.

ІСТОРІЯ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 13. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення

Витворення типів відмін іменників української мови—складний, тривалий історичний процес. В історії української іменникової словозміни досить виразно виявляються і збережені найістотніші конститутивні структурні ознаки спільнослов'янської системи іменного відмінювання, і процеси формування та розвитку найсуттєвіших рис давньоруської системи іменного відмінювання та надбання найціннiших структурних граматичних елементів, які здійснила українська мова в її історичному розвитку.

У спільнослов'янській мові, що великою мірою зберігала систему відмінювання імен мови давньоіндоєвропейської, відмінкові закінчення здебільшого були спільні для всіх імен, і вони приєднувалися до основ за допомогою детермінативів. Так, наприклад, спільнослов'янське слово **gen-ā* (→*žen -ā*) мало, ймовірно, такі відмінкові форми: в однині — наз. *gen-ā* (чиста основа, без флексії), род. *gen-ā-ns*, дав. *gen-ā-i̯*, знах. *gen-ā-n*, орудн. *gen-ā-jan*, місц. *gen-ā-i̯*, кличн. *gen-ă*; у множині — наз.— клич. *gen-ā-ns*, род. *gen-ā-n*, дав. *gen-ā-mъ*, знах. *gen-ā-ns*, орудн. *gen-ā-mi*, місц. *gen-a-xъ*; у двоїні — наз.— кличн.— знах. *gen-ā-i̯*, род.— місц. *gen-ā-u̯*, дав.— орудн. *gen-ā-ma*. За таким зразком відмінювалися всі імена з основою на *-ā*.

У такий спосіб утворювалися відмінкові форми іменників і з іншими детермінативами, наприклад, з основами на *-ŏ-*, *-ŭ-*, *-ĭ-*: наз. відм. одн.— **drug-ŏ-s*, **-sūn-ŭ-s*, **gost-ĭ-s*; знах. відм. одн. **drug-ŏ-n*, **sūn-ŭ-n*, **gost-ĭ-n*; орудн. відм. одн. — **drug-ŏ-mĭ*, **sūn-ъ-mĭ*, **gost-ь-mi*; наз. відм. множини — **drug-ŏ-i̯-s*, **sūn-ou-ě-s*, **gost-ei̯-ě-s*, дав. відм. множ.— **drug-ŏ-mŭ*, **sūn-ŭ-mŭ*, **gost-ь-mŭ*.

Кількість груп відмінювання в спільнослов'янській мові обмежена, їх всього шість; це іменники з основами на: *-ā- (-jā)*, *-ŏ- (-jŏ-)*, *-ĭ- (-ь)-*, *-ū- (-ы-)*, тобто з основами на голосний, та іменники з основами на *-n- (-n-, -en-, -men-)*, на *-s-*, на *-t- (-ent-, -et-)*, на *-r-*, тобто з основами на приголосний; більшість іменників належала до іменників з основами на *-ā- (-ja-)* та на *-ŏ- (-jo-)*; чимало іменників входило до складу іменників з основою на *-ĭ- (-ь-)*, але іменники з основами на *-ŭ- (-ъ-)*, *-ū- (-ы-)*, *-n-*, *-r-* нечисленні, а то й поодинокі. Типи відмін у спільнослов'янській мові визначалися детермінативами, які наявні у всіх відмінкових формах іменників в однині, множині та двоїні; як показують наведені приклади відмінкових форм іменників з основами на *-ā (žen-ā-)*, *-ŏ- (drug-ŏ-s)*, *-ŭ- (sūn-ŭ-s)*, *-ĭ- (gost-ĭ-s)*, детермінативи *-ā-*, *-ŏ-*, *-ŭ-*, *-ĭ-* є своєрідним кістяком усієї відмінкової парадигми іменника. Поділ іменників за детермінативами існував не-

залежно від поділу іменників за родами: група відмінювання з основами на -o- (-jo-) має в своєму складі іменники чол. і середн. роду (*-sǫ-sěd-o-s, *-noz-j-o-s, *-dě-l-o-n, *-pol-j-o-n), група з основами на -ĭ- (-ь-) — іменники жін. і чол. роду (*-nokt-ĭ-s, *tat-ĭ-s), група з основами на приголосний — іменники чол., середн. і жін. роду (*dьnь, *sē-men, *slov-o, *tel-ę, *dъč-i).

Детермінативи характеризують, отже, типи відмінюваних іменних основ, на них грунтується багатовідмінкова система іменного відмінювання спільнослов'янської мови.

Внаслідок семантичних, структурних і фонетичних факторів уже в період перед розпадом спільнослов'янської мови і формуванням мов окремих слов'янських племен, а потім і народностей визначається новий етап в історії слов'янської іменної словозміни. Найголовнішою особливістю цього етапу є розпад системи відмінювання, що грунтувалася на детермінативах, і витворення системи відмінювання, що грунтувалася вже на якісно нових засобах вираження граматичних категорій, синтаксичних відношень між словами у словосполученнях та реченнях. У цей період, наприклад, спільнослов'янське слово *žen-ā* мало, ймовірно, вже такі відмінкові форми: в однині — наз. *žen-a*, род. *žen-y*, дав. *žen-ě*, знах. *žen-ǫ*, орудн. *žen-ojǫ*, місц. *žen-ě*, кличн. *žen-o*; у множині — наз.— кличн. *žen-y*, род. *žen-ъ*, дав. *žen-amъ*, знах. *žen-y*, орудн. *žen-ami*, місц. *žen-axъ*; у двоїні — наз.— кличн.— знах.— *žen-ě*, род.— місц.— *žen-u*, дав.— орудн.— *žen-ama*. За таким зразком відмінювалися всі імена з колишньою основою на -ā. Такого ж характеру зміни зазнали відмінкові форми іменників із колишніми основами на -o-, -u-, -ĭ-: наз. відм. одн.— *drug-ъ*, *syn-ъ*, *gost-ь*, знах. відм. одн.— *drug-ъ*, (*drug-a*), *syn-ъ* (*syn-a*), *gost-ь* (*gost-i*, *gost'a*); орудн. відм. одн.— *drug-o-mь*, *syn-ъmь*, *gost-ьmь*; наз. відм. множ.— *druz-i*, *syn-ove*, *gost-ьje*; дав. відм. множ.— *drug-o-mъ*, *syn-ъ-mъ*, *gos-t-ь-mъ*.

Зіставлення наведених відмінкових форм іменників спільнослов'янської мови початкового і прикінцевого періодів її функціонування дозволяє констатувати, що за період існування спільнослов'янської мови докорінно змінилася будова основ та будова флексій іменників, що детермінативи в пізній період спільнослов'янської мови вже не становили собою тієї підвалини, на яку спиралася система слов'янської іменної словозміни. Відмінкове закінчення іменників спільнослов'янської мови може становити собою збереження відповідного закінчення давньоіндоєвропейської мови, але такі випадки поодинокі (пор. спільносл. наз.— кличн.— знах. *sel-ā*, *hol-j-ā*). Детермінатив давньоіндоєвропейської мови може зберігатися в уламках і в мові давньоруській (давній детермінатив -ū- в давньоруській мові зберігається тільки у формі наз. відм. одн. (*svekr-ū-s* → *свекр-ы*), а в усіх інших відмінках виступає закономірний його різновид -ъ-: *свекры* — *свекръвь*, *любы* — *любъвь*; пор., наприклад, і дав. відм. множ. у мові спільнослов'янській: *žen-a-mъ*, *drug-o-mъ*, *syn-ъ-mъ*, *gost-ь-mъ*, але й такі випадки поодинокі. Провідними закономірностями є вже процеси руйнування старої і витворення нової системи іменного відміню-

вання, процеси перерозподілу структурних елементів слова, зміщення меж у морфемному складі слів, скорочення основ і зміни їх морфонологічної будови, поглинання новими флексіями давніх детермінативів і давніх флексій, посилення вагомості флексій у системі відмінювання, утвердження їх незалежності від детермінативів, процеси, пов'язані з функціонуванням закону відкритого складу, як-от відпадання кінцевих приголосних, перетворення дифтонгів на монофтонги, спрощення груп приголосних. Так, у наз. відм. одн. іменників з колишніми основами на *-ŏ-, -ŭ-, -ĭ-, -ū-* давні флексії *-s-, -n* зникають, відпадають, а колишні детермінативи *-ā-, -ŏ-, -ĭ-, -ū-* перетворюються на нові флексії: **gen-ā → *žen-a, *drug-ŏ-s → drug-ъ, *sūn-ŭ-s → syn-ъ, *gost-ĭ-s → gost-ь, *dě-l-ŏ-n → dě-l-o, *svekr-ū-s → svekr-y*. Нові флексії виникають і внаслідок поєднання колишніх детермінативів і колишніх флексій, зазнаючи при цьому різноманітних фонетичних перетворень дав. відм. одн. **gen-ā-i → žen-ě,* знах. відм. одн. **gen-ā-n → žen-ǫ,* орудн. відм. множ. **gen-ā-mi → žen-ami;* род.— місц. двоїни **gen-ā-u → žen-u* та ін.; функції флексій могли брати на себе і кінцеві частини детермінативів: **sēmen → sě-mę*. Всі основи іменників стають уже основами на приголосний *(žen-, drug-, syn-, gost-, svekr-, de-l-, sěm-),* а кінцеві голосні або сполучення з приголосним переростають у закінчення *(-a, -ъ, -ѣ, -ь, -ы, -o, -e)*.

Давньоруська мова, успадковуючи з мови спільнослов'янської цю нову систему іменного відмінювання, засвідчує й подальші її зміни, в тому числі й деякі своєрідні зміни східнослов'янські, як-от тенденцію до об'єднання типів відмінювання та їх варіантів, наприклад, іменників типу *дроуг-ъ* і *сын-ъ* у тип відмінювання іменників чол. р. на твердий приголосний, типу *конь* і *гост-ь* у тип відмінювання іменників чол. р. на м'який приголосний, занепад категорії двоїни, поява чистих основ після занепаду флексій, виражених зредукованими голосними, тощо.

Хронологічно всі ці явища припадають на XII—XIII ст., тобто на період, коли давньоруська мова вже занепадала і розпочався процес формування російської, української і білоруської народностей та їх мов. На грунті системи іменникового відмінювання давньоруської мови поступово витворюються типи відмін іменників сучасних східнослов'янських мов.

В історії української мови чи не найраніше утворився тип відміни іменників жін. р., а також частково чол. і спільного р., які закінчуються в наз. відм. одн. на *-а (-я)*, а в род. відм. одн. на *-и, -і (-ї)*. Цей тип відмінювання за мовознавчою традицією називається першою відміною. Кістяк першої відміни становлять іменники з колишніми основами на *-ā* (д.-рус. *жена, вода, слоуга*) та *-jā* (д.-рус. *землю, строую, оуноша*). Детермінатив *-ā (-jā)* вже в мові спільнослов'янській став характерною ознакою жіночого роду і відповідних прикметникових форм *(dobr-a žen-a, vьdova)*. В історії не тільки давньоруської, а й української мови іменники з колишніми детермінативами *-ā, -jā* зазнали найменше істотних парадигматичних змін, виявивши риси виняткової стійкості, стабільності. Більше того, парадигматична модель на *-а-*

(-я) виявилася найвпливовішою. До її складу, крім іменників з колишніми детермінативами *-ā, -jā,* увійшли майже всі іменники з давніми основами на *-ū (свекры, ятры, тыкы, мъркы, цьркы, хороугы, боукы, крокы),* деякі іменники з давньою основою на *-ĭ- (долоня, миша, пісня)* та на приголосний *(дъчка);* іменники всіх інших давніх відмінюваних груп замінили свої стародавні флексії у дав., орудн. і місц. відмінках множ. на флексії *-амъ (-ямъ), -ами (-ями), -ахъ (-яхъ),* засвоєні з колишніх основ на *-ā, -jā.*

Друга відміна іменників, до якої у сучасній українській мові належать іменники чол. р. з нульовою флексією та закінченням *-о (батько)* і середн. р. з флексією *-о (вікно), -е (явище), -я (листя),* утворювалася вже на українському грунті з п'яти давніх типів відмінювання: з основ на *-ŏ-, -jŏ- (дроугъ, село, конь, поле), -ŭ- (вьрхъ, медъ, садъ, сынъ), -ĭ- (лось, звѣрь, локъть),* на приголосний *-n- і -s- (кремень, слово).* Провідну роль в оформленні системи відмінкових закінчень іменників другої відміни в однині відіграла найбільша в кількісному відношенні група іменників з давніми основами на *-ŏ-, -jŏ-,* хоча досить впливовими в історії української словозміни виявилися й іменники з колишньою основою на *-ŭ-*, а в деяких відмінкових формах поширеними є і флексії іменників з давньою основою на *-ĭ-*.

Сучасну третю відміну української мови утворюють іменники жіночого роду на м'який (значно рідше на твердий) приголосний *(мідь, мазь, сіль, тінь, вісь, любов, подорож, ніч, суміш)* та своєрідне за будовою слово *мати.* У давньоіндоєвропейській мові до основ на *-ĭ,* які становлять базу сучасної третьої відміни, належали іменники жіночого, чоловічого і середнього роду. У спільнослов'янській мові до основ на *-ĭ-* належали здебільшого іменники жіночого *(*-mēd-ĭ-s → mĕd-ь, *sol-ĭ-s → sol-ь, *noct-ĭ-s → noč-ь)* і незначна кількість іменників чоловічого роду *(*gost-ĭ-s → gost-ь, *tat-ĭ-s → tat-ь).* Третя відміна почала формування ще в давньоруській мові у той час, коли нечисленна група іменників чол. р. з давньою основою на *-ĭ- (голоубь, огнь, зѧть)* перейшла до другої відміни, а до третьої відміни у формі знахідного відмінка однини приєдналися деякі іменники з давньою основою на *-ū- (кръвь, любъвь)* та іменник *мати* із суфіксом *-ter* із давньої основи на приголосний (пор. застарілу форму *матір*). Частина іменників жін. р. з давньою основою на *-ĭ-* внаслідок фонетичних змін та певних словотвірних процесів перейшла до другої або до першої відміни (пор. *дробь → дріб, насыпь → насип, корь → кір, червь → черва, мъркъвь → морква, свекры → свекръвь → свекруха),* але чимало виникло у давньоруській і особливо в українській мові й нових іменників, зокрема із спільнослов'янськими суфіксами *-ость → -ість (громадськість, промисловість)* та *-інь (височінь, глибочінь),* що ввійшли до складу третьої відміни.

До четвертої відміни в сучасній українській мові належать іменники середнього роду на *-я (-а),* що при відмінюванні приймають суфікс *-ат (-ят), -ен: гусеня (гусеняти), лоша (лошати), плем'я (племені).* Історично вона об'єднує іменники середн. р. з давніми основами на *-en -t → -ęt-* та на *(-m-) en → (-m)-ę-* (пор. ст.-сл. *телѧт-,* д.-рус.

телят-, ст.-сл. *врѣмѧ*, д.-рус. *веремю*), що разом з іменниками чол. р. давніх основ на *-n, -men (дьнь, камы)*, жін. р. на *-r (мати, дъчи)* і середн. р. на *-s* (*небо, чоудо*) утворювали основи на приголосний.

§ 14. Історія відмінкових закінчень іменників першої відміни

Іменники першої відміни давньоруської мови досить чітко поділяються на дві групи: іменники з твердим приголосним основи (колишні основи на *-ā*) та іменники з м'яким приголосним основи (колишні основи на *-jā*).

За деякими формами та історичною долею до першої відміни можна приєднати й іменники з давньою основою на *-ū-* типу *свекры*.

Іменники твердої групи та іменники з колишньою основою на *-ū-* відмінювалися в давньоруській мові за одним із таких зразків:

Однина

Н.	*жєна*	*роука*	*слоуга*	*свекры*
Р.	*жєны*	*роукы*	*слоугы*	*свєкръвє*
Д.	*жєнѣ*	*роуцѣ*	*слоузѣ*	*свєкръви*
З.	*жєноу*	*роукоу*	*слоугоу*	*свєкръвь*
О.	*жєною*	*роукою*	*слоугою*	*свєкръвью* (*свєкръвию*)
М.	*жєнѣ*	*роуцѣ*	*слоузѣ*	*свєкръвє*
К.	*жєно*	*роуко*	*слоуго*	*свєкры*

Множина

Н.—К.	*жєны*	*роукы*	*слоугы*	*свєкръви*
Р.	*жєнъ*	*роукъ*	*слоугъ*	*свєкръвъ*
Д.	*жєнамъ*	*роукамъ*	*слоугамъ*	*свєкръвамъ*
З.	*жєны*	*роукы*	*слоугы*	*свєкры*
О.	*жєнами*	*роуками*	*слоугами*	*свєкръвами*
М.	*жєнахъ*	*роукахъ*	*слоугахъ*	*свєкръвахъ*

Двоїна

Н.— К.— З.	*жєнѣ*	*роуцѣ*	*слоузѣ*	*свєкръви*
Р.—М.	*жєноу*	*роукоу*	*слоугоу*	*свєкръвоу*
Д.—О.	*жєнама*	*роукама*	*слоугама*	*свєкръвама*

Іменники м'якої групи відмінювалися у давньоруській мові за одним із таких зразків:

Однина

Н.	*зємлю*	*струя*	*богыни*	*оуноша*
Р.	*зємлѣ*	*строуѣ*	*богынѣ*	*оуношѣ*
Д.	*зємли*	*строуи*	*богыни*	*оуноши*
З.	*зємлю*	*строую*	*богыню*	*оуношю*
О.	*зємлєю*	*строуєю*	*богынєю*	*оуношєю*

М.	*земли*	*строуи*	*богыни*	*оуноши*
К.	*земле*	*строуѥ*	*богынє*	*оуноше*

Множина

Н.—К.	*землѣ*	*строуѣ*	*богынѣ*	*оуношѣ*
Р.	*земль*	*строуи*	*богынь*	*оуношь*
Д.	*землюмъ*	*строуюмъ*	*богынюмъ*	*оуношамъ*
З.	*землѣ*	*строуѣ*	*богынѣ*	*оуношѣ*
О.	*землюми*	*строуюми*	*богынюми*	*оуношами*
М.	*землюхъ*	*строуюхъ*	*богынюхъ*	*оуношахъ*

Двоїна

Н.—К.— З.	*земли*	*строуи*	*богыни*	*оуноши*
Р.— М.	*землю*	*строую*	*богыню*	*оуношею*
Д.—О.	*землюма*	*строуюма*	*богынюма*	*оуношама*

Однина

Називний відмінок. Пам'ятки давньоруської мови для іменників твердої групи засвідчують закінчення *-а* (*слава.*— ЄО, 1056—1057; *апа ръипа* — Підпис 1063 р. дочки Ярослава, королеви Франції; *владыка* — Ізб., 1073), для м'якої групи *-а, -і* (графічно *-а, -ꙗ, -ѧ, -ꙙ, -и*): *невѣжа* (Мін., 1095, *176*), *братиꙗ* (Ізб., 1076), *вечерѧ* (Усп. зб., XII—XIII), *офросиньꙙ* (Напис, 1161), *сѫдии* (Усп. зб., XII—XIII), *княгыни* (Л.Новг., XIII—XIV). Закінчення *-а (-я)* без істотних змін зберігає і мова староукраїнська: *грамота* (П., гр. до 1301 р., *10*), *слуга* (П., гр. 1361, *36*), *мова* (Зиз. Лекс., 1596, *28*), *хустына* (МБ, 1637), *землѧ* (Р., гр. 1349, *3*), *торгувлѧ* (Р., гр. 1378, *25*), *шабля* (АЖ, 1582, *5*), *унѣя* (Л. Сам., 1702, *11*).

Праслов'янські форми на *-і (*pustyni, *milostyni, *sǫdii)* уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках замінюються формами на *-ꙗ*: *млънии* (ЄО, 1056—1057) — *млъниꙗ* (Є. Арх., 1092), *игоумении* — *игоумениꙗ* (Усп. зб., XII—XIII). Заміна ця, викликана невиразністю і нечисленністю іменників із закінченням *-і*, за наявності давньоруських утворень типу *братиꙗ, змиꙗ* та іншомовних запозичень типу *Мариꙗ, Софиꙗ,* є пізнішим морфологічним новотвором, характерним для давньоруської і для давньосербської мов[1]. Для староукраїнських пам'яток форми на *-а (-я)* є вже звичайними: *роба* (Р., гр. 1352, *6*), *поустынѧ* (Р., гр. 1377, *24*), *кнꙗгынѧ* (П., гр. 1377, *55*), *судиѧ* (Р., гр. 1409, *74*). Виняток становить лише іменник *пані,* з походження, ймовірно, полонізм, уживаний у літературній українській мові в невідмінюваній формі.

Закінчення *-а (-я)* прийняли й ті іменники, що зайшли в першу відміну з колишніх основ на *-ǐ-*, на приголосний та на *-ū-*: *долонь* (Бер. Лекс., 1627) — *долоня* («Енеїда», *66*), *пѣснь* (Грам., 1643, *7* зв.) — *пісня* (Б.-Нос.), *дъчи* — *дъчька* (Ср., Мат., І, *762—763*), *свекры* (там же, III, *209*) — *свекруха* (Син. сл., XVII, *155*).

---

[1] Див.: Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957, с. 255—256.

Р о д о в и й в і д м і н о к. У давньоруській мові іменники твердої групи мають закінчення *-ы*: *Лоукы* (ЄО, 1056—1057), *бес правьды* (Ізб., 1073); м'якої — *-ѣ*: *вельможѣ* (Ізб., 1076), *из неволѣ* (ПР, 1282), *съ шиѣ* (ЛЛ, 1377). Уже з XI ст. фіксується процес взаємодії форми твердої і м'якої груп: *съ высотѣ* (Мін., 1096, *64*), *ис печерѣ* (ЛЛ, 1377), *из отроковичи* (Мін., 1095, *45*), *оу господыни* (Сл. Гр. Б., XI, *84*).

У староукраїнській мові іменники твердої групи мали флексію *-и* (графічно *-ы* та *-и*), іменники м'якої групи — флексію *-і* (графічно *-ѣ* та *-и*): *до виръховины* (П., гр. 1302, *19*), *роботы* (Р., гр. 1386, *35*), *державы* (Р., гр. 1398, *49*), *до пасѣки* (Р., гр. 1424, *99*), *до господы* (АЖ, 1584, *25*), *с литовскоѣ землѣ* (П., гр. до 1301 р., *12*), *земли* (Р., гр. 1359, *19*), *отъ судьѣ* (Р., гр. 1386, *34*), *до свѣчѣ* (Бер. Лекс., 1627, *112*), *для продажи* (АПГУ, XVII, I, *149*), *продажѣ* (МБ, 1676).

Іменники з колишньою основою на *-ū-* в давньоруських пам'ятках поряд із закінченням *-е* приймали і засвоєне з основ на *-ĭ-* закінчення *-и*. Закінчення *-и*, що збіглося із закінченням род. відм. одн. іменників твердої групи першої відміни, мають ці іменники і в сучасній українській мові та її говорах: *букви, брови, свекрухи, церкви; до церкви* (П., гр., 1322, *21*); бойківські та закарпатські говірки досі зберігають форми з архаїчним закінченням *-е: до це(р)кве* (Ак. Одр., 1596, *60*), *церкве — церкви, кирве — кырвы* (Неговські повчання XVI ст.).

Д а в а л ь н и й в і д м і н о к. Для давньоруської мови нормою є закінчення *-ѣ* в твердій групі та *-і (-и)* в м'якій групі: ***Ѳеофанѣ*** (ЄО, 1056—1057), ***къ соусѣдѣ*** (Син. пат. XI—XII), ***земли*** (Ізб., 1076), ***оуноши*** (Син. пат., XI—XII), ***къ шьи*** (Л. Новг., XIII—XIV). Фіксуються у давньоруських пам'ятках і два морфонологічні новотвори — поява закінчення *-ѣ* на місці *-і (-и)* в м'якій групі (***святѣи госпожѣ Богородицѣ***.— Мін., 1095; ***къ зарѣ***.— Треф., 1260) і форми без перехідного пом'якшення **к** в **ц**: *помози рабоу своємоу дъмъкѣ* (Приписка на полях Мін. 1095 р., *57*).

Флексія *-ѣ (→-і)* є нормою і для староукраїнських пам'яток: *жонѣ* (П., гр., 1347, *26*), *шляхтѣ* (Р., гр. 1438, *140*), *слузѣ нашому* (П., гр. 1361, *36*), *къ рүцѣ* (Р., гр. 1401, *65*), *Грицисѣ* (Бор. акт., 1663), *Богданисѣ* (АПГУ, XVII, I, *45*). В іменниках м'якої групи спостерігається процес заміни флексії *-и* флексією *-ѣ (-і)*, який щодалі стає інтенсивнішим, охоплюючи собою й іменники з давніми основами на приголосний та на *-ū-*, що увійшли до складу першої відміни: *братьи* (Р., гр. 1366, *14*), ***къ земли*** (Р., гр. 1433, *125*), але й ***къ пустынѣ*** (Р., гр. 1377, *24*), *каждому теслѣ* (Р., гр. 1386, *35*), *королицѣ* (П., гр. 1389, *101*), *панѣ Насти* (АПГУ, XVII, II, *27*).

Непоодинокими є форми дав. відм. одн. з флексією *-е*, що вживалася за давньою правописною традицією або ж як графічне відбиття північноукраїнської вимови давнього *-ѣ* у ненаголошеній позиції: *Миките* (Бор. акт., 1660), *невѣстце* (Бор. акт., 1663), *Бурмачисе* (Бор. акт., 1673), *Ганне* (АПГУ, XVII, I, *190*), *к долине* (Там же, *214*).

Поряд з *-и* флексію *-ѣ* прийняли й іменники колишньої основи на *-ĭ-*, на приголосний та на *-ū-*: *дано* ***матери*** (Ак. Одр., 1579, № 29), ***дочцѣ*** (АПГУ, XVII, I, *168*), *к* ***церкви*** (П., гр., до 1301 р.), *ку* ***церквѣ*** (АЮЗР, I, *30*).

У говорах української мови порівняно з літературною мовою закінчення дав. відм. одн. строкатіші. Для південно-східних говорів майже безвинятковими є закінчення *-і: стороні, мові, нозі, руці, мусі, землі;* південно-західні говори у м'якій і мішаній групі здебільшого зберігають давнє, лише фонетично змінене закінчення *-и (воли, груши, земли, мижи),* а для східнополіських говорів північного наріччя характерною є форма дав. відм. одн. із закінченням *-і͡е* або *-е* (← *-ѣ*): *земл͡іе, земл'е.*

Знахідний відмінок характеризується в давньоруській мові закінченням *-у-* для твердої групи і *-у (-ю)* — для м'якої: *на высотоу* (Ізб., 1073), *соухотоу* (Ізб., 1076), *дъчькоу* (Син. пат., XI—XII), *алексоу* (Є. Мст., до 1117 р.), *лъжю* (Ізб., 1076), *лодию* (Усп. зб., XII—XIII). У функції знах. відм. зрідка фіксується в давньоруських пам'ятках при незалежному інфінітиві форма на *-а: достоить ли мужю* ***жена*** *пустити* (Є. Мил., 1215), *взяти от дѣла* ***ногата*** (ПР, 1282). Староукраїнська мова майже без змін зберігає давньоруське закінчення *-у (←-ǫ ← -an): через* ***гороу*** (П., гр. до 1301 р., *9*), *по* ***дорогу*** (Р., гр. 1366, *14*), ***службу*** (Рус., гр. 1432, *89*), ***комору и ста(и)ню*** *спалили* (АЖ, 1582, *2*), ***нагороду*** (Син. сл., XVII, *129*), *по* ***тую куплю*** (П., гр. 1347, *25*), ***зброю*** (Бер. Лекс., 1627), ***крамницу*** (Ак. Ст., 1693). Зрідка засвідчується в ранніх пам'ятках української мови і форма на *-а* при незалежному інфінітиві: *и всѧкому ми дѣлу* ***исправа*** *єму чинити* (П., гр., 1387, *75*): *Давати имъ* ***мѣра*** *меду* (Акт. ЗР, І, *2*).

Орудний відмінок. Форми орудного відмінка творяться в давньоруській мові за допомогою закінчень *-ою* (тверда група) і *-єю, -ѥю* (м'яка група): *вѣрою* (Ізб., 1073), *робою* (Син. пат., XI—XII), *тугою* (Усп. зб., XII—XIII), *волею* (Ізб., 1076), *съ тьщею* (Л. Новг., XIII—XIV), зегзицею (Сл., XII).

Такі самі закінчення засвідчуються і староукраїнськими пам'ятками: *исъ* ***рѣкою*** (П., гр. до 1301 р., *12*), *съ* ***сестрою*** (Р., гр. 1409, *74*), ***Розгайбѣдою*** (АПГУ, XVII, І, *92*), *исъ* ***землею*** (П., гр. до 1301 р., *12*), *съ* ***братьєю*** (Р., гр., 1350, *8*), *съ* ***кнѧгинею*** (Р., гр. 1429, *113*), ***лисицею*** (АЖ, 1584, *82*), *за* ***сторожею*** (Там же, *31*), ***Гаркушою*** (Бор. акт., 1661).

Закінчення *-ою, -єю* засвідчують всі без винятку говори української мови, але говіркові форми орудн. відм. одн. іменників першої відміни порівняно з літературними строкатіші, а де в чому й одноманітніші. Так, майже в усіх говорах української мови виразно виступає тенденція до уніфікації закінчення орудн. відм. одн. твердої, м'якої і мішаної груп іменників першої відміни. Пор., наприклад, говіркові: *діжою, душою, зорьою.* У північно-східній частині східнополіських говорів та в степових говорах поряд із закінченнями *-ою, -ею* вживаються як паралельні закінчення *-ой, -ей: хатою — хатой, землею — землей,* що витворилися внаслідок фонетичної втрати кінцевого ненаголошеного *-у* і перетворення *-ј* в нескладове *-i̯ (-оју → -ој → -оi̯).* У багатьох південно-західних говорах замість закінчень *-ою, -ею,* а то й одночасно з ними вживаються форми орудн. відм. одн. з закінченнями *-оў, -еў (хатоў, стежкоў, душеў),* що утворилися внаслідок випадіння інтервокального *ј* і пов'язаної з цим зміни кінцевого голосного *-у* в нескладотворчий звук *-ў: -оју (рукою) → -оу (рукоу-) → -оў (рукоў).*

Пам'ятки української мови засвідчують закінчення *-ов, -ев* з XVI ст. У говорах галицьких, закарпатських, лемківських, деяких наддністрянських, надсянських та подільських існують ще форми орудн. відм. з закінченням *-ом (з коровом, на водом, за хатом)*. Такі форми виникли, певно, внаслідок засвоєння іменниками першої відміни закінчень іменників колишньої основи на *-ŏ-, -jŏ-*. У пам'ятках староукраїнської мови вони відомі з XV ст.

Місцевий відмінок у давньоруській мові характеризується закінченнями -ѣ- для твердої групи та *-и-* для м'якої: *въ **глоубынѣ*** (Ізб., 1073), *въ **горѣ*** (Син. пат., XII—XIII), ***тоузѣ*** (Усп. зб., XII—XIII), *на сеи же **сторонѣ*** (Л. Новг., XIII—XIV), ***братьи*** (Ізб., 1076), ***жажи*** (Усп. зб., XII—XIII), *сѣдяща на **свиньи*** (ЛЛ, 1377). Зрідка засвідчуються і форми без перехідного пом'якшення **к** в **ц**: *на **дъскѣ*** (Усп. зб., XII—XIII), *в той **сорочкѣ*** (ЛЛ, 1377).

Пам'ятки української мови послідовно засвідчують поширення закінчення *-і* (граф. ѣ, *и*) на всі групи іменників першої відміни: *на **долинѣ*** (Р., гр. 1349, *43*), *оу **правдѣ*** (Р., гр. 1388, *343*), *при **вѣри*** (Там же, *37*) і *при **вѣрѣ*** (Р., гр. 1411, *77*), *на **рици*** (Р., гр. 1407, *72*) — *на **рѣцѣ*** (Р., гр. 1424, *99*), *на **Украинѣ*** (Л. Сам., 1720, *36*), *на **воли*** (Р., гр. 1386, *35*), *на **шиѣ*** (АПГУ, XVII, I, *72*), *в **межѣ*** (Бор. акт., 1663).

Кличний відмінок у давньоруській мові зберігає свої первісні закінчення *-о, -е*: ***Марѳо*** (Усп. зб., XII—XIII), ***владыко*** (Ізб., 1076), ***дружино*** (Сл., XII), *видиши ли **сестро Марие*** (Син. пат., XI—XII), о ***Руская земле!*** (Сл., XII), ***княгине*** (ЛЛ, 1377). Поодинокими прикладами засвідчують давньоруські пам'ятки заміну форми кличного відмінка на форму, що збігається із називним відмінком: ***Пелагиꙗ*** *прѣславнаꙗ ѥси* (Мін. Пут., XI), *переклюкала ми єси **Ольга*** (ЛЛ, 1377).

Віддавна зберігає первісні закінчення *-о, -е* і мова українська: *Krasna dyvonice ... Dyvonko, dušenko* (Пісня про Стеф., 1571); *Скажи ми, **Скарго*** (І. Виш.); ***Доле** ж моя нещасная* (Пісня 1625 р.); *О **ріко** Стирю* (Дума козацька 1651 р.); *Ой ти, **птичко, желтобоко,** не клади гнѣзда высоко* (Г. С., XVIII); *Ох, **доцю,** ти моя **голубко*** (І. Котляревський). Закінчення *-о, -е* поширилися і на ті іменники, що зайшли до складу першої відміни пізніше *(пісне, свекрухо, дочко)*. На українському грунті в пестливих іменниках м'якої групи з'являється закінчення *-ю (Галю, доню)*, засвоєне з кличного відмінка іменників другої відміни.

Множина

Називний, кличний і знахідний відмінки в давньоруській мові мали закінчення *-ы* (для твердої групи) і -ѣ (для м'якої групи): *полаты* (Ізб., 1076), *написахь кънигы* (Мін., 1095), *вельможѣ* (Усп. зб., XII—XIII), *расѣкоша лодьѣ* (ЛЛ, 1377); давнє ѣ могло передаватися графічно і за допомогою *-и: дрѣводѣли* (Усп. зб., XII—XIII), *вежи* (Сл., XII), *начнеть бити рабы и рабыни* (Є. Мил., 1215). Книжного, старослов'янського, походження є вживана в давньоруських текстах флексія ***-а***

(графічно *-а, -ю, -ъ, -ѩ*): *свиню* (Ізб., 1076), *пътицѧ* (Ізб., 1076), *милостынѧ творити* (Ізб., 1076).

У наз. та кличн. відмінках староукраїнська мова має закінчення *-и* (← *-ы*) або *-і* (←*-ѣ*): *справы* (П., гр. 1389, *102*), *жонъки* (Рус., гр. 1480—1484, *42*), *нырки* (Бер. Лекс., 1627), *панчохи* (Бор. акт. 1638), *судіи* (П., гр. 1393, *122*), *границѣ* (Р., гр. 1433, *125*), *вувцѣ* (АПГУ, XVII, I, *89*). У знах. відм. вживається або форма, однакова з формою наз. відм. множ. (*есмо дали нато тыи села* ***грамоты***.— П., гр. 1301, *13*; *на потребы*.— Р., гр. 1386, *35*; *по лозы*.— Р., гр. 1440, *142*; *побрал у всѣх насъ шаблѣ*.— АПГУ, XVII, II, *66*), або форми, тотожні з формами род. відм. множ.

Родовий відмінок характеризується закінченням *-ъ* (тверда група) і *-ь* (м'яка група): *кънигъ* (Ізб., 1073), *ранъ* (Ізб., 1076), *нивъ* (Вкл. Варлаама, 1192), *вельможь* (Ізб., 1076), *овьць* (Ізб., 1076).

Із давньоруських форм внаслідок відпаду кінцевих редукованих голосних *-ъ, -ь* утворилися староукраїнські форми з нульовим закінченням: *на шесть бочокъ* (П., гр. 1342, *25*), *з рукъ* (Р., гр. 1424, *100*), *до книгъ* (АЖ, 1583, *49*), *шкодъ* (МБ, 1614), *земль* (П., гр. 1386, *65*), *тесль* (Р., гр. 1386, *35*), *недѣль* (Л. Сам., 1720, *82*). Значно рідше фіксуються форми на *-ов* (→*-ів*) та *-ий* (→ *-ей*): *злочинцъ — злочинцовъ* (Грам., 1643, *12*), *десѧть свиніи* (Рус., гр. 1408, *70*) — *свиней* (АПГУ, XVII, I, *122*), *яблоней* (Там же, *54*). Форми з нульовим закінченням північних говорів, форма на *-ів-* трапляється в південно-західних і південно-східних, хоча перші й використовують її ширше. Лише в західних закарпатських говірках виявляється закінчення *-ох* (←*ъхъ*): *стінох, хыжох, церквох*.

Давальний, орудний і місцевий відмінки утворювалися в давньоруській мові за допомогою закінчень *-амъ, -юмъ, -ами, -юми, -ахъ, -юхъ*: *кънигамъ* (Ізб., 1073), *сиротамъ* (Ізб., 1076), *вельможамъ* (Ізб., 1076); *сльзами, змиюми, каплюми* (Ізб., 1076); *печерахъ* (Ізб., 1076), *недѣлюхъ* (Син. пат., XI — XII), *в лодьюхъ* (ЛЛ, 1377).

Закінчення *-амъ, -юмъ, -ами, -юми, -ахъ, -юхъ* (з деякими фонетичними змінами — відпад кінцевих *-ъ, -ь*, ствердіння певних груп приголосних) українська мова успадкувала від давньоруської: б) *по дорогамъ* (Р., гр., 1366, *14*,), *сестрамъ* (МБ, 1658), *по всѣмъ землямъ* (П., гр. 1301, *9*), *судьямъ* (П., гр. 1393, *122*); зрідка трапляються форми на *-емъ, -омъ*, утворені за аналогією до іменників чол. р. колишньої основи на *-ŏ-, -jŏ-*: *дядемъ моимъ* (П., гр. 1393, *121*), *молитвомъ вашимъ* (АЮЗР, I, *271*); б) *з роботами* (П., гр. до 1301 р., *9*), *с водами* (Р., гр. 1407, *72*), *съ землѧми* (Р., гр. 1352, *5*), *съ судьѧми* (Р., гр. 1411, *79*), *з ручницами* (АЖ, 1584, *28*), *вувцями* (АПГУ, XVII, I, *73*); зрідка іменники першої відміни в староукраїнських пам'ятках приймають закінчення орудн. відм. множ. давніх основ на *-ŏ-, -jŏ-* та *-ĭ-*: *справы всѣми* (П., гр. до 1301 р., *9*), *со всѣми платы* (Р., гр. 1433, *119*), *съ слугми* (П., гр. 1395, *126*); форми типу *дрібныма сироты, бабми, грушми* занотовуються і в окремих південно-західних говірках; в) *въ рѣкахъ* (П., гр. 1389, *9*), *во всѣх пригодахъ* (Р., гр. 1399, *59*), *по улицахъ* (П., гр. 1389, *102*), *о вувцахъ* (АПГУ, XVII, I, *89*), *о тых шкодох*

(Там же, *102*); в останньому прикладі засвідчується флексія *-ох (←-ъхъ)*, засвоєна з форми місц. відм. множ. колишньої основи на *-ŭ- (сынъхъ)*. Такі форми зрідка трапляються в наддністрянських, закарпатських, бойківських говорах: *на межох, в скриньох, в церквох.*

Двоїна

У називному, кличному та знахідному відмінках двоїни іменники твердої групи мали закінчення -ѣ, м'якої групи — *-і (-и)*: а) називний (кличний): ***роуцѣ*** *твои сътвориста мѧ; не обрѣтъши ѥго* ***обѣ Марии:*** *придоста* ***двѣ уоуноши*** *красна* (Усп. зб., XII—XIII); б) знахідний: тъ *имѧше* ***дъвѣ женѣ*** (Син. пат., XI—XII), *то дамь... в* ***гривьнѣ*** *золота* (Усп. зб., XII—XIII), *и* ***роуцѣ*** *и* ***нозѣ*** *свои вередихъ* (ЛЛ, 1377), *стоюста 2* ***недѣли*** (Л. Новг., XIII—XIV).

Форми родового та місцевого відмінків двоїни утворюються закінченнями *-у* (тверда група) та *-ю* (м'яка група): а) родовий: *не оумыѥши* ***ногоу моѥю*** *во вѣки* (Ізб., 1076), *абиѥ вьсѣмъ весла от* ***роукоу*** *спадоша* (Усп. зб., XII—XIII); б) місцевий: *аште бы гнои дрьжѧлъ* ***въ роукоу*** *своѥю* (Ізб., 1076).

У давальному й орудному відмінках іменники твердої групи мали закінчення *-ама*, м'якої — *-юма:* а) давальний: *и припадаи* ***къ ногама*** *ихъ* (Ізб., 1076), *рече* ***дрѣводѣлѧма*** (Усп. зб., XII—XIII); б) орудний: *и омы(и)* ***своими роукама*** (Ізб., 1076), *межю* ***двѣма колодама*** (Усп. зб., XII—XIII).

Староукраїнські пам'ятки форм двоїни повністю не зберігають, категорія двоїни занепадає, виходить з ужитку.

§ 15. Історія відмінкових закінчень іменників другої відміни

До другої відміни іменників з погляду історичного, як уже зазначалося, належать:

а) іменники чол. р. колишньої основи на *-ŏ-, -jŏ-;* це найбільший за обсягом, за кількістю клас іменників давньоруської мови, в межах якого розрізнялися два різновиди: тверда група (з основою на твердий приголосний) і м'яка група (з основою на м'який приголосний): *городъ, человѣкъ, дроугъ; конь, ножь, краи;*

б) іменники середн. р. колишньої основи на *-ŏ-, -jŏ,* в межах яких розрізнялися так само два різновиди: тверда група (з основою на твердий приголосний) і м'яка група (з основою на м'який приголосний): *село, мыто, добро; полю, сьрдьце, житиѥ;*

в) іменники чол. р. колишньої основи на *-ŭ- (-ъ-)*, які не завжди чітко розмежовуються з іменниками чол. р. давніх основ на *-ŏ-;* до складу цієї групи входили незаперечно іменники *сынъ, волъ, полъ (половина), медъ, домъ,* вірогідно — *ледъ, чинъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ* і, можливо, ще *миръ, станъ, низъ, долъ, олъ* та деякі інші;

г) іменники чол. р. колишньої основи на *-ĭ-* *(-ь)*, які не завжди чітко розмежовуються з іменниками чол. р. давніх основ на *-jŏ-;* до складу цієї групи входили іменники *голѫбь, чьрвь, гость, зѧть, локъть, ногъть, поуть, тать, тьсть, господь, медвѣдь, ушидь, гѫсь, лось, оугль, огнь, звѣрь* та деякі інші;

д) іменники чол. р. колишньої основи на приголосний *-n-* *(-men):* *бредень, гребень, корень, пьрстень, степень, стрьжень, камень (камы), кремень, строумень, узмень, ѩчьмень;*

е) іменники середн. р. колишньої основи на приголосний *-s: небес-, очес-, словес-, тѣлес-, оушес-, чюдес-.*

Іменники формованої другої відміни в давньоруській мові відмінювалися за одним із таких зразків:

Однина

Н.	*городъ*	*дроугъ*	*село*	*сынъ*	*небо*
Р.	*города*	*дроуга*	*села*	*сыноу*	*небесе*
Д.	*городоу*	*дроугоу*	*селоу*	*сынови*	*небеси*
З.	*городъ*	*дроугъ (дроуга)*	*село*	*сынъ (сына)*	*небо*
О.	*городомь (городъмь)*	*дроугомь (дроугъмь)*	*селомь (селъмь)*	*сынъмь*	*небесьмь*
М.	*городѣ*	*дроузѣ*	*селѣ*	*сыноу*	*небесе*
К.	*городе*	*дроуже*		*сыноу*	

Множина

Н.	*городи*	*дроузи*	*села*	*сынове*	*небеса*
Р.	*городъ*	*дроугъ*	*селъ*	*сыновъ*	*небесъ*
Д.	*городомъ*	*дроугомъ*	*селомъ*	*сынъмъ*	*небесьмъ*
З.	*городы*	*дроугы*	*села*	*сыны*	*небеса*
О.	*городы*	*дроугы*	*селы*	*сынъми*	*небесы*
М.	*городѣхъ*	*дроузѣхъ*	*селѣхъ*	*сынъхъ*	*небесьхъ*

Двоїна

Н.— К.— З.	*города*	*дроуга*	*селѣ*	*сыны*	*небьси (-ѣ)*
Р.— М.	*городоу*	*дроугоу*	*селоу*	*сыноу*	*небесоу*
Д.—О.	*городома*	*дроугома*	*селома*	*сынъма*	*небесьма*

Однина

Н.	*конь*	*ножь*	*поле*	*гость*	*камы (камень)*
Р.	*конꙗ*	*ножа*	*полꙗ*	*гости*	*камене (камени)*
Д.	*коню*	*ножоу*	*полю*	*гости*	*камени*
З.	*конь (конꙗ)*	*ножь*	*поле*	*гость (гостꙗ)*	*камень*
О.	*конемь (коньмь)*	*ножемь (ножьмь)*	*полемь (польмь)*	*гостьмь*	*каменьмь*

М.	*кони*	*ножи*	*поли*	*гости*	*камене* (*камени*)
К.	*коню*	*ножоу*		*гости*	*камы*

Множина

Н.	*кони*	*ножи*	*полю*	*гостьє* (*гости*)	*каменє* (*камени*)
Р.	*конь*	*ножь*	*поль*	*гостьи* (*гостии*)	*каменъ* (*камении*)
Д.	*конемъ*	*ножєм*	*полєм*	*гостьмъ*	*каменьмъ*
З.	*конѣ*	*ножь*	*полю*	*гости*	*камени*
О.	*кони*	*ножи*	*поли*	*гостьми*	*каменьми* (*камены*)
М.	*конихъ*	*ножихъ*	*полихъ*	*гостьхъ*	*каменьхъ*
К.	*кони*	*ножи*		*гостьє* (*гости*)	*каменє* (*камени*)

Двоїна

Н.—К.— З.	*коня*	*ножа*	*поли*	*гости*	*камени*
Р.— М.	*коню*	*ножоу*	*полю*	*гостью* (*гостию*)	*каменоу* (*камению*)
Д.—О.	*конєма*	*ножєма*	*полєма*	*гостьма*	*каменьма*

Однина

Називний і знахідний відмінки. Наведені зразки відмінювання іменників чол. і середн. р. показують, що в давньоруській мові в наз. і знах. відм. одн. іменники чол. р. мали закінчення -*ъ* (*Глѣбъ* — Тмут. нап. 1068 р.; *медъ*.— Ізб., 1076), зрідка -*о* (*Синко*.— ЛЛ, 1377), -*ь* (*кънязь*.— ЄО, 1056—1057; *огнь*.— Ізб., 1076; *дьнь*.— Ізб., 1073), іменники середн. р.— -*о* (*дѣло*.— Ізб., 1076; *нєбо*.— Ізб., 1076) та -*е* (*море, селище*.—Усп. зб., XII—XIII). Іноді фіксуються в давньоруських пам'ятках паралельні утворення: *Антонъ* — *Антонии, Анастасъ* — *Анастасии, камы* — *камень* (Усп. зб., XII—XIII).

Іменники чол. р.— назви предметів, явищ, процесів, понять та іменники середн. р. в наз. і знах. відмінках мають тотожні форми (*въ сь* ***вѣкъ***.— Вкл. Варлаама, 1192; ***на здоровье***.— Напис на чарі Волод. Давид., XII); у формах знах. відм. іменників — назв осіб, істот відбивається початковий процес формування категорії особи, істот — неістот.

У староукраїнських пам'ятках іменники чол. р. характеризуються нульовою флексією: *судъ* (Р., гр. 1352, *6*), *ворогъ* (Р., гр. 1393, *48*), *сынъ* (Р., гр. 1421, *93*), *царь* (Р., гр. 1352, *6*), *гость* (Р., гр. 1359, *10*), *день* (Р., гр. 1366, *14*), *камѣнь* (Бер. Лекс., 1627). Деякі особові назви, а зрідка й загальні приймають закінчення -*о*: *ходько* (Р., гр. 1359, *10*), *юрко* (Р., гр. 1370, *18*), *дядко* (Рус., гр. 1458, *40*), *тато* (Зиз. Лекс., 1596). У формах знах. відм. вже чітко розмежовуються назви істот і неістот.

Іменники середн. р. зберігають давньоруські флексії наз. і знах. відмінків: *дѣло* (Р., гр. 1388, *39*), *слово* (Р., гр. 1393, *48*), *поле* (Р. гр. 1377, *24*), *по дубье* (Р., гр. 1349, *3*), *Войлочище під бочище, а сідлище в головище* (Пісня 1625 р.). Іменники середн. р. типу *зілля, листя* фіксуються в староукраїнських пам'ятках у двох формах: на *-е (-ье, -ие)* і *-я,* що стали літературною нормою. Форми на *-я* трапляються зрідка в давньоруських пам'ятках київського походження, частіше в давніх пам'ятках Подніпров'я, Прикарпаття і Львівщини, а в кінці XVI — на початку XVII ст. стають уже загальним явищем.

Родовий відмінок у мові давньоруській мав флексії залежно від характеру давньої основи іменника: іменники з колишніми основами на *-ŏ-, -jŏ-* мали закінчення *-а, -ю: Володимира* (ЄО, 1056—1057), *до Днѣпра* (ЛЛ, 1377), *Георгию* (Гр. бл. 1130 р.), *осподарѧ* (Напис на чарі Волод. Давид., XII), *ведра* (Ізб., 1076,), *веселиꙗ* (Там же); іменники з колишніми основами на *-ŭ-* мали закінчення *-оу: из **домоу** своего, не **съхрани чиноу*** (Син. пат., XI—XII); іменники з колишніми основами на *-ĭ-* закінчувалися на *-и: да не вѣмь **пѫти*** (Син. пат., XI—XII); іменники з колишніми основами на приголосний вживалися з закінченням *-е: до дньшьнѧаго **дьне*** (Син. пат., XI—XII), *тѣлесе* (Усп. зб., XII—XIII).

Проте вже в давньоруських пам'ятках численними є і випадки змішування і взаємозаміни закінчень в окремих групах відмінювання; іменники з однією колишньою основою починають приймати закінчення іменників з іншою колишньою основою, внаслідок чого й поділ іменників за основами зневиразнюється і руйнується. Так, іменники з основою на *-ŏ-* вживаються з закінченням основи на *-ŭ- (отъ льноу.*— Ізб., 1076; *не хощу хлѣбоу.*— Син. пат., XI—XII), а іменники з основою на *-ŭ-* приймають закінчення з основою на *-ŏ-* (*сына.*— Ізб., 1076; *вьрха.*— Усп. зб., XII—XIII); іменники основи на *-ĭ-* приймають закінчення основи на *-jŏ-* (*отъ огнѧ.*— Син. пат., XI—XII; *оу тьстѧ.*— ЛІ, XV), іменники основ на приголосний приймають закінчення основ на *-ĭ-: не видѣхомъ свѣтла **дни*** (Л. Новг., XIII—XIV), ***ꙗви сѧ с небеси*** (Син. пат., XI—XII).

У староукраїнських пам'ятках іменники середн. р. мають тільки флексію *-а (-я): недалеко села* (П., гр. 1322, *21*), *от мѣста до мѣста* (Гр. 1388, *87*), *пшона* (АЖ, 1582, *39*), *до млинища* (П., гр. 1302, *19*), *до морѧ* (Гр. 1392, *109*), *ни одного слова* (Гр. 1395, *126*), *з неба* (Зиз. Лекс., 1596), але й дуже рідко: *не нашли телесе* (ПЄ, 1556—1561).

Із двох флексій *-а (-я)* та *-у (-ю),* властивих у род. відм. іменникам чол. р. другої відміни, перша становить успадковану з давньоруської мови флексію род. відм. одн. іменників з колишньою основою на *-ŏ-, -jŏ-,* друга — успадковану з давньоруської мови флексію род. відм. іменників з колишніми основами на *-ŭ-*. За особливостями оформлення род. відм. одн. іменники чол. р. поділяються на дві групи: іменники — назви живих істот і іменники — назви предметів, явищ, процесів, понять. Іменники — назви живих істот, крім збірних типу *люду, народу, звіру,* в староукраїнських пам'ятках послідовно фіксуються з флексією *-а (-я): сынъ короля Данила* (Р., гр. до 1301 р., *9*), *оу брата*

(Р., гр. 1366, *12*), *бика* (АПГУ, XVII, II, *119*), *голуба* (Грам., 1645, *5*), *кнѧзѧ* (Р., гр. 1341, *2*), *коня* (Бор. акт., 1661), *вола* (АПГУ, XVII, I, *187*), *гостѧ* (Р., гр. 1366, *14*), *тестя* (Бор. акт., 1644). У назвах предметів, явищ, процесів, понять виявляються, хоч і не послідовно витримані, дві загальні тенденції. Іменники, що означають точно окреслені предмети, явища, поняття, приймають здебільшого флексію *-а (-я): до **Перунова дуба*** (П., гр. 1302, *19*), *от **воза*** (Рус., гр. 1407, *35*), *з **овъторка*** (АЖ, 1583, *68*), ***Харкова*** (АПГУ, XVII, I, *74*). Іменники, що означають збірність, речовину, масу, матеріал, назви явищ, процесів, абстрактні поняття тощо, здебільшого мають у староукраїнських пам'ятках флексію *-у (-ю): з **роду** єго* (П., гр. 1347, *25*), ***до того часу*** (Гр. 1388, *86*), ***ладану*** (Р., 1350, *8*), ***меду*** (Гр. 1366, *12*), ***съ розмыслоу*** (Гр. 1454, *162*), *для **сорому*** (ПЄ, 1556—1561), ***ячменю** сорокъ копъ* (АЖ, 1584, *76*), *зо **страху*** (АПГУ, XVII, I, *178*). Зрідка фіксуються і релікти давніх основ на приголосний та на *-ĭ-: до **дне*** (Р., гр. 1352, *6*), *от **дни*** (Гр., 1411, *77*), ***корене** не мають* (ПЄ, 1556—1561) та ін.

Давальний відмінок. Давньоруська мова засвідчує від іменників колишніх основ на *-ŏ-, -jŏ-* флексію *-у (-ю): близокоу* (ЄО, 1056—1057), *къ селоу, моужю* (Ізб., 1076), *оучителю* (Усп. зб., XII—XIII), *подроужию* (ЄО, 1056—1057), *ко оконцю* (ЛЛ, 1377); від іменників колишньої основи на *-ŭ-* флексію *-ови* (*радость **мирови**.*— Усп. зб., XII—XIII), на *-ĭ-* —флексію *-и* (*по поути.*— Ізб., 1076; *къ зѧти.*— Л. Новг., XIII—XIV), на приголосний — флексію *-и* (*къ єдиномоу **камени**.* — Син. пат., XI—XII; *тѣлеси.*— Ізб., 1076). Не поодинокими є й випадки змішування, взаємозаміни закінчень в окремих групах відмінювання: *глѣбоу — глѣбови* (Усп. зб., XII—XIII), *къ домоу* (Ізб., 1073). Виникає м'який варіант закінчення *-єви: моужю — моужеви* (Ізб., 1076), *огневи* (Усп. зб., XII—XIII) й *огню* (Син. пат., XI—XII).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують вживання в дав. відм. одн. іменників чол. р. флексії *-у (-ю)*, флексії *-ови (-єви)* та її різновиду *-овѣ (-євѣ)* і зрідка *-і (←-ѣ)*. Найпоширенішою з них є флексія *-у (-ю): **єпіскопу єфимію*** (П., гр. до 1301 р., *9*), ***господину** моєму **дѣду великому князю Витовту*** (Гр., 1393, *121*), ***сину** своєму **пану Ма(т)фею*** (АЖ, 1584, *123*). Менш поширеними в староукраїнських пам'ятках є флексії *-ови (-еви), -овѣ (-евѣ): Иванови* (Р., гр. 1349, *3*), *Василеви Карачовскому* (П., гр. 1383, *62*), *васковѣ* (Р., гр. 1401, *65*), *Стефановѣ, Казимировѣ, отцевѣ, королевѣ, господаревѣ*[1], *Михайлови — Михайловѣ — Михайлові* (АПГУ, XVII, III, *9, 24, 130*). Чимало є іменників, засвідчуваних у староукраїнських пам'ятках як із флексією *-у (-ю)*, так і з флексією *-ови (-еви), -овѣ (-евѣ): королю* (Р., гр. 1386, *30*) — *королеви* (Гр. 1352, *6*), *къ лѣсоу — къ лѣсови* (Гр. 1413, *83*), *синѵ — сынови* (Грам., 1643, *15, 17*); флексії *-у (-ю)* або *-ови (-єви)* приймають і ті іменники чол. р., що ввійшли до складу другої відміни з інших основ: *зятеви* (Р., гр. 1378, *26*) — *зятю* (АЖ, 1584, *151*), *приказал огневи, роскажу каменеви, правдивому путю* (ПЄ, 1556—1561). Іменники се-

[1] Див.: Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— Зб. комісії для дослідження історії української мови, т. 1. К., 1931, с. 262.

редн. р. послідовно мають тільки флексію *-у (-ю): дворищю* (Р., гр. 1349, *3*), *к чолу* (АЖ, 1584, *118*), *tiłu hryssnotu* (Рус., гр. 1450, *27*). Давньоруську флексію *-у (-ю)* найпослідовніше зберігають східнополіські та середньополіські говори, меншою мірою південно-східні та карпатські; флексія *-ові (-еві)* є типовою для південно-східного наріччя, а також для багатьох подільських та волинських говорів; для переважної більшості південно-західних говорів типовою є флексія *-ови (-еви)*, що поширюється і на іменники середнього роду.

Орудний відмінок характеризується давньоруськими флексіями *-ъмь, -ьмь: братъмь* (Ізб., 1076), *начялъмь* (Ізб., 1076), *плачьмь* (Ізб., 1073), *ножьмь* (Син. пат., XI—XII), *окъньцьмь* (Ізб., 1073), *съ миръмь* (Син. пат., XI—XII), *звѣрьмь изъѣденъ* (Ізб., 1076), *съ зятьмь* (Л. Новг., XIII—XIV), *подъ єдиньмь каменьмь* (Син. пат., XI—XII), *словьсьмь* (Усп. зб., XII—XIII).

У староукраїнських пам'ятках можна виділити три групи іменників за особливостями творення форм орудн. відм. одн.: а) іменники на твердий приголосний основи з флексією *-ом (←-ъмь): ставом* (П., гр. 1390, *104*), *зъ сыномъ* (Гр. 1347, *26*), *подъ лѣтомь* (Р., гр. 1366, *12*); б) іменники на м'який приголосний з флексією *-ем (←-ьмь): межи кнѧземь, межи королемь* (Р., гр. 1366, *14*), *съ зятемь* (Гр. 1378, *26*), *з камене(м)* (АЖ, 1584); в) іменники на шиплячі приголосні та **ц** і **р** з формами то на *-ем*, то на *-ом: гостинцемъ* (П., гр. 1322, *21*), *сычемь* (Гр. 1378, *36*), *нашимъ господаремъ* (Гр., 1393, *120*), *мужемъ* і *мужомъ* (Бор. акт., 1663), *купцем* (АПГУ, XVII, I, *21*) — *купъцом* (Там же, III, *13*). Починаючи з XVI ст. фіксуються вже й форми орудн. відм. одн. іменників середн. р. типу *зілля* з флексією *-ямъ: под замышленямъ* (ПЄ, 1556—1561), *дорогим камѣням* (Пересторога, 1605—1606), *караням* (Бор. акт., 1663), *стараням* (АПГУ, XVII, I, *64*).

Місцевий відмінок у давньоруській мові має флексії -ѣ, *-и, -у, -е: **Кыєвѣ*** (ЄО, 1056—1057), *на **пѣсъцѣ*** (Син. пат., XI—XII), *о **количьствѣ*** (Ізб., 1073), *на **озерѣ*** (Л. Новг., XIII—XIV), *о **корабли*** (Син. пат., XI—XII), *въ **манастыри*** (Грам. бл. 1130 р.), *на **вѣчи** томь* (ЛЛ, 1377), *на **огни съжьже**, въ **ючьмени*** (Син. пат., XI—XII), ***чюдесе*** (Усп. зб., XIII—XIV). Пам'ятки давньоруської мови поодинокими прикладами засвідчують заміну закінчення м'якої групи *(-и)* на закінчення іменників твердої групи (*при **анатолиѣ**.*— Тріодь Мойсея Киянина, XII—XIII; *въ полѣ.*— Сл., XII) і численні випадки взаємозаміни закінчень в окремих колишніх відмінювальних групах: *въ **родоу*** (Ізб., 1076), *на **бороу*** (Усп. зб., XII—XIII), *на **търгоу*** (РП, 1282), *на **врьсѣ**, въ **мирѣ**, на **камени**, о семь **словеси*** (Син. пат., XI—XII), *въ **тѣлѣ*** (ЛЛ, 1377).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують давньоруську з походження флексію -ѣ *(→ -і): въ **Лвовѣ*** (П., гр. до 1301 р., *10*), *на **судѣ*** (Р., гр. 1352, *6*), *w Powiti Luckom* (Рус., гр. 1450, *27*), *в **Римѣ*** (Зиз. Лекс., 1596), *на **ночлѣзѣ*** (АПГУ, XVII, I, *64*), *въ **мѣстѣ*** (Р., гр. 1375, *20*), *на **тирлѣ*** (АПГУ, XVII, I, *178*), *въ томь же **словѣ*** (Зиз. Лекс., 1596), *на старомь **тѣлѣ*** (Бер. Лекс., 1627), але й *въ **телеси*** (там же); флексію *-у (-ю): оу **ставу*** (Р., гр. 1366, *12*), *при **пану*** (Гр. 1370, *18*), *на **лану*** (Гр. 1386, *35*), *о **годиннику*** (К. З., *12*), *при том **зятю*** (АЖ, 1584, *151*),

на тестю (АПГУ, XVII, I, *71*); *на томь полю* (АЖ, 1583, *64*); флексію *-и (→-ѣ → -і): оу нашемъ **монастири*** (П., гр. бл. 1399 р., *139*) — *у Печерскомъ **манастырѣ*** (П., гр. 1398, *135*), *на то(м) **кони*** (АЖ, 1584, *28*) — *на **конѣ*** (Син. сл., XVII, *170*), ***по дни*** (Р., гр. 1415, *87*) — *в **днѣ*** (АПГУ, XVII, I, *45*), *во **огни** — о **огнѣ*** (К. З.), *на **мори*** (Бер. Лекс., 1627) — *на **морѣ*** (К. З., *19*); флексію *-ови (-ові), -еві (-єві): при **архимандритовѣ*** (П., гр. 1398, *134*), *при мне будучими **Сидорови, Безбородченкови, Наумови, Омелянови, Полуляхови*** (Бор. акт., 1637), *при пану **Федоровѣ Шепелевѣ*** (АГПУ, XVII, I, *80*).

Кличний відмінок у давньоруській мові утворювався за допомогою закінчень *-е* від іменників твердої та *-ю* від іменників м'якої групи з колишньою основою на *-ŏ-, -jŏ-*: *брате* (Ізб., 1076), *о Днѣпре* (Сл., XII), *дроуже* (Усп. зб., XII—XIII), *патриарше* (Син. пат., XI—XII), *оучителю* (Ізб., 1076), *княже Игорю* (Сл., XII); від іменників з колишньою основою на *-й-* він творився за допомогою закінчення *-у*, а від іменників з колишньою основою на *-ĭ-* за допомогою закінчення *-і*: ***сыноу** мои* (Ізб., 1076), *и ты мя оправи **господи*** (Л. Новг., XIII—XIV). Пам'ятки давньоруської мови зрідка засвідчують приклади взаємозаміни закінчень в окремих відмінюваних групах (*тебѣ **жениху** мои.*— Новг. стих. XII ст.; *сыне.*— Ізб., 1076), вживання форми називного відмінка замість кличного (*ни тебѣ чръный **воронъ**, поганый **половчине.***— Сл., XII) і кличного замість називного (*охъ тот мя **враже** оулови.*— ЛЛ, 1377).

Іменники середн. р. флективних засобів для вираження звертання не мають, хоча зрідка в них трапляються флективні форми кличного відмінка чол. р.: *о плачю и **биєнию**, со неиздреченънааго члвколюбиꙗ бжиꙗ словесе* (Усп. зб., XII—XIII).

Староукраїнська мова успадкувала флексії кличного відмінка від давньоруської: *смерде* (П., гр. після 1389 р., *103*), *княже Олександро* (Рус., гр. 1489, *47*), *попе* (Хрон. А. Рим., 1571), *господине княже Михайле* (АПГУ, XVII, I, *35*), *небоже* (Бор. акт., 1678), *Дунаю, Дунаю* (Пісня про Стефана, 1550), *Грицю, Денису* (Інтерм., 1619), *сину* (АПГУ, XVII, I, *202*).

Флексії кличного відм. іменників сучасної української літературної мови є «спадщина найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини»[1]; кличні форми іменників чол. роду української мови дуже близькі до кличних форм іменників чол. р. мови давньоруської[2].

Множина

Називний і кличний відмінки іменників чол. р. мають у давньоруській мові флексії *-і (-и)* (колишні основи на *-ŏ-, -jŏ-*), *-ове* (колишня основа на *-ŭ-*), *-ьє (-иє)* (колишні основи на *-ĭ-* та на приголосний): *ангели* (Ізб., 1076), *пастоусі* (Син. пат., XI—XII), *корабли* (Усп. зб.,

[1] Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-ти т., т. 2. Українська мова. К., 1977, с. 281.
[2] Див.: там же, с. 73.

XII—XIII), *медове* (Ізб., 1076), *звѣри* (Син. пат., XI—XII), *дьньѥ* (Ізб., 1076). Іменники середн. р. характеризуються тільки закінченням *-а (-ю): вѣтрила* (Ізб., 1076), *плясаниꙗ и пѣниꙗ и питиꙗ* (Усп. зб., XII—XIII), *словеса* (Ізб., 1076), *очеса* (Усп. зб., XII—XIII). Іменники колишньої основи на *-ŭ-* майже ніколи не приймають закінчення *-и* іменників давньої основи на *-ŏ-* (*сади*.— Усп. зб., XII—XIII), але останні досить часто приймають флексію *-ове* (основ на *-ŭ-*): *бѣсове, видове* (Ізб., 1073), *соудове, цвѣтове, чярове* (Ізб., 1076), *попове, чехове, татарове* (Л. Новг., XIII—XIV), і лише зрідка флексію *-ьѥ* (*стражьѥ*.— Л. Новг., XIII—XIV).

Іменники чол. р. на *-тель, -арь, -анинъ (-янинъ)* мали за основами на приголосний флексію *-е* (*родителе*.— Ізб., 1076; *оучителе*.— Усп. зб., XII—XIII), але зрідка фіксуються й утворення на *-и: гонители* (Мін., 1095), *рыбари, хрьстиꙗни* (Усп. зб., XII—XIII). Давньоруські пам'ятки XI—XII ст. поодинокими прикладами, а з XIII ст. вже досить часто засвідчують заміну форм наз. відм. множ. іменників колишніх основ на *-ŏ-, -jŏ-* формами знах. відм. множини: *аггелы* (Ізб., 1076), *народы* (Є. Юр. бл. 1120 р.), *чины* (Ж. Ниф., 1219), *сторожѣ* (ЛЛ, 1377).

У староукраїнських пам'ятках іменники чол. р. в наз. відм. множ. характеризуються такими флексіями: а) *-і (-и)* з давніх основ на *-ŏ-: дяци* (П., гр. 1301, *14*), *послуси* (Р., гр. 1359, *10*), *турци* (Бер. Лекс., 1627). Фіксується ця флексія здебільшого в найдавніших українських пам'ятках; у XVI і особливо в XVII ст. вживання її звужується. В українській літературній мові зберігає флексію *-і* лише іменник *друзі*, проте лемківські та закарпатські говори мають *вояци, парубци, пастуси* тощо; б) *-ове (-еве)* з давніх основ на *-и-: попове, писареве* (П., гр. 1301, *14*), *панове* (П., гр. 1393, *120*), *свѣдкове* (Рус., гр. 1460, *113*); ця флексія типова майже винятково для давніх пам'яток Галичини, у Бориспільських актах, наприклад, флексія *-ове* трапляється тільки двічі (*панове*.— 1615; *потомъкове*.— 1637); у Полтавських актових книгах XVII ст. лише в слові *панове* і майже винятково у кличному відмінку; в) *-е* або *-и* з основ на *-ĭ-* та на приголосний: *боꙗре* (П., гр. до 1301 р., *10*), *люде* (Там же, *14*), *сусѣде* (Р., гр. 1370, *18*), *кияне* (Оп. Київ. зам., 1552), *дни, мытаре* (ПЄ, 1556—1561), *обывателе* (АПГУ, XVII, I, *123*); за сучасними правописними нормами флексія *-е* в літературній мові не вживається; г) *-ы* або *-и* із знах. відм. множ. основ на *-ŏ-* та на *-ŭ-: выходы и борты* (П., гр. 1301, *14*), *городы* (Р., гр. 1433, *125*), *врадники* (АЖ, 1584, *25*), *чоботы* (Бор. акт., 1638), *сыны* (Бор. акт., 1654), *будинки* (АПГУ, XVII, III, *75*); д) *-и* або *-ѣ* із знах. відм. множ. основ на *-jŏ-: мулярѣ* (Зиз. Лекс., 1596), *жителѣ* (Бор. акт., 1685), *злочинцѣ* (АПГУ, XVII, I, *64*), *злочинъци* (Бор. акт., 1689).

Дуже рідко фіксуються форми наз. відм. множ. на *-а (-я): звитяжца* (Бер. Лекс., 1627), *грунта, города* (АПГУ, XVII, II, *122*).

Іменники середн. р. зберігають давньоруські флексії наз. і знах. відм. множ.: *купил ... поля* (П., гр. 1342, *24*), *придали єсмо... села* (Р., гр. 1376, *22*), *слова* (Грам., 1643, *71 зв.*). Єдиним винятком є імен-

ники *очі, плечі, уші,* що прийняли нову форму двоїни і зберігають її у функції множини: *очи* (Бер. Лекс., 1627), *плечи* (Син. сл., XVII, *141*), *уши* (Грам., 1645, *25*) і *оуха* (Бер. Лекс., 1627).

Родовий відмінок від іменників колишніх основ на *-ŏ-*, *-jŏ-* мав у давньоруській мові флексії *-ъ* (тверда група) і *-ь* (м'яка група): *евангелистъ* (ЄО, 1056—1057), *зоубъ* (Ізб., 1076), *чадъ* (ЄО, 1056—1057), *мѣстъ* (Ізб., 1076), *конь шестеро, от ловищь* (Вкл. Варлаама, 1192); іменники колишньої основи на *-ŭ-* мали флексію *-овъ* (*даровъ*.— Ізб., 1076; *вьрховъ*.— Усп. зб., XII—XIII), давньої основи на *-ĭ-* — флексію *-ии (-ьи)* (*от татии, посредѣ оуглии*.— Ізб., 1076; *звѣрии дѣлѧ*.— Син. пат., XI—XII), давньої основи на приголосний — флексію *-ъ* (*дьнъ, до небесъ*.— Син. пат., XI—XII).

Іменники основи на *-ŭ-* ніколи не замінюють свого закінчення *-овъ* на морфологічно невиразне закінчення *-ъ* основи на *-ŏ-*, але останнє досить часто заступається закінченням *-овъ (-евъ)*: *грѣховъ* (Ізб., 1073), *хлѣбовъ* (РП, 1282), *врачевъ* (Ізб., 1073), *от плачевъ* (Сл. Гр. Б., XI), *манастыревъ* (Усп. зб., XII—XIII). Майже послідовно заховують свою старовинну флексію *-ии (-ьи)* іменники колишньої основи на *-ĭ-* (*татии, гвоздии*); вона іноді фіксується і в іменниках основи на *-jŏ-* (*не послоуша князии*.— Л. Новг., XIII—XIV; *отъ моужии*.— ЛЛ, 1377) та в іменниках основ на приголосний (*пѧть дьнии*.— Син. пат., XI—XII).

Від форм род. відм. множ. іменників чол. р. колишніх основ на *-ŏ-*, *-jŏ-* у староукраїнських пам'ятках (але вже без кінцевих *-ъ* та *-ь*, що зберігалися тільки як графічні знаки) фіксуються старовинні форми лише тоді, коли іменник має суфікс *-ин*, та в деяких іменниках здебільшого церковно-книжного походження й окремих сполученнях іменників із числівниками: *от боꙗръ, ѡпрочъ мирꙗнъ* (П., гр. 1301, *14*), *до татаръ, до оугоръ и до бесарабъ* (Рус., гр. 1408, *70*), *от пророкъ и апостолъ* (Р., гр. 1446, *154*), *пять возъ* (Оп. Київ. зам., 1552; АЮЗР, VII, *118*). Майже безвинятково староукраїнські пам'ятки засвідчують форми іменників і середн. р. з нульовою флексією: *отъ оурочищъ* (П., гр. 1302, *19*), *do mist i sel* (Рус., гр. 1450, *27*), *войскъ, словъ, товариствъ* (АПГУ, XVII, II, *65*, *110*; III, *15*), але зрідка й *много чудовъ* (КА, 1560, *11*). Поява флексій род. відм. множ. *-ів* та *-ей (-ий)* в іменниках середн. р.— надбання останніх століть, воно викликане впливом іменників чол. р., об'єднаних з іменниками середн. р. в один тип відмінювання.

В межах іменників чол. р. найпоширенішими є флексії *-ов (→ -ув → -ів), -ев (→ -юв, → -ів)*, рідше *-ий, -ей*: *с перевозовъ* (П., гр. 1301, *13*), *до Белыхъ береговъ* (П., гр. 1302, *19*), *до домовъ, кгрунтовъ* (П., гр. 1389, *102*, *103*), *снопувъ* (МБ, 1670), *братувъ* (АПГУ, XVII, I, *89*), *при советахъ князевъ* (П., гр. 1322, *22*), *дневъ* (Оп. Київ. зам., 1552), *орлювъ* (Бер. Лекс., 1627), *звичаювъ* (АЮЗР, I, *144*), *грошей* (П., гр. 1347, *25*), *пѣнѧзии* (Р., гр. 1386, *35*), *гусеи сто* (АЖ, 1584, *101*). Нульова флексія, флексії *-ов (-ев)* та *-ий (-ей)* виступають часом як паралельні: *грошии* (Р., гр. 1359, *10*) — *грошювъ* (Р., гр. 1378, *26*) — *грошей* (Р., гр. 1434, *128*), *приꙗтел* (МБ, 1614) — *приꙗтелей* (МБ,

1638) — *приятелювъ* (МБ, 1661), *шесть раз — разюв с пять* (І. Некр., XVIII).

Знахідний відмінок. Звичайними закінченнями іменників чол. р. колишньої основи на *-ŏ-, -jŏ-* є в давньоруській мові закінчення *-ы* (тверда група) та *-ѣ* (м'яка група), а для іменників середн. р.— відповідно *-а* та *-я*: ***вѣкы, вѣтры, законы, помыслы, цвѣты*** (Ізб., 1076), ***вълкы въ овьцѣ*** *прѣтвориша* (Усп. зб., XII—XIII), ***сваты*** *попоиша* (Сл., XII), *открыите* ***ларѣ*** (Ізб., 1076), *исѣкоша* ***мужѣ*** (ЛЛ, 1377); ***лѣта*** (Мін., 1096), ***поута*** (Ізб., 1076), ***и опровьрже трѣбиша их*** (Усп. зб., XII—XIII), *видѣхъ тоу* ***тѣлеса*** *мьртва* (Син. пат., XI—XII), ***слова*** (Усп. зб., XII—XIII). Звичайно, є і старослов'янська за походженням флексія *-а (-ѧ): монастирѧ, обычаѧ* (Ізб., 1076), *кораблѧ, ключа* (Усп. зб., XII—XIII); значно рідше трапляється флексія *-и: вѣньци* (Усп. зб., XII—XIII), *мечи* (Сл., XII), ***половци*** *побѣдихом* (ЛЛ, 1377). Іменники з колишньою основою на *-ŭ-* мали флексію *-ы* (*на* ***сыны***.— Ізб., 1076; *поимаше своѣ* ***волы***.— Син. пат., XI—XII), з колишніми основами на *-ĭ-* та на приголосний — флексію *-и: поустити* ***голоуби***, *гна по* ***звѣри*** (ЛЛ, 1377), *въ* ***дьни*** *оны* (Син. пат., XI—XII).

У староукраїнських пам'ятках всі іменники середн. р. характеризуються давніми флексіями *-а, -я: ловища* (Р., гр. 1349, *3*), *уживаннѧ* (Р., гр. 1459, *172*), *слова* (АПГУ, XVII, I, *40*). Іменники чол. р., що означають назви предметів, мають у староукраїнських пам'ятках: а) давню флексію *-ы* → *-и* (знах. відм. множ. колишніх основ на *-ŏ-* та *-ŭ-*): *на вѣки* (П., гр. до 1301 р., *10*), *ставы* (Р., гр. 1368, *15*), *оу ты часы* (Р., гр. 1388, *37*), *по ланы* (Р., гр. 1443, *145*), *на волы* (Бер. Лекс., 1627); б) давню флексію *-ѣ* → *-і* (знах. відм. множ. колишніх основ на *-jŏ-*): *на вепрѣ* (Р., гр. 1413, *83*), *на пѣнязѣ* (Р., гр. 1421, *92*), *позичил пѣнязи* (П., гр. 1400, *148*), *три палци* (АЖ, 1584, *118*) — *палцѣ облизуетъ* (Бер. Лекс., 1627); в) давню флексію *-и* → *-и* (знах. відм. множ. колишніх основ на *-ĭ-* та на приголосний): *на дни* (Р., гр. 1458, *169*), *локти* (Грам., 1643, *56*), *рѣжу ногти* (Слав. сл., XVII, *124*).

Давальний, орудний і місцевий відмінки. Форми дав., орудн. і місц. відмінків множини утворювалися у давньоруській мові за допомогою таких закінчень: у дав. відм. закінчення *-омъ* (тверда група) і *-емъ* (м'яка група) в іменниках із колишніми основами на *-ŏ-, -jŏ-: вѣкомъ, зоубомъ* (Ізб., 1076), *чѧдомъ* (ЄО, 1056—1057), *по селомъ* (Л. Новг., XIII—XIV), *кънѧземъ* (Ізб., 1076), *самовидьцемъ, капищемъ, копытьцемъ* (Усп. зб., XII—XIII); іменники з колишньою основою на *-ŭ-* мали флексію *-ъмъ* (не засвідчено), з колишніми основами на *-ĭ-* та на приголосний — флексію *-ьмъ: звѣрьмъ, татьмъ* (Усп. зб., XII—XIII), *степеньмъ, тѣлесьмъ* (Ізб., 1076). В окремих відмінюваних групах виявляється часом заміна флексій: *сыномъ* (Ізб., 1076), *воломъ, даромъ* (Усп. зб., XII—XIII), *словомъ* (Ізб., 1076), *чюдомъ, тѣломъ* (Усп. зб., XII—XIII).

Починаючи з XI ст. засвідчуються поодинокі приклади вживання закінчення *-амъ (-ямъ): тѣмъ* ***жителямъ*** (Пут. мін., XI), *се дахъ вамъ власть ходити по* ***змиямъ*** *и* ***скорпиямъ*** (Усп. зб., XII—XIII), *єгуптѧнамъ, матигорьцамъ* (Парем., 1271)

Для українських пам'яток XIV—XVII ст. панівними флексіями дав. відм. множ. є флексії *-ом* і *-ем*: ***митрополитомъ и епископомъ*** (П., гр. до 1301 р., *9*), *къ тѣмъ* ***циганомъ*** (Рус., гр., 1434, *90*), ***мещанином, купцомъ*** *и* ***ормяном*** *киевскимъ* (АЖ, 1584, *119*), *тым же* ***козакомъ*** (1584, *122*), *паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ... войтомъ, бурмистромъ... о томъ вѣдати належить* (Унів. Б. Хм., 1655), *къ мѣстичемъ* (Р., гр. 1341, *2*), *гостемъ* (Р., гр. 1366, *14*), *каменемъ* (Грам., 1643, *14* зв.), *жителемъ* (Бор. акт., 1655). Інколи у староукраїнських пам'ятках фіксуються і флексії *-умъ (←-омъ), -юмъ (←-емъ)*, які засвідчують процес зміни голосних **о** та **е** в **і** у новозакритих складах: *оунукумъ* (Р., гр. 1359, *10*), *городумъ* (Р., гр. 1433, *125*), *приятелюмъ* (Р., гр. 1434, *129*), *кролюмъ* (Вірші К. Саковича, 1622), *злочинъцюмъ* (МБ, 1686). Такі флексії властиві й іменникам середн. р.: *по боярскимъ* ***селомъ*** (Р., гр. 1301, *14*), *къ* ***дворищюмъ*** (Р., гр. 1390, *176*), ***словомъ*** (Р., гр. 1391, *123*), ***очом*** (КА, 1560, *625*). Процес витіснення флексій *-ом, -ем* флексіями *-ам, -ям* завершується лише в першій чверті XVIII ст. Принаймні до кінця XVII ст. випадки вживання флексій *-ам, -ям* у давніх українських пам'ятках нечисленні: *i ich nastupnykam* (Рус., гр. 1450, *27*), *къ закопамъ* (Р., гр. бл. 1458 р., *168*), *городамъ, козакамъ, татарамъ* (Дума козацька, 1651) *людямъ* (МБ, 1686), *къ ты[м] мои[м] именям* (Рус., гр. 1490, *49*), *небесамъ* (Грам. Зиз., 1596), *поколѣнямъ* (Є. Учит., XVI), *по беззаконіям* (К.З., *13*).

У давньоруській мові іменники в орудн. відм. мали закінчення *-ы* (*-о-* основ) та *-і (-и)* (*-jо-* основ): *съ* ***бѣсы*** (Ізб., 1078), *и злыми* ***члвкы*** (Вкл. Варлаама, 1192), *и* ***чады*** *своими* (Ізб., 1076), *тѣми* ***дѣлы*** (ЛЛ, 1377), ***словесы*** (Ізб., 1076), *прѣдъ* ***старьцы*** (Ізб., 1076), ***съ мечи*** (Усп. зб., XII—XIII), *съ* ***половци*** (ЛЛ, 1377), *тацѣми* ***исправленьи*** (Ізб., 1076); іменники з колишньою основою на *-ŭ-* мали флексію *-ъми* (*съ* ***сынъми***.— Усп. зб., XII—XIII), імена з колишніми основами на *-ĭ-* та на приголосний — флексію *-ьми*: ***оугльми*** (Ізб., 1073), ***съ гостьми***, *со всѣми* ***людьми*** (ЛЛ, 1377), ***трьми дньми*** (Син. пат., XII—XIII). Можливі й взаємозаміни: *коньми, стражьми* (Усп. зб., XII—XIII), *мужьми* (Є. Добр., 1164), *мечьми* (ЛЛ, 1377). Лише поодинокими прикладами в пам'ятках XII—XIII ст. засвідчуються форми з флексією *-ами (-ями)*: *лобъзаниями* (Усп. зб., XII—XIII).

У староукраїнських пам'ятках орудний відм. множ. іменників другої відміни характеризується трьома флексіями: давньою флексією *-ы* (після задньоязичних *-и*) — для твердих основ, та *-і (-ѣ)* — для м'яких основ: *съ нашими* ***боюры***, *со всѣми* ***оужитки*** *и съ* ***приходы*** (П., гр. до 1301 р., *9*), *з* ***мѣщаны*** (П., гр. 1389, *102*), ***съ гаѣ*** (Р., гр. 1443, *147*), ***с гаи*** (Р., гр. 1418, *89*), *со* ***звѣри*** (Р., гр. 1433, *127*), *з* ***мыты*** (П., гр. до 1301 р., *10*), *и съ* ***озеры*** (П., гр. 1356, *33*), ***словы*** *похвалю* (Бер. Лекс., 1627), *съ* ***поли*** (Р., гр. 1445, *148*), *съ* ***селищи*** (Р., гр. 1433, *118*); давньою флексією *-(ъ)ми* для твердих основ та *-(ь)ми* для м'яких основ: *з* ***млынми*** (П., гр. до 1301 р., *9*), *з моими* ***сынми*** (Р., гр. 1440, *142*), *зъ* ***гаими*** (Р. гр., 1378, *26*), *грошми* (Р., гр. 1411, *77*), *с тыми го(ст)ми* (АЖ, 1583, *59*), *киими* (Бор. акт., 1615), *звѣрми* (К. З., *13*),

польми (П., гр. до 1301 р., *9*), *iz selmi* (Рус., гр. 1450, *27*); новою флексією *-ами (-ями)*: ***зъ лесами, ловами, со всякими пожытками*** (П., гр. 1322, *21*), ***съ столъбами*** (Оп. Київ. зам., 1552), ***з возами*** (АЖ, 1583, *63*), ***з обовязками*** (АЖ, 1584, *64*), ***овчарами*** (АПГУ, XVII, I, *89*); ***зъ гаями*** (П., гр. 1322, *21*), *пояс з **ножами*** (АЖ, 1582, *40*), *бчолы з **улями*** (АЖ, 1584, *141*), ***днями*** (Грам., 1643, *62* зв.), *с **полями*** (П., гр. 1383, *62*), *z misteczkami* (Рус., гр. 1450, *27*).

У місцевому відмінку давньоруська мова знала закінчення *-ѣхъ* (тверда група) та *-ихъ* (м'яка група): *въ своихъ грѣсѣхъ* (Мін., 1095), ***соусѣдѣхъ*** (Ізб., 1076), ***конихъ*** (Усп. зб., XII—XIII), ***въ повелѣниихъ*** (Ізб., 1073), *на **вьсѣхъ игрищихъ*** (Син. пат., XI—XII); іменники з колишньою основою на *-ŭ-* мали флексію *-ъхъ* (*о **сынъхъ***.— Ізб., 1076; *в **домъхъ***.— Усп. зб., XII—XIII), а іменники з колишніми основами на *-ĭ-*та на приголосний — флексію *-ьхъ: поутьхъ, оугльхъ, людьхъ* (Усп. зб., XII—XIII), *по трьхъ дьньхъ, о божскыхъ чюдесьхъ* (Син. пат., XI—XII); іноді іменники з давньою основою на *-ŭ-* приймали флексії іменників з колишньою основою на *-ŏ-* (***чинѣхъ***.— Ізб., 1076; *о духовныхъ **снѣхъ** своихъ*.— ЛЛ, 1377), а іменники з колишньою основою на *-jŏ-* — флексію іменників з давньою основою на *-ĭ-*: *манастырьхъ* (Ізб., 1076), *кънязьхъ* (Усп. зб., XII—XIII); з XIII—XIV ст. засвідчуються форми з флексіями *-ахъ (-яхъ)*: *въ єуангелияхъ* (Усп. зб., XII—XIII), *на съборищахъ* (Єв., 1339), *лицах* (ЛЛ, 1377).

У староукраїнських пам'ятках форми місц. відм. множ. мали кілька флексій: флексію *-ѣхъ*, що була властива в минулому іменникам з основою на *-ŏ-*: *в лѣсѣхъ* (П., гр. до 1301 р., *9*), *на городѣхъ* (Р., гр. 1435, *133*), *на помененыхъ мѣщанѣхъ* (Унів. Б. Хм., 1655), *о дѣлѣхъ* (АЮЗР, I, *270*), *по мѣстѣхъ и по селѣхъ* (ПЄ, 1556—1561); флексію *-ихъ*, що була властива в минулому іменникам з основою на *-jŏ-* або виникла внаслідок зміни флексії *-ѣхъ* на *-ихъ*: *оу бышковичихъ* (Р., гр. 1391, *45*), *оу погоничих* (Р., гр. 1422, *98*), ***въ гаданїихъ*** (Бер. Лекс., 1627); флексію *-охъ*, що являє собою фонетичну видозміну флексії *-ъхъ* із давньої основи на *-ŭ-*: *на ланохъ* (Р., гр. 1386, *35*), *оу нашихъ торгохъ* (Рус., гр. 1408, *70*), *в двохъ домохъ* (МБ, 1696), *по мѣстохъ* (ПЄ, 1556—1561); флексію *-ехъ (← -ьхъ)*: *во обходех* (Р., гр. 1434, *128*), *на своихъ конехъ* (Унів. Б. Хм., 1655), *на всѣхъ мѣстехъ* (П., гр. 1400, *148*), *в гумнех* (АЖ, 1584, *101*), *гнои в ѡчесех* (Слав. сл., XVII, *82*); новішу флексію *-ахъ (-юхъ)*, що витворилася на основі флексії наз., кличн., знах. відмінків множ. *-а (-я)* іменників середн. р. (*-а + хъ, -ю + хъ*) і збіглася структурно з флексією *-а-хъ, -ю-хъ* іменників чол. р. основ на *-а (-ю)* типу *слоуга, оуноша*: *в ѣхъ полюхъ и лѣсахъ* (П., гр. 1301, *13*), *городахъ* (П., гр. 1322, *22*), *о доходахъ* (Оп. Черк. зам., 1552), *в стогах* (АЖ, 1584, *101*), *в всѣхъ краяхъ* (Вірші К. Саковича, 1651), *на двох конях* (Дума про козака Голоту, 1684), *в логовищахъ* (П., гр. до 1301 р., *9*), *въ селахъ* (П., гр. 1322, *22*), *въ имѣньюхъ* (Р., гр. 1433, *119*), *на плечахъ* (АЖ, 1584, *119*) та ін.

Двоїна

У називному, кличному та знахідному відмінках двоїни іменники чол. р. колишніх основ на *-ŏ-, -jŏ-* у давньоруській мові мали флексії *-а (-ю)*, середн. р. відповідно *-ѣ, -и*: а) називний (кличний): *придоста дъва* ***льва*** (Син. пат., XI—XII), ***птенца*** *·в҃· прилетѣста* (ЛЛ, 1377), *минуста* ***дъвѣ лѣтѣ*** (Син. пат., XI—XII), *и* ***лици*** *бяста свѣтьлѣ* (Усп. зб., XII—XIII); *Азъ* ***чадѣ*** *рекоу вама* (Ізб., 1076), *чьто ся оумыслита* ***чадьци*** (Усп. зб., XII—XIII); б) знахідний: *посъла* ***дъва брата*** (Син. пат., XI—XII); *оумоли же* ***родителю свою*** (Усп. зб., XII—XIII); *и преклони* ***колѣнѣ****, заклахъ* ***дѣтища*** *сво****ю оба*** (Син. пат., XI—XII); іменники колишньої основи на *-ŭ-* мали форми двоїни з флексією *-ы*, а іменники з давніми основами на *-ĭ-* та приголосний — флексію *-и-*: *дъва* ***сыны*** *мою въ кесари оучаста ся* (Син. пат., XI—XII), *.в҃.* ***лоси*** (ЛЛ, 1377), *бѣста же* ***дни*** *дъва* (Усп. зб., XII—XIII), *и сътвори дъва* ***дьни*** (Син. пат., XI—XII), *повѣда князю обѣ* ***чюдеси*** (Усп. зб., XII—XIII).

Форми родового та місцевого відмінків двоїни утворюються закінченнями *-у* та *-ю*: а) родовий: *до дъвою часоу* (Син. пат., XI—XII); б) місцевий: *о братоу своѥю* (Усп. зб., XII—XIII).

У давальному і орудному відмінках двоїни іменники мали флексії *-ома, -ѥма, -ъма, -ьма*: а) давальний: *къ братома своима* (ЛЛ, 1377), *къ обѣма князема* (Л. Новг., XIII—XIV), *дъвѣма дьньма;* б) орудний: *приде съ двѣма братома, межи двѣма ѡзерома* (ЛЛ, 1377), *крилома своими, дъвѣма мѫжема* (Син. пат., XI—XII), *съ двѣма сынома* (ЛЛ, 1377).

§ 16. Історія відмінкових закінчень іменників третьої відміни

Іменники сучасної третьої відміни з походження — це здебільшого іменники жін. р. колишньої основи на *-ĭ-*. У давньоруській мові до цього відмінюваного типу належали іменники жіночого роду *(вѣсть, ночь, рать, чьсть)* і нечисленна група іменників чол. р. *(гость, тьсть, зять)*, що перейшла до складу другої відміни.

У давньоруській мові іменники з колишньою основою на *-ĭ-* та слово *мати* (з основою на приголосний) відмінювалися за такими зразками:

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	*ночь*	*мати*	*ночи*	*матєрє (матєри)*	*ночи*	*матєри*
Р.	*ночи*	*матєрє*	*ночьи (ночии)*	*матєръ (матєрии)*	*ночью (ночию)*	*матєроу (матєрию)*
Д.	*ночи*	*матєри*	*ночьмъ*	*матєрьмъ*	*ночьма*	*матєрьма*
З.	*ночь*	*матєрь*	*ночи*	*матєрє*	— Н.	—Н.
О.	*ночью*	*матєрью*	*ночьми*	*матєрьми*	—Д.	—Д.

	(ночию)	*(матєрию)*				
М.	*ночи*	*матєри* *(матєрє)*	*ночьхъ*	*матєрьхъ*	—Р.	—Р.
К.	*ночи*	*мати*	*ночи*	*матєрє* *(матєри)*	—Н.	—Н.

Однина

Називний і знахідний відмінки в давньоруській мові характеризувалися флексією *-ь: память* (Ізб., 1073), ***ночь*** (Ізб., 1076), *дань* (Гр. бл. 1130 р.), *вьсь* (Син. пат., XI—XII), *лютость, мѣдь* (Ізб., 1076), *рѣчь* (Усп. зб., XII—XIII), *повелѣ створити цѣжь* (ЛЛ, 1377); іменники з колишніх основ на приголосний мали закінчення *-и (мати.—* Ізб., 1076; *д҃чи.—* Усп. зб., XII—XIII; *дъщи.—* Л. Новг., XIII—XIV), *-ь: матерь* (Усп. зб., XII—XIII), *дъчерь* (Л. Новг., XIII—XIV).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують чисту основу (нульову флексію), що виникла внаслідок занепаду кінцевого *-ь*, хоча літера **ь** для позначення м'якості певних приголосних зберігається досі: ***сѣножать*** (Р., гр. 1349, *3*), ***рать*** (Р., гр. 1393, *49*), ***рѣчь*** (Р., гр. 1404, *70*), ***виборность*** (Зиз. Лекс. 1596), ***обачность*** (Бер. Лекс., 1627), *на* ***твердость*** (П., гр. 1342, *25*), *имуть давати* ***дань*** (Р., гр. 1375, *20*), *и* ***честь*** *козацкую в нечестіє і незнаніє претворили* (С. Вел., 1720, *108*), ***матеръ*** (Грам., 1643, *14*).

Родовий, давальний, місцевий і кличний відмінки мали у давньоруській мові флексію *-и*: а) родовий: *отъ рати* (Ізб., 1073), *заповѣди* (Ізб., 1076), *без лѣности, от напасти* (Син. пат., XI—XII); б) давальний: *гърдости, съмьрти, чьсти* (Ізб., 1076); в) місцевий: *в вьси, о мысли, при погыбѣли* (Син. пат., XI—XII), *в съмьрти* (Гр. бл. 1130 р.); г) кличний: ω... *сило и* ***вѣди,*** ω ***зависти*** (Усп. зб., XII—XIII).

Староукраїнські пам'ятки в род. відм. послідовно засвідчують флексію *-и* (зрідка графічно *-ы*): *без печали* (Р., гр. 1341, *2*), *безо льсти* (Гр. 1366, *14*), *злости* (Гр. 1433, *120*), *соли* (АЖ, 1582, *39*), *речы* (Бор. акт., 1614), *до Сѣчи Запорожской* (С. Вел., 1720, *82*). Флексія *-і (←-ѣ)*, що виникла внаслідок впливу іменників з колишньою основою на *-а*, фіксується лише поодинокими прикладами в окремих пам'ятках з XV—XVI ст. і частіше — з другої половини XVII ст.: *lutosti* (Рус., гр. 1450, *27*), *z tłustosi* (там же, *29*), *до крывѣ* (АЖ, 1583, *69*), *з Березанѣ, прошу милостѣ* (Ак. Пирят., XVII).

У дав. відм. одн. староукраїнські пам'ятки засвідчують також фонетично змінену флексію *-и: къ волости* (Р., гр. 1404, *70*), *ку справедливости* (АЖ, 1583, *56*), *ку отповѣди* (АПГУ, XVII, I, *13*), *матери* (Там же, *58*). Пам'ятки XVII ст. відбивають вплив форм твердої і м'якої груп іменників першої відміни з флексією *-і (← -ѣ): старшинѣ и чернѣ* (Унів. Б. Хм., 1655), *отповѣдѣ* (Ак. Старод., 1693), *матерѣ* (АПГУ, XVII, I, *145*).

Флексії *-и* або *-ы* та *-ѣ* засвідчують староукраїнські пам'ятки і в місц. відмінку: *в нашои области* (П., гр. 1322, *22*), *w swoiey starosti* (Рус., гр. 1450, *27*), *на пристані* (Бор. акт., 1686), *при матери* (АПГУ,

XVII, I, *3*), *на мѣдѣ* (Син. сл., XVII, *131*), *в ночѣ* (АЮЗР, VII, III, *477*), *при той оповѣдѣ* (АПГУ, XVII, I, *56*).

Форми кличного відмінка вживаються дуже рідко. В українських пам'ятках навіть XVI—XVII ст. ще зберігається стара форма на *-и: ваша милости* (АЮЗР, I, *141*), *смерти* (К. Транкв., Перло многоцѣнное, 1646). Внаслідок впливу іменників першої відміни в усіх говорах, як і в літературній мові, поширилася нова для третьої відміни клична форма з флексією *-е: юносте, ноче, радосте; О сме(р)те, сме(р)те* (К. З., *9*).

Форми орудного відмінка утворювались у давньоруській мові за допомогою закінчення *-ью (-ию): крѣпостию* (Ізб., 1076), *пакостиѭ* (Син. пат., XI—XII), *съ данию* (Гр. бл. 1130 р.), *ратью* (ЛЛ, 1377), *съ матерью* (Л. Новг., XIII—XIV).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують звичайно флексію *-ью* і значно рідше *-ію (-ию)*, а пізніше і *-у (-ю)*: *подъ **областию** нашою* (П., гр. 1322, *22*), *ловити **сѣтью*** (Р., гр. 1366, *12*), *изъ **даньюu*** (Гр. 1452, *161*), ***с пилностію*** (АЮЗР, 1546, I, *114*), *з маєтностью* (АЖ, 1584, *79*), *з рѣчю* (К. З., *8*), *рѣччу* (АПГУ, XVII, III, *98*), *зъ **челяддю**, подъ **Хотѣнню*** (Л. Вел., 1720, *82, 83*).

Множина

У називному, кличному і знахідному відмінках іменники колишньої основи на *-ĭ-* приймають закінчення *-и: мысли, повѣсти, болѣзни* (Ізб., 1076), *матери* (Ізб., 1076), *привожаху с͠ны своѩ и дъщери* (ЛЛ, 1377).

Для староукраїнських пам'яток типовою в наз., кличн. та знах. відмінках множини є також флексія *-и: **сѣножати*** (Р., гр. 1386, *31*), ***рѣчи*** (Гр. 1424, *99*), ***заповѣди*** (Слав. сл., XVII, *106*), *Блищали **міді** там **і криці*** («Енеїда», *115*); *дали права и **вольности*** (П., гр. 1388, *102*), ***пакости** дѣючи* (АПГУ, XVII, I, *68*). Флексію *-и* деякі південно-західні говори зберігають досі *(кости, ночи, розкоши)*, хоч у переважній більшості говорів, особливо південно-східних, як і в літературній мові, у наз., кличн. та знах. відмінках множ. виступає флексія *-і (← -ѣ)*, засвоєна з форми наз. і знах. відмінків множини іменників з колишніми основами на *-а*.

Родовий відмінок мав у давньоруській мові закінчення *-ьи (-ии): мыслии, пакостии* (Ізб., 1076), *заповѣдии* (Син. пат., XI—XII); іменники основ на приголосний — закінчення *-ь: матерь* (Усп. зб., XII—XIII).

Для староукраїнських пам'яток типовими є флексії *-ей (← -ьи)* та *-ий: лист данини певних **маєтностей*** (П., гр. 1322, *20*), *из **волостии*** (Р., гр. 1386, *35*), *здобичей, прикростей* (С. Вел., 1720, *98, 87*); флексія *-ей*, що є літературною нормою, зберігається в південно-східних та північних говорах, флексія *-ий* — у південно-західних; у говорах відомі і форми з флексією *-ів (печів, матерів)*.

Давальний, орудний і місцевий відмінки в даньоруській мові мали флексії: *-ьмъ (заповѣдьмъ.*— Ізб., 1076; *мысльмъ.*— Син. пат., XI—XII; *матерьмъ.*— Усп. зб., XII—XIII), *-ьми (рѣчьми.*— Ізб., 1076;

мысльми.— Син. пат., XI—XII; *предъ матерьми.*— Л. Новг., XIII—XIV); *-ьхъ* (*в печальхъ.*— Ізб., 1073; *заповьдьхъ.*— Ізб., 1076; *матерьхъ.*— Усп. зб., XII—XIII).

Пам'ятки староукраїнської мови XV ст. (зрідка і пізніше) засвідчують давню флексію дав. відм. *-ем* (← *-ьмъ*): *к волостемъ* (Р., гр. 1450, *174*), *пѣснемъ* (Грам., 1643, *15* зв.), але у XVI—XVII ст. вже як норма виступає флексія *-ам,* засвоєна з першої відміни: *милостямъ* (МБ, 1663), *всѣмъ злостямъ* (Є. Реш., XVII).

До XVI ст. часто вживалася і давня флексія орудн. відм.— *-ми* (*-ьми*): *з даньми* (П., гр. до 1301 р., *9*), *з синожатми* (Р., гр. 1440, *142*), *речми непотребними* (АЖ, 1584, *95*). У XVI—XVII ст. провідною стає вже флексія *-ами* (*-ями*): *под нашими* ***печатами*** (Рус., гр. 1404, *134*), *з рѣками и рѣчками и ихъ* ***прилеглостями*** (Р., гр. 1459, *171*), *межи* ***инъшими речами*** (АЖ, 1583, *66*), *межи* ***костями*** (Бер. Лекс., 1627).

У місц. відм. для староукраїнських пам'яток типовою є флексія *-ех* (← *-ьхъ*): *в костехъ* (Бер. Лекс., 1627), *о сеножатехъ* (АПГУ, XVII, II, *48*), *о болѣзне(х)* (К. З., *4*). Новіша у цьому типі відмінювання флексія *-ах* (*-ях*) поширилася тільки з XVI ст., хоча відома й раніше: *о тыхъ-то* ***речахъ*** (П., гр. 1388, *86*), *на* ***маєтностяхъ*** (АЖ, 1584, *99*), *в* ***роскошахъ*** (Бер. Лекс., 1627).

Двоїна

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують і випадки вживання форм двоїни: *и да* ***новгородьцема двѣ части*** *дани* (Л. Новг., XIII—XIV), *открыи бо рече* ***очи*** *мои* (Ізб., 1076), *от* ***дочерю*** *Лотову* (ЛЛ, 1377), *къ* ***очима*** (Усп. зб., XII—XIII), *предъ* ***очима*** (Ізб., 1076), ***гръстьма обѣма*** *въземъ, въ* ***очию*** *моєю* (Син. пат., XI—XII).

§ 17. Історія відмінкових закінчень іменників четвертої відміни

До четвертої відміни належать іменники середн. р. з суфіксами *-ат* (*-ят*), *-ен* при відмінюванні. За своєю будовою і складом вони поділяються на дві підгрупи: перша з суфіксом *-ен,* до якої належать іменники зі спадною продуктивністю, друга — з суфіксом *-ат* (*-ят*) — іменники з висхідною, зростаючою продуктивністю. Обидві підгрупи у мові давньоруській належали до колишньої основи на приголосний і відмінювалися за одним із таких зразків:

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	*имя*	*теля*	*имена*	*телята*	*имени* (*именѣ*)	*теляти* (*телятѣ*)
Р.	*имене* (*имени*)	*теляте* (*теляти*)	*именъ*	*телятъ*	*именоу*	*телятоу*
Д.	*имени*	*теляти*	*именьмъ*	*телятьмъ*	*именьма*	*телятьма*
З.	*имя*	*теля*	*имена*	*телята*	— Н.	

О. *именьмь*	*телятьмь*	*имены*	*телята*	— Д.
М. *имене*	*теляте*	*именьхъ*	*телятьхъ*	— Р.
(имени)	*(теляти)*			

Однина

Називний, кличний і знахідний відмінки у давньоруській мові мають закінчення *-а* (графічно *-а, -ꙗ, -ѧ*): *беремꙗ, веремꙗ, имѧ, писмѧ, сѣмѧ* (Ізб., 1076); *агнѧ, жрѣбѧ, овьча, осьлѧ, отроча* (Усп., зб., XII—XIII).

В історії української мови склад іменників середн. р. з колишньою основою на *-теп* порівняно з мовою давньоруською трохи повужчав. Пор. д.-рус. *беремѧ* (Ізб., 1076; укр. *оберемок, тягар*), *веремѧ* (Ізб., 1076; укр. *час*), *знамѧ* (Ср., Мат., I, *990*; укр. *прапор,* рідше *знамено*), *рамѧ* (Ср., Мат., III, *67*; укр. *рам'я, рамено), стрьмѧ — стрьмынь* (Там же, *566—569;* укр. *стремено*). Частина колишніх іменників на *-теп,* втративши специфічний для них суфікс, відмінюються тепер за зразком іменників середн. р. другої відміни на *-я* типу *знання* (*полум'я, полум'ю, полум'ям* і т. ін.). Від багатьох основ на *-теп* відсутні дериваційні утворення (пор., наприклад, д.-рус. *вымꙗ*). Внаслідок фонетичних змін давній суфікс *-теп* перетворився на *-тę,* а потім і на *-мꙗ* → *-мја,* а внаслідок перерозподілу давній суфікс *-теп* віддав свій початковий приголосний кореню (пор. *ім'я — імені, іменник, іменувати, іменитий* та ін., або **pled-men,* д.-рус. *племꙗ,* укр. *плем'я* та ін.), перетворившись на суфікс *-ен.*

Своєрідною є й історія основ з суфіксом *-ат (-ят).* За своєю будовою і походженням основи на *-et* — це поширення старих основ на *-en* детермінативом *-t,* який одночасно виконував функції зменшувального суфікса і перед яким *-en* закономірно змінювалося в ę-: en + t → *-ęt.* Зменшувальність могла передаватися й іншими засобами (пор. ст.-сл. *телѧ* і *тельць*). Утворення з суфіксом *-ęt* перед іншими засобами вираження зменшувальності мали три істотних переваги: вони вільно утворювалися від будь-яких стародавніх іменних класів, мали яскраво виявлене експресивно-емоційне забарвлення і набули значення виняткового продуктивної моделі для творення найменувань молодих, недорослих істот *(маля — малятко).*

Флексія *-а(-я),* успадкована з певними фонетичними змінами з мови давньоруської, засвідчується і в староукраїнських пам'ятках, і в усіх говорах української мови: *дѣтя* (П., гр. 1388, *87*), *княжа* (Р., гр. 1433, *124*), *телѧ* (Бер. Лекс., 1627), *гусѧ* (Грам., 1645, *42*), *порося* (АПГУ, XVII, III, *117*), *лоша* (К. З., *221*). Меншою кількістю прикладів засвідчуються в староукраїнських пам'ятках іменники з колишньою основою на *-теп* → *-ен: на имя* (П., гр. 1342, *25*), *в то веремѧ* (Р., гр. 1388, *39*), *знамя* (АЖ, 1584, *146*), *беремѧ* (Зиз. Лекс., 1596), *племѧ, рамѧ* (Бер. Лекс., 1627), *сѣмѧ* (Слав. сл., XVII, *192*).

Родовий відмінок має в давньоруській мові закінчення *-е* і пізніше засвоєне з колишніх основ на *-ĭ-* закінчення *-и: веремене, племене* (Ізб., 1076) — *от племени* (ЛЛ, 1377), *имене — имени*

(Усп. зб., XII—XIII), *сѣмене* (Є. Мст., 1117); *осьляте, отрочате — отрочати* (Усп. зб., XII—XIII).

Для староукраїнських пам'яток характерними є три флексії: а) давня флексія колишніх основ на приголосний *-е: нашего племене* (Рус., гр. 1411, *74*), *сѣмене* (Бер. Лекс., 1627), *княжате* (Богд. гр. 1499, II, *419*), *козляте* (ПЄ, 1556—1561), *отрочате* (Зиз. Грам., 1596); б) новіша для іменників четвертої відміни флексія *-и*, засвоєна від імен з колишніми основами на *-ĭ-: о забитью дѣтяти* (П., гр. 1388, *88*), *великого княжати* (П., гр. 1389, *102*), *знамени церковного* (Рус., гр. 1499, *31*), *сѣмени своєго* (ПЄ, 1556—1561); в) флексія *-я*, засвоєна від імен з колишньою основою на *-ĭo-: для имени єго* (КА, 1500, *81*), *знаменю* (Є. Нег., 1581, *14*), *хлопча... не вѣдаю* (АЖ, 1583, *51*), *гусята* (Грам., 1645, *27*), *пчоля* (Слав. сл., XVII, *25*), *племя* (Бор. акт., 1688). Закінчення *-і (імені, племені)* усталилося вже в період формування й розвитку національної української мови під впливом форм родового відм. іменників типу *землі, ночі*.

Для давального відмінка давньоруської мови типовим є закінчення *-и: имени* (Ізб., 1076), *племени* (Усп. зб., XII—XIII), *сѣмени* (ЛЛ, 1377), *одиномоу овьчяти* (Син. пат., XI—XII), *моюмоу дѣтяти* (ЛЛ, 1377).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують флексії *-и* (*княжати.*— Р., гр. 1435, *132; дитяти.*— МБ, 1654; *племени моему.*— П., гр. 1393, *121*) та *-у*, засвоєну від імен з колишньою основою на *-ĭo-: племеню* (Р., гр. 1359, *10*), *къ княжятю* (Р., гр. 1434, *130*), *сѣменю* (ПЄ, 1556—1561), *по именю* (Бор. акт., 1669); дуже рідко фіксується ще флексія *-еви* (*именеви єго.*— КА, 1560, *558*). Флексія *-і*, відома в багатьох говорах, закріпилася в літературній мові в XVIII—XIX ст. внаслідок впливу форм дав. відм. іменників першої відміни.

В орудному відмінку давньоруські пам'ятки засвідчують закінчення *-ьмь: подъ чисменьмь* (Ізб., 1073), *именьмь* (Ізб., 1076), *тѣменьмь* (Усп. зб., XII—XIII).

У староукраїнських пам'ятках засвідчуються фонетично змінена давньоруська флексія основ на приголосний *-ем (← -ьмь)* і новіша з походження, спільна для іменників із колишніми основами на *-ęt* і на *-ĭo-* флексія *-ам (-ям): именемъ* (Р., гр. 1388, *39*), *веременемъ* (П., гр. 1387, *75*), *ис теле(м)* (АЖ, 1584, *108*), *телям* (Бор. акт., 1648).

У місцевому відмінку у давньоруській мові давнє закінчення *-е* або ж виступає пізніше засвоєне від іменників з колишньою основою на *-ĭ-* закінчення *-и: врѣмене — врѣмени, имени, ослати, отрочати* (Усп. зб., XII—XIII).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують флексію *-и* (*о томь дитяти.*— ПЄ, 1556—1561; *на тѣмени.*— Жалоба, 1569; АЮЗР, I, *16*; *въ племени.*— Бер. Лекс., 1627) і флексію *-ю*, що виникає пізніше за аналогією до іменників типу *зілля, життя: ѡ тым именю.*— КА, 1560, *16; на ослятю.*— Є. Учит., XVI. Живі говірки не тільки відбивають форми місц. відм. на *-и* та *-у*, а й заховують зрідка сліди найдавніших форм на *-е* і морфологічні новотвори на *-ови, -ові (на гус'атови, йагн'атові)* та на *-і (у т'імені, на йогн'аті)*.

Множина

У називному та знахідному відмінках іменники четвертої відміни мали в давньоруській мові флексію *-а: племена* (Ізб., 1076); *имена* (Син. пат., XI—XII), *писмена, овьчата, отрочата* (Усп. зб., XII—XIII). Староукраїнські пам'ятки та живі українські говори майже повністю зберігають давні форми на *-а: внучата* (П., гр. 1347, *25*), *левенꙗта* (Зиз. Лекс., 1596), *курчата* (Інтерм., 1619), *знамена* (АЖ, 1584, *146*), *имена* (К. З., *6*). Частина іменників із колишніми основами на *-теп* втратила множину *(сім'я)*, а частина прийняла форми іменників другої відміни *(вим'я)*.

У родовому відмінку іменники середн. р. з суфіксами *-ат (-ят), -мен* у староукраїнських пам'ятках, у сучасній українській літературній мові та в живих українських говорах зберігають чисту основу, що утворилася внаслідок занепаду ще в давньоруській мові кінцевого *-ъ: двоє голубꙗтъ* (ПЄ, 1556—1561); *четверо гусенятъ* (Кн. Грод. Луцьк., 1574), *поросят десят* (АЖ, 1584, *107*), *именъ* (АПГУ, XVII, I, *167*).

Давальний, орудний і місцевий відмінки в давньоруській мові мали флексії *-ьмъ* (*письменьмъ*.— Усп. зб., XII—XIII), *-ы* (*писмены*.— Усп. зб., XII—XIII), *-ьхъ* (*врѣменьхъ*.— Усп. зб., XII—XIII). Староукраїнські пам'ятки засвідчують частіше вживану флексію дав. відм. *-омъ* (*и* ***оунучꙗтомъ*** *ѣхъ и* ***праоунучатомъ*** *єго и* ***пращирꙗтомъ*** *єго*.— П., гр. 1392, *109*; ***врѣменомъ***.— Грам. Зиз., 1596) і процес витіснення її флексією *-ам: отрочатамъ* (Грам. Зиз., 1596); давні флексії орудн. відм. *-ы*, зрідка *-ми* (← *-ьми*), а з XVII—XVIII ст. і новішу для цього типу відмінювання флексію *-ами (-ями)*: ***внучаты*** *своюми* (Р., гр. 1378, *26*); *коровъ* ***створяты*** *п(ꙗ)т* (АЖ, 1584, *76*), ***из жеребяты*** (Там же, *106*), ***зъ старыми знамены*** (Рус., гр. 1498, *61*), ***бременми*** *тꙗжкими* (Є. Учит., XVI), *пять козъ съ козенятами, над тими пчолятами, именами* (АПГУ, III, *27, 111*; II, *67*); давню флексію місц. відм. множ. *-ьхъ* → *-ех* (*въ власнихъ* ***именехъ***.— Бер. Лекс., 1627), яку з XVI ст. починає витісняти нова флексія *-ахъ: пишу по именах, о именáхъ* (К. З., *6*).

§ 18. Множинні іменники, історія їх відмінкових закінчень

До складу цієї групи входять різні і за походженням, і за віком та способом утворення іменники. Іменники *ворота* і *дрова* — спільнослов'янські утворення індоєвропейського характеру; іменники *дріжджі* і *ясла* виникли на грунті спільнослов'янському; іменники *радощі, жалощі* — утворення, типові для староукраїнської мови, а іменники *витребеньки* і *манівці* — тільки для сучасної української. Іменники *люди, діти, кури, гуси,* не збігаючися з основами форм однини *(людина, дитина; курка, курча, півень; гусак, гуска, гуся)*, набувають у множині часто і відтінку збірності. Внутрішня структура іменників *кайдани, штани* з властивими їм значеннями завершилася

вже в тих мовах, звідки ці слова українською мовою засвоєні, а запозичене з польської мови *грош, гріш* (польськ. *grosz,* чеськ. *groš,* лат. *grosus denarius*) набуло у формах множини іншого значення (пор. *гро́ші*). Тому множинні іменники строкаті за складом і характеризуються у системі своїх відмінкових флексій деякою строкатістю.

У називному відмінку множинні іменники мають флексії, властиві всім іншим іменникам, а саме: *-и (діти, найми, сани, обійми, канікули), -і (двері, кучері, пахощі, помиї), -а (вила, ясла, жорна, вінця)*. У переважній більшості випадків такі форми фіксуються вже в староукраїнських пам'ятках, іноді за наявності паралельних флексій: *дѣти* (Р., гр. 1388, *37*), *дити* (Р., гр. 1445, *15*), *люди* (Р., гр. 1375, *20*), *гусли* (Зиз. Лекс., 1596, *40*), *боти* (Син. сл., XVII, *106*), *гоны* (Там же, *108*), *кайданы* (Там же, *121*), *цимбалы* (Там же, *168*), *шахи* (Там же, *170*), *сѣни* (Бер. Лекс., 1627), *шаты* (Грам., 1643, *61* зв.), *василки* (Слав., сл., XVII, *5*), *сардели* (Слав. сл., XVII, *17*), *грошѣ, дрожджѣ, выстүпці, дверѣ* (Бер. Лекс., 1627), *граблѣ* (Слав. сл., XVII, *169*, *233*), *ворота* (Син. сл., XVII, *103*), *дрова* (Слав. сл., XVII, *176*), *лещета* (Грам. Павл.). Пор. давньоруські: *оузы* (Ізб., 1076), *дръва, оуста, мощи* (Усп. зб., XII—XIII) — *мощѣ* (ЛЛ, 1377), *людиє* (Усп. зб., XII—XIII) — *людье* (ЛЛ, 1377).

У знахідному відмінку староукраїнські пам'ятки засвідчують форми, тотожні з наз. відм. множ. від назв предметів, явищ, процесів, понять (*имають* ***дрыва*** *рубаті*.— Р., гр. 1424, *104; перед* ***свѧтъки***.— Рус., гр. 1489, *46; выдаю* ***грошѣ***.—Зиз. Лекс., 1596; *далем юй и* ***жорна***.— МБ, 1670), і форми, тотожні з називним та значно рідше з родовим від назв істот: *ни єго* ***людии*** (Р., гр. 1352, *6*), ***люди*** *своѣ послати* (Р., гр. 1366, *14*), *на* ***люде(и)*** (К. З., *4*), *за* ***дѣти*** (Р., гр. 1388, *39*), *мелем* ***сокола,*** *который* ***качки*** *хижо ловилъ* (Грам., 1643, *54*). Пам'ятки давньоруської мови, як загальне правило, ще не розмежовують у знахідному відмінку множ. форм істот і неістот: *принесѣте сѣмо* ***дрова*** *и заключихъ* ***двѣри,*** *обрѣтохомъ* ***мощи*** *цѣлы* (Син. пат., XI—XII), *възложьше и на* ***сани*** (Гр. бл. 1130 р.), *възвращю* ***люди*** *въ градъ — и погоуби* ***людии*** *нечьстивыхъ* (Усп. зб., XII—XIII).

В орудному відмінку давньоукраїнські пам'ятки засвідчують форми з флексіями *-ы* і *-и (-ми, -ами): съ тѣми* ***гроши*** (Рус., гр. 1408, *70*), *села з* ***людми*** (П., гр. до 1301 р., *13*), *з* ***дѣтми*** (Р., гр. 1388, *41*), *за* ***дверми*** (АПГУ, XVII, I, *96*), *съ* ***диткамі*** (Р., гр. 1454, *163*), *подъ* ***Будищами, Рыбцямы*** (АПГУ, XVII, I, *64*; II, *53*), ***граблями*** (Ак. Старод., 1696). Флексії *-ы, -ми, -ами* були відомі й мові давньоруській: *яко єдинѣми* ***оусты*** *бѣ* (Син. пат., XI—XII), *съ* ***дѣтьми*** (Л. Новг., XIII—XIV), *предъ* ***людьми*** (ЛЛ, 1377), *ничить трава* ***жалощами*** (Сл., XII).

У місцевому відмінку характерними флексіями для давньоруських пам'яток є флексії *-ьхъ, -ѣхъ, -ахъ: людьхъ* (Ізб., 1076), *въ санѣхъ* (Син. пат., XI—XII), *оустьнахъ* (Усп. зб., XII—XIII). У староукраїнських пам'ятках були поширені флексії *-ехъ (← -ьхъ), -ѣхъ, -охъ,* які згодом витіснилися флексією *-ах (-ях): в сѣнехъ* (АПГУ, XVII, I, *120*), *в грошехъ, въ оустѣхь* (Бер. Лекс., 1627), *на грошохъ* (АПГУ, XVII, I, *29*), *в сѣняхъ* (АЖ, 1548, *85*), *в Мачохахъ, в Ярескахъ,*

на Рибцяхъ (АПГУ, XVII, I, *69*, *182*, *65*), *въ сѣнъцяхъ* (Бор. акт., 1697), *в немощахъ* (К. З., *8*).

Отже, історія відмінкових форм множинних іменників в усьому найістотнішому збігається з історією відмінкових форм множини іменників інших відмін.

ЗАЙМЕННИК

§ 19. Словотвір займенників

Серед відмінюваних частин мови займенники — здавна сформований самостійний лексико-граматичний розряд слів.

Особові та зворотний займенники. Всі особові займенники давньоруської мови — *юзъ, ю, ты* (однина), *мы, вы* (множина), *вѣ, ва* (двоїна) — це слова з коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов.

Уже в спільнослов'янській мові були, ймовірно, всі три варіанти наз. відм. одн. займенника 1-ї особи: давніші **jazъ, *azъ* і новіший **ja*. Останній майже у всіх слов'янських літературних мовах заступив форму **jazъ*, втративши кінцевий склад *-zъ*.

У всіх слов'янських мовах форми непрямих відмінків займенника 1-ї ос. одн. мають іншу основу, наприклад у давньоруській: наз. *юзъ, ю*, род. *мене*, дав. *ми, мьнѣ* і т. ін. Єдиної форми у праіндоєвропейській мові не було, мабуть, і для називного відмінка однини, бо в різних індоєвропейських мовах знаходимо різні основи (пор. гр. εγω, лат. *ĕgŏ*, вірм. *es*, гот. *ik*, д.-інд. *aham*, авест. *azem*). Реконструйована все ж праіндоєвропейська форма *eg(h)om*, вірогідно, складається із займенникового (вказівного) кореня *-e*, підсилювальної частки *-g(h)o-* і власне займенникового компонента *-me*. Компонент цей виявляється і в особовому первинному дієслівному закінченні *-*мь* (←*-*mĭ*) (наприклад, у формі *юсмь*, якій цілком відповідають лит. *esmi*, д.-інд. *ásmi*, гр. ειμι, де *-мь, -mi* — формальний показник 1-ої особи однини займенникового походження) і в інших займенникових основах. Можливо, одні й ті самі кореневі елементи виявляються і в називному, і в непрямих відмінках, а суплетивні форми виникають пізніше. У давній мові слов'ян первинна форма **мь* заступається займенниковою основою **e-* в поєднанні з часткою *-*zъ*. У праслов'янському **ezъ* початковий короткий *ĕ* змінився в довгий *ē*, перед яким пізніше виник протетичний приголосний *j*, а у зв'язку з цим *jē* змінювалося на *ja* (**jazъ*). Відпадіння ж кінцевого *-zъ* пояснюється втратою первісної функції цієї вказівної з походження частки.

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчують вживання трьох варіантів форми наз. відм. одн. особового займенника 1-ї особи: *юзъ, ю* і *азъ* (старослов'янської з походження). Майже повна відсутність випадків уживання форми *ю*, обмежене вживання форми *юзъ* і майже цілковите панування форми *азъ* навіть у пам'ятках давньоруської нецерковної (світської) літератури свідчать про те, що форма *азъ*, не вживана і в діалектах сучасних східнослов'янських мов, була книжною формою

давньоруської мови, а форма *язъ* (меншою мірою *я*) уже в XI—XIII ст. становила приналежність живої мови східних слов'ян. Національній українській мові та її говорам властива лише форма *я*.

Займенник 2-ї особи однини є з походження так само дуже давнім, всі слов'янські мови успадкували із спільнослов'янської займенник **ty* (←**tū*): д.-рус. і ст.-сл. *ты*, укр. *ти*, рос. *ты*, білор. *ты*, болг. і макед. *ти*, польськ. і чеськ. *ty*. Російська і білоруська мови зберігають тут етимологічне *-ы* (з **ū*), а українська мова замінила його переднім голосним *и*, як і в займенниках *ви*, *ми*.

Давньоруський займенник *мы* та його аналоги у всіх сучасних слов'янських мовах незаперечно свідчать, що походить він із праслов'янського **my*, який, проте, безпосередньо не виводиться із праіндоєвропейської форми, бо ж неслов'янські індоєвропейські мови мають значні відмінності у формах цього займенника (пор. лит. *mes*, гот. *wies*, лат. *nōs*).

Про давність форми **my* свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, всі сучасні слов'янські мови і найближче споріднені із слов'янськими балтійські мови.

Проте у спільнослов'янській мові була, очевидно, не одна, а дві форми займенника *ми* — **my* і **ny*. Сучасні літературні болгарська та македонська мови мають форми наз. відм. множ. займенника 1-ї ос. *ние*, *ней*, що виникли із більш давньої форми *ны* (←**ny*). Форму наз. відм. множ. *ны* засвідчують і деякі пам'ятки старослов'янського письменства. Форми займенника із початковим *н* (*ние*, *ний*, *ния*, *ня*, *не*) фіксуються в болгарських, македонських, сербських, російських (гдовських) говірках. Із формою **ny* генетично пов'язані лат. *nōs*, д.-інд. *nās*.

Із двох форм **my* і **ny* давнішою є, очевидно, **ny*, використовувана ще у старослов'янських пам'ятках, подібно до форми *вы*, у функції наз., знах. і дав. відм. множини.

Своєрідним з походження є займенник 2-ї особи множини. Як свідчать давньоруські та старослов'янські писані пам'ятки, де він уживається в єдиній формі *вы*, а також сучасні слов'янські мови (укр. *ви*, рос. і білор. *вы*, болг. і макед. *вие*, серб. *ви*, чеськ. *vy* та ін.), цей займенник виник із спільнослов'янського **vy*. Неслов'янські індоєвропейські мови мають у займ. 2-ої ос. множ. або кореневий *v-* (пор. лат. *vōs*, авест. *vo*), або кореневий *j-* (пор. лит. *jus*, латиськ. *jūs*, гот. *jus*). На думку А. Мейє, початковий кореневий *v-* у спільнослов'янському **vy* виник за аналогією до непрямих відмінків, витіснивши *j-* праіндоєвропейської форми **jūs*[1].

Займенники *мы*, *вы* не є власне формами множини до *я*, *ти*, вони позначають групу осіб, колектив, до складу якого входять перша (*мы*) або друга (*вы*) особи.

Займенник 1-ї особи двоїни *вѣ* (= «ми двоє») вживався переважно в церковній літературі (*вѣ вѣвѣ*.— ЄО, 1056—1057), хоча зрідка

---

[1] Див.: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.— Л., 1938, с. 341.

фіксується і в пам'ятках світського давньоруського письменства: *вѣ послевѣ* (ЛЛ, 1377, *173*); *а вѣ соколца опутаєвѣ* (Сл., XII). У давньоукраїнських пам'ятках форма *вѣ* замінюється формою *мы: мы два... цѣлуєва крсть* (Р., гр. 1386, *30*).

Форма наз. відм. займенника 2-ї ос. двоїни *ва* (= «ви двоє») трапляється як рідкісний випадок у найдавніших старослов'янських пам'ятках. У давньоруських і давньоукраїнських пам'ятках вона послідовно замінюється формою множини.

Зворотний займенник *себе,* що не має форми наз. відм. і може відноситися до кожної особи і до всіх осіб, які усвідомлюються логічним суб'єктом речення, виступає у давньоруській мові з кількома основами: род. *себ-е* (← **seb-e* ← **sev-e*, пор. лит. *save*), знах. *сѧ* (←**se* ← **sen* ← *sem*), дав. *си* (← **sei*), *соб-ѣ* (← **sob-ě*) і т. ін.

Присвійні займенники. Давньоруська мова мала такі присвійні займенники: *мои, моѥ, моѩ, твои, твоѥ, твоѩ, свои, своѥ, своѩ, нашь, наше, наша, вашь, ваше, ваша.* Усі вони мають корені, спільні для всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов: пор. сп.-сл. *mojos* → **mojь*, д.-прус. *meis,* лат. *meus,* сп.-сл. **tuojos* → *tvojь,* д.-прус. *tweis,* лат. *tuus* і т. д. Утворилися вони від основ **mo-*, **tvo-*, **svo-* за допомогою детермінативів -**jo*, -**jā*.

На місці етимологічного *о* у новозакритих складах (після занепаду кінцевих зредукованих) в українській мові закономірно виник *і: мій, твій, свій.*

Є серйозні підстави вважати, що присвійні займенники 1-ї і 2-ї осіб множини (*нашь, вашь*) утворилися ще в спільнослов'янській мові від форми род. відм. множ. особових займенників (**nasъ*, **vasъ*) за допомогою детермінатива *-*jo*, *-*jā* із закономірною зміною *sj* на *š*: **nōs-jo* → **nasjь* → **našь*; **vōs-jo* → **vasjь* → **vašь* (так само і в середн. та жін. роді).

Всі давні присвійні займенники збереглися в сучасних східнослов'янських мовах.

Крім власне присвійних займенників, у присвійній функції можуть виступати форми род. відм. предметно-особового займенника та форми дав. відм. особових і предметно-особового займенників, наприклад: *умъ ѥго тьмою омрачаше сѧ* (Виг. зб., XII, *80*); *и волость ихъ ѿиме* (Повч. Мон., XII); *оць ти оумерлъ* (ЛЛ, 1377, *135*) — пор. *отець твои оумре* (Л. Соф., I), *мти имъ поидеть замужь* (РП, 1282).

Пізніше виникли і такі утворення, як укр. *їхній,* білор. *їхні,* основа яких ускладнена прикметниковим суфіксом *-н-*.

До вказівних займенників у давньоруській мові належали *сь, се, си; тъ, то, та; онъ, оно, она; и(же), ѥ(же), ѩ(же); овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика.* Усі ці займенники — слова праіндоєвропейського походження, успадковані давньоруською мовою від мови спільнослов'янської.

Займенник *сь* (← **sь* ← **sis*, пор. лит. *šìs*), *се* (← **se* ← **sio*), *си* (← **si* ← **sī*, пор. лит. *ši*) складається з кореня *с-* і детермінативів. Однак і старослов'янські і давньоруські пам'ятки частіше фіксують цей

займенник у членній формі, утвореній за допомогою анафоричного займенника *и, є, ꙗ: сеи, сии, сеє, сиє, сиꙗ*.

Деякі давньоруські пам'ятки, а також пам'ятки мови української народності зрідка фіксують ще й *сесь, сесе, сесю*, утворені редуплікацією (повторенням) займенникових форм *(сь + сь, се + се, се + сю)*: *сесь* (Є. Пол., 1307), ***сесь** лист* (Р., гр. 1434, *129*). Такі редупліковані форми відомі досі в південно-західних говорах.

У пам'ятках української мови аж до кінця XVIII ст. займенники *сей, се (сеє), ся (сяя)* використовуються цілком вільно. Та починаючи від І. Котляревського використання займенника з давньоруською основою *с-* звужується і звичайно потребує вже того чи іншого вмотивування. У сучасній українській літературній мові вживаються *цей, це, ця (оцей, оце, оця)*. Із часто вживаного сполучення вказівної частки *от* із займенником *сей, се, ся* внаслідок злиття *т + с* в *ц* з'являються спочатку *оцей, оце, оця (←отсей, отсе, отся)*, а після відпаду початкового *о* за аналогією до *сей, се, ся* виникають *цей, це, ця*.

Займенники *тъ, то, та (← *tъ, *to, *ta)* засвідчуються саме в таких формах у старослов'янських та давньоруських пам'ятках: ***тъ** вы крьстить* (ЄО, 1056—1057); *тъгда и **та** Ѳамаида прослѣзивъши сѧ рече* (Усп. зб., XII—XIII); *и тако оумножаше сѧ мѣсто **то*** (там же). Але вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках засвідчується і членна форма *тъи (←*tъ + * jь)*, а з XII—XIII ст. фіксуються також членні форми середнього й жіночого роду *тоє, таꙗ* та своєрідні складення *тътъ (→тот), тото, тота*: ***тъи** исповѣда* (ЄО, 1056—1057), ***таꙗ** правда* (Смол. гр., 1229), *тотъ* (ЛІ, XV).

У пам'ятках давньоукраїнської мови вживалися паралельні форми *той* (зрідка *тый*) — *тотъ, то — тоє (те — теє), та — тая*: ***тои** лихий Бекбулат* (Р., гр. 1393, *49*), ***тоє** дворище* (Р., гр. 1411, *79*), ***таꙗ** русава* (Р., гр. 1459, *171*), ***та** пани* (П., гр. 1378, *56*); в інтермедіях до драм Я. Гаватовича 1619 р.— *тотъ, тоє, тая*; у А. Радивиловського (XVII ст.) — *той, тот, тая, та*; у літописі Самовидця (кін. XVII — поч. XVIII ст.) — ***тот** урядъ, **тоє** войско, **тая** поголоска*; в історичних думах та піснях — *за **теє** пиво, **тая** Україна* та ін.

Форми *той, те, та* і стилістично зумовлені *теє, тая* функціонують і в сучасній українській літературній мові.

Займенники *óнъ, óно, óна (←*onъ, *ono, *ona)* у спільнослов'янській мові належали до групи вказівних займенників, які забезпечували триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: *сь* — «цей, найближчий», *тъ* — «той, віддалений», *онъ* — «ген той, найдальший».

Окремо існували також займенники *и, є, ꙗ (← *jь, *je, *ja)*, що поєднували функції вказівних анафоричних (відсилаючих до попереднього) займенників і займенників відносних. Як анафоричний займенник *и, є, ꙗ* у формі наз. відм. зник, мабуть, ще в дописемний період, а в ролі відносного займенника він зустрічається у книжній мові звичайно в поєднанні з часткою *-же: иже, єже, ꙗже*.

Вказівні з походження займенники *онъ, оно, она* та *и, є, ꙗ* ще в спільнослов'янській мові стали виконувати роль особового займенника 3-ї особи. Спільна нова функція та деякі інші причини зумовили

також поступове структурно-граматичне зближення і остаточне злиття цих двох етимологічно різних займенників в один: у наз. відм. закріпився, змінивши наголос, займенник *онъ, оно́, она́,* а форми непрямих відмінків збереглися від займенника *и, ѥ, ꙗ* (*ѥго, ѥмоу* тощо). Так виникли ще в спільнослов'янській мові нові суплетивні займенникові утворення.

Причини виникнення цих суплетивних форм досить складні. Деякі відмінкові форми займенника *и, ѥ, ꙗ* збіглися і були омонімічними, наприклад, форма *и* була одночасно формою наз. одн. чол. р., знах. одн. чол. р., наз. множ. чол. р., наз. двоїни середн. і жін. р. Крім того, в більш узагальненій двочленній системі вказівних займенників *сь* — *тъ* («цей — той»), що заступила тричленну систему, займенник *о́нъ, о́но, о́на* виявився зайвим, і це створювало можливості для використання його у функції предметно-особового займенника. Однак ще тривалий час він не втрачав і свого первісного вказівного значення. У давньоруській мові як вказівний займенник *онъ, о́но, о́на* вживається з помітним обмеженням, відрізняючись при цьому від предметно-особового *онъ, оно́, она́* не тільки наголосом, а й іншими граматичними ознаками, зокрема, має членну і нечленну форми *(онъ, о́но, о́на — о́ныи, о́ноѥ, о́наꙗ)*, зберігає своє старовинне відмінювання *(онъ, оного, ономоу ...)*: *къде єсть пагоубьникъ* ***ѡнъ*** (Виг. зб., XII, *83*); *не ли кого иже бы моглъ на* ***ѡну*** *страну доити* (ЛЛ, 1377, *66*).

В українській книжній мові членні форми *оний, оноє, оная* у функції вказівного займенника трапляються аж до XVIII ст.: ***ону*** *сторону могилы* (Р., гр. 1404, *68*); ***одного*** *приймуємо* (Р., гр. 1438, *140*). Проте в живій мові вони зникли, мабуть, десь уже в XIII—XIV ст.

Про вживання майже у всіх слов'янських мовах ще в доісторичну епоху займенника *онъ, оно, она* для позначення особи або предмета свідчать найдавніші старослов'янські та давньоруські писані пам'ятки: ***она*** *же пришьдъши поклониса ѥмоу* (ЄО, 1056—1057); *не азъ бо почахъ братию бити, но* ***ѡнъ*** (ЛЛ, 1377, *144*).

У давньоукраїнських пам'ятках предметно-особовий займенник найчастіше зберігає традиційні написання *онъ, оно, она.* Та вже з XV ст. засвідчуються форми з приставним *в* та з різними рефлексами етимологічного *о* в закритому складі: *вона* (Р., гр. 1404, *68*), *оунъ* (Р., гр. 1459, *172*), *вюнъ* (І. Некр.) та ін.

Відсутністю приставного *в (оно, она, они)*, різними рефлексами етимологічного *о* у формі чол. роду *(вӯон, вӯін, вин* та ін.) характеризуються і деякі сучасні українські говори.

Зазнавши певних фонетичних змін, форми займенника 3-ї особи *онъ, оно, она* перетворилися на сучасні українські *він, воно, вона,* що нагадують колишній вказівний займенник лише своїми родовими ознаками та відмінковими флексіями.

Займенники *овъ, ово, ова* у давньоруській мові мали розділово-вказівне або протиставно-групуюче значення і вживалися як повторювані члени в паралельних синтаксичних конструкціях: *Половци побѣгоша и наши по нихъ погнаша.* ***ѡвы*** *сѣкуще,* ***ѡвы*** *ѥмльлюще. и ꙗша ихъ руками* (ЛЛ, 1377, *360*); ***ового*** *биша* ***свого*** *же оубиша а дроугааго камениимь побиша* (ЄО, 1056—1057). У сучасних східнослов'янських мовах зай-

менник *овъ, ово, ова* не зберігся, за винятком тільки деяких говіркових форм. Вийшли з ужитку в східнослов'янських мовах і рідко вживані в давньоруській мові вказівні займенники *сикъ, сико, сика, сиць, сице, сица,* а якісно-вказівний займенник *такъ, тако, така* (корінь *t-*, суфікс *-ак-*, детермінатив-закінчення *-ъ, -о, -а* (у членній формі): *такыи, такоѥ, такаꙗ*) без істотних змін зберігаються у всіх сучасних східнослов'янських мовах.

О з н а ч а л ь н и й з а й м е н н и к *вьсь, вьсє, вьсꙗ* давньоруська мова успадкувала від мови спільнослов'янської, в якій він складався з кореня **vьs-* (← **vьx*) детермінатива *-о-* (чол. і середн. роду) або *-а* (жін. р.) та відповідних відмінкових закінчень. В українській та в інших східнослов'янських мовах форми займенника *вьсь, вьсе, вься* зазнають головним чином змін фонетичних: зредукований *ь* або вокалізувався в сильній позиції *(весь)*, або зникав у позиції слабкій *(вся, все)*. Із займенника того самого кореня утворюється і *вьсꙗкъ, вьсꙗко, вьсьꙗка* (укр. *всякий, всяке, всяка)*.

Давньоруський займенник *къжьдо (кожьдо)* складається із займенникової основи *къ- (ко-)* і частки *-жьдо,* що приєднувалася до відмінкових форм першої частини складення, не входячи спочатку до складу основи новоутвореного займенника (пор. *когожьдо.*— ЖБГ, XI; *комоужьдо.*— ЄО, 1056—1057, та ін.). У староукраїнській мові процес злиття компонентів завершується, остаточно витворюється нова займенникова основа *кожд-,* до якої вже приєднуються відмінкові і родові флексії: *кожьдому* (Р., гр. 1438, *140*), *каждого* (Р., гр. 1377, *24*), *кажному* (Р., гр. 1446, *158*). Літературні українські *кожен, кожне, кожна* утворилися від основи *кожд-,* поширеної прикметниковим суфіксом *-к-,* з наступним спрощенням *ждн → жн.*

Своєрідне утворення в українській мові становить займенник *жоден,* що фіксується у пам'ятках з XIV ст. з кореневим голосним *а- (жаден, жадне, жадна)*, а з XVII ст. вживається і паралельний варіант з кореневим *о.* У новій українській літературній мові він уживається лише з кореневим *о.*

Займенник *інший* (д.-рус. нечленні форми *инъ, ино, ина*) утворено приєднанням до кореня *ин-* суфікса вищого ступеня прикметників *-ьш-.*

Займенник *самъ* походить від спільнослов'янського * *samъ* (пор. д.-інд. *samás,* гот. *sama*). В українській мові, крім успадкованого займенника *сам, само, сама,* вживаються також похідні утворення *самий, самісінький.*

Окрему групу серед займенників давньоруської мови становлять п и т а л ь н і та в і д н о с н і з а й м е н н и к и.

Займенники *къто, чьто* складаються з кореневих частин *къ, чь-* і частки *-то.* Після занепаду зредукованих *ъ, ь* внаслідок дисиміляції початкові приголосні змінилися: *къто → кто → хто, чьто → что → што* (пізніше *шчо,* можливо, під впливом форм *чого, чому,* приголосний *ч* замінив *т*). У сучасному фонетико-орфографічному вигляді займенник *що* фіксується в пам'ятках з XVI ст.

Етимологічно *къ-* і *чь-* — це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, використані у слов'янських мовах для розрізнювання назв осіб *(къто)* і назв речей *(чьто)*.

У давньоруській мові з цими ж основами були займенники *къи, чьи*. У східнослов'янських мовах перший із них вийшов з ужитку, а другий *(чий)* з певними фонетичними змінами вживається як питально-присвійний або як відносний займенник.

Питальний займенник *котрий, котрий* (д.-рус. *которъ, котеръ*) має у складі своєї основи *ко- (къ-)* і суфікс *-торо (-теро)*.

Давньоруський відносний займенник *юкъ, юко, юка,* в структурі якого виділяється праслов'янський корінь **j-*, суфікс *-ак-* і детермінатив *-ъ- (-о, -а)*, українська мова в членній формі *(який, яке, яка)* використала у функції не тільки відносного, а й питального займенника.

У давньоруській мові питально-відносні займенники з часткою *ни- (никъто, ничьто)* перетворювалися в з а п е р е ч н і, а з часткою *нѣ- (нѣкъто, нѣчьто)* — в н е о з н а ч е н і. В українській мові з переходом звука ѣ в *и* заперечні займенники мали б звучати *нихто, нищо,* але для утворення заперечних займенників було використано частку *ні (← нѣ) — ніхто, ніщо* і под., а відповідні неозначені займенники утворювалися за допомогою інших часток: *къто + сь → хтось, чьто + сь → щось* (так само — *дехто, абищо, будь-який* та ін.).

§ 20. Історія форм особових та зворотного займенників

Особові та зворотний займенники мали в староукраїнській мові такі відмінкові форми:

О д н и н а

Н.	*юзъ, ю*	*ты*	—
Р.	*мєнє*	*тєбє*	*сєбє*
Д.	*мънѣ, мьнѣ, ми*	*тєбѣ, тобѣ, ти*	*сєбѣ, собѣ, си*
З.	*мю, мєнє*	*тю, тєбє*	*сю, сєбє*
О.	*мьною*	*тобою*	*собою*
М.	*мънѣ, мьнѣ*	*тєбѣ, тобѣ*	*сєбѣ, собѣ*

М н о ж и н а

Н.	*мы*	*вы*
Р.	*насъ*	*васъ*
Д.	*намъ, ны*	*вамъ, вы*
З.	*ны, насъ*	*вы, васъ*
О.	*нами*	*вами*
М.	*насъ*	*васъ*

Д в о ї н а

Н.	*вѣ*	*ва*
З.	*на, наю*	*ва, ваю*
Р.-М.	*наю*	*ваю*
Д.-О.	*нама*	*вама*

Значенням окремих категорій, формальними засобами їх вираження, синтаксичними функціями та іншими граматичними ознаками особові займенники, наближаючись до іменників, відрізняються від неособових займенників. Так, подібно до іменників, особові займенники вживаються у реченні в ролі підмета або додатка, в окремих відмінкових формах вони мають закінчення, тотожні з закінченням іменників (пор. дав. і місц. одн. *мънѣ — женѣ*, ор. одн. *мъною — женою*). Проте на відміну від іменників особові займенники не мали категорії роду

(а зворотний займенник — і категорії числа). Крім того, для відмінювання особових займенників, як уже згадувалося, характерним є суплетивізм: постійної основи, до якої додавалися б відмінкові флексії, особові займенники не мали. Специфічною рисою відмінювання особових і зворотного займенників є паралельні форми давального і знахідного відмінків.

Відмінювання особових займенників сучасної української мови дуже близьке до відмінювання їх у мові давньоруській.

У родовому відмінку однини українська мова з певними фонетичними змінами (ствердіння приголосних) зберігає давньоруські форми з флексією *-е: мене, тебе, себе*. У російській літературній мові форми *меня, тебя, себя* становлять новотвори, засвідчувані пам'ятками з XIV ст.

Давньоруські форми давального і місцевого відмінків українська мова зберігає в займенниках *тобі, собі* (← тобѣ, собѣ), лише в окремих говорах зустрічаються форми *тебі, себі*.

Відповідно до давньоруських форм *мънѣ — мьнѣ* в українській мові після занепаду зредукованого *ъ* (*ь*) і зміни *ѣ* в *і* мало б бути *мні* (пор. рос. *мне*, білор. *мне*). Таку форму й засвідчують українські пам'ятки XIV—XVII ст.: *помагати* ***мнѣ*** (Р., гр. 1366, *14*); ***мнѣ*** *хлѣба не оставилъ* (АЖ, 1583, *65*); *мни митрополию дати рачил* (Перест., XVII). Але вже в пам'ятках XVI—XVII ст. фіксується в українській мові новотвір *мені* (з варіантами *мині, міні*), що відбиває вплив основи *мен-* з род. відм. одн.: *минѣ* (Адельфотес, 1591), *міні* (Інтерм., 1619), *мені* (Інтерм., 1625). Так виникла, поширювалась і закріпилася в літературній українській мові двоскладова форма *мені*. В різних фонетичних варіантах *(мені, мини, міні)* вона є основною майже в усіх живих говорах української мови, а в окремих південно-західних говорах зустрічається форма *мні*, співвідносна із давньоруською *мънѣ*.

Форми дав. відм. одн. *ми, ти, си* вживались у давньоруській мові паралельно з пізнішими формами *мьнѣ, тобѣ, собѣ;* досить часто фіксуються давньоруськими і староукраїнськими пам'ятками. Однак за даними писаних пам'яток можна простежити процес поступового звуження сфери вживання форм *ми, ти, си*. Так, форма зворотного займенника *си* почала виходити з ужитку, мабуть, задовго до появи давньоруських писаних пам'яток, а пізніше в мові української народності (десь у XVI—XVII ст.) зникають і форми *ми, ти*.

Сучасна українська літературна мова цих коротких форм не знає, але в окремих південно-західних говорах вони збереглися. Вживані ці форми й у мові творів західноукраїнських письменників або ж у стилізаціях під південно-західні говори: *Дайте* ***ми*** *два леви на відробіток* (В. Стефаник); *Не дайсь, красо, тому взяти, хто* ***ти*** *хоче світ зв'язати* (І. Франко); *Наш Федір зробив* ***си*** *таку файну фльояру* (М. Коцюбинський).

Форми *мя, тя, ся* у мові східних слов'ян дописемного періоду були основними формами знахідного відмінка однини, і тільки згодом, але теж ще до появи писаних пам'яток, виникли паралельні форми *мене, тебе, себе*, очевидно, під впливом родового відмінка. Тривалий час обидві форми вживаються паралельно і в писаних пам'ятках давньоруської і староукраїнської мов: *присла по* ***мѧ*** (ЛЛ, 1377) —

присла по ***мене*** (ЛІ, XV); *тако и* ***тѧ*** *избавить* (ЛЛ, 1377) — *тако и* ***тебе*** *избавить* (Л. Ник.); *понѧю за* ***сѧ*** (Жкн.) — *поюю за* ***себе*** (там же). У пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. форми *мя, тя, ся* досить звичайні: *жаловали* ***мѧ*** (Р., гр. 1393, *51*), *абы* ***тѧ*** *стерегли* (ПЄ, 1556—1561), *пытаю* ***тѧ*** (І. Виш.), *пусти мимо* ***сѧ*** (Р., гр. 1458, *169*). Та якщо в давньоруських пам'ятках первинні форми *мѧ, тѧ* переважали, то в пам'ятках української мови XIV—XVII ст. провідними вже були форми *мене, тебе, себе.* Основними вони стали і в більшості говорів української мови, але в південно-західних говорах досить широко представлені й давніші за походженням форми *мя, тя, ся* та різні фонетично змінені рефлекси їх (*ня, нє, ні, тє, ті* та ін.). Повністю втратила первинні форми знах. відм. одн. і літературна українська мова; в ній закріпилися як норма єдині, безваріантні форми *мене, тебе, себе.*

Особливою була доля форми знахідного відмінка зворотного займенника *сю.* У давньоруській мові вона вживалась і в займенниковому значенні і як афікс форми стану дієслова (пор. *сами сю погубиша.*— Ізб., 1073; *і бѣсовъ не бою сю.*— Виг. зб., XII, *73*). У самостійному вжитку форма *ся* в літературній мові зникла. Як афікс форми стану вона широко вживається у двох фонетичних варіантах (ся|сь).

Форми о р у д н о г о в і д м і н к а однини *мною, тобою, собою* є закономірним продовженням відповідних давньоруських форм; у південно-західних говорах української мови відомі ще форми *мнов, тобов, собов,* а також форми із флексією *-ом (мном, тобом, собом).* Історія цих діалектних форм подібна до історії відповідних діалектних форм іменників 1-ої відміни.

У м н о ж и н і форми особових займенників українська мова без істотних змін успадковує з давньоруської: *ми* ← *мы, ви* ← *вы; нас, вас, нам, вам, нами, вами* — відповідно з *насъ, васъ, намъ, вамъ, нами, вами.* Тут відбулися лише закономірні звукові зміни: занепад зредукованого *ъ,* злиття давніх *ы* та *і* в один звук *и,* стверділня приголосного перед *и.* Морфологічні зміни відбулися тільки у формах давального та знахідного відмінків: у давньоруській мові вживалися паралельні форми — давніші *ны, вы* і пізніші *намъ, вамъ, насъ, васъ.* Форми дав. відм. *ны, вы* засвідчуються всіма жанрами давньоруського письменства, однак вживаються рідко. Очевидно, з усіх паралельних форм особових займенників саме форми дав. відм. множ. *ны, вы* найраніше виходять з ужитку, замінюючись ще в дописемний період формами *намъ, вамъ.* Навпаки, форми знах. відм. *ны, вы* були основними не тільки для старослов'янської мови, але й для мови давньоруської. У пам'ятках давньоруської мови вони значно переважають форми знахідного *насъ, васъ* і вільно вживаються у всіх літературних жанрах, у всіх позиціях і конструкціях.

В українських грамотах, як і в інших пам'ятках мови української народності, форми давального і знахідного відмінків *ни, ви* майже невідомі. Не зберігають будь-яких залишків цих форм і українські говори.

Сучасна українська літературна мова знає лише форми *нам, вам* (дав. відм.) і *нас, вас* (знах. відм.).

Історія форми двоїни особових займенників у давньоруській мові вже завершується, оскільки сама категорія двоїни починає руйнуватись ще в мові спільнослов'янській. Найдавніші старослов'янські і давньоруські пам'ятки подають чимало прикладів заміни форм двоїни формами множини. У пам'ятках староукраїнської мови форми двоїни трапляються як виняток. У живих говорах української мови залишки форм двоїни майже зовсім не зустрічаються.

§ 21. Історія форм предметно-особового займенника

Займенник 3-ої особи у давньоруській мові мав такі форми:

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р
Н	*онъ (и)*	*оно (ѥ)*	*она (ꙗ)*	*они (и)*	*она (ꙗ)*	*оны (ѣ)*
Р.	*ѥго*		*ѥѣ*		*ихъ*	
Д.	*ѥмоу*		*ѥи*		*имъ*	
З.	*и(нь), ѥго*		*ю, ѥѣ*	*ѣ*	*ꙗ*	*ѣ*
О.	*имь*		*ѥю*		*ими*	
М.	*ѥмь*		*ѥи*		*ихъ*	

Двоїни

Н.	*она (ꙗ)*	*онѣ (и)*	*онѣ (и)*	Р.— М.	*ѥю*
З.	*ꙗ*	*и*	*и*	Д.— О.	*има*

Питання суплетивності форм предметно-особового займенника і утворення форм наз. відм. *він, воно, вона* розглядалися вище (див. § 19). У непрямих відмінках виступає основа *jo-* з її ускладненнями.

У родовому відмінку однини сучасна українська мова має для чол. і середн. р. форму *його (нього)*, для жін. р.— *її (неї)*. Форма *його* внаслідок закономірної зміни *е* в *о* утворилася безпосередньо із давньоруської *ѥго;* так само і в жін. р. з давньоруської форми *ѥѣ* утворилася спочатку форма *єї* (із зміною *ѣ* голосним *і*), а потім і початкове *є (йе)* змінилося в *ї (йі)* внаслідок асиміляції наступним *ї* *(йейѣ → йейі → йійі,* правописне *її*).

У прийменникових конструкціях вживаються нині форми родового відмінка *нього, неї*. Початковий *н* тут виник внаслідок перерозкладу основ між прийменником і займенником ще в спільнослов'янській мові, коли в прийменниках **vъn, *kъn, *sъn* приголосний *n* за законом відкритого складу або зникав у позиції перед приголосним наступного слова, наприклад, **sъn dvora → *sъ dvora* (д.-рус. *съ двора*), або відходив до наступного слова, якщо воно починалося з голосного чи приголосного *j*, наприклад: **sъn jego → *sъ njego *sъ n'ego* (д.-рус. *съ него*). Приставний *н* з'явився і в ряді інших відмінкових форм предметно-особового займенника (у знах., орудн., місц. однини і множини) і тепер уже усвідомлюється як власне займенниковий компонент,

обов'язковий і тоді, коли займенник сполучається з прийменниками, які ніколи не мали у своєму складі приголосного *н (до нього, для неї)*.

У живих говорах форми род. відм. однини характеризуються найчастіше або збереженням етимологічного *е: єго, від него, у него, єї* (південно-західні говори), або відсутністю приставного *н* у прийменникових конструкціях: *до його, без єї* (південно-східні та північні говори).

Форми д а в а л ь н о г о в і д м і н к а однини *йому, їй* сучасної української мови — пряме продовження відповідних давньоруських форм, зміни відбулися лише фонетичні: голосний *е* лабіалізувався *(йему → йому)*, а після часткової редукції кінцевого *и* в новоутвореному закритому складі голосний *е* змінився в *і (йеи → йей → йій*, орфографічно *їй)*.

У живих говорах української мови, особливо в південно-західних, форми дав. відм. однини предметно-особового займенника досить-таки строкаті: *єму, йму, му, (к) нему, (ід) ньому, її, єї, ї, (д) неї, юй, (ід) нюй* та ін. Говіркові варіанти форм давального однини нерідко трапляються і в мові усної народної творчості, і в мові художньої літератури: *Багач сіє, багач оре, кукіль сі* **му** *родить* (Коломийки); *Чогось* **єму** *так стало* (В. Стефаник); *не зайду* **к нему** (М. Черемшина); *Нема, нема* **єї** *кому врубати дрівець* (Ю. Федькович).

У давньоруській мові *и, ѥ, ю* (після прийменників *нь, нѥ, ню*) спочатку були єдиними формами з н а х і д н о г о в і д м і н к а однини предметно-особового займенника; вони послідовно вживалися і в давньоруських пам'ятках: *прогребоша и* (= його) *на горѣ* (ЛЛ, 1377); *почахъ же ѥ* (= його) *писати* (ЄО, 1056—1057); *и въселить сѧ* **въ нь** (Ізб., 1076); *велѣлъ ѥсмь бити в нѥ* (= блюдо) *на обѣдѣ* (Гр. Мст., 1130).

У XII—XIII ст. поширюються нові форми знах. відм., що збігаються з формами родового: це зрідка засвідчується і пам'ятками кінця XII — початку XIII ст.: *посади* **ѥго** *на прѣстолъ* (Л. Новг., XIII—XIV); *повелѣваєть съ иъщаниѥмь* **ѥго** *изгнати* (Виг. зб., XII, *308*). В українських грамотах XIV—XV ст. нові форми знах. відм. зустрічаються частіше.

Із старих форм знахідного відмінка найдовше зберігається форма жін. р. *ю (ню)*; відома вона як паралельний варіант до новішої *(її, неї)* і багатьом живим говорам української мови, нерідко вживалася до недавнього часу також у художніх творах: *що пан про* **ню** *розказує* (А. Свидницький); *Положила на* **ню** *усі сили свої* (В. Самійленко). Але й ця форма поступово втрачається.

Літературна українська форма в знах. відм. однини має форми, тотожні з формами род. відм.— *його (нього), її (неї)*.

Із давньоруських форм о р у д н о г о в і д м і н к а *имъ, ѥю (нимъ, нею)* форми з початковим *н* були засвоєні українською мовою. В окремих говорах південно-східного та північного наріч форми орудн. відм. вживаються без початкового *н: над* **їм**, *з* **єю**.

З паралельних форм чол. і середн. роду м і с ц е в о г о в і д м і н к а *нім, ньому* перша є давнішою, виникла вона з давньоруської форми *(на) нѥмь*, в якій занепав зредукований *ь*, а в новому закритому складі голосний *е* змінився в *і*. Форма ж *(на) ньому* з походження є пізнішою і являє собою дав. відм., вжитий у функції місцевого.

З певними фонетичними змінами із давньоруської форми *(на) неи* виникає і форма місц. відм. жін. р. *(на) ній.*

У називному відмінку множини замість давньоруських родових форм *они, она, оны* вже в пам'ятках мови української народності вживається спільна для всіх трьох родів форма *они,* з якої з приставним *в* утворилася сучасна форма *вони.*

У родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках множини українська мова з незначними фонетичними змінами зберігає відповідні форми давньоруської мови: *їх (них) ← ихъ (нихъ), їм ← имъ, з ними ← съ ними.*

Старі форми знахідного відмінка множини *ѣ, ꙗ, ѥ,* зрідка вживані в пам'ятках староукраїнської мови, заступаються формою *їх (← ихъ).*

В українській мові форми двоїни не збереглися; навіть у пам'ятках XIV—XV ст. вони трапляються дуже рідко.

§ 22. Історія форм неособових займенників

Неособові займенники змінюються за родами (крім займенників *къто, чьто*), числами і мають специфічну, спільну для всіх семантичних розрядів систему відмінювання, утворюють єдину відміну, в якій можна виділити дві основні групи: тверду (*тъ, то, та* та ін.) і м'яку (*и, ѥ, ꙗ* та ін.).

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	*тъ*	*то*	*та*	*ти*	*та*	*ты*
Р.	*того*		*тоѣ*	*тѣхъ*		
Д.	*томоу*		*тои*	*тѣмъ*		
З.	*тъ, того*	*то*	*тоу*	*ты*	*та*	*ты*
О.	*тѣмь*		*тою*	*тѣми*		
М.	*томь*		*тои*	*тѣхъ*		

Двоїна

Н.— З. *та* *тѣ* *тѣ* Р.— М. *тою* Д.— О. *тѣма*

Деякі своєрідності у відмінюванні мають займенники *вьсь, вьсє, вьсꙗ*. Маючи м'яку основу, в окремих відмінках він утворював форми на зразок займенників твердої групи: в орудн. відм. одн. чол. і середн. р. *вьсѣмь,* у непрямих відм. множ. *вьсѣхъ, вьсѣмъ, вьсѣми.*

Займенники *къто, чьто* не мали числа і роду, а при відмінюванні втрачали частку *-то* (*кого, чєго, комоу, чємоу* тощо).

Система давньоруського відмінювання неособових займенників зберігається як основа відмінювання їх у мові українській.

Родовий відмінок однини чол. і середн. р. мав у давньоруській мові флексію *-го: того, кого, сєго, чєго* (і *чєсо, чьсо* — як старослов'янізми в пам'ятках церковного змісту). Флексія *-го,* послідовно засвідчувана всіма пам'ятками мови української народності, збереглася і в сучасній українській мові. За відомим фонетичним законом *е*

після шиплячих та *й* змінюється в *о: чого, нашого, його* (також спочатку — *мойого, твойого, свойого,* але потім, внаслідок зникнення *й* між голосними і стягнення голосних — *мого, твого, свого*).

Під впливом форм із закономірно лабіалізованим *е* (→ *о*) та форм твердої групи (*того, такого* ...) виникають форми *цього, всього* (але в окремих говорах — *цего, сего, всего*).

Із форм *моѥѣ, твоѥѣ, своѥѣ* виникають сучасні *моєї, твоєї, своєї;* з *нашеѣ, вашеѣ* — *нашої, вашої* (з нефонетичним *о* після *ш* за зразком форм чол. і середн. роду); із *тоѣ, вьсеѣ* слід було б сподіватися *тої, всеї* (як діалектні форми, вони відомі й тепер), але з XVI ст. поширювалися форми *тієї, всієї,* які закріпилися в сучасній українській літературній мові.

Сучасні форми д а в а л ь н о г о в і д м і н к а *тому, вашому, моєму* та інші становлять пряме продовження відповідних давньоруських форм. У жіночому роді після утворення закритих складів *о* та *е* змінилися в *і: тои, сеи, моѥи* → *той, сей, моѥй* → *тій, сій (цій), моїй.* Переважно в південно-західних та північних діалектах відомі скорочені форми дав. відм. *мому, твому, свому* або форма жін. р. без кінцевого *й: ті (дівчині), свої (сестрі).*

У з н а х і д н о м у в і д м і н к у неособові займенники чол. роду мали форму, тотожну або з називним відмінком, або ж з родовим: *въ тъ часъ* (Ізб., 1076); *мужа твоѥго убихомъ* (ЛЛ., 1377).

Із питальних займенників *къто, чьто* у знах. відм. перший завжди вживався лише у формі *кого,* а другий — у формі, тотожній із називним (*чьто*).

Займенники жін. р. у знах. відм. однини з давньоруської мови перейшли в мову українську; деякі з них вживаються у стягненій і нестягненій формі: *ту — тую, кожну — кожную* (так само і середн. р.).

О р у д н и й в і д м і н о к однини чол. і середн. роду мав у давньоруській мові форми *тѣмь, цѣмь, моимь, чимь.* З певними фонетичними змінами українська мова зберігає ці закінчення, однак значніші зміни відбулися в суфіксальних елементах орудн. відм.: з XIII ст. вживаються форми *кымь, тымь* замість *цѣмь, тѣмь.*

Форми орудн. однини жін. роду типу *тією, цією, моєю* зберігають відповідні давньоруські закінчення, але зазнавали у своєму розвитку специфічного розширення. У пам'ятках мови української народності частіше вживалися форми, етимологічно ближчі до давньоруських: *и с тою волостию* (Р., гр., 1388, *37*), *съ сєю грамотою* (Р., гр., 1341, *9*), *и всєю мыслью моєю* (Р., гр., 1386, *32*). Подібні форми зустрічаються і в живих говорах української мови.

Сучасні українські форми м і с ц е в о г о в і д м і н к а (на) *тім, кім, моїм, нашім, всім* становлять продовження відповідних давньоруських форм.

Крім цих форм, в українській мові поширилися нові форми місц. відмінка чол. і середн. роду, запозичені з давального: (на) *тому, всьому, чому, моєму, нашому* і под.

Щодо жін. роду, то сучасні форми місцевого відмінка цілком збігаються з формами давального, як і в давньоруській мові, наприклад: (на) *тій, моїй, нашій* (← *тои, моѥи, нашеи*).

У формах називного і знахідного відмінків множини неособові займенники давньоруської мови розрізнялись за родами. Категорія роду зрідка знаходить своє вираження і в пам'ятках української мови XIV—XV ст., але звичайно в цей період форми у наз. і знах. відм. множ. є спільними для всіх трьох родів. За своєю будовою і походженням ці спільні форми спочатку були досить строкаті (*моѣ, нашѣ, тѣ* і *мои, наши, ти; тыи, тыє* тощо), але згодом в літературній українській мові встановлюється основна форма *ті, ці, всі, наші, мої* та її нестягнені варіанти типу *тії: Не так **тії** вороги, як добрії люди* (Т. Шевченко).

Форми родового, давального, орудного й місцевого відмінків множини сучасної української мови з незначними фонетичними змінами зберігають відповідні закінчення давньоруської мови. У займенниках твердої групи під впливом відповідних прикметникових форм давній суфіксальний -ѣ- з XIV ст. замінюється звуком *-ы- (-и-)* — *тих, тим, тими* замість фонетично закономірного *і*.

Форма орудн. відм. множини *всіма* (д.-рус. *вьсѣми*) в українській мові недавня. Хоча вона й подібна до давньоруських форм двоїни таких займенників, як *тѣма, има* і под., але давньоруські пам'ятки форми *вьсѣма* не засвідчують. З'явилася вона в українській мові вже тоді, коли категорія двоїни не існувала, тому розглядати її як продовження давньоруської форми двоїни не можна. На думку П. Чучки, форма *всіма (усѣма),* вперше засвідчена в XVI ст., виникла за аналогією до словоформ орудного відмінка множини числівників *два, три, чотири* і под.

Отже, успадкувавши і зберігаючи в основному давньоруську займенникову систему, українська мова у складі, вживанні, формах займенників зазнає й істотних змін, властивих або тільки їй, або ж спільних і для російської та білоруської мов.

ПРИКМЕТНИК

§ 23. Загальні відомості

Прикметники давньоруської мови — цілком оформлена в самостійну частину мови категорія слів, що виражали ознаки та властивості предметів, відрізняючись від інших частин мови, зокрема від іменників, своїм лексичним значенням, специфічними словотворчими і граматичними показниками. Проте в давніші часи, у мові спільнослов'янській, прикметники відрізнялись від іменників лише (або переважно) своїми синтаксичними функціями, здебільшого збігаючись з ними морфологічною структурою. Це пояснюється тим, що між іменником і прикметником існує генетичний зв'язок, що в спільноіндоєвропейській мові існувала єдина недиференційована категорія імен, з якої виділилася група слів, постійно вживаних у ролі означення (атрибута), і поступово оформилась в окрему частину мови — прикметник. У праці «Про зміни значення і замінах іменника» О. О. Потебня писав: «Відмінність між іменником і прикметником у мові ...

зменшується в напрямку до минулого... В іменнику в тому ж напрямку від нас збільшується атрибутивність»[1].

Внаслідок диференціації (поділу) загального лексико-граматичного класу імен на імена із власне предметним (речовим) значенням та імена-атрибути із значенням абстрагованої від предмета якості, властивості виникають іменники і прикметники як окремі самостійні частини мови.

Звичайно, прикметники не одразу набули узагальнено-якісного значення. Спочатку будь-яким словом-іменем позначилися і певний предмет і його якісна ознака, що відбиває той етап розвитку людського мислення, коли властивість мислилась конкретно, сукупно з предметом. Виділення певної якісної ознаки в одному предметі стало можливим лише тоді, коли людина навчилась порівнювати його з іншим предметом — найбільш характерним і визнаним носієм даної ознаки. Назви саме таких предметів і явищ, поєднуючись з іншими іменниками, виступали в ролі атрибута або предиката, тобто в ролі виразника ознаки іншого предмета. Поступово означальна функція закріпилася за тими іменами, в семантичній структурі яких сильніше виявлялося поняття ознаки, якості, а предметне значення послаблювалось і з часом остаточно втрачалось.

У найдавніших пам'ятках слов'янської писемності вже відсутні свідчення про той попередній стан мови, коли в прикметникові могли поєднуватися поняття ознаки і предметності. Лише етимологічний аналіз окремих якісних прикметників указує на генетичний зв'язок їх з іменниками. Так, прикметник *голубий* споріднений з іменником *голуб* (характерний колір голуба, відокремившись у свідомості мовців від предмета — носія ознаки, став мислитись як абстрактна якість), прикметник *солодкий* — з іменником *солод* (смак солоду — пророслих зерен ячменю), прикметник *зелений* вказує на існування в давнину іменника *зелъ* (пор. укр. *зело* — «трава, зелена рослинність», лит. *žole* — «трава, зелень», латиськ. *ŝale* — «трава», лат. *helus* — «зелень»).

Як свідчення давнішого стану можна розглядати випадки вживання у давньоруській і старослов'янській мовах одних і тих самих слів (іменників або прикметників) то в ролі означення, то в ролі означуваного слова. Так, у реченні *ѥдинъ же изрони женьчюжьну душю изъ* ***храбра*** *тѣла* (Сл., XII) *храбра* — прикметник-означення, узгоджений з іменником *тѣла* у роді, числі і відмінку. В іншій пам'ятці читаємо: *противьныими не побѣжень бы͂. Георьгиѥ ꙗко бж͂ии* ***храбъръ*** (Новг. мін., 1095). Тут *храбъръ* — іменник, який має при собі узгоджене означення. Іменники *лъжь, сусѣдъ (-а)* також уживалися як прикметники: ***лъжь*** *съвѣдѣтель*[2]*; море бо, боурьми моутимо и надымающися на* ***соусѣдоу*** *землью* (Ср., III, *628*).

Якщо семантична диференціація праслов'янських імен за ознакою «субстантивність — атрибутивність» завершилася задовго до появи писемності у слов'ян, то морфологічні ознаки ще тривалий час по тому залишалися в них не розмежованими.

---

[1] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968, с. 37.
[2] Див.: Потебня А. А. Зазн. праця, с. 39.

У давньоруській мові було два типи прикметників — іменні (короткі, нечленні) та займенникові (повні, членні). Іменні прикметники структурно мало відрізнялися від іменників, а у відмінюванні повністю зберігали давні форми імен *-о, -jo* — основ (для чол. і середн. р.) та *-а, -ja* — основ (для жін. р.). Тому в окремих випадках неможливо відрізнити прикметники від іменників, і тільки синтаксичне вживання слова вказує на приналежність його до певної частини мови, наприклад: *достоить ли въ сѫботы* ***добро*** *творити ли* ***зъло*** (ЄО, 1056—1057); *брашьно сє* ***добро****, а сє недобро* (Виг. зб., XII, *91*); *сътворивъ прелюбодѣянию* ***зъло*** *и ненавистьно* (там же, *197); дасть и дары многи* ***злато****, сребро, паволоки* (ЛЛ, 1377, *61*); *тъгда великыи Святослав изрони* ***злато*** *слово* (Сл., XII).

Повні прикметники виникли ще в спільнослов'янській мові шляхом приєднання до іменних прикметників вказівного займенника **jь, *je, *ja (*novъ + *jь → *novъjь, *novo + *je → *novoje, *nova + + *ja → *novaja)*.

Щодо походження та первісних функціональних ознак повних прикметників у мовознавчій літературі існують різні погляди.

Згідно з гіпотезою Ф. Міклошича[1], членні прикметники виникли внаслідок функціонального розмежування атрибутивних словосполучень (прикметник + іменник) за ступенем конкретизації означуваного іменника, або загальніше — за вираженням поняття означеності — неозначеності предмета.

У спільнослов'янській мові поняття означеності первісно виражалось за допомогою займенника **jь, *je, *ja*, що входив до структури атрибутивного словосполучення як означальний (індивідуалізуючий) член, вказуючи на конкретно визначений, відомий або раніше згаданий предмет. Наприклад, гіпотетично відтворені конструкції типу **vysoka gora* і **vysoka ja gora* розрізнялися тим, що в першій виражалась ознака предмета, не виділеного із ряду йому подібних і не згадуваного раніше, а в другій характеризувався предмет конкретно визначений, відомий або раніше згаданий. З часом займенник втрачає своє самостійне значення, приєднується до прикметника, перетворюючись у його флексію. Новоутворені таким способом займенникові прикметники прийняли на себе і функцію означального члена, певний час функціонально співвідносились з іменними прикметниками як виразники ознаки вже відомого, точно названого предмета.

Гіпотеза Ф. Міклошича про означеність і неозначеність прикметникових форм, підтримана і розвинута її прихильниками (А. Лескіним, А. Мейє, Л. Якубінським та ін.), до недавнього часу визнавалась найвірогіднішою.

Проте останнім часом окремі дослідники історії слов'янських мов відходять від традиційного погляду на природу повних прикметників і висувають нові, аргументованіші гіпотези з цього питання. Так, заслуговує на серйозну увагу думка, що першопричиною виникнення повних прикметників була потреба формального відрізнення прикмет-

---

[1] Див.: M i k l o s i c h F. Vergleichende Grammatik der Slavischen. Wien, 1883, s. 132—134.

ників від іменників, остаточного оформлення їх як цілком самостійного лексико-граматичного класу власними морфологічними засобами[1].

З появою членних форм прикметників відбулося розмежування іменників і прикметників також і на морфологічному рівні.

Наступні етапи розвитку прикметників характеризуються тенденцією, що неухильно вела до розширення функцій займенникових прикметників і поступового обмеження в давньоруській мові та майже цілковитого занепаду в мові українській іменних прикметників.

За значенням прикметники поділялися на якісні, відносні та присвійні. Якісні прикметники виражали якість безпосередньо своїм лексичним значенням (*новыи, бѣлыи, молодыи*), а відносні та присвійні позначали ознаки предметів опосередковано, через їх відношення до інших предметів або осіб (*блюдо* ***сребрьно***, *судъ ꙗрославль*).

Оскільки прикметники є похідними відіменними утвореннями і на початку своєї історії виражали ознаку одних предметів через відношення до інших, цілком справедливою є думка, що всі первинні прикметники були відносними. Якісні прикметники виділились в окрему групу пізніше, на тому ступені розвитку абстрактного мислення, коли ознаки почали усвідомлюватись самі собою, незалежно від предметів[2].

§ 24. Словотвір прикметників

Генетичні зв'язки прикметників з іменниками, про які йшлося раніше, зумовлювали також і спільність засобів і способів прикметникового та іменникового словотворення. У спільнослов'янській мові використовувалися спільні для імен словотворчі типи, серед яких основними були суфіксація і словоскладання. Проте згодом у морфологічній структурі прикметників з'явилися і деякі специфічні риси.

У давньоруській мові функціонувала невелика група якісних прикметників давнього походження з кореневим типом основи, поширеним лише тематичними голосними *-ŏ* або *-ā*, які додавалися до кореня як показники граматичного роду прикметника: *бѣлъ (-о, -а), глухъ (-о, -а), гърдъ (-о, -а), дорогъ (-о, -а), крутъ (-о, -а), лихъ (-о, -а), любъ (-о, -а), малъ (-о, -а), нагъ (-о, а), новъ (-о, -а), слѣпъ (-о, -а), тупъ (-о, -а)* та деякі інші. Проте більшість якісних прикметників, крім тематичних *-ŏ (-ъ), -а,* мали у складі основи також інші суфікси: *-в- (живъ), -д- (твьрдъ), -к- (близъкъ), -т- (жьлтъ), -н-(солонъ), -л-(кыслъ), -р-(добръ).*

Внаслідок перерозкладу основ ці старовинні суфікси поширилися, до їх складу відійшли тематичні голосні *-а, -ĭ (ь): жена-тъ, борода-тъ, полоса-тъ → жен-атъ, бород-атъ, полос-атъ.* Новоутворений суфікс *-атъ* почав приєднуватися і до інших іменних основ: *крылатъ, рогатъ, богатъ.*

Аналогічний процес перерозкладу основ і утворення ускладнених суфіксів простежується і в таких прикметниках: *лука-въ → лук-авъ;*

[1] Див.: Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978, с. 21—25.
[2] Див.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953, с. 210.

масть-тъ → маст-итъ; льсть-въ → льст-ивъ (подовження *ь → і*); *рать-нъ → рат-ьнъ.*

Ці похідні форманти, заступивши старовинні загальноіменні суфікси, стали власне прикметниковими, структурною ознакою прикметника. У давньоруській мові продуктивність їх була не однаковою. Продуктивнішими на фоні інших словотворчих типів були утворення із суфіксами *-ък-, -ьк-, -ок-, -ек-: узъкъ, горькъ, высокъ, далекъ.*

Найпродуктивнішим був суфікс *-ьн-*. Це пояснюється тим, що він уживався для творення якісних і відносних прикметників від основ різних частин мови, міг ускладнюватися іншими прикметниковими суфіксами, наприклад: *бѣдьнъ, гнѣвьнь, чьстьнъ, тѣлесьнъ, приютьнъ, скудьнъ, дьньсьнъ, братьнь (← *bratьnjo), нынешьнъ, духовньнъ, даровьнъ.*

Відносні прикметники давньоруської мови утворювалися за допомогою суфіксів *-ьск- (словѣньскъ, киѥвьскыи), -ан- (камянъ, деревянъ), -ов- (тьрновъ, липовъ, бобровъ)*. Прикметники із суфіксом *-ьск-* могли означати і присвійність *(женьскъ, дѣтьскъ).*

Присвійні прикметники утворювалися за допомогою кількох суфіксів: *-ь (← *-jь), -ин-, -ов- (-ев-).*

Суфікс *-ь (← *-jь)* використовувався для утворення прикметників із значенням приналежності від назв осіб (власних і загальних), а також від назв тварин: *Ярославль (← Ярославјь), Всеволожь (← Всеволодјь), пророчь (← пророкјь);* до цього типу належать також *овьчь, говяжь, вълчь, вельблюжь.* Поширений препозитивним голосним *ǐ (ь)*, цей суфікс утворював прикметники типу *рабии (← рабьјь), къняжии (← къняжьјь)*, які могли мати не тільки присвійне, а й більш загальне відносне значення *(дворъ овьчии, овьчии пастухъ, рыбии хвостъ, страхъ божии).*

Із суфіксом *-ин-* утворювалися присвійні прикметники від іменників *-а, -ја* основ: *Мариинъ, сестринъ, владычинъ, Ильинъ*. За цим же зразком утворювалися прикметники від деяких іменників *-і-* основи: *гостинъ, татинъ* (від *гость, тать* — «злодій»).

Суфікс *-ов- (-ев-)* у давньоруській мові старшого періоду був малопродуктивним, але згодом набував усе більшого поширення і в сучасних східнослов'янських мовах — це один із найпродуктивніших прикметникових суфіксів. З участю суфікса *-ов- (-ев-)* утворювалися присвійні прикметники переважно від назв осіб, рідше — від назв тварин: *Борисовъ, Глѣбовъ, Адамовъ, жениховъ, кесаревъ, сыновъ, коневыи, львовъ.*

Префіксація у прикметниковому, як і в прадавньому загальноіменному, словотворенні давньоруської мови посідає досить скромне місце. Кількість префіксальних творень, успадкованих із спільнослов'янської мови, зовсім невелика: *убогъ, удобь, сугубъ, прозрачьнъ, просѣдъ* (= «сивуватий»), *прѣлютъ* та ін.

Похідні прикметникові основи префіксального типу виникали в результаті лексикалізації сполучень прикметників або іменників з часткою *не* та з прийменниками. Цей процес міг супроводжуватися також суфіксацією: *нелѣпъ, нелюбъ, безокъ, бесчадъ* (= «бездітний»), *побережьныи, подъземьныи, надгробьныи*. Досить поширеним у давньо-

руській мові способом словотворення прикметників було словоскладання. Прикметники, утворені цим способом, мали двочленну складну основу, компоненти якої з'єднувалися сполучним голосним *-о- (-є-)*. Найчастіше складні прикметники утворювалися на базі атрибутивного словосполучення: *благовѣрьными, бѣлорукъ, высоковьрхыи, доброзрачьнъ, добролику, дъвоноженъ, сухорукъ, тонконосъ, чьрновласъ* та ін.

Українська мова успадкувала давньоруські способи творення прикметників, але у використанні засобів словотвору, особливо суфіксації, спостерігаються деякі зміни: окремі форманти і моделі виходять з ужитку або звужують сферу використання, інші, навпаки, активізуються, набувають більш узагальненого значення і в результаті — розширюються можливості використання їх для утворення нових прикметників. Так, вийшов з ужитку спосіб утворення присвійних прикметників із праслов'янським суфіксом **-jь* і численні моделі давньоруської мови типу *Изѭславль* (сынъ), *Всеславль* (отьць), *Аврамлю* (чѧда), *Иаковля* (жена) замінилися іншими, утвореними з патронімічними суфіксами *-ов (-ів), -ович, -евич, -євич, -ич, -ичич: Ізяславів, Яковова, Всеславович, Савич* і под. Прикметники типу *рыбии, скотии, овьчии, курии, рабии, ловьчии* майже повністю вийшли з ужитку, крім поодиноких випадків (*чоловічий, княжий, божий, вовчий, орлій*). Натомість розвинулися утворення із суфіксами *-ач- (-яч-), -ськ-* та ін.: *риб'ячий, курячий, рабський, звірячий.*

Переважна більшість продуктивних прикметникових суфіксів давньоруської мови не втратила продуктивності і в мові українській, а деякі з них, зазнавши на українському мовному грунті звукових і структурних видозмін, набули ще більшого поширення. Таким є, зокрема, суфікс *-ьн-*. У сучасній українській мові суфікс *-н-* вільно сполучається з іменниковими, дієслівними, прикметниковими основами, виступає компонентом великої кількості нових прикметників, якісних і відносних: *сумний, принадний, хибний, пальний, літній, орний.* Давній суфікс *-ьн-* виявляє себе і в багатьох пізніших ускладнених суфіксах: *багряний, зоряний, людяний, хутряний, нездоланний, хвалебний, героїчний, благальний, верховний.* Частина цих розширених суфіксів в пам'ятках давньоруської мови не фіксується, а деякі з них належать до специфічних українських утворень, наприклад у прикметниках на означення збільшеної або зменшеної ознаки: *довжелезний, грубезний, старезний.* Тенденція до ускладнення давніх суфіксів у сучасній українській мові виявляється і в таких прикладах: *тонкий — тоненький — тонесенький — тонісінький — тонюсінький.*

Значно розширюється сфера використання суфіксів відносних прикметників *-ськ- (-цьк-, -зьк-), -ов-, -ев-, -єв-: сільський, міський, заводський, материнський, океанський, кінський, креслярський, норвезький, німецький; казковий, кленовий, службовий, життєвий, сталевий, магнієвий* та ін.

Префіксальний спосіб словотворення в українській мові не набув помітного розвитку. Із давніх префіксів у прикметниках зберігаються *пре- (прегарний), су- (сутужний), най- (найліпший).* Значно поширилися префіксальні відносні прикметники на базі словосполучень

іменника з прийменниками (*безпечний, безтурботний, наочний, підвладний, надмірний, доцільний*).

В арсеналі префіксальних засобів прикметникового словотвору української мови в новітні часи з'явилися моделі із іншомовними префіксами: ***а**моральний, **а**морфний, **анти**санітарний, **ультра**фіолетовий, **інтер**національний, **архі**важливий, **ультра**правий* та ін.

Зберігається в українській мові як активний спосіб словотворення і словоскладання. В цілому значних змін цей спосіб від давньоруського періоду не зазнав, зросла лише його продуктивність, що пояснюється загальним збільшенням кількості прикметників у сучасній мові. Особливо висока питома вага складних прикметників у термінологічній системі української мови.

§ 25. Історія форм іменних прикметників

Іменні (нечленні) прикметники у давньоруській мові відмінювалися так само, як і іменники: у чол. і середн. роді за відміною *-o, -jo* — основ, а в жін. роді — *-a, -ja* — основ.

Однина

	Чол. р.		Середн. р.	Жін. р.
Н.	*новъ, синь*		*ново, синє*	*нова, синꙗ*
Р.		*нова, синꙗ*		*новы, синѣ*
Д.		*новоу, синю*		*новѣ, сини*
З.	*новъ, -а, синь, -ꙗ*		*ново, синє*	*новоу, синю*
О.		*новъмь, синьмь*		*новою, синєю*
М.		*новѣ, сини*		*новѣ, сини*

Множина

Н.	*нови, сини*		*нова, синꙗ*	*новы, синѣ*
Р.		*новъ, синь*		*новъ, синь*
Д.		*новомъ, синємъ*		*новамъ, синꙗмь*
З.	*новы, синѣ*		*нова, синꙗ*	*новы, синѣ*
О.		*новы, сини*		*новами, синꙗми*
М.		*новѣхъ, синихъ*		*новахъ, синꙗхъ*

Двоїна

Н.— З.	*нова, синꙗ*		*новѣ, сини*	*новѣ, сини*
Р.— М.		*новоу, синю*		*новоу, синю*
Д.— О.		*новома, синєма*		*новама, синꙗма*

Нечленні прикметники у спільнослов'янській мові до появи членних форм вживалися в обох основних прикметникових функціях — атрибутивній і предикативній. З виникненням повних прикметників відбувається перерозподіл функцій між обома типами: у функції означення поряд з нечленними почали вживатися і членні прикметники, а в ролі іменної частини присудка продовжували вживатися тільки нечленні прикметники. Це функціональне протиставлення повних

і коротких прикметників, що початками своїми сягає спільнослов'янської доби, зберігало виразні риси регулярності і в давньоруській мові. В атрибутивних сполученнях пам'ятки засвідчують паралельне вживання іменних і займенникових форм (з перевагою останніх): *начатъкъ **добрыимъ** дѣломъ* (Ізб., 1076, *157*); *на **высоцѣ свѣтьлѣ**...прѣстолѣ* (Син. пат., XI, *106*); ***доброіє** житіє* (там же, *181*); *придѣть **великыи** соудии* (Виг. зб., XII, *69*); *въ нѣкоую хызиноу **низъкоу** и **тьмьноу** затворенъ бывъ* (там же, *343*); *тобѣ лѣпо ѣздити в **велицѣ** полку* (ЛЛ, 1377, *359*); *уже бо Сула не течеть **сребреными** струями; а половци **неготовами** дорогами побѣгоша* (Сл., XII). Проте у складі присудка прикметники вживаються у своїй первинній, нечленній формі: *око твоє **лѧкаво** ієсть* (ЄО, 1056—1057); *члкъ сь **правьдьнъ** и **чьстивъ*** (там же); ***сладка** словеса твоіа* (Ізб., 1076, *155*); *се бо дѣло **епспско** и **поповьско** ієсть* (Син. пат., XI, *279*); *азъ бо ієсмь **виньнъ*** (там же, *305*); *колико лѣтъ ходи **дрiахлъ** и **оуньлъ*** (Виг. зб., XII, *83*); *бѣ бо **великъ** и **силенъ** Редедѧ* (ЛЛ, 1377, *147*).

Оскільки прикметник-означення узгоджується з іменником у всіх відмінкових формах, а прикметник-предикат — лише з підметом у формі називного відмінка, нечленні прикметники, втративши функцію означення, поступово втрачали також і форми непрямих відмінків, які з самого початку були не самостійними, а залежними формами синтаксичного узгодження прикметника з означуваним іменем.

У мові українських грамот XIV—XV ст. нечленні форми якісних прикметників виступають у ролі присудка або предикативного означення, а членні прикметники — в атрибутивній функції[1]. Поодинокі випадки вживання нечленних якісних прикметників у ролі означення в непрямих відмінках трапляються переважно в стійких словосполученнях, у складних адвербіалізованих утвореннях, у топонімах тощо, наприклад: *отъ **пѣсчана** броду* (Р., гр., 1366, *14*); *исъ **стара давна*** (Р., гр., 1434, *130*); *по **велицѣ** дни* (Р., гр., 1415, *87*). Щоправда, присвійні прикметники в нечленній формі фіксуються в пам'ятках української мови XIV—XV ст. частіше: *Лопатичь иванъ **Юриевъ** сынъ* (Р., гр., 1421, *93*); ***королювъ** слуга* (Р., гр., 1390, *175*); ***григореву** сну* (Р., гр., 1386, *31*); *ѡть **Перунова** дуба* (П., гр., 1302, *19*); *отъ **Бискупова** села... къ **Бискупову** селу* (П., гр., 1398, *138*); *до **Маркова** става* (П., гр., 1366, *38*). Проте в тих самих грамотах присвійні прикметники-антропоніми жіночого роду нерідко виступають у членній формі: ***ѡльгкирдоваіа** оульѧниѧ* (Гр., 1377, *55*); ***Чижеваіа** Настасья* (Рус., гр., 1499, *30*).

Таким чином, вживання форм іменних прикметників протягом століть звужувалось, а повні форми, ставши виразниками власне прикметникових ознак, все більш поширювалися — спочатку вони прибрали на себе функцію означення, а потім проникли і в сферу присудка. Нечленні прикметники повністю втрачають відмінювання, і в сучасній українській мові зберігається лише неповна форма називного відмінка

[1] Див.: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958, с. 116.

однини чоловічого роду присвійних та небагатьох якісних прикметників: *сестрин, братів, Андріїв, Маріїн; винен, дрібен, повен, зелен, рад, згоден* (і паралельно — *винний, дрібний, повний, зелений* і т. ін.).

Частина іменних форм якісних прикметників, набувши в народнопісенному жанрі образно-поетичного забарвлення (***ясен*** *місяць,* ***дрібен*** *дощик,* ***сиз*** *орел,* ***ворон*** *кінь* та ін.), увійшла до арсеналу художніх засобів і сучасної української поезії: ***Зелен*** *стан,* ***красен*** *стан,* ***славен*** *краю Дагестан* (П. Тичина); ***Дрібен*** *дощик з ярової тучі,* ***смутен*** *вітер з України-краю* (А. Малишко); *Місто Київ —* ***зелен*** *сад* (П. Воронько); *Сорок п'яту вів Якір, під ним* ***чорен*** *ворон-кінь* (П. Усенко).

§ 26. Історія форм займенникових (членних) прикметників

У спільнослов'янській мові відмінкові форми повних прикметників були складеними, в них чітко розрізнялися форми обох компонентів складення — іменного прикметника і займенника, наприклад: Н. **novъjь*, Р. **novajego*, Д. **novujemu* і т. д. Протягом наступних етапів розвитку спільнослов'янської, а потім і окремих слов'янських мов, внаслідок тривалої взаємодії форм іменних прикметників і співвідносних форм займенника відбувався процес поступової уніфікації прикметникової парадигми, процес морфологічного оформлення прикметника як частини мови.

У давньоруських пам'ятках XI—XII ст. зафіксовано такі форми членних прикметників:

А. Тверда група

Однина

	чол. р.		середн. р.	жін. р.
Н.	*добрыи*		*доброє*	*добраꙗ*
Р.		*доброго*		*доброѣ (-ыѣ)*
Д.		*доброму*		*доброи*
З.	*добрыи*	*(-ого)*	*доброє*	*добрую*
О.		*добрымь (-ыимь)*		*доброю*
М.		*добромь (-ѣмь)*		*доброи*

Множина

Н.	*новии*	*новаꙗ*		*новыѣ*
Р.			*новыхъ (-ыихъ)*	
Д.			*новымъ (-ыимъ)*	
З.	*новыѣ*	*новаꙗ*		*новыѣ*
О.			*новыми (-ыими)*	
М.			*новыхъ (-ыихъ)*	

Двоїна

Н.— З.	*новаꙗ*	*новѣи*	*новѣи*
Р.— М.		*новую*	
Д.— О.		*новыма (-ыима)*	

Б. М'яка група

Однина

Н.	*Синии*	*синѥѥ*	*синꙗꙗ*
Р.	*синѥго*		*синѥѣ (-ѣѣ)*
Д.	*синѥму*		*синѥи*
З.	*синии (-ѥго)*	*синѥѥ*	*синюю*
О.	*синимь (-иимь)*		*синѥю*
М.	*синѥмь*		*синѥи*

Множина

Н.	*синии*	*синꙗꙗ*	*синѣѣ*
Р.		*синихъ (-иихъ)*	
Д.		*синимъ (-иимъ)*	
З.	*синѣѣ*	*синꙗꙗ*	*синѣѣ*
О.		*синими (-иими)*	
М.		*синихъ (-иихъ)*	

Двоїна

Н.— З.	*синꙗꙗ*	*синии*	*синии*
Р.— М.		*синюю*	
Д.— О.		*синима (-иима)*	

У формі називного відмінка однини займенник *jь, je, ja* безпосередньо приєднувався до іменної форми прикметника відповідного роду: **novъ* + *jь* → **novъjь*, **novo* + *je* → **novoje*, **nova* + + *ja* → *novaja*; **sinь* + **jь* → **sinьjь*, **sińe* + **je* → **sineje*, **sińa* + + * *ja* → *sińaja*.

У чоловічому роді кінцевий зредукований іменного прикметника з приєднанням займенника **jь* опинявся в напруженій позиції (**novъjь*, **sinьjь*) і закономірно переходив ще в доісторичну епоху в зредуковані голосні *ы, и*. Так виникли членні форми типу *новыи* (←*новъи*), *синии* (←*синьи*), зафіксовані пам'ятками давньоруської мови: *свѣтъ* ***истиньныи*** (ЄО, 1056—1057, *101*); ***бѣлыи*** *образъмь* (Ізб., 1073); *се* ***добрыи*** *строитель* (Син. пат., XI, *337*); *д͠хъ* ***лоукавыи*** (Виг. зб., XII, *104*); ***ловчии*** *нарѧдъ* (Повч. Мон., XI; ЛЛ, 1377, *251*).

Давньоруська форма наз. відм. на *-ыи* успадкована була мовою української народності: ***добрыи*** *ч͠лвкъ* (Р., гр. 1352, *6*); *слуга нашь* ***вѣрныи*** (Р., гр. 1399, *54*); ***великыи*** *король* (Р., гр. 1398, *56*) та ін.

У сучасній українській мові форма прикметників твердої групи чоловічого роду на *-ий* є органічним продовженням давньоруської відповідної форми, в якій давній *ы* в українській мові змінився на *и*,

а кінцевий голосний *и (і)* зазнав скорочення і втратив складотворчість: *новий, дорогий, золотий, чорний* та ін.

У м'якій групі прикметників закінчення *-ии (синии)* в українській мові мало б дати також *-ий,* оскільки давньоруський голосний *і* теж замінився звуком *и* (пор. д.-рус. *сильныи, сизыи, милыи* і укр. *сильний, сизий, милий*). Проте в літературній українській мові і в більшості говорів прикметники м'якої групи мають закінчення *-ій (-їй): синій, мужній, верхній, братній, безкраїй.* Тут, очевидно, на шляху фонетичної зміни *(і → и)* стояли серйозні перешкоди морфологічного характеру, зокрема тенденція до збереження у всій парадигмі етимологічно м'якої основи, адже у формах *синя, синє, синю* та інших приголосний основи *н'* — м'який. З переходом *і* в *и* ця тенденція порушилася б, оскільки в українській мові перед голосним *и* приголосні вимовляються завжди твердо. У прикметниках з основою на шиплячий *(свіжий, піший, вовчий),* що колись належали до м'якої групи, зміна *і* в *и* все ж відбулась, але тут вона була підтримана сильною тенденцією до ствердіння шиплячих приголосних у всіх позиціях.

У південно-західних говорах (подільських, закарпатських та ін.) зустрічаються форми наз. відм. однини чол. роду з флексією *-ий: літний, синий, вчерашний, задний* і под. В інших говорах, навпаки, можна зустріти зворотне явище — поширення флексії *-ій* на прикметники твердої групи. Так, в окремих говорах південно-західного і південно-східного наріч (говірки Волині, Черкащини, Вінниччини та ін.) знаходимо: *великій* (міст), *гарній* (хлопець), *добрій* (чоловік). Північні українські говори (зокрема, чернігівські) характеризуються наявністю скорочених форм прикметників чоловічого роду (без кінцевого *й*): *високі* (стовп), *крути* (берег), *осінні* (дощ) тощо.

Давньоруські форми називного відмінка однини членних прикметників середнього та жіночого роду були успадковані українською мовою. У пам'ятках мови української народності вони зустрічаються у нестягненій і стягненій формах: *село* ***черепьне*** (П., гр. 1386, *67*); ***чиста*** *вѣра* (П., гр. 1383, *98*); *наша* ***добра*** *рада* (там же, *82*); ***чистаѧ*** *вѣрность и* ***полна*** (там же, *84*); ***висока*** *пасика* (Рус., гр. 1443, *98*); ***памѧтне*** *(свѣдоцтво)* (Р., гр. 1451, *157*) та ін. Проте в українських пам'ятках XIV—XV ст. членні нестягнені форми прикметників жін. і середн. роду вживаються значно частіше: *придалъ... землю* ***пашную*** *и землю* ***бортную*** *и клѣтку* ***торговую*** (П., гр. 1350, *28*); ***великоє*** *княженьє* (П., гр. 1371, *47*); *за все* ***лихоє*** (П., гр. 1392, *108*); *другоє убранє* ***бѣлоє****... третєє убранє* ***чирвоноє*** (АЖ, 1582, *44*); *кошулку золотую* (АЖ, 1583, *45*).

Після XVI ст. стягнені форми повних прикметників типу *нова, синя, нову, синю, нове, синє* зустрічаються все частіше, а для сучасної української літературної мови вони стали нормою.

Нестягнені форми наз. і знах. відм. однини середн. і жін. роду збереглися в окремих говорах північного та південно-західного (карпатські, закарпатські) наріч: *доброє, добрая, добрую, літнєє, тихеє, літняя, тихая, літнюю, тихую.*

У літературній мові вживання нестягнених форм прикметників паралельно із стягненими зумовлюється певними стилістичними

мотивами. В основному вони вживаються в народних піснях і в поезії: *Ой коню мій, коню, та й* ***золотая*** *грива* (Нар. пісня); *Ой, склоню я голівоньку на* ***білую*** *постілоньку* (Нар. пісня); *Як в північ* ***самую глухую*** *Еней лиш тільки став дрімать, побачив хмару* ***золотую*** (І. Котляр.); *Якби побачив, нагадав* ***веселеє*** *та* ***молодеє колишнє*** *лишенько* ***лихеє*** (Т. Шевченко).

Процес стягнення прикметникових закінчень розпочався, очевидно, ще в спільнослов'янську епоху, коли утворювалися займенникові (членні) прикметники. Спочатку між голосними випадав *j* — початковий звук займенника **jь*, потім голосні, опинившись поруч, уподібнились один до одного, а потім зазнали стягнення, наприклад, у ст.-сл. мові форми родового відмінка *новаго, новааго, новаѥго* є безпосереднім продовженням сп.-сл. форми **novajego*. Однак у давньослов'янських мовах стягнення відбувалось у формах непрямих відмінків (крім знахідного), а в називному та знахідному ще тривалий час існували нестягнені форми, зокрема і в давньоруській мові; процес стягнення цих форм починається пізніше в окремих її говорах в епоху розпаду східнослов'янської мовної єдності. Ось чому серед сучасних східнослов'янських національних мов лише українська характеризується стягненими формами типу *нова, синя, нову, синю, нове, синє* (←*новаꙗ, синꙗꙗ, новую, синюю, новоѥ, синѥѥ*). Ці форми не слід ототожнювати з іменними формами прикметників давньоруської мови типу *новъ, ново, нова, синь, синє, синꙗ*.

Форма родового відмінка однини чол. і середн. роду бере свій початок від спільнослов'янського складення **nova* + **jego* → *novajego*, **sin'a* + **jego* → *sin'ajego*. Через ланцюжок послідовних змін (випадіння інтервокального *j*, асиміляція голосних і наступне їх стягнення) утворилася форма *новаго, синꙗго*. Старослов'янські пам'ятки фіксують паралельні форми, що відбивають різні етапи цього процесу, зокрема у Зографському євангелії зустрічаються три різновиди форми родового відмінка: *чловѣчьскаѥго, великааго, новаго*.

Форма на *-аго, -ꙗго* була властивою також і східнослов'янській мові, але в найдавніших пам'ятках давньоруської писемності паралельно з нею зрідка виступає також форма з флексією *-ого, -ѥго: златоустого, чоужьдєго* (Ізб., 1073), ***малого*** *дьнѣ* (Сл. Гр. Б., XI); *нагого* (Виг. зб., XII, *325*) та ін. В оригінальних давньоруських пам'ятках XIII ст. (та в їх пізніших списках) флексія *-ого (-ѥго)* стала вже переважаючою, а в українських грамотах XIV—XV ст. вживаються майже послідовно форми на *-ого, -єго: нового* (П., гр. 1368, *42*); *полского* (П., гр. 1389, *10*); *лихого* (П., гр. 1388, *84*), *вѣчного* (П., гр. 1390, 104).

У сучасній українській літературній мові флексія *-ого* стала єдиним показником родового відмінка однини прикметників чол. і середн. роду. Закінчення *-ого* на місці *-ѥго* при м'яких основах в українській національній мові розвинулося з аналогії до твердої групи: *нового, синього, безкрайого*.

У формі родового однини жіночого роду первісними були флексії *-ѥѣ, -ѣѣ*. Тут, вірогідно, відбулося стягнення подібних йотованих складів, що розрізнялися між собою лише довготою голосного: **novyjejě* → **novyjě*, **sin'ějejě* → **sin'ějě*.

Можливо, що тут мав місце процес гаплології, або складова дисиміляція. У всякому разі в процесі розвитку форми род. відмінка однини жін. роду склад *je (*novy(je)jě, *sin'ě(je)jě)* утратився ще на спільнослов'янському грунті.

Паралельно із флексіями *-ыѣ, -ѣѣ* (ст.-сл. *-ыѩ, -ѧѩ*) у давньоруських пам'ятках зустрічаються форми на *-оѣ, -єѣ*, які, очевидно, виникли під впливом займенникових форм типу *тоѣ, сєѣ*. Такі форми знаходимо в Арх. єв. 1092 р. *(стоѣ мчнцѣ)* та в ін. пам'ятках XI—XII ст.: *малоѥ грамотицѣ* (Виг. зб., XII, *371*); *сьмрьти тоѣ* ***пагубноѣ*** (Усп. зб., XII—XIII, *45*).

У грамотах XIV—XV ст. флексія *-оѣ, -єѣ* разом з іншими її фонетико-орфографічними варіантами *(-оѥ, -ѥѥ, -ои, -ѥи)* є панівною: *земли* ***молдавскоѣ*** (П., гр., 1395, *125*); ***кривавоѣ мокроѣ*** *хусты* (П., гр., 1388, *86*), ***велебної*** *твоєї милости* (там же, *81*); *црквъ стоѣ бци...****пречистоѣ*** (Гр. 1378, *56*); ***перемыскоѣ*** *волости, землѣ* ***ролноѣ*** (Гр. 1349, *27*), ***чистоѣ*** *мысли* (Гр. 1388, *98*); *отъ* ***посполитоѣ*** *крови* (Гр. 1388, *88*), *ѿ своєє выслуги* ***вѣрноє*** (Р., гр. 1427, *108*).

З цими формами органічно пов'язані сучасні українські прикметникові форми, в яких кінцевий голосний *і* розвинувся фонетично з давньоруського *ѣ (новоѣ → нової)*. У прикметниках з м'якою основою флексія *-єї* замінилася на *-ої* за аналогією до прикметників твердої групи: *нової, синьої, безкрайої.*

Ті самі фонетичні процеси і граматичні фактори діяли на стику іменного прикметника і займенника при утворенні інших відмінкових форм членних прикметників. Давальний відмінок однини розвивався в тому ж порядку, що й родовий: *нову + ѥму → новуѥму → новууму → новуму; синю + ѥму → синюѥму → синюуму → синюму.* Як і в родовому відмінку, тут також за аналогією до займенникових форм *тому, сєму* виникла форма *новому, синєму.* Різниця лише в тому, що новіша форма давального відмінка на *-ому, -єму* в пам'ятках XI—XII ст. була більш поширеною і з'явилась, очевидно, раніше, ніж форма родового із закінченням *-ого, -єго: благовѣрному, ближьнєму* (Ізб., 1073); *небесному, вышьнєму* (Ізб., 1076); *болѣзньному, тихому* (Мін.).

В українських пам'ятках XIV—XV ст. форми дав. однини чол. і середн. роду мають флексію *-ому, -єму.*

Сучасна українська мова успадкувала ці новіші з походження форми давального відмінка. До пізніших змін у формі дав. відмінка належить вирівнювання, уніфікація твердої і м'якої груп: під впливом твердого варіанта в українській мові розвинулася флексія *-ому* і в прикметниках м'якої групи *(синьому, безкрайому,* як у *новому).*

У дав. відмінку однини жін. роду давні закінчення *-ѣи (новѣи ← новѣ + ѥи), -ии (синии ← сини + ѥи),* широко засвідчувані давньоруськими пам'ятками, досить рано, ще у давньоруську епоху, заступаються новими закінченнями *-ои, -єи,* і в цьому виявляється той-таки вплив займенникових форм *тои, сеи.* Хоч у пам'ятках XI—XII ст. форми типу *новои, синеи* зустрічаються рідко, переважно в пізніших списках світських творів давньоруської епохи, таких, як Слово о полку Ігоревім, Слово Даниила Заточника, Лаврентіївський список

літопису та інші, але в пам'ятках української народності вони повністю витіснили старіші форми: *к цркви бжои* (Гр., 1376,*22*); *корунѣ пол-ской* (П., гр., 1400, *148*); *ку вѣчной памяти* (Р., гр., 1422, *97*); *къ пречистои* (Гр., 1376, *22*). Кінцевий голосний *и* поступово скоротився і втратив складотворчу властивість, від чого попередній склад став закритим *(новои → новой, синєи → синєй)*, а в новоутвореному закритому складі голосні *о, е* перейшли в *і (новій, синій, безкраїй)*. Розвиток форм знахідного відмінка однини частково знайшов висвітлення вище (див. про паралельні стягнені і нестягнені форми жін. і середн. роду). Форми знах. відмінка чол. і середн. роду у спільнослов'янській мові збігалися з формами називного, і розвиток цих обох відмінкових форм характеризується спільними рисами. Окремо лише слід зауважити, що з виникненням в іменній системі граматичної категорії істот з'явилась і нова форма знахідного відмінка однини у прикметниках чол. роду, тотожна з формою родового відмінка (пор.— *мати **доброго** друга* і *мати **добрий** настрій*).

У формі орудного відмінка однини чол.— середн. роду, засвідченій найдавнішими пам'ятками, немає певних ознак того, що вона розвинулася подібно до вищерозглянутих — із сполучення, обидва компоненти якого мали відмінкові закінчення *(*по-vотьјіть)*. В історично засвідченій формі виділяється основа прикметника і відмінкова форма займенника: *новы-имь, сини-имь*. Прикметникова основа на *-ы (-и)* простежується також і в окремих формах множини та двоїни всіх родів, наприклад, *новыимъ* (дав. множ.), *новыими* (орудн. множ.), *новыима* (дав.— орудн. дв.) та в ін. Отже, в одних формах членних прикметників (наз., род., дав., знах. одн.) перша частина виступає у вигляді відмінюваного іменного прикметника *(новъи, новаюго, новуюму)*, а в інших — як невідмінювана його основа на *-ы* (без закінчення).

У давньоруських пам'ятках вживаються і стягнені форми типу *новымь, синимь*: ***съ преславьнымъ*** (Виг. зб., XII, *372*); ***нынѣшьнимь*** (там же, *354*); ***великимь** Мужемъ* (ЛЛ, 1377, *124*); ***златымь** шеломомь* (Сл., XII).

Стягнена форма орудного відмінка чол.— середн. роду була успадкована українською мовою. У грамотах XIV—XV ст. фіксуються лише стягнені форми.

В українській мові давньоруські голосні *ы* та *и* злилися в один звук *и*, і тому слід було б чекати утворення єдиного закінчення орудного відм. *-им (новим, синим)*. Та цього не сталося: в більшості говорів і в літературній українській мові прикметники м'якої групи зберегли закінчення *-ім*.

У формі орудного відмінка жіночого роду нечленні і членні прикметники на час появи писемності у східних слов'ян мали спільну форму (дав.— орудн. *новою, синєю*).

Сучасні українські форми типу *новою, синьою, безкрайою* є органічним продовженням давньоруських форм.

У місцевому відмінку однини членні прикметники чол. і середн. роду давньоруської мови мали більш давні закінчення

-ѣмь, -имь (новѣємь → новѣмь, синиємь → синиимь), а також пізніші *-омь, -ємь (на* ***новомь****, на* ***синємь****)*, що виникли під впливом займенникових форм типу *томь, сємь*. Форми на *-ѣмь, -имь* у пам'ятках XI—XII ст. навіть нецерковного жанру переважають: *въ скрьжетѣ* ***зоубънѣмь****, ѡ* ***лоучьшимь****, ѡ* ***неоутѣшимѣмь****, ѡ* ***преподобьнѣмь*** (Виг. зб., XII); *по* ***чужѣмь*** (Є. Добр., 1164); ***црковьнѣмь*** (Жит. Ф. Печ., XI); *на* ***жестоцѣмь*** *тѣлѣ* (Сл., XII); *на* ***ростовьскомь*** *озерѣ* (ЛЛ, 1377); *на* ***готскомь березѣ*** (См. гр., 1229).

В українських грамотах XIV—XV ст. форми на *-ом, -ем* постійно вживані. Сучасні українські форми типу *на новім, на синім* — органічні рефлекси давніх форм, у яких на українському грунті в закритому складі голосні *о, е* перейшли в *і*. Крім успадкованих із давньоруської мови, українська мова має паралельну форму місцевого відмінка у прикметниках чол.— середн. роду — *новому, синьому,* яка виникла з аналогії до давального відмінка.

Прикметники жіночого роду в українській мові в місцевому відмінку зазнали тих самих змін, що і в давальному.

У називному — знахідному множини членні прикметники давньоруської мови ще зберігали і родові форми: Н.— *новии, синии,* З.— *новыѣ, синѣѣ* (чол. р.), Н.— З.— *новаꙗ, синꙗꙗ* (середн. р.), Н.— З.— *новыѣ, синѣѣ* (жін. р.).

В українській мові на місці трьох форм утворилася одна, спільна для всіх родів, у стягненому й нестягненому варіантах: *нові, сині (новї, синї).*

Процес утворення єдиної форми наз.— знах. відмінка був тривалим. Українські грамоти XIV—XV ст. фіксують форми наз.— знах. відм. множини в численних варіантах, які, однак, значення роду вже не виражають: це або форми, успадковані з давньоруської мови (здебільшого давні форми чол. р. типу *новии, новыѣ*), або нові контаміновані форми, утворені з основи наз. відм. і закінчення знахідного чи, навпаки,— з основи знах. і закінчення називного, та деякі інші варіанти: *грамоты* ***особливї̈є****,* ***медовїє*** *выходы,* ***безаконнї̈и*** *понꙗтїꙗ, всє* ***дховния*** *права,* ***рыбныꙗ*** *ловища,* ***церковнїє*** *ігумены* (П., гр. 1301, *14*); *мѣста* ***порубежныи*** (Гр., 1393, *121*); ***послѣднии*** *государи* (Гр. 1395, *127*); ***льпшиѣ*** *оужитки* (Р., гр., 1409, *74*); ***лѣпшии*** *пожитки* (Гр., 1424, *100*). Дещо послідовніше вживаються ще форми середнього роду: *ѡзера* ***рыбнаꙗ****, ловища* ***оуюноваꙗ*** (Р., гр. 1349, *3*), *сия предания* ***отческая*** (П., гр., 1322, *22*); *преданїа* ***церковнаꙗ*** (Гр., 1301, *13*).

У книжній мові XVI—XVII ст. у наз.— знах. множини переважають форми на *-ыи, -ыє* (тверда група) та на *-ии, -иє* (м'яка група), хоча зустрічаються й інші варіанти *(-ыѣ, -іє, -іи)*. У цьому розмаїтті написань відбивається не стільки неусталеність форм, скільки графіко-орфографічна особливість староукраїнської книжної мови. Адже букви *ы, и, ї* часто позначали в ті часи один звук *и,* а букви *ѣ, и, і* також у звуковому значенні нерідко збігалися.

Можна вважати, що сучасні форми наз.— знах. відмінка типу *нові, сині, безкраї* утворилися з колишніх форм чоловічого роду, найбільш вірогідно — з форми знахідного відмінка *(новыѣ → новыї →*

новії → нові; синѣѣ → синії → сині). Можливо, що й тут міг позначитися вплив займенникових форм типу *ті, всі*.

Вживання нестягнених форм типу *добрії, синії* у сучасній українській літературній мові обмежене в основному сферою поетичного жанру, так само як і вживання нестягнених форм жін. і середн. роду в однині. В окремих говорах, здебільшого північних, нестягнені форми прикметників поширені й тепер.

Всі інші відмінки у множині мали спільні форми для всіх родів. Розвиток цих форм супроводжувався тими самими процесами, що відзначались у формах однини. Можливо, що при утворенні членних форм род., дав., орудн., місц. відмінків множини, відповідні форми займенників *и, ѥ, ꙗ* приєднувалися з самого початку не до цілої форми іменного прикметника, а до його основи на *-ы- (-и-)*: род.— місц.— *новы + ихъ, сини + ихъ → новыихъ, синиихъ;* дав. *новы + имъ, сини + имъ → новыимъ, синиимъ;* орудн. *новы + ими, сини + ими → новыими, синиими*. Пізніше голосні *ыи, ии* зазнали стягнення: *новыхъ, синихъ, новымъ, синимъ* тощо.

Нестягнені і стягнені форми зустрічаються у старослов'янській мові. У давньоруських оригінальних пам'ятках звичайними є стягнені форми прикметників, і це дає підстави вважати, що вони були характерними для живої загальнонародної мови східних слов'ян тієї епохи.

Сучасні українські форми прикметників твердої групи типу *нових, новим, новими* є органічним продовженням давньоруських форм. У прикметниках м'якої групи слід було б сподіватися зміни голосного *і → и (синих, синим, синими)*. Подібні форми зустрічаються в окремих говорах, але в національній українській мові і в більшості її говорів зберігся голосний *і*.

Форми двоїни повних прикметників, звичайно ще вживані в давньоруських пам'ятках, виходять з ужитку вже в початковий період формування східнослов'янських мов. Пор. д-рус.: ***тѣлесьныима** очима* (Ізб., 1076, *260*); *роуцѣ бо ѡнѣ ... **мякъцѣи*** (Виг. зб., XII, *158*); *ѡт **безаконьною** ѥго роукоу* (Усп. зб., XII—XIII, *177*); *оба **багряная стлъпа*** (Сл., XII). В українських грамотах XIV—XV ст. вони трапляються дуже рідко: *по два гроша **широкаꙗ*** (Р., гр., 1377, *24*); *два хресты **сєрєбнаꙗ*** (Гр., 1393, 52); *за два рокы **цѣлаꙗ*** (Гр., 1411, *77*).

У сучасній українській мові форми двоїни не збереглися, вони замінилися формами множини. Залишки двоїни у формі орудного відмінка (але із значенням множини) зберігаються в окремих південно-західних говірках: *добрима, новима, високима* та ін.

§ 27. Історія форм ступенів порівняння

Якісні прикметники давньоруської мови мали форми на означення кількісного вияву ознаки, тобто форми ступенів порівняння, успадковані з мови спільнослов'янської. Прикметники вищого ступеня порівняння у спільнослов'янській мові утворювалися за допомогою суфікса **-jьs* (**-jes*)[1], який приєднувався в одних випадках безпосеред-

[1] Варіант * *-jes* суфікса вищого ступеня порівняння виступав у формах наз.— знах. відм. одн. середнього роду.

ньо до прикметникової основи, а в інших — до основи, ускладненої суфіксальним елементом *-ě-*. В утвореннях першого типу, тобто у формах з неускладненою основою, суфіксальний *j*, пом'якшуючи попередній приголосний, в результаті асиміляції зливається з ним в одну фонему, наприклад: чол. р. **xud(ъ) + *jьs → xudjьs → *xužь (dj → ž)*, середн. р. **xud(o) + *jes → *xudjes → *xuže* (кінцевий *s* у наз.— знах. відм. одн. чол. і середн. р. утратився за дією закону відкритих складів), жін. р. **xuda + *jьs + i (<ja) → xudjьsi → *xužьši.*

У формах з ускладненою основою елемент *-ě-* відійшов до суфікса: чол. р. **nově + jьs → nov-ějь* (д.-рус. *новѣи*), середн. р. **nově + *jes→ *nov-ěje* (д.-рус. *новѣє*), жін. р. *nove + jьs + i → *nov-ějši* (д.-рус. *новѣиши*).

Суфікс **-jьs* (**-jes*) у спільнослов'янській мові поширювався елементом *j*, внаслідок чого сполучення *-sj* у всіх формах (крім наз.— знах. однини чол.— середн. роду, де *s* утратився раніше) змінилося на *š*, наприклад: **xužьši, *novějьši* (наз. одн. жін. р., де *i <ja*), **xužьša, *novějьš < xudjьsja, *novějьsja* (род. одн. чол.— середн. р.) і т. ін.

Таким чином, внаслідок різних фонетичних змін, що відбувалися в процесі творення форм вищого ступеня порівняння, у спільнослов'янській мові на основі більш давнього суфікса *-*jьs* виділилися два формотворчі афікси: *-ьš (←*-jьs)* і *-*ějьs (← -*ě-jьs)*.

У такому вигляді ці суфікси були успадковані і давньоруською мовою: *-ьш- (← *-ьš), -ѣиш- (← *-ějьš)*. Отже, відповідно до відтворених спільнослов'янських форм у давньоруських пам'ятках засвідчуються форми типу *хужии, хуже, хужьши, новѣи, новѣє, новѣиши*, наприклад: *Кыи єсть грѣхъ **тяжии*** (Ізб., 1076, *525*); *вѣтвіє прѣклонило ся бѣ землѧ, дроугъ друга **добрѣє*** (там же, *689*); *азъ єсмь дѣдъ. **старѣи** разбоиникомъ* (Син. пат., XI, *233*); *плъть єго **лоучьши** єсть истьлѣнию* (Усп. зб., XII—XIII, *397*).

Уже в давньоруський період старі форми наз.— знах. відм. одн. чол. і середн. роду під впливом непрямих відмінків починають витіснятися формами із суфіксами *-ьш-, -ѣиш*: ***старѣиши** же разбоиникомъ рече* (Син. пат., XI, *232*); *на **вышьши** въсходити поуть* (Виг. зб., XII, *176*); *како покорити **хужьшеє** лоучьшимъ* (там же, *170*).

Прикметникові суфікси *-ок-, -ек-, -ък-, -ьк-* при утворенні ступенів порівняння із суфіксом *-ьш-* опускаються: *высокъ — вышии; далекъ — далии, низъкъ — нижии; тяжьек — тяжии.* Але *высочаи (←*vysok + ějьs), горьчає (←*gorьk + ějes)*.

Українська мова не зберегла форм із суфіксами *-є-, -єє-*, успадкувавши суфікси *-ьш-, -ѣиш-*, які зазнали в ній певних фонетичних змін *(-ш-, -іш)*, наприклад: *багатший, новіший* (пор. рос. *богаче, новее*).

Після занепаду зредукованого *ь* на українському грунті відбувалися асимілятивно-дисимілятивні зміни на стику кореня і суфікса: *высьшии → высший → вишший → вишчий* (орфографічно *вищий*), *низьшии → низший → нижший → нижчий.* У формах *кращий, дорожчий, вужчий* і под. відбулися ті самі зміни. Власне, внаслідок цих змін і виник в українській мові суфікс *-ч-*. Успадкований українською мовою давньоруський суфікс *-ѣйш-* тривалий час зберігав трифонемну структуру: *милѣйший* (П., гр., 1389, *101*), *старѣишему* (Гр., 1352, *30*), *твер-*

дѣишимь (Р., гр., 1401, *65*), *мудрѣишими* (П. Бер.), *завзятійший, сильнійша* (І. К.). Голосний *и*, суфіксальний спочатку, скоротився до нескладового *й*, а потім повністю втратився (можливо, зазнав стягнення з попереднім голосним *і* (←ѣ) або ж асимілювався до наступного приголосного *ш*). Зустрічаються форми із суфіксом *-ійш-* у південно-західних говорах.

Прикметники вищого ступеня у давньоруській мові мали нечленні і членні форми і відмінювались так, як і всі прикметники, тобто нечленні — за іменним типом *-jo, -ja* — основ, а членні — за типом займенникового відмінювання.

Форми найвищого ступеня прикметників утворюються в сучасній українській мові з допомогою префікса *най-*, що додається до форми вищого ступеня: *найменший, найдорожчий, найглибший*. Цей спосіб творення найвищого ступеня відомий був і в давньоруській мові, зустрічаються утворення з префіксом *наи-* і в старослов'янських пам'ятках.

Для підкреслення значення найвищого ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові використовують частки *як-, що-*: *якнайбільший, щонайкращий*.

Найвищий ступінь прикметника може утворюватись і додаванням до звичайного ступеня слів *найбільш, найменш*: ***найбільш вигідний, найменш вдалий***.

В окремих говорах південно-західного наріччя форми найвищого ступеня утворюються з префіксом *май-*: *майстарший, майвеселіший*. Відомі також форми з префіксом *на-*: *настарши, навишши* (поліські говірки).

ЧИСЛІВНИК

§ 28. Загальні відомості

Числівник як частина мови об'єднує слова, що називають абстрактно-математичні числа (*п'ять* і *п'ять — десять*), кількості предметів (***п'ять** студентів, **десять** днів*) або ж порядок предмета при лічбі (***п'ятий** клас, **десятий** рік*) і взагалі виражають у мові найрізноманітніші кількісні відношення.

В українській мові, як і в інших слов'янських, числівники — відносно нова частина мови, незважаючи на те, що прості числові назви кількісних понять виникли ще в індоєвропейську епоху. Однак у давнину, на початковому етапі розвитку поняття кількості як категорії абстрактного мислення, наявні в мові числові назви мали конкретніше значення і вживалися лише в сполученні з назвами тих чи інших предметів лічби. Від розуміння кількості конкретних перелічуваних предметів до абстрактно-математичного уявлення про число і кількість — тривалий і складний шлях розвитку людського мислення. «Щоб лічити,— писав Ф. Енгельс,— треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати вже здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей крім числа, а

ця здібність є результат довгого історичного розвитку, що спирається на досвід»[1].

У давньоруській мові числові назви мали вже абстрактне числове значення, але ще не становили собою окремої частини мови. За граматичними ознаками одні з них, зокрема *одинъ, одьно, одьна, дъва, дъвѣ, трие, три, четире, четыри,* подібно до прикметників змінювалися за родами, числами і відмінками, залежно від форми означуваного ними іменника, а інші *(пять — десять, съто, тысяча)* мали граматичні ознаки іменників, тобто належали до якогось одного роду і відмінювались за іменниковими типами відмінювання в однині, множині та двоїні.

Формування єдиних граматичних ознак у сфері числівників, передусім утворення єдиної системи відмінкових закінчень для більшості числівників, утрата категорії роду і числа починається ще в говорах давньоруської мови і завершується в окремих східнослов'янських мовах.

§ 29. Словотвір власне кількісних числівників

За будовою власне кількісні числівники давньоруської мови поділяються на прості, складні та складені.

Прості числівники становлять невелику групу слів: *одинъ, одино (одьно), одина (одьна); дъва* (чол. р.), *дъвѣ* (середн. та жін. р.); *трие* або *трье* (чол. р.), *три* (середн. та жін. р.); *четыре* (чол. р.), *четыри* (середн. та жін. р.); *пять, шесть, семь, осмь, девять, десять, съто, тысяча.*

Прості числівники успадковані давньоруською мовою з мови спільнослов'янської, яка в свою чергу або безпосередньо засвоїла їх з праіндоєвропейської мови, або ж утворила окремі з них від праіндоєвропейських коренів. Лише числівник *одинъ* можна вважати слов'янським новотвором.

У числівнику *одинъ, одьно (одино), одьна (одина)* засвідчується відома східнослов'янська фонетична заміна початкового звукосполучення *je* голосним о (пор. ст.-сл. *єдинъ,* болг. *един,* чеськ. і польськ. *jeden*).

Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують форму *одинъ: ни **одиномоу*** (Ізб., 1076, *377*); ***одино*** *мѣсто* (Син. пат., XI, *379*); *безъ **одиного*** (Виг. зб., XII, *261*); *не идоша ни къ **одинои** же келии* (Усп. зб., XII—XIII, *103*); *ωлень мя **ωдинъ** болъ* (Повч. Мон., XI; ЛЛ, *259*); *в **одинъ** день* (ЛЛ, 1377, *298*); ***одиного*** *дне* (ЛІ, XV, *268 б*). Але під впливом старослов'янської мови нерідко вживаються форми з початковим *є*: ***єдинъ*** *часъ* (Ізб., 1073), *о **єдинои** главизнѣ* (Ізб., 1076, *152*), *ни **єдиного** добра* (Виг. зб., XII, *77*).

В українських грамотах XIV—XV ст. форми з початковим *о* вже переважають, проте ще довгий час, навіть до XVII—XVIII ст., форми з початковим *е (є)* не були винятковими, що пояснюється, очевидно,

---

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 37.

впливом старослов'янської мови та писемних традицій попередньої епохи.

Етимологія праслов'янського **jedinъ (*jedьnъ)* до кінця не з'ясована, тому й структура його визначається гіпотетично. У ньому виділяється коренева частина *jed,* очевидно, займенникового походження, і суфіксальна *-ьnъ.* У спільнослов'янській мові окремо існував пізніше втрачений числівник **inъ* з тим самим значенням, на що вказують споріднені з ним відповідники в інших індоєвропейських мовах (пор. інд.-європ. **oinos,* гр. *οἰνος,* лат. *oinos,* гот. *ains,* нім. *ein*), а також старослов'янські слова типу *ин-о-рогь* — «однорогий»; *ин-окъ* — «ченець-одинак», *ин-о-доушьно* — «єдинодушно», *ин-о-гда* — «одного разу» та ін. Можливо, під впливом цього паралельно вживаного у спільнослов'янській мові числівника *inъ* («один») у слові **jedьnъ* суфіксальна частина *-ьnъ* змінилася на *-inъ;* щоправда, форма з -инь закріпилася лише в наз.— знах. одн. чол. р., а у всіх інших формах зберігався суфікс *-ьн-* (пор. д.-рус. *одинъ,* але *одьна, одьно, одьного* і т. д.), хоч у пам'ятках давньоруської і навіть староукраїнської мов варіанти з *-ьн- (-н-), -ин-* вживалися паралельно у всіх формах цього числівника: *за* ***ѥдину*** *свитоу* (Ізб., 1076, *693*); *поприще* ***одино*** (Син. пат., XI, *184*); *на* ***ѥдиноу*** (Виг. зб., XII, *340*); *безъ* ***ѡдиного*** (Повч. Мон., XI, ЛЛ, *250*); ***ѡдино*** (РП, 1282, III, *96*); ***ѡдними*** *вороты* (ЛЛ, 1377, *31*); *за* ***одино*** (Р., гр., 1349, *3*); *без* ***однѣ*** (П., гр., 1386, *67*).

Сучасна українська мова зберігає компонент *-ин* лише у формі наз.— знах. одн. чол. р. *(один);* в усіх інших формах закріпилась безваріантна основа *одн-* (*одна, одного, однієї* тощо).

У південно-західних говорах зустрічаються форми з голосним *е* в основі — *оден, єден, їден,* які могли органічно утворитися з давньоруської форми *одьнъ (←*jedьnъ).*

Числові назви від *двох* до *десяти* у слов'янських мовах — це слова з давніми індоєвропейськими коренями, а окремі назви *(два — чотири)* у спільнослов'янській мові були безпосереднім продовженням індоєвропейських форм: д.-рус. *дъва,* сп.-сл. **dъva,* скр. *dvā,* гр. *δυω,* лат. *duŏ,* д.-рус. *триѥ,* сп.-сл. *trije,* гр. *τρεζ,* лат. *trēs,* лит. *trŷs,* д.-рус. *четырє,* сп.-сл. *četyre,* скр. *catvārah,* гр. *τετταρεζ,* лат. *quattuor,* лит. *keturi,* латиськ. *četri.*

Імена з кількісним значенням від *п'яти* до *дев'яти* на спільнослов'янському грунті утворилися від порядкових за допомогою суфікса *-ь (-*ĭ): *pętь ← *pętъ, *šestь ← *šestъ, *devętь ← *devętъ.* В іменному словотворенні цей спосіб був продуктивним; він виявляється, зокрема, в давньоруських іменниках типу *новь, бѣль, твьрдь,* утворених з відповідних прикметників *(новъ, бѣлъ, твьрдъ).*

Числівник *десять,* ймовірно, утворився таким самим способом. Про індоєвропейське джерело походження його основи свідчать відповідники в інших індоєвропейських мовах (пор. лит. *dešimtis,* лат. *decem*).

Давньоруському *съто* відповідають д.-інд. *satem,* лат. *centum,* лит. *šimtas.* Числівник *тисяча* спільного кореня для всіх індоєвропейських мов не має, схожі відповідники знаходимо лише в балтійських мовах (лит. *túkstantis,* д.-прус. *tūsimtos*).

Назвою для числа *сорок* споконвіку у слов'ян було складне слово: д.-рус. *четирє десѧтє,* ст.-сл. *четырє десѧтє,* болг. *четиридесет,* польськ. *czterdzieści* та ін. Але з XIII ст. у давньоруських пам'ятках почало вживатись слово *сорок* на позначення кількості в чотири десятки: ***сорокъ*** *гривенъ* (РП, 1282, III, *77*). Назва ця етимологічно пов'язана з іменником *сорокъ* — «сорочка» або «мішечок», у який складали сорок шкір соболів, білок для повного набору на шубу. Пор.: *взяша на нихъ окупъ...* ***6 сороковъ*** *соболей* (Ср., III, *466*); *конь воронъ* ***въ пять сороковъ*** (там же, *465*). Очевидно, первісне лексичне (предметне) значення цей іменник втрачав, а за словом закріпилося кількісне значення. Числівник *сорок* витіснив стару кількісну назву лише в східнослов'янських мовах.

На означення великих кількостей (10 000, 100 000) у давньоруській мові вживалися слова *тьма, несъвѣда, легеонъ,* але в системі числівників східнослов'янських мов вони не збереглися, заступившись словосполученнями *десять тисяч, сто тисяч;* у XVII—XVIII ст. з'явилися слова *мільйон, мільярд,* запозичені з європейських мов (пор. франц. *million,* італ. *milleone,* франц. *milliard*).

Таким чином, невелика група простих числівників — основних назв чисел спільнослов'янського походження повністю збереглася у всіх східнослов'янських мовах без істотних змін. Загальні фонетичні процеси, що відбувалися в різні періоди розвитку слов'янських мов, відбивалися, звичайно, і на звуковому оформленні числівників. Так, на східнослов'янському грунті, як уже було з'ясовано, на початку слова звукосполучення *йе* змінилося в *о (єдинъ → одинъ);* занепад зредукованих *ъ, ь,* а також зміна голосного *і* в *и* (д.-рус. *одинъ* — укр. *один*) завершують «звукову історію» цього числівника в українській мові: *один, одно (одне), одна.*

У числівниках *п'ять, дев'ять, десять, тисяча* давній носовий *ę* ще в дописемний період змінився на *а* (пор. ст.-сл. *пѧть, девѧть, десѧть, тысѧшта*), попередні ж губні приголосні в українській мові ствердiли, і це спричинило появу між губним і *а* звука *й:* [*пйат'*], [*дéвйат'*].

Форми *шість, сім* відбивають одну з найхарактерніших рис звукової системи української мови—зміну етимологічного *е* в *і*. Ще раніше, в доісторичну епоху, в числівнику *сім* відбулося спрощення приголосних **bdm → dm → m* (пор. рос. *семь — седьмой*).

В окремих числівниках заміна звуків відбувалася не за фонетичними законами, а за аналогією, наприклад, у слові *вісім (← осем ← осмь)* голосний *і* у другому складі виник на місці вставного *е,* ймовірно, під впливом числівника *сім,* а в першому (відкритому) складі — під впливом секундарного *і* наступного складу; у числівнику *дев'ять* початковий *д* на місці етимологічного *н* (пор. д.-інд. *nava,* лат. *novem,* гот. *niun,* гр. *εννεα*) з'явився, очевидно, під впливом *десять*.

Всі інші кількісні поняття в десятковій системі давніх слов'ян, крім розглянутих вище, позначалися сполученнями простих числівників з різноманітними типами зв'язку між компонентами.

Назви чисел другого десятка *(11—19)* у давньоруській мові оформлялися на основі прийменникових словосполучень, до складу яких

входили назви чисел від *одного* до *дев'яти*, прийменник *на* і слово *десять* у місц. відм.: *одинъ (одьно, одьна) на десяте — 11; дъва (дъвѣ) на десяте — 12... девять на десяте — 19*. Перший компонент словосполучення цього типу зберігав певну лексико-граматичну автономність, змінюючись за формами словозміни, властивими простим числівникам *одинъ — девять*, а останній *(десяте*, а згодом *десять)* завжди був незмінним.

З часом кожна складена числова назва цього типу внаслідок злиття всіх компонентів перетворилася в одне слово, в цілісне нерозкладне поняття. У процесі перетворення трикомпонентного сполучення *(одинъ, дъва, три* і т. д. + прийменник *на* + *десяте)* в одне слово відбувалися різні фонетичні і морфологічні зміни: всі компоненти об'єднуються під одним спільним наголосом *(одиннáдесять, дванáдесять... девятнáдесять)*, післянаголошений голосний *е*, втративши сильну (наголошену) позицію, зредукувався і поступово зовсім занепав *(-дéсять → -десять → -дьсять → -дцять)*.

Свідчення процесу перетворення складених числівників *одинъ на десяте — девять на десяте* у складні і пов'язані з ним звукові і граматичні зміни знаходимо в пам'ятках XIII і наступних століть: *обанадесять* (Гал.-Вол. тріодь, XIII); *семинадьцять* (Ряз. кормч., 1284); а також в українських грамотах XIV—XV ст.— *осмнадцатого* (П., гр., 1389, *103*); *дванаццят* (Гр., 1421; ССУМ, I, *287*), *пятнадцатыи* (Рус., гр., 1498, *62*); *indykt czotyrndcati* (Гр., 1495, *58*). У пам'ятках української мови XVI ст. панівними є форми з кінцевим компонентом *-дцять*, які й закріпилися в українській мові.

Назви чисел *двадцять — дев'яносто* первісно також були складеними конструкціями, в яких назви одиниць за допомогою різних синтаксичних зв'язків поєднувались із словом *десять* у формі називного відмінка двоїни *(дъва десяти)* або множини *(три десяте, четыре десяте)*, а в числівниках *п'ятдесят — дев'яносто* назви одиниць керували словом *десять*, вимагаючи форми род. відм. множини (д.-рус. *пять десятъ, шесть десятъ* і т. ін.).

Згодом і ці словосполучення перетворилися на складні числівники шляхом зрощення компонентів в одне слово, причому в числівниках *двадцять, тридцять* відбувалися зміни, подібні до тих, що і в числівниках ***одинадцять, дев'ятнадцять***: *дъва десяти → дъвадесять → двадьсять → двадцять* (так само — *три десять → тридцять*).

Сучасні українські числівники *п'ятдесят — вісімдесят* є прямим продовженням відповідних складених числових назв давньоруської мови. У процесі зрощення компонентів тут відбулися менш істотні зміни (ствердіння приголосних *т, м* перед *д* в першій частині, асиміляція приголосних та ін.).

У пам'ятках мови української народності XIV—XV ст. злиті форми складних числівників — назв десятків — фіксуються порівняно часто: *тридцять конії* (Р., гр. 1398, *56*); *сѣмьдесятъ* (П., гр., 1378, *60*); *двадцать* (Р., гр., 1438, *141*), *тридъцать* (Гр., 1424, *106*); *пятьдесять* (Гр., 1458, *169*) і чимало інших.

Стародавню назву *дев'ять десятків (девятьдесять)* у мові східних слов'ян витіснила нова назва *дев'яносто*, походження якої не піддаєть-

ся задовільному поясненню. У спеціальній літературі визначилися два основні погляди щодо походження слова *дев'яносто*. Одні дослідники (О. О. Потебня, І. М. Ендзелін, Ф. В. Ржига та ін.) вважають його східнослов'янським новотвором, пропонуючи різні варіанти контамінації основ *девять* + *съто* і пояснення наступних змін. Найдостовірнішою до недавнього часу багатьма дослідниками визнавалася гіпотеза Ф. Ржиги, згідно з якою вихідним матеріалом для утворення цього числівника послужило сполучення *девять до ста,* а наступна зміна *-до-* → *-но-* пояснюється дисиміляцією, підтриманою формою *девятнадцать*[1]. Інші вчені (Ф. Прусін, С. Станг, А. Вайян, О. Трубачов) вважають, що східнослов'янське *дев'яносто* — не новотвір, а успадкований діалектизм спільнослов'янської мови, і наводять етимологічно споріднені з ним відповідники з інших індоєвропейських мов: сп.-сл. **devenosъto* (або **devętnosъto*), інд.-європ. **neuenek̑m̥ta,* гр. ἐνενήκοντα, лат. *nonaginta,* гот. *niuntēhund*[2].

У писаних пам'ятках східнослов'янських мов *дев'яносто* фіксується з XIV ст. В українських грамотах XIV—XV ст. ця форма майже повністю витіснила попередню назву: ***девяносто*** (у грамотах 1385, 1390, 1398, 1399 рр.), ***девяносто*** (П., гр., 1398, *135*), але ***деведесять*** (Гр., 1322, *22*), ***деветдесать*** (Рус., гр., 1498, *62*).

Рефлекси давнішої форми цього числівника збереглися в окремих говорах південно-західного наріччя: *девятдесят* (лемки), *девядесят* (закарп.), *деведесет* (батюки) та ін.

Назви сотень у давньоруській мові становили складену конструкцію такого самого типу, як і попередній розряд числівників: *дъвѣ сътѣ* (наз. дв.), *три съта, четыри съта* (наз. множ.), *пять сътъ, шесть сътъ, семь сътъ* тощо, де *сътъ* — форма род. відм. множ. І ці кількісні назви внаслідок злиття компонентів у цілісну лексичну одиницю перетворились у складні числівники. В українській мові числівники *двісті, триста, чотириста, п'ятсот — дев'ятсот* є органічні рефлекси відповідних давньоруських числових назв з деякими своєрідними фонетичними відмінностями.

Кількість, складена з чисел різних розрядів десяткової системи як проста їх сума, наприклад, із сотень і десятків або з сотень, десятків і одиниць, у давньоруській мові виражалася сполученням відповідних числівників, в якому компоненти пов'язувалися між собою зв'язком сурядності, розташовуючись у порядку спадної кількісної ознаки, тобто до назв більших чисел приєднувалися назви менших чисел, нерідко навіть за допомогою єднальних сполучників: *съто и тридесять и дъва* (= 132).

Подібні сполучникові утворення були поширені і в мові української народності, про що свідчать писані пам'ятки XIV—XVII ст.: ***осмдесятъ и осмъ*** (П., гр., 1388, *88*); *давати по* ***тридъцати копъ и по шести копъ*** (Рус., гр., 1489, *45*); *продали есмо... за* ***пятьсотъ копъ*** *грошей*

---

[1] Див.: Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка, т. 2. К., 1953, с. 189.

[2] Див.: Этимологический словарь славянских языков, вып. 4. / Под ред. О. Н. Трубачова. М., 1977, с. 220.

и за ***шєстдєсѧть копъ грошеи*** (Гр., 1489, *46*); ***сто и сорок и чотыри*** (КА, 1560, *634*) та ін.

Українська мова успадкувала від давньоруської спосіб вираження складених кількісних понять за допомогою синтаксичних словосполучень із сурядним типом зв'язку між компонентами, але без сполучників.

Близьким до цього способу вираження складених величин був спосіб віднімання одиниць від десятків або сотень. У пам'ятках XIV—XVII ст. зустрічається чимало утворень такого типу: *вышло лѣтъ* ***тисяча и чєтыриста без одного*** *лѣта* (П., гр., 1399, *140*); ·**К**·*(= 20) гривєнъ* ***без одноѣ*** *гривны* (Гр., 1386, *67*); *за* ***тридцєть*** *копъ* ***без копы*** (АПГУ, XVII). Цей спосіб лічби (спосіб віднімання) в українській мові не зберігся, але окремі говори ним користуються.

§ 30. Словотвір дробових і збірних числівників

Для вираження дробових величин у давньоруській мові вживалися різні іменники з кількісним значенням: *полъ, трєть, чєтвєрть (чєть), половина, трєтина, чєтвєртина, пꙗтина, осмина, дєсꙗтина* і под.

Сполученням слова *полъ* з порядковим числівником позначалися величини, що складалися з цілого і половини: *полъ втора → полвтора → полтора → півтора* ($1^1/_2$), *полъ трєтьꙗ* ($2^1/_2$), *полъ пꙗта* ($4^1/_2$), *полъ шєста дєсꙗтє* (55), *полъ трєтьꙗ съта* (250) та ін. Іменник *полъ* у цій моделі означає половину названої (останньої) одиниці, десятка, сотні.

У пам'ятках XIV—XVII ст., а також у діалектах української мови дробові числівники з компонентом *пол- (пів-)* досить поширені: ***полтора*** *въска* (П., гр., 1362—1392, *37*); ***полъвтора*** *гроша* (Рус., гр., 1408, *71*); ***полфтора*** *грош* (Гр., 1460, *112*); ***полъ тритьє*** *гривны* (Р., гр., між 1386—1418 рр., *35*); *жита* ***полъчетверты*** *стиръти* (Інвентар м. Кременця XV ст.; ССУМ, II, *188*); *чоловєковъ* ***полчетвертаста*** (Там же, *187*), ***полтораста*** (П., гр., 1356, *33*); *по* ***полтрєтѧдъцати*** *копъ широких грошей* (Рус., гр., 1487, *43*); *бідного невольника* ***півчвартаста*** (Дума про Самійла Кішку); *півтретя, пізчетверта, півп'ята* та ін. (південно-західні говори). В українській літературній мові збереглися лише *півтора (півтори)* і *півтораста.*

Для позначення кількісно-збірного поняття у давньоруській мові вживалися збірні числівники: *дъвои, дъвоє, дъвоꙗ; обои, обоє, обоꙗ; трои, троє, троꙗ; чєтвєръ, чєтвєро, чєтвєра* та інші (з суфіксом *-єръ, -єро, -єра* або *-оръ, -оро, -ора): ѡбои повиноующесꙗ, ѡбоє... въкоупѣ, ѡбою* *єстьствоу* (Виг. зб., XII—XIII); *раступисѧ вода на* ***двоє*** (ЛЛ, 1377); ***дъвоꙗ*** *радость* (ЛІ, XV). Зустрічаються вони також у пам'ятках мови української народності: ***обѣма*** *бєрєгы* (П., гр., 1302, *19*); *на* ***дєсятєром*** (Гр., 1388, *87*); *клѧчъ* ***троє*** (Інвентар м. Кременця XV ст.; ССУМ, I, *478*); ***четверо*** *зверат* (КА, 1560); *овец* ***тридцатеро*** (АПГУ, XVII, I, *30*).

В історії української мови збірні числівники втратили граматичні

ознаки роду і числа ї з давньої системи відмінювання зберегли лише форму наз.— знах. відм. одн. середн. р. (*двоє, обоє, троє, четверо* тощо), а в решті відмінків збігаються з формами відповідних кількісних числівників.

Числівник *обидва, обидві,* утворений з основи збірного *оба* і кількісного числівника *два, дві,* засвідчується пам'ятками української мови з XIV ст.: *за* ***оба-два*** *разы* (П., гр., 1388, *87*); *з* ***обу двухъ*** *сторонъ* (Р., гр., 1459, *171*); *а коли бы* ***обидва*** *змерли* (Рус., гр., 1498, *62*); ***ѡбадъва*** *злого умыслу* (Уч. єв., XVI, *135*), ***ободвох*** (Ак. Одр., XVI, *196*); ***обудвум*** (Там же, *130*). Давні форми непрямих відмінків цього числівника в сучасній українській мові заступились формами числівника *обоє* (*обидва, обох, обом* і т. ін.).

До пізніших утворень належать ускладнені іменниковими суфіксами *-к(о), -ечк(о)* невідмінювані збірні числівники типу *двойко (двійко), двоєчко, тройко (трійко), троєчко, четвірко* та ін.

§ 31. Словотвір порядкових числівників

У давньоруській мові, як і в сучасній, всі порядкові числівники за граматичними ознаками нічим не відрізнялися від прикметників: вони мали нечленні і членні форми (*пєрвъ — пьрвыи, въторъ — въторыи, пѧтъ — пѧтыи*), виступали в реченні в ролі означення і узгоджувались з означуваним словом у роді, числі і відмінку. У подальшому своєму розвитку вони пережили ті самі зміни, що і прикметники (втрату нечленних форм, родових відмінностей у множині тощо).

Більшість порядкових числівників мають з кількісними спільні корені. Винятком є числівники *пьрвыи, въторыи, другыи.*

Числівник *пьрвъ, пьрво, пьрва* утворився від іменного кореня *пьрв-* і мав первісне значення «передній». В українській мові він поширився прикметниковим суфіксом вищого ступеня порівняння *-ш-: пьрвъ → пьрвыи → перший → перший.*

Важко встановити походження числівника *въторъ,* з яким паралельно вживався у давньоруській мові також прикметник *другыи* у значенні порядкового числівника. Саме цей останній був успадкований українською мовою, а основа *вътор-* збереглася лише в окремих похідних утвореннях (*вівторок, півтора, повторення* та ін.).

Числівники *третій, четвертий, п'ятий — десятий, сотий, тисячний* є прямим продовженням давньоруських членних порядкових числівників.

На основі простих порядкових числівників першого десятка утворювалися порядкові числівники другого десятка: *пьрвъ на дєсѧтє, въторъ на дєсѧтє, пѧтъ на дєсѧтє* і под. З виникненням складних кількісних числівників типу *одинънадцѧть, дъва (дъвѣ)надцѧть* змінюється і словотворчий тип відповідних порядкових числівників: *одинънадцѧтыи, дъва(дъвѣ)надцѧтыи* і т. п. Однак цей тип розвинувся вже на грунті східнослов'янських мов. У пам'ятках мови української народності XIV—XVIII ст. зустрічаються обидва варіанти: *осмнадцатого* (П., гр., 1389, *103*); *шєстьнадєсѧтоє лѣто* (Рус., гр., 1408, *72*);

первого на дцатого (Р., гр., 1411, *77*); *семогó надцят* (Гр., 1440, *142*); *второгонадцат* (АПГУ, XVII); *третогонадцять* (С. Вел., 1720, *200*) та ін.

Сучасна українська мова має єдиний структурний тип *одинадцятий — дев'ятнадцятий*.

Від числівників *дъвадесꙗть — девꙗтьдесꙗть, дъвѣсътѣ — девꙗтьсътъ* відповідні порядкові числівники творилися за допомогою прикметникового суфікса *-ьн-*, що приєднувався до складеної основи в кінці: *пѧтьдесѧтьныи* (Ізб., 1073, л. *196*); *девѧтьдесѧтьнаго* (Ізб., 1076, *576*); *тридесꙗтьноѥ* (Виг. зб., XII, 189). В окремих випадках і перший компонент оформлявся як порядковий числівник: *четвьрьтодесѧтьноѥ* (Ізб., 1073, л. *250*). Зрідка фіксуються утворення без суфікса *-ьн-*: *шестьдесѧтыꙗ* (Панд. Ант., XI, л. *7*). Саме цей останній структурний тип набув поширення і в староукраїнській мові.

Сучасна українська мова засвоїла від попередньої доби утворення типу *двадцятий — дев'яностий*. У порядкових складних числівниках на позначення сотень перший компонент виступає у формі родового відмінка: *двохсотий — дев'ятисотий*.

Складені порядкові числівники у давньоруській мові в усіх компонентах мали форми порядкових. Залишки таких форм зустрічаються і в пам'ятках староукраїнської мови: *у лѣто* ***шестотысѧчное девѧтьсотъ и шестьнадесѧтое*** (Рус., гр., 1408, *72*).

У сучасній українській мові складені порядкові числівники мають лише в останній частині формальний показник порядкового числівника: *двадцять* ***сьомий****, сто сорок* ***перший****, тисяча триста дев'яносто* ***сьомий***.

§ 32. Історія форм числівників

У давньоруській мові числівники не мали єдиної системи відмінювання.

Числівник *одинъ, одьно (одино), одьна (одина)* змінювався за родами, числами і відмінками, як вказівний займенник *тъ, то, та*.

	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
Н.	*одинъ*	*одьно (одино)*	*одьна (одина)*
Р.		*одьного (одиного)*	*одьноѣ (одиноѣ)*
Д.		*одьному (одиному)*	*одьнои (одинои)*
З.	*одинъ*	*одьно (одино)*	*одьну (одину)*
О.		*одьнѣмь (одинѣмь), одьнимь*	*одьною (одиною)*
М.		*одьномь (одиномь)*	*одьнои (одинои)*

Форми множини, що також повністю відповідали формам множини займенника *тъ, то, та*, зустрічалися рідко, лише у тих випадках, коли числівник сполучався з іменниками, вживаними тільки у множині, наприклад ***ѡдними*** *вороты* (ЛЛ, 1377, *31*).

Сучасна українська мова зберегла займенниковий тип відмінювання числівника *один, одно (одне), одна*. Зміни, які відмічалися в історії

форм займ. *той, те, та,* відбувалися також і в розвитку форм цього числівника. В українській мові не збереглися давньоруські варіанти з голосним *и* в основі (*одино, одиного, одиному* і т. ін.), за винятком форми наз.— знах. відм. одн. чол. р. *(один)*.

Числівник *дъва, дъвѣ* мав лише форми двоїни:

	Чол. р.		Середн. і жін. р.
Н.— З.	*дъва*		*дъвѣ*
Р.— М.		*дъвою (дъву)*	
Д.— О.		*дъвѣма*	

За цим зразком відмінювався також числівник *оба, обѣ*.

Досить порівняти наведені форми із сучасними, щоб пересвідчитись у корінній перебудові давнього відмінювання цього числівника. З утратою категорії двоїни зникали і форми вираження її в усіх відмінюваних частинах мови, отже, і двоїнні форми числівника мали замінитись іншими або змінити значення граматичного числа. В українській мові цілком збереглися лише форми наз.— знах. відм. *два, дві* та частково — орудн. відм. (флексія *-ма*), але значення цих форм також зазнали змін. По-перше, форма *дві* (← *дъвѣ*), яка раніше була спільною для середн. і жін. роду, закріпилась у значенні лише жін. р., а давня форма чол. р. *дъва* (→ *два*) поширилась і на середн. р.; по-друге, числівник *два, дві,* втративши значення двоїни, почав узгоджуватися з означуваними словами у множині. Ці зміни фіксуються найдавнішими пам'ятками української мови: ***два фунты*** (П., гр., 1388, *87*); ***за два роκы*** (Р., гр., 1411, *77*); ***два хресты*** (Гр., 1393, *52*); ***два ставки*** (П., гр., 1396, *128*); ***мы два исъ братомоимъ*** (Гр., 1386, *65*); ***два дворища*** (Гр., 1391, *106*); ***два разы*** (Гр., 1388, *87*); ***дви гривни*** (АЖ, 1583, *53*) та ін. Правда, в українських пам'ятках XIV—XV ст. і навіть пізніше досить часто вживаються і старі форми двоїни іменників у сполученні з *дві* *(двѣ, двє)*. Очевидно, в живій мові того часу форми типу *двѣ селѣ, двє копѣ* були поширені, адже і в сучасних українських говорах зустрічаються сполучення *дві відрі, дві стіні* і под., що відповідають давньоруським *дъвѣ ведрѣ, дъвѣ стѣнѣ*.

Іменники чол. р. у сполученні з числівником *два* в сучасній українській мові, на відміну від російської, виступають у формі наз. відм. множ.: *два столи, два студенти, два пальці* (пор. рос. *два стола, два студента, два пальца*).

У непрямих відмінках до основи *дво-* додаються закінчення *-х* (род., місц. *двох*), *-м* (дав. *двом*), очевидно, засвоєні з форм неособових займенників та числівників *три, чотири* (пор. *тих, тим, трьох, трьом, чотирьох, чотирьом*). Нові форми засвідчуються пам'ятками з XIV ст.: ***двумъ** хрєстьяномъ* (П., гр., 1388, *86*); ***двом** селамъ* (Рус., гр., XV, *94*); *по **обохъ** сторонахъ, з **обу двухъ** сторонъ* (Р., гр., 1459, *171*); *коп **двох** грошеи* (АЖ, 1583, *46*), *єпископовъ **двохъ*** (Пам. 1494 р. в АЮЗР, II); ***обохъ** листовъ* (Перестор.); ***двох, двом*** (Бор. акт., XVII) та ін.

В орудному відмінку замінилася лише основа *(дъвѣ-* → *дво-)*, а давнє закінчення *-ма,* характерне для двоїни, збереглося: *дъвѣма* →

двома. В українській мові під впливом форми *двома* змінили свої давні флексії орудн. відм. і числівники *три, чотири, п'ять — десять* і навіть складні числівники з компонентами *-дцять, -десят* (пор. д.-рус. *трьми, четырьми, пятию* і укр. *трьома, чотирма, п'ятьма,* а також *вісімнадцятьма, тридцятьма, сімдесятьма* та ін.).

Числівники *три, чотири* відмінювалися подібно до іменників у множині: *три* — за типом *і* — основ, а *чотири* — як іменники з основою на приголосний.

	Чол. р.	Середн. і жін. р.	Чол. р.	Середн. і жін. р.
Н.	*триє*	*три*	*четыре*	*четыри*
Р.		*трии*		*четыръ*
Д.		*трьмъ*		*четырьмъ*
З.		*три*		*четыри*
О.		*трьми*		*четырьми*
М.		*трьхъ*		*четырьхъ*

Для вираження категорії роду в наз. відм. числівники *три, чотири* мали дві форми, тотожні з іменними: *триє (гостиє), четыре (дьнє)* — чол. р.; *три (ночи), четыри (дъчери)* — жін. р. Форми *три, четыри* мали також значення середнього роду.

В історії української мови форми цих числівників зазнали цілого ряду змін. Насамперед втрачається категорія роду, і формальні родові ознаки в наз. відм. зникають, на місці двох форм залишається одна *(три, чотири),* яка в сучасній мові може вільно сполучатися з іменниками будь-якого роду: *три (чотири) клени, дошки, вікна.* Закріпленню саме цієї форми у наз. відм., яка з походження є формою середн.— жін. р., сприяло й те, що у знах. відм. вона здавна була спільною для всіх трьох родів. У пам'ятках староукраїнської мови стара форма чол. р. *триє, четыре* ще вживається паралельно з новою, загальною формою *три, чотири:* ***триє*** *члвци* (Р., гр., 1386—1418); ***триє*** *братеници* (Гр., 1411, *78*); *воли* ***три*** (Інвентар м. Кременця, XV ст.); ***три*** *паробки* (Пам. 1480 р. в АЮЗР, II); ***чотыри*** *ангелы* (КА, 1560, *52*), *четыріє* (Радив. Огор., 1676).

Давньоруська форма р о д о в о г о в і д м і н к а *трии* зрідка трапляється і в українських грамотах XIV—XV ст.: *во всѣхъ* ***трии*** (Р., гр., 1370, *18*); *тѣхъ* ***трии*** *волостии* (Гр., 1386—1418, *35*). Але частіше засвідчуються нові форми *трєхъ, четырехъ,* які виникли під впливом давніх форм місцевого відмінка (д.-рус. *трьхъ, четырьхъ*): *до* ***трєхъ*** *становъ* (ЛІ, XV); *ѡт нижных* ***тріѥхъ*** *млиновъ* (Рус., гр., 1430, *86*); *от* ***четирѣхъ*** *єүглистъ* (Р., гр., 1446, *158*). У пізніших пам'ятках нові форми частіше фіксують зміну голосного *е* в *о*, яка сталася, очевидно, під впливом форми *двох:* ***трох***, ***чотырох*** (КА, 1560, *26*); *вєпров* ***трох, чотырохъ*** *яловиц* (АЖ, 1583, 57).

У сучасній українській мові род. і місц. відмінки мають спільну форму *трьох, чотирьох.* Форми давального *трьом, чотирьом* є органічним продовженням давньоруських форм; тут також голосний *о* на місці *е* виник за аналогією до *двом.*

В орудному відмінку давні форми, як було сказано раніше, змінилися під впливом двоїни числівника *два (дъвѣма)*, отже, замість *трьми, четырьми* виникли *трема, четырьма,* а в сучасній мові — *трьома, чотирма*. Перші випадки такої заміни зустрічаємо в українських грамотах XIV—XV ст.: *трєма хрєстяны* (П., гр., 1388, *88*); ***трема*** (Богд.,гр., 1462, II, *289*). У пам'ятках XVI—XVII ст. нові форми є вже звичайними: *чотирма* (КА, 1560, *607*); *под* ***трєма*** *знамєны* (АЖ, 1584, *146*); ***трома*** (Бор. акт., XVII).

Числівники *п'ять — дев'ять* відмінювались у давньоруській мові, як іменники жін. р. *-ĭ-* основи в однині: Н.— З. *пꙗть*, Р., Д, М. *пꙗти*, О. *пꙗтию (-ью)*.

Більшість старовинних форм числівників *п'ять — дев'ять* повністю зберігається в сучасній українській мові. Лише в орудн. відм. форма *пꙗтию* замінилась новою — *п'ятьма* (за зразком *двома*), яка фіксується пам'ятками з XVI ст.: *пятма, десятма* (ПЄ, 1556—1561); *пятмасты копами грошей* (АЖ, 1583, *45*).

В українській мові паралельно з щойно розглянутою системою форм поступово складалася й інша, запозичена від числівників *два, три, чотири*. В сучасній українській мові в непрямих відмінках вживаються паралельні форми, тобто по суті наявні два типи відмінювання числівників *п'ять — дев'ять:* Р.— М. *п'яти* і *п'ятьох;* Д. *п'яти* і *п'ятьом;* О. *п'ятьма* і *п'ятьома*.

Числівник *десять* у давньоруській мові відмінювався як іменник з основою на приголосний у всіх трьох числах.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*дєсꙗть*	*дєсꙗтє*	*дєсꙗти*
Р.	*дєсꙗтє*	*дєсꙗтъ*	*дєсꙗту*
Д.	*дєсꙗти*	*дєсꙗтьмъ*	*дєсꙗтьма*
З.	*дєсꙗть*	*дєсꙗти (-є)*	*дєсꙗти*
О.	*дєсꙗтью*	*дєсꙗтьми*	*дєсꙗтьма*
М.	*дєсꙗтє*	*дєсꙗтьхъ*	*дєсꙗту*

Досить рано, ще в давньоруській мові, на відмінювання числівника *дєсꙗть* впливали форми числівників *пꙗть — дєвꙗть* та іменників *-ĭ-* основи, що зрештою приводить до об'єднання числівників *п'ять — десять* в один тип відмінювання. При цьому числівник *десять* втрачає категорію числа, колишні його форми однини лягли в основу формування сучасного відмінювання. В історії української мови числівник *десять* пройшов через усі ті зміни, що й числівники *п'ять — дев'ять*.

Числівник *съто* у давнину мав форми однини, множини і двоїни і відмінювався як іменник середнього роду *ŏ-* основ:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*съто*	*съта*	*сътѣ*
Р.	*съта*	*сътъ*	*сътоу*
Д.	*сътоу*	*сътомъ*	*сътома*
З.	*съто*	*съта*	*сътѣ*

О.	*сътъмъ*	*съты*	*сътома*
М.	*сътѣ*	*сътѣхъ*	*сътоу*

У мові української народності *сто* зберігає ще чимало старовинних відмінкових форм: ***нє далы тѣхъ ста купъ*** (Р., гр., 1421, *92*); *по* ***сту копъ грошеи*** (Бор. акт., XVII); ***стома** копами* (АЖ, 1584, *144*).

У сучасній українській мові числівник *сто,* як і *сорок* та *дев'яносто,* має лише дві форми: наз.— знах. *сто,* а всі інші відмінки — *ста (сорока, дев'яноста)*. Залишки давніх форм від *сто* збереглись у складних числівниках на позначення сотень (наприклад, *двохсот, двомстам, двомастами* та ін.).

Складні кількісні числівники, якими позначаються одиниці другого десятка і десятки, первісно були складеними, і в них відмінювалася лише перша частина: ***одинъ** на дєсѭтє, **одьного** на дєсѭтє, **одьному** на дєсѭтє* і т. ін. Зміни в структурі цих числівників, процес перетворення їх із складених у складні викликали значні зміни й у відмінюванні: флексії пересунулися на кінець слова, а перша частина втратила відмінювання (наприклад, *трѣмъ на дєсѭть → тринадцяти* або *тринадцятьом*). У сучасній мові числівники *одинадцять — дев'ятнадцять* і назви десятків відмінюються як числівники *п'ять — десять.*

Пам'ятки XIV—XV ст. зрідка ще фіксують давні форми складних числівників: ***двеманадцать*** (КА, 1560, *159*); *по **шестидєсять** грошей* (П., гр., 1347, *25*); ***двема дєсѭтьма*** (Л. Гал.-Вол., XIV); ***шестинадцати** копъ* (АЖ, 1584, *74*). Але очевидно, що процес утворення нових відмінкових форм числівників завершився ще в мові української народності, про що свідчать ті самі пам'ятки: *з **одиннадцетю, дванадцатма*** (КА, 1560, *7*); *по **тридъцати** копъ* (Рус., гр., 1489, *45*); *без **двадцати*** (АЖ, 1584, *87*); *из **двадцѧтма*** (ПЄ, 1556—1561).

Назви сотень відмінювалися в обох частинах: *дъвѣ сътѣ, дъвусъту, дъвѣмасътома* (за двоїною). У числівниках *трисъта, четырєсъта, пѧтьсътъ — дєвѧтьсътъ* перша частина відмінювалась як відповідна назва одиниць, а друга *(съто)* відмінювалась за своїм відмінюванням тільки у множині. В сучасній мові зберігається давнє відмінювання числівників *двісті — дев'ятсот.* У числівнику *двісті* з утратою форм двоїни виникло нове відмінювання за аналогією до *триста:* Н.— З. *двісті,* Р. *двохсот,* Д. *двомстам,* О. *двомастами,* М. *двохстах.* Однак у числівниках *п'ятсот — дев'ятсот* помітна тенденція до утворення єдиної основи непрямих відмінків: *п'ятисот, п'ятистам, п'ятистами, п'ятистах.*

Отже, в історії розвитку мови відбувалися процеси, які сприяли оформленню числівників в окрему граматичну категорію: втрата граматичних категорій роду і числа, уніфікація системи відмінкових форм, значне спрощення відмінювання окремих числівників, словотворча еволюція числівників, спрямована на консолідацію і систематизацію первісно різнотипних структурно-морфологічних одиниць.

ДІЄСЛОВО

§ 33. Загальні відомості

У давньоруській мові дієслово характеризувалося тими самими граматичними категоріями, що й у сучасній українській мові, але в ряді випадків їх значення, роль і форми вираження були іншими порівняно із сучасними.

Категорія виду, що характеризує дію з погляду її перебігу в часі, у давньоруській мові періоду ранніх писаних пам'яток виражалась у протиставленні дієслівних основ за ознакою завершеності | незавершеності дії (доконаний | недоконаний вид). Однак таке протиставлення у східнослов'янській мові ранньої доби тільки намічалося, заступаючи спільнослов'янські видові характеристики, такі, наприклад, як тривалість | моментальність, цілісність | повторюваність, спрямованість | неспрямованість, обмеженість | необмеженість та ін. Ці різноманітні способи протікання дії визначалися у спільнослов'янській мові спеціальними суфіксами та чергуванням кореневих голосних, утворюючи кілька рядів видових опозицій, які в давньоруській мові збереглися як залишки давньої видової диференціації дієслівних основ, наприклад: *двигати, стучати* (цілісна дія) — *двигнути, стукнути* (раптово-одноактна дія); *дати, помьнити* (цілісна дія) — *давати, поминати* (повторювана дія); *нести, летѣти* (означено-спрямована дія) — *носити, лѣтати* (неозначено-спрямована дія); *пустити, събьрати* (обмежена, гранична дія) — *пускати, събирати* (необмежена дія).

На основі деяких із наведених давніх видових категорій, які в спільнослов'янській мові мали лексико-граматичне значення, поступово формується загальна для всієї системи дієслова граматично уніфікована категорія з попарним протиставленням у кожній окремо взятій дієслівній формі двох основних значень: доконаного | недоконаного виду.

Основним засобом вираження нової граматичної категорії виду у давньоруській мові стали дієслівні префікси (пор. *творити — сътворити, мѣрити — измѣрити, губити — погубити*), проте і праслов'янські засоби видової диференціації, зокрема чергування кореневих голосних і суфіксація, не втратили свого значення, виступаючи в ролі граматичних показників сучасної категорії виду, наприклад, *стукати — стукнути, давати — дати, набирати — набрати* та ін.

Системою часових форм давньоруська мова передписемної епохи майже не відрізнялася від старослов'янської, але порівняно із сучасною українською мовою в ній помітні істотні відмінності. Передусім, у давньоруській мові було більше часових форм, ніж тепер у східнослов'янських мовах: чотири форми минулого часу (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), одна форма теперішнього і три — майбутнього часу. Незвичайна розгалуженість давньоруських форм часу пояснюється тим, що категорія часу і категорія виду, генетично між собою пов'язані, в процесі історичного розвитку слов'янських мов перебували у складних взаємозв'язках, доповнюючи одна одну,

а в спільнослов'янській мові, коли стара категорія виду занепадала, часові форми служили допоміжним засобом вираження окремих видових відношень. З виникненням у давньоруській мові нової, узагальненої категорії виду з чітким поділом дієслів за ознакою завершеної | незавершеної дії (доконаний | недоконаний вид) і з оформленням системи спеціальних граматичних засобів її вираження видові функції форм часу втрачали своє значення, тим самим і категорія часу зазнавала змін, набувала більш узагальненого характеру, між обома спорідненими категоріями стиралися зв'язки тісної функціональної і структурно-граматичної взаємозалежності і взаємозумовленості. Ці процеси в основному й спричинили руйнування розгалуженої системи часових форм давньоруської мови і формування в східнослов'янських мовах сучасного граматичного часу дієслів із більш загальним поділом форм, які вже не диференціюються за видовими відтінками і мають лише часове значення.

Категорія способу. У давньоруській мові для вираження цієї категорії мали специфічні морфологічні засоби лише дієслова умовного і наказового способів. Дійсний спосіб виражався тими самими формами, що й категорія часу, тобто дієслова дійсного способу змінювалися за особами в теперішньому, минулому і майбутньому часі.

Категорія стану. У давньоруській мові розрізнялись активний стан, властивий усім перехідним дієсловам, і пасивний стан, що виражався за допомогою частки *-сѧ* або сполученням пасивного дієприкметника з дієсловом *быти: море єгда* ***възмоутитъ сѧ*** *ѿ вѣтра* (Виг. зб., XII, *33*); *тако* ***оубьенъ бысть*** *ѩрополкъ* (ЛЛ, 1377, *78*). Дієслівна категорія стану мала чітке морфологічне вираження у формах дієприкметників.

Крім особових форм, тобто дійсного, умовного і наказового способу, до дієслівної системи давньоруської мови належали також іменні форми — інфінітив, супін і дієприкметники. Перші дві з них — невідмінювані, а дієприкметники, що здавна поєднували в собі дієслівні і прикметникові ознаки, крім дієслівних ознак (вид, час, стан), мали ще й іменні категорії відмінка, роду і числа. Іноді значення роду виявлялося і в особових дієсловах, зокрема тоді, коли дієприкметник з суфіксом *-л-* виступав компонентом складної форми дієслова, наприклад, *възѧлъ (възѧла, възѧло), єсмь* (перфект).

За структурою всі особові дієслівні форми поділяються на прості і складені: простими були форма теперішнього часу і співвідносна з нею форма майбутнього часу доконаного виду *(несу — принесу)*, а також аорист, імперфект, наказовий спосіб; складеними — перфект, плюсквамперфект, складений майбутній час і умовний спосіб.

§ 34. Словотвір дієслів

У давньоруській мові та порівняно небагата система словотворчих засобів, що була успадкована від спільнослов'янської мови, характеризувалася різною продуктивністю її елементів. Одним із найдавніших і незмінно активним способом була завжди і залишається

нині суфіксація; колись такі продуктивні способи (особливо у сфері видотворення), як чергування голосних та зміна наголосу (пор. *летѣти — лѣтати, стати — стояти*), у давньоруській мові втрачали свою продуктивність. І навпаки, новий для спільнослов'янської мови слово- і формотворчий спосіб — префіксація — від епохи до епохи набував все більшої активності і в сучасному дієслівному словотворенні займає чільне місце.

Незважаючи на обмежену кількість суфіксів, за якими кожна дієслівна основа відрізнялася від інших основ того самого кореня (пор. *вид-ѣ-ти — вид-а-ти — вид-ова-ти, помьн-и-ти — помьн-ѣ-ти — помин-а-ти — помя-ну-ти*), дієслово в цілому відзначається складною і багатою системою словотворчих типів і моделей і в своєму історичному розвитку постійно виявляє тісні словотворчі зв'язки з усіма основними частинами мови, здебільшого іменними, саме за допомогою суфіксів.

Значна частина похідних дієслівних утворень від іменних основ сягає ще індоєвропейської епохи; зустрічаються серед них і такі, що в спільнослов'янській мові втратили смисловий зв'язок з іменем, від якого були утворені, а в інших випадках нелегко буває встановити, яка саме основа — іменна чи дієслівна — є первинною, а яка — похідною: пор., наприклад, *боронити* і *боронь* (ст.-сл. *брань* — боротьба, суперечка), *дѣлити* і *дѣлъ* (ст.-сл. *дѣлъ* — частина). Звичайно словотворчу послідовність «ім'я → дієслово» можна простежити на багатьох прикладах із давньоруської мови: *соль → солити, гость → гостити, стрѣла → стрѣлити, вѣньць → вѣньчати, ночь → ночевати, зима → зимовати, чисть → чистити, сухъ → сушити, твьрдъ → твьрдити, свои → своити(ся), єдинъ → єдинити, пять → пяторити* та ін.

Всі давньоруські дієслівні суфікси, що утворювали основу інфінітива (*-ну-, -ѣ-, -а-, -и-, -ова-, -єва-*), були успадковані українською мовою, зазнавши в ній різних фонетичних, морфологічних і функціональних змін.

Суфікс *-ну-* здавна був омонімічним: з ним утворювалися дієслова доконаного виду на позначення моментальної, одноразової дії (*тълкнути, крикнути*) і дієслова недоконаного виду на позначення стану або поступової зміни стану чи властивості (*вянути, съхнути, свѣнути — свѣтьнути*). У першому словотворчому значенні суфікс *-ну-* зберігає свою продуктивність і в сучасній українській мові, утворюючи дієслова результативної дії від основ недоконаного виду (пор. *махати — махнути, ревіти — ревнути, колоти — кольнути, дмухати — дмухнути, гупати — гупнути* та ін.).

Із суфікса *-ну-* в українській мові розвинувся новий його варіант *-ону-* (в рос., білор. *-ану*), який вживається в дієсловах для вираження раптово-одноактної дії збільшеної сили, різкої, інтенсивної дії, наприклад: *сіпонути, різонути, крутонути, стрибонути, шпигонути, штурхонути* та ін. Основи на *-ну-* з другим значенням (типу *вянути, кыснути*) були малопродуктивними в давньоруській мові, і в сучасних східнослов'янських мовах вони непродуктивні, проте в українській мові цей тип має дещо більше поширення, ніж в російській, наприклад: *блíднути, гуснути, жовкнути, квітнути, клякнути, слабнути,*

твердну́ти, худнути (пор. рос.— *бледнеть, густеть, желтеть, худеть*).

Малопродуктивні давньоруські основи інфінітива на -*ѣ*- (укр. -*і*-), утворені від дієслівних коренів типу *сѣдѣти, летѣти, шумѣти* (2-га дієвідміна), в українській мові, як і в інших східнослов'янських, повністю втратили продуктивність. Дещо активніше функціонування суфікса -*і*- (<-*ѣ*-) спостерігається у відіменних утвореннях, здебільшого відприкметникових (пор. д.-рус. *бѣлѣти, синѣти, чьрмьнѣти*), про що свідчить той факт, що серед таких сучасних дієслів, як *дерев'яніти, дешевіти, почорніти, радіти, рожевіти, сивіти, смутніти, бубнявіти, дичавіти, дірявіти, миршавіти, трухлявіти, звіріти, стовпіти* і багатьох інших, є чимало й українських новотворів.

Інші дієслівні суфікси, будучи продуктивними в мові давньоруській, зберегли продуктивність і в сучасних східнослов'янських мовах. Давньоруський -*и*- фонетично змінився в українській мові на -*и*- (пор. д.-рус. *возити, бѣлити, свѣтити* — укр. *возити, білити, світити*); сучасний -*ува*- (-*юва*-) є відповідником двох давньоруських суфіксів: продуктивного -*ова*- (-*єва*-) і рідковживаного, але потім поширеного в східнослов'янських мовах, особливо в російській, суфікса -*ыва*- (-*ива*-). У пам'ятках мови української народності ці два суфікси ще розрізняли дієслівні основи, наприклад: *жаловалъ* (П., гр., 1382, *61*); *куповати* (Гр., 1388, *88*); *миловати* (Гр., 1322, *22*); *обѣщєваючи* (Гр., 1393, *120*); *совєтовати* (Гр., 1322, *22*); *търговати* (Рус., гр., 1460, *111*); *докончиваю* (Р., гр., 1366, *14*); *закладывать, ѿдаливать* (Гр., 1377, *55*). Українські грамоти XIV—XV ст. уже засвідчують, хоча й поодинокими випадками, змішування суфіксів -*ова*- (-*єва*-) і -*ыва*- (-*ива*-): *вказывалъ* (П., гр., 1342, *25*) і *усказовалъ* (Р., гр., 1386—1418, *72*); *подисковати* (зам. *подискивати*) (Гр., 1387, *75*). Суфікс -*ува*- (-*юва*-), що пізніше замінив обидва означені суфікси, в пам'ятках XIV—XV ст. зустрічається дуже рідко, але з XVI ст. набуває все більшого поширення. В сучасній українській мові це один із найбільш продуктивних суфіксів, з яким утворюються дієслова недоконаного виду від різних основ, зокрема від дієслівних (*відмінювати, дратувати, годувати, намотувати, створювати*), від іменникових (*бідувати, дівувати, зимувати, межувати, приятелювати*), від прикметникових і прислівникових (*віщувати, марнувати, мудрувати, пильнувати, хитрувати, прямувати, простувати, швидкувати*), від основ іншомовних слів (*агітувати, буксувати, вібрувати, гарантувати, ігнорувати, конструювати, транслювати*) та ін.

Зростаюча продуктивність основ на -*ува*- в сучасній мові виявляється і в тому, що вони можуть виступати лексично і граматично рівнозначними варіантами до більш давніх основ на -*а*- або -*и*-, наприклад: *вміщати — вміщувати, гостити — гостювати, наближати — наближувати, оздобляти — оздоблювати, постягати — постягувати* та ін.

Повністю зберігає свою продуктивність також і суфікс -*а*-. Клас дієслівних основ на -*а*- типу *бьрати, ламати, двигати, лѣтати, ступати*, який у давньоруській мові об'єднував численні утворення, успадковані потім українською мовою, і тепер постійно поповнюється

новими моделями, у давньоруській мові не засвідченими. Так, в українській мові дієслова із суфіксом *-а-* утворюються від основ вищого ступеня прикметників: *білішати, важчати, густішати, добрішати, рідшати, товщати* та ін. (пор. рос. *белеть, густеть, добреть, редеть, толстеть*).

Первісно префікси виступали лише як словотворчий засіб, тобто, приєднуючись до дієслова, префікс змінював його лексичне значення, утворюючи таким чином нове слово. Щодо граматичних значень дієслів префікси спочатку були нейтральними. Однак, ставши частиною дієслова, тобто морфемою, вони поступово втрачали свої первісні лексичні значення і набували додаткових, абстрактніших значень, які могли безпосередньо впливати і на граматичні ознаки дієслів, наприклад, уточнювати часові межі і способи протікання дії: *пѣти, ходити, дѣлати* (тривала, не обмежена в часі дія) — *запѣти* (дія, обмежена її початком), *походити* (дія, тривання якої обмежене початком і кінцем), *сдѣлати* (дія результативна, завершена).

З виникненням у давньослов'янських мовах нової категорії виду з чітким попарним протиставленням дієслівних форм доконаного | недоконаного виду префікси стали основним засобом вираження цієї категорії.

Проте більшість префіксів у давньоруській мові, як і в сучасних східнослов'янських, виконують подвійну функцію: утворюють дієслова з новою семантикою або з новим семантичним відтінком і одночасно надають їм значення доконаного виду.

З цієї групи префіксів найуживанішими в давньоруській мові були такі: *въ(н)-, въз- (въс-); до-, из-, на-, низъ-, отъ-, подъ-, при-, прѣ- (пере-), про-, роз- (рос-), раз- (рас-)*.

Кожен із префіксів у сполученні з дієсловом надавав йому якогось певного значення, наприклад: *въ* — спрямування дії всередину чогось *(въвєсти), до-* — доведення дії до якогось місця, рубежа *(довєсти), из-* — виражав ідею руху зсередини *(извєсти* — вивести) і т. ін. (пор. утворення з іншими префіксами — *отъвєсти, подъвєсти, привєсти, провєсти, розвєсти*).

Однак префіксам властива багатозначність, і, сполучаючись із різними дієслівними основами, вони самі можуть надавати їм різних семантичних відтінків: *възпятити* (повернути назад), *въздвигнути* (піднести вгору, підняти), *въздрадоватися* (зрадіти), *накладати* (покласти зверху), *навыкнути* (навчитись), *накърмити* (нагодувати) і т. п.

Усі давньоруські префікси були успадковані українською мовою, проте частина з них зазнала певних змін, часом досить значних.

Так, різні за значенням давньоруські префікси *въ(н)-* та *у-* (пор. приклади з Лаврентіївського літопису: *ни права, ни крива нє оубиваитє (245); гвозди жєлъзныи посрєди главы въбивахуть (44)* в українській мові об'єдналися в один, хоч і виступає він у двох звукових варіантах, в яких відбивається властиве для української мови чергування звуків *у — в* у певних позиціях, наприклад: *утерти — втерти, утоптати — втоптати, урізатись — врізатись* та ін.

Сучасний префікс *з-* у всіх звукових варіантах *(с-, із-, зі-, зо-)* виник внаслідок злиття давньоруських *-из-, съ(н)-, въз-* (пор. д.-рус.

изнемагати, изобразити, испепелити, въздрасти, възити, съгорѣти, събьрати і українські відповідники — *знемагати, зобразити, спопелити, зрости, зійти, згоріти, зібрати*).

Інші префікси давньоруської мови зберегли свої значення і в мові українській, лише окремі з них зазнали певних фонетичних змін, зокрема *отъ-* змінився на *від-* (з варіантами *віді-, відо-, од-, оді-*), *под-* → *під-* (*піді-, підо-*), *прѣд* → *перед-*. Звукові варіанти префіксів розвинулись в українській мові як евфонічний засіб, наприклад: *підняти, підібрати, підождати, обрати, обізватись, розтерти — розітру* та ін.

§ 35. Класифікація дієслівних основ

Всі дієслівні форми утворюються від однієї з двох дієслівних основ: від основи теперішнього часу і від основи інфінітива.

Особові форми давньоруського дієслова характеризувалися наявністю між коренем і закінченням особливого сполучного голосного, який інакше називається темою (тематичний голосний). Нетематичних дієслів, тобто таких, що утворювали особові форми приєднуванням закінчень безпосередньо до кореня, було зовсім мало.

За характером тематичних показників усі дієслівні основи поділяються на типи, за якими й визначаються класи дієслів.

1. За основою теперішнього часу всі дієслова давньоруської мови поділяються на п'ять класів:

I клас — дієслова з основою на *e/o*: *нес-е-ши, нес-уть*. Якщо тематичний *e* між коренем *нес-* і закінченням *-ши* виявляє себе чітко, то голосний *o* можна виявити лише шляхом відновлення спільнослов'янських форм: *несуть* < **nesǫtь* < **nesontь* (**nes-o-ntь*);

II клас — дієслова з основою на *не/но*: *съх-не-ши, съх-н-уть* (<**sъxnǫtь* < **sъx-no-ntь*).

III клас — дієслова з основою на *je/jo*: *зна-є-ши, зна-ють* (< **znajǫtь* < **zna-jo-ntь*).

IV клас — дієслова з основою на *i*: *хвал-и-ши, хвал-ють* (< ** xvalętь* < **xval-i-ntь*).

V клас — нетематичні дієслова: *есмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь* (їх було всього п'ять).

Дієслова V класу відрізнялися від усіх інших тим, що особові закінчення в них приєднувались безпосередньо до кореня.

В основах дієслів I, II і III класів виступає один, спільний для них голосний *e*, який чергується з *o*, але в основах II і III класів він ускладнюється приголосними *н* (II клас) і *j* (III клас).

У дієсловах III класу тематичний *j* зберігається лише після кореневого голосного, а в позиції після приголосного *j* асимілювався. Тому до дієслів III класу належать не тільки такі, як *знаєши, читаєши*, в яких зберігається *j*, але й такі, як *пишеши, вяжеши, мечеши, ищеши, дрѣмлеши, плачеши* і под. (пор. спільнослов. **pis-je-ši, *vęz-je-ši, *met-je-ši, *isk-je-ši, *drěm-je-ši, *plak-je-ši*).

У давній мові східних слов'ян від основ теперішнього часу утворювались особові форми дійсного (теперішній і простий майбутній час)

і наказового способу, а також активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу.

2. За основою інфінітива дієслова поділяються на шість класів (основою інфінітива вважається частина його без суфікса *-ти*).

I клас — дієслова безсуфіксні, з кінцевим кореневим голосним або приголосним: *зна-ти, нес-ти.*

II клас — дієслова із суфіксом *-ну-: дви-ну-ти, вю-ну-ти.*

III клас — дієслова із суфіксом *-ѣ-*, а також з *-а-*, який після шиплячих та *j* виник на місці *-ѣ-: вел-ѣ-ти, крич-а-ти, сто-ꙗ-ти* (**kričeti* < **krikēti, *stojēti*).

IV клас — дієслова із суфіксом *-і-: хвал-и-ти, нос-и-ти.*

V клас — дієслова із суфіксом *-а-* (крім тих, що мають суфікс *-а-* після шиплячих та *j*): *пис-а-ти, лѣт-а-ти.*

VI клас — дієслова із суфіксами *-ова-, -ева: мин-ова-ти, врач-ева-ти.*

Від основ інфінітива утворювалися форми аориста, імперфекта, активних і пасивних дієприкметників минулого часу, а також інфінітив і супін.

§ 36. Історія особових форм теперішнього часу

Особові форми дієслів теперішнього часу утворювалися шляхом приєднання до основи теперішнього часу особових закінчень 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини, множини та двоїни.

Система особових форм теперішнього часу в мові східних слов'ян XI—XII ст. мала такий вигляд:

Однина

	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
1-ша ос.	*несу*	*съхну*	*знаю*	*хвалю*	*ѣмь*
2-га ос.	*несеши(-шь)*	*съхнеши(-шь)*	*знаєши(-шь)*	*хвалиши(-шь)*	*ѣси*
3-тя ос.	*несеть*	*съхнеть*	*знаєть*	*хвалить*	*ѣсть*

Множина

1-ша ос.	*несемъ*	*съхнемъ*	*знаємъ*	*хвалимъ*	*ѣмъ*
2-га ос.	*несете*	*съхнете*	*знаєте*	*хвалите*	*ѣсте*
3-тя ос.	*несуть*	*съхнуть*	*знають*	*хвалꙗть*	*ѣдꙗть*

Двоїна

1-ша ос.	*несевѣ*	*съхневѣ*	*знаєвѣ*	*хваливѣ*	*ѣвѣ*
2-га ос.	*несета*	*съхнета*	*знаєта*	*хвалита*	*ѣста*
3-тя ос.	*несета*	*съхнета*	*знаєта*	*хвалита*	*ѣста*

У наведених зразках відмінювання можна виявити ряд особливостей, які відрізняють давньоруські форми від старослов'янських: у 1-й ос. одн. і в 3-й ос. множ. на місці носових *ǫ, ę* (пор. ст.-сл. *несѫ, знаѭ, несѫть, знаѭтъ*) вживаються голосні *у, а;* у 3-й ос. одн. і множ.

давньоруська мова має флексію *-ть*, а старослов'янська *-тъ* (пор. д.-рус. *несеть, несуть* і ст.-сл. *несетъ, несѫтъ*); у давньоруській мові збіглися форми 2-ї і 3-ї особи двоїни.

Давнє групування дієслів за класами втрачало своє значення; натомість утворювались нові типи дієвідмінювання: дієслова I—III класів об'єдналися в сучасну першу дієвідміну, а IV клас утворює другу дієвідміну. Нетематичні дієслова, будучи нечисленною групою і в давньоруській мові, в наступні періоди розвитку східнослов'янських мов поступово втрачали ознаки окремого типу відмінювання. Так, дієслово *быти (юсмь)* повністю втратило відмінювання в теперішньому часі в усіх східнослов'янських мовах, існує одна лише форма *є (єсть)*, єдина для всіх осіб однини і множини: дієслово *имѣти (имамь)* перейшло до тематичного типу відмінювання; *вѣсти (вѣмь)* вийшло з ужитку як лексична одиниця; *дати (дамь)* змінило часове значення і в сучасній мові означає дію в майбутньому. Са́ме це дієслово *(дати)* разом з дієсловом *їсти*, а також похідні утворення від дієслова *вѣсти (відповісти, доповісти, розповісти)* і зберегли в сучасній українській мові своє давнє відмінювання, яке дістало назву архаїчного. У російській мові дієслова *есть, дать (ем, дам)* зберігають давні форми лише в 1-й ос. однини, інші ж форми вони змінили на зразок тематичних дієслів.

Тематичні дієслова зазнали в своєму розвитку порівняно незначних змін, переважно фонетичного характеру.

Давньоруські закінчення 1-ї особи однини *-у (-ю)* збереглися і в сучасній українській мові *(несу, сохну, знаю, хвалю)*.

У закарпатських і лемківських говорах зустрічається форма 1-ї ос. одн. на *-ам* (я *читам, співам, рубам* та ін.), що нагадує форму нетематичних дієслів *(дам, їм)*, а в більшості південно-східних говорів у дієсловах другої дієвідміни відсутнє чергування кореневих передньоязикових приголосних *(ходю, возю, носю, тремтю, мостю* замість *ходжу, вожу, ношу, тремчу, мощу)*.

У дієсловах колишнього I класу (з темою *е/о*) задньоязикові приголосні кореня за аналогією до інших особових форм замінилися відповідно шиплячими: *можу, стережу, печу, січу* (під впливом *можеш, стережеш, печеш* та інших форм). У 1-й особі однини (як і в 3-й множ.) фонетичних умов для переходу *г, к → ж, ч* не було, бо за приголосними здавна стояв тематичний *о* — голосний заднього ряду, не здатний пом'якшувати попередні приголосні. В інших же особах тематичний *е*, як і інші голосні переднього ряду, ще в спільнослов'янській мові зумовив перехідне пом'якшення (I палаталізація) задньоязикових приголосних (пор. д.-рус. *могу — можеши, пеку — печеши*). Це явище, тобто нефонетична зміна *г, к → ж, ч* у 1-й ос. одн. і в 3-й ос. множ., теж, можливо, зароджувалося в окремих говірках, але набуло загального поширення, охопило майже всі українські говори і стало однією з характерних рис сучасної української мови. Форми *можу, можуть, печу, печуть* та інші закріпилися і в літературній українській мові.

У 2-й особі однини тематичні дієслова давньоруської мови мали закінчення *-ши (-шь)*. Флексія з кінцевим голосним *-и* більш давня порівняно з варіантом *-шь*. У старослов'янській мові вона була основною. У пам'ятках давньоруської мови XI — поч. XII ст. засвідчуються

форми лише типу *сѣдиши, знаєши,* першї ж приклади написань *-шь* з'являються в пам'ятках XII—XIII ст., та й то їх дуже мало: *нє ѡбратишь* (Виг. зб., XII, *257*); *тружаєшь* (ЄК, XII, *33* зв.); *прѣтъкнєшь* (Єв., XII—XIII, *63*); *трєбуєшь* (Єв., XIII, *22* зв.).

Очевидно, в цих спершу поодиноких написаннях відбивався певний звуковий процес — скорочення ненаголошеного *и* до ступеня *ь* (редукованого), а потім і до нуля, оскільки після XIII ст. редуковані *ъ, ь* у східнослов'янських мовах уже не існували.

В українських грамотах XIV—XV ст. форма 2-ї особи взагалі зустрічається рідко, причому флексія *-ши* не засвідчена зовсім, а з варіантів на *-шъ* і на *-шь* переважає перший, що свідчить про ствердіння шиплячого приголосного, наприклад: *вернешъ, вчинишъ, наречешъ* (Рус., гр., 1484, *138*); *вѣдаєшъ* (Гр., 1495; ССУМ, I, *227*); *дрьжишь* (Гр., XV; ССУМ, I, *297*); *оутверъдишъ ся* (Гр., 1494; ССУМ, II, *490*). Ті самі написання з графічними варіантами на *-шъ, -шь* та ще на *-ш,* хоча й у різних співвідношеннях, були звичайними і в пам'ятках XVI—XVIII ст. У творах релігійного змісту і близьких до них за стилістичними особливостями зустрічаються і старовинні форми з флексією *-ши* як старослов'янські елементи в тогочасній книжній мові: *видиши* (Є. Уч., XVI, *31, 285*), *прагнеши* (І. Виш., *54*) та ін.

У формі 3-ї особи всі дієслова давньоруської мови мали закінчення *-ть,* і з ним вони переважно й фіксуються найдавнішими писаними пам'ятками, наприклад в Остромировому євангелії: *нє бѫдєть* (*7* зв.), *дышєть (8), можєть* (*7* зв.); в обох збірниках Святослава: *живєть* (1073, *15*), *ходить* (1073, *17*); *тьрпить* (1076, *237*); у Мстиславовій грамоті 1130 р.: *почьнєть, ѡтимаєть, да соудить;* у Виголексинському збірнику XII ст.: *биєть (97), идеть (322), избавить (119);* у «Руській Правді» 1282 р.: *възмєть (618), начьнєть (616), оубьєть (621* зв.), *оударить (617)* та ін.

В українських пам'ятках XIV—XV ст. переважають форми на *-ть: пишеть* (П., гр., 1352, *29*); *видить, слышить, дєржить, молвить* (Гр., 1387, *75*); *седить* (Гр., 1342, *25*); *идеть* (Рус., гр., 1429, *36*); *нє смѣєть* (Гр., 1456, *105*) і багато інших. Форма на *-тъ (-т)* в українських грамотах того часу зустрічається рідко: *уступитъ* (П., гр., 1301, *14*); *маєтъ* (Гр., 1322, *21*); *чинитъ* (Гр., 1389, *103*); *державитъ* (Рус., гр., 1459, *54*); *будєтъ* (Гр., 1496, *61*); *оупадаєтъ* (Гр., 1411, *74*) та ін. Подібні паралельні написання *(-ть | -тъ)* якоюсь мірою відбивають живу вимову, адже значна частина давніх ділових документів складалася в західноукраїнських землях, де чимало говорів, як і тепер у південно-західному наріччі, мали твердий *т* у дієслівній формі 3-ї особи. Проте переважна більшість українських говорів зберегла форму 3-ї особи дієслів з м'яким приголосним *-ть (ходить, їсть).*

Дієслова першої дієвідміни в українській мові зовсім утратили закінчення *-ть (несе, сохне, знає).* Форми без *-ть (-тъ)* фіксують, хоч і поодинокими прикладами, найдавніші пам'ятки давньоруської і навіть старослов'янської мов, що свідчить про глибоку давність цього явища.

В українських пам'ятках з найдавнішого періоду (з XIV—XV ст.) зустрічаються форми без *-ть: имаю* (Р., гр., 1418, *89*); *може* (Гр., 1371,

22); *буде* (Гр., 1400, *144*), *оускаже* (Гр., 1462; ССУМ, II, *443*) та ін. З часом подібні форми все більше проникають у книжну мову XVI—XVII ст. і в новій українській літературній мові набирають нормативного характеру.

Чимало говорів південно-східного наріччя, а також деякі інші (подільські, гуцульські) характеризуються формою з нульовою флексією і в дієсловах другої дієвідміни (*носе, ходе, хвале, просе*). У говорах Полтавщини, Київщини та в деяких суміжних з ними вживаються форми без кінцевого *є* типу *зна, дума, співа, міша, пита*.

У 1-й особі множини давньоруські пам'ятки найчастіше засвідчують флексію *-мъ* (*нєсємъ, знаѥмъ, хвалимъ, дамъ*). Зрідка в них трапляються також закінчення *-мы, -мо, -ме*, що поширені були, очевидно, в діалектах давньоруської мови, наприклад: *боимы сꙗ* (Виг. зб., XII, *124*); *стоимы* (ЛЛ, 1377, *269*); *мы ѥсме* (Л. Новг., XIV, *37*).

Закінчення *-мо* часто зустрічається в українських грамотах XIV—XV ст.: *даѥмо* (П., гр., 1322, *21*); *чинимо* (Гр., 1388, *79*); *надаємо* (Р., гр., 1438, *140*); *поновимо и оукрѣпимо* (Рус., гр., 1430, *86*) та ін., хоча паралельно вживаються в цих пам'ятках і форми на *-мъ*. Українські пам'ятки XVI—XVII ст. ще частіше фіксують форму на *-мо*, яка була властивою більшості говорів української мови.

У сучасній українській мові форма 1-ї ос. множ. типу *несемо, сохнемо, знаємо, хвалимо* стала основною, нормативною формою, хоча паралельно функціонує рідше вживана форма на *-м* (*несем, знаєм* і под.). Остання також досить поширена у багатьох говорах української мови.

Форма 2-ї особи множини у давньоруській мові, як і в старослов'янській, мала закінчення *-те*, яке органічно сягає спільнослов'янського і навіть праіндоєвропейського *-*te*. Без будь-яких змін вона була успадкована всіма східнослов'янськими мовами. В українській мові в позиції перед *е* приголосний *т* за загальною фонетичною закономірністю ствердів: *несете, сохнете, знаєте, хвалите, їсте*.

3-тя особа множини дієслів I, II, III класів у давньоруській мові характеризувалась особовим закінченням *-уть*, а дієслова IV класу мали флексію *-ать*. Голосні *у, а* в цих флексіях пізнішого походження: вони приєдналися до закінчення внаслідок перерозкладу основи після появи носових *ǫ, ę* і їхньої наступної деназалізації. У спільнослов'янській мові тематичні голосні дієслівних основ *е/о* та *і* в третій особі множини зіткнулися з наступним носовим приголосним *н*, що належав до флексії: **neso-ntь, *tvori-ntь*. Як відомо, згідно з дією закону відкритого складу, сполучення *-*on*-, *-*in*- у цій формі утворили *ǫ, ę*. Ще в дописемний період у мові східних слов'ян вони змінилися відповідно в *у, а*, а в старослов'янській мові зберігались.

У найдавніших пам'ятках форма 3-ї ос. множ. виступає у двох варіантах: з кінцевими *-ть* і *-тъ*. Перший переважав у давньоруських пам'ятках — на зразок *несуть, съхнуть, знають, хвалять*, а другий — у старослов'янській (відповідно *нєсѫтъ, съхнѫтъ, знаѭтъ, хвалѧтъ*). У подальшому своєму розвитку форми на *-ть* і на *-тъ* пройшли шлях, подібний тому, яким розвивалися закінчення *-ть, -тъ* 3-ї ос. однини: у пам'ятках XIV—XVII ст. паралельно вживаються обидві флексії з

перевагою форми на *-ть,* які й закріпилися в українській мові *(несуть, хвалять).*

Форми двоїни в живій мові східних слов'ян почали втрачатися ще в давньоруський період; у мові української народності їх уже не було. Окремі випадки вживання їх у пам'ятках XIV—XVII ст. пояснюються писемною традицією.

§ 37. Історія форм минулого часу

У давньоруській мові значення минулої дії виражалося чотирма формами дієслова, успадкованими із спільнослов'янської мови. Дві форми були простими — аорист і імперфект, і дві — складними — перфект і плюсквамперфект.

Аорист (від гр. *αοριστοσ* — невизначений, необмежений) — це проста форма минулого часу, яка виражала єдину, не розчленовану моментальну або тривалу дію, цілком віднесену в минуле. У процесі розвитку категорій виду і часу змінювалися й уточнювалися граматичні значення аориста.

Давньоруська мова успадкувала від спільнослов'янської мови два види аориста: простий і сигматичний, тобто ускладнений суфіксом *-с-* (буква грецького алфавіту, яка позначала суфіксальний звук *с* (σ), називається «сигма» — звідки й назва «сигматичний»).

Простий (безсуфіксний) аорист у мові східних слов'ян вийшов з ужитку ще до появи перших писаних пам'яток і пам'ятками давньоруської мови майже не засвідчується.

Сигматичний аорист був найбільш вживаною часовою формою для позначення подій, які мали місце в минулому. Він часто зустрічається в описових жанрах, у літописах, у грамотах і, звичайно, у творах перекладних.

У давньоруській мові аорист сигматичний утворювався додаванням суфікса *-х-* (<-**s*-) до основи інфінітива безпосередньо, якщо основа закінчувалася на голосний *(знахъ, хвалихъ, сълетѣх);* якщо ж основа інфінітива закінчувалася на приголосний, між нею і суфіксом вставлявся голосний *о (несохъ, идохъ, влѣзохъ).* Основа на приголосний для утворення аориста береться в тому вигляді, в якому вона була в праслов'янській мові ще до фонетичних змін, наприклад, від давньоруських інфінітивів *вести, мести, плести,* де *ст* < **dt', tt',* аорист утворюється з приголосними *д* і *т* в основі *(ведохъ, метохъ, плетохъ)* від дієслів на *-чи (печи, мочи, сѣчи),* де *ч* < **kt', gt'* — *пекохъ, могохъ, сѣкохъ.*

Суфікс *-х-,* який ще на спільнослов'янському грунті у певних позиціях виник із *с,* виступає в 1-й особі всіх чисел. В інших особових формах йому відповідають фонетичні варіанти *-с-* і *-ш-.*

Сигматичний аорист у давньоруській мові мав такі форми:

Однина

1-ша	ос.	*ведохъ*	*знахъ*	*хвалихъ*	*быхъ*
2-га	ос.	*веде*	*зна*	*хвали*	*бы*
3-тя	ос.	*веде*	*зна*	*хвали*	*бы*

Множина

1-ша	ос.	*ведохомъ*	*знахомъ*	*хвалихомъ*	*быхомъ*
2-га	ос.	*ведосте*	*знасте*	*хвалисте*	*бысте*
3-тя	ос.	*ведоша*	*знаша*	*хвалиша*	*быша*

Двоїна

1-ша	ос.	*ведоховѣ*	*знаховѣ*	*хвалиховѣ*	*быховѣ*
2-га	ос.	*ведоста*	*знаста*	*хвалиста*	*быста*
3-тя	ос.	*ведоста*	*знаста*	*хвалиста*	*быста*

Від дієслова *речи*, крім форм *рекохъ, рече, рече* (одн.), *рекохомъ, рекосте, рекоша* (множ.), *рекоховѣ, рекоста* (дв.), зустрічається також форма *рѣхъ* (1-ша ос. одн.), *рѣхомъ, рѣте, рѣша* (множ.), *рѣховѣ, рѣта* (дв.).

У 3-ій ос. одн. виступають паралельні форми в нетематичних та деяких інших дієсловах: *да* і *дастъ, бы* і *бысть (бысть), възя* і *възятъ* та ін.

Імперфект (від лат. *imperfectum* — незавершене) — проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і необмежену в часі, а також дію повторювану.

Ще в спільнослов'янській мові імперфект утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ѣах (*-ěах)* і *-ах-*: *писа + ахъ → писаахъ, бьра + ахъ → бьраахъ, видѣ + ахъ → видѣахъ; нес + ѣахъ → несѣахъ; вед + ѣахъ → ведѣахъ* (від **vedti → вести*). Якщо основа закінчувалася задньоязиковим приголосним, то перед суфіксом *-ѣах* приголосний змінювався на шиплячий (І палаталізація): *печаахъ (<*rekěахъ)*.

Відбувалося пом'якшення приголосних в основах інфінітива IV класу: *носити — ношаахъ, ходити — хожаахъ, ловити — ловлюахъ*. Тут тематичний *и* основи інфінітива перед наступним голосним *ѣ* суфікса скоротився до *j*, який завжди пом'якшував попередні приголосні.

У творенні імперфекта від дієслова *быти* бере участь неповна інфінітивна основа: *бѣах* (пор. *бы-ти — б-ѣахъ*).

У деяких формах імперфекта основа збігалася з основою теперішнього часу, а не інфінітива: *жити — жив-ѣахъ* (теп. ч. *жив-уть*), *пѣти — поюаху* (теп. ч. *поють ← *pojutь*).

Між голосними основи і суфікса і в самому суфіксі відбувалися процеси асиміляції і стягнення: *видѣахъ → видюахъ видюхъ; несѣахъ → несюахъ → несюхъ; писаахъ → писахъ* і под.

У давньоруській мові, очевидно, вживалися вже лише стягнені форми. У пам'ятках XI—XII ст. стягнені форми імперфекта переважають.

Імперфект у давньоруській мові мав такі форми:

Однина

1-ша	ос.	*писахъ*	*ведюхъ*	*можахъ*	*бюхъ*
2-га	ос.	*писаше*	*ведюше*	*можаше*	*бюше*
3-тя	ос.	*писаше*	*ведюше*	*можаше*	*бюше*

Множина

1-ша ос.	*писахомъ*	*ведюхомъ*	*можахомъ*	*бюхомъ*
2-га ос.	*писасте*	*ведюсте*	*можасте*	*бюсте*
3-тя ос.	*писаху*	*ведюху*	*можаху*	*бюху*

Двоїна

1-ша ос.	*писаховѣ*	*ведюховѣ*	*можаховѣ*	*бюховѣ*
2-га ос.	*писаста*	*ведюста*	*можаста*	*бюста*
3-тя ос.	*писаста*	*ведюста*	*можаста*	*бюста*

У 3-й особі одн. і множ. в імперфекті приєднується закінчення *-ть:* ***несяхуть и на носилѣхъ*** (ЛЛ, 1377, *145*); ***бюшеть*** (Сл., XII).

Форми 2-ї ос. множ. і 2—3-ї ос. двоїни у парадигмі подано новіші, більш давніми були: 2-га ос. множ.— *писашете, ведюшете* тощо; 2—3-ї двоїни — *писашета, ведюшета* і т. ін.

Від дієслова *быти* вживалися паралельні форми *бѣхъ, бѣ, бѣхомъ, бѣсте, бѣша, бѣховѣ, бѣста.* Формально вони нагадують аорист, але вживалися в значенні імперфекта.

Перфект — це складена (аналітична) форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник в результаті минулої дії. Сама назва «перфект» умовна, традиційна, вона не відповідає значенню самої форми, бо латинське *perfectum* означає «завершене», а форма, названа цим словом, означає хоч минулу результативну дію, але саме таку, наслідки якої тривають, зберігаються в теперішньому часі, в момент повідомлення про неї. Значення перфекта досить яскраво розкривається в такому реченні: *В се же лѣто рекоша дружина Игореви ѡтроци Свѣньльжи изодѣлися суть ѡружьемъ и порты · а мы нази (того ж року воїни сказали Ігореві: «Воїни Свенельда спорядились і зброєю і одягом, а ми голі»)* (ЛЛ, 1377, *54*). В цьому реченні форма перфекта означає, що Свенельдові воїни в результаті дії в минулому *(изодѣлися суть)* тепер споряджені, забезпечені зброєю і одягом. У другій частині прямої мови «а ми нази» іменний присудок виступає у подібному значенні, він ніби підкреслює значення перфекта в попередній частині: [*вони*] ... ***изодѣлися суть... а ми нази.***

Отже, перфект не є власне минулим часом, в ньому поєднуються значення минулого і теперішнього часу. Таке значення перфекта мотивується самою його структурою.

Перфект становить собою сполуку активного нечленного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла* і дієслова *быти* в особових формах теперішнього часу. Дієприкметник, утворений від основи інфінітива відмінюваного дієслова, передавав реальне його значення, вказуючи при цьому на дію минулу, а дієслово *быти* виконувало граматичну функцію, вказувало на особу і виражало відношення дії до моменту повідомлення про неї.

Перфект у давньоруській мові мав такі форми:

Однина

1-ша ос.	*неслъ (несло, несла)*	*юсмь*	*хвалилъ (хвалило, хвалила)*	*юсмь*
2-га ос.	»	*юси*	»	*юси*
3-тя ос.	»	*юсть*	»	*юсть*

Множина

1-ша ос. *несли (несла, неслы) юсмъ хвалили (хвалила, хвалилы) юсмъ*
2-га ос. » » *юсте* » » *юсте*
3-тя ос. » » *суть* » » *суть*

Двоїна

1-ша ос. *несла (неслѣ, неслѣ) юсвѣ хвалила (хвалилѣ, хвалилѣ) юсвѣ*
2—3-тя ос. » » *юста* » » *юста*

У реченні допоміжне дієслово могло вживатись і перед дієприкметником і після нього: *не вѣдалъ юсмь оже юсть холопъ* (РП, І, *282*, ІІІ, *99*); *Рано юста начала Половецкую землю мечи цвѣлити* (Сл., XII).

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum* — передминулий) — це також аналітична форма, що виражала минулу дію, яка відбувалася раніш іншої минулої дії.

Утворюється плюсквамперфект, як і перфект, від дієприкметника на *-лъ, -ло, -ла* і допоміжного дієслова *быти* в особових формах імперфекта, які пізніше замінилися формами перфекта.

Давніші форми плюсквамперфекта мали такий вигляд:

Однина

1-ша ос. *писалъ, -о, -а бѧхъ*
2-га ос. *писалъ, -о, -а бѧше*
3-тя ос. *писалъ, -о, -а бѧше (-ть)*

Множина

1-ша ос. *писали, -а, -ы бѧхомъ*
2-га ос. *писали, -а, -ы бѧсте*
3-тя ос. *писали, -а, -ы бѧху (-ть)*

Двоїна

1-ша ос. *писала, -ѣ, -ѣ бѧховѣ*
2-га ос. *писала, -ѣ, -ѣ бѧста*
3-тя ос. *писала, -ѣ, -ѣ бѧста*

Зрідка в ролі допоміжного дієслова давнього плюсквамперфекта використовувалися форми так званого аористичного імперфекта *бѣхъ, бѣ, бѣ* і т. ін.: *приведе моужа юного юго же бѣ послалъ* (Виг. зб., XII, *326*); *бѣ бо Рогъволодъ прішелъ изаморıа* (ЛЛ, 1377, *76*).

У зв'язку з ранньою втратою на східнослов'янському грунті форм імперфекта допоміжне дієслово-імперфект замінилося формами перфекта. Отже, друга, новіша форма плюсквамперфекта відбиває лише формальні зміни, значення ж цієї форми залишилося тим самим.

Дієслова у другій формі плюсквамперфекта відмінювалися так:

Однина

1-ша ос. *писалъ, -о, -а былъ, -о, -а юсмь*
2-га ос. *писалъ, -о, -а былъ, -о, -а юси*
3-тя ос. *писалъ, -о, -а былъ, -о, -а юсть*

Множина

1-ша ос.	*писали, -а, -ы были, -а, -ы*	*єсмъ*
2-га ос.	*писали, -а, -ы были, -а, -ы*	*єстє*
3-тя ос.	*писали, -а, -ы были, -а, -ы*	*суть*

Двоїна

1-ша ос.	*писала, -ѣ, -ѣ*	*была, -ѣ, -ѣ*	*єсвѣ*
2-га ос.	*писала, -ѣ, -ѣ*	*была, -ѣ, -ѣ*	*єста*
3-тя ос.	*писала, -ѣ, -ѣ*	*была, -ѣ, -ѣ*	*єста*

У формі плюсквамперфекта дієприкметник, змінюючись лише за родами і числами, був носієм реального значення дієслова, а допоміжне дієслово виступало показником особи і часу.

У давньоруській мові помітні вже були ті перетворення в системі минулих часів, які згодом викликали докорінні зміни в цій системі.

Становлення і розвиток нової видової категорії на початку історичного періоду зумовили зміну в тих відношеннях, які встановилися були між видом і часом у спільнослов'янській мові. Так, аорист у давньоруській мові помітно посилив зв'язки з основами доконаного виду *(поидє, съгна, вълѣзоша)*, а імперфект — з основами недоконаного виду *(живяху, приношаху, даяху)*. Обидві форми продовжували існувати в живій мові східних слов'ян, доки не склалися остаточно норми видової кореляції за допомогою префіксів.

Сформування чіткого протиставлення видів за допомогою префіксів закономірно приводило до послаблення в першу чергу аориста й імперфекта, вираження видових значень часовими формами втрачало будь-яке значення, оскільки ці значення одержали можливість більш простого й універсального вираження за допомогою доконаного/недоконаного виду.

Таким чином, розвиток нової категорії виду значною мірою зумовив руйнування давньої розгалуженої системи минулого часу: замість чотирьох давньоруських форм встановилася, по суті, одна загальна форма (сучасна форма давноминулого часу рідковживана і має другорядне, допоміжне значення).

Формою, яка була здатна виражати загальні значення минулої дії і могла вільно утворюватись як від основ доконаного, так і недоконаного виду, виявився перфект, саме він витіснив інші форми (аорист і імперфект) і став родоначальником форми минулого часу у східнослов'янських мовах.

Фактичні дані давньоруських пам'яток свідчать, що занепад старих форм минулого часу починається з імперфекта. Імперфект вийшов з ужитку, очевидно, ще в давньоруській мові (кін. XII — поч. XIII ст.). Це підтверджується тим, що в пам'ятках ділового жанру XIII ст. (Руська Правда, 1282 р., грамоти) форми імперфекта відсутні. В сучасних східнослов'янських мовах будь-яких залишків імперфекта немає.

В українських грамотах XIV—XV ст. форм імперфекта немає. Лише в пам'ятках церковно-релігійного змісту, а також у книжній українській мові XVI—XVII ст. їх можна знайти, але це вже не факти розмовної мови, а стилізація під церковнослов'янську мову.

Після зникнення імперфекта аорист також не міг надовго затриматись у мові, він виходить з ужитку незабаром після імперфекта. Функціональна взаємозалежність аориста й імперфекта в умовах руйнування старої системи часів пояснюється тим, що в давньоруській мові пізнішої доби (XII—XIII ст.) нова категорія доконаного/недоконаного виду утверджувалась і охоплювала всю систему дієслівних форм, між імперфектом і аористом також встановилися видові співвідношення нового типу: вони, по суті, об'єдналися в корелятивну пару не в часовому значенні, а за ознакою виду, як недоконаний (імперфект)/доконаний (аорист). Але відомо, що видові значення розрізняються не особовими формами, а за допомогою інших засобів (переважно префіксів), тому можна припустити, що послаблення первісних значень аориста й імперфекта в першу чергу позначилося на їх особових закінченнях. В окремих особових формах вони уподібнювались, наприклад, флексії аориста витіснили імперфектні у 2-й ос. множини (*хвалюшетє → хвалюстє*), у 2-й і 3-й двоїни (*хвалюшєта → хвалюста*), а в пам'ятках XIII ст. знаходимо випадки змішування особових закінчень аориста й імперфекта, наприклад: *птица нєбєсныю позобаше* (Є. Новг., 1215, *87* зв.); *придоша и позобашє* (Є. Новг., XIII, *1* зв.); *повєлѣшє вєсь Новгородъ* (Гр., 1372) — у всіх прикладах *-ше* замість *-ша*.

Таким чином, зникнення одного члена видової корелятивної пари (імперфекта) привело до руйнування самої пари і до занепаду другого її члена, тобто аориста.

Те, що аорист ще на якийсь час затримався у мові східних слов'ян, пояснюється тим, що він за своїми значеннями і функціями був більш гнучкою формою порівняно з імперфектом і міг своєю основою виражати й нові видові значення. Пам'ятки давньоруської мови свідчать, що аорист міг утворюватися від дієслівних основ як доконаного, так і недоконаного виду, наприклад: ***повєлѣ** ѡбычьноє сътворити славословиє* (Виг. зб., *227*); *миръ жє и вєсѣлиє симъ **дарова*** (Виг. зб., *151*); ***лєтѣ** под ним конь* (ЛІ, під 1154 р.); *Бужанє... **сѣдоша** по Бугу* (ЛЛ, 1377, 11).

В українських грамотах XIV—XV ст. аорист зустрічається дуже рідко: ***прідє** прѣд нами... наш вѣрныи пан братул* (Рус., гр., 1462, *115*); ***рєкоша, възъпиша*** (Рус., гр., 1443, *96*); ***приложихомъ*** (Рус., гр., 1429, *85*) і кілька інших випадків.

Українська мова здавна не знала аориста. Сліди його збереглися лише у частці умовного способу *би*.

Після втрати імперфекта й аориста основним засобом вираження минулого часу став перфект.

Зміни в значенні і функціях перфекта супроводжувались і формальними змінами, внаслідок яких з аналітичної форми він перетворився на просту, втративши допоміжне дієслово.

Занепад особових форм допоміжного дієслова у складі перфекта починається досить рано, перші приклади цього явища зустрічаються в пам'ятках XI ст., наприклад, у Написі на Тмутороканському камені (1068 р.) читаємо: *Глѣбъ князь **мѣрилъ** морє по лєду.* Спочатку допоміжне дієслово опускається в 3-й особі. Це пояснюється тим, що в давньо-

руській мові особові займенники 1-ї та 2-ї особи в ролі підмета при дієслові-присудку вживалися рідко, а тому на діючу особу в таких реченнях, де підмет мав бути вираженим особовим займенником, вказувала дієслівна флексія. У перфекті ж роль флексії виконувало допоміжне дієслово. Саме воно і вказувало на діючу особу, компенсуючи відсутність граматичного суб'єкта (підмета — займенника). Речення такого типу у давньоруській мові були досить поширені, наприклад: ***попьралъ* ѥси *всю силы мою*** (Виг. зб., *83*); ***ловилъ* ѥсмь *всякъ звѣрь*** (Повч. Мон.); ***въскрмили* ѥсми *собѣ князь*** (ЛЛ, 1377, *276*); *рано* ***ѥста начала*** *половецкую землю мечи цвѣлити* (Сл., XII).

Коли в ролі присудка виступає 3-тя ос. дієслова, вона, як правило, вживається з підметом-іменником, який сам називає суб'єкт дії і за своєю функцією дорівнює займенникові *онъ, оно, она,* тобто присудок завжди координується з таким підметом у формі 3-ї особи. За таких умов допоміжне дієслово *ѥсть, суть* не виконує синтаксичної функції і тому опускається. Згодом допоміжне дієслово почали втрачати й інші особові форми. Цьому, зокрема, сприяли зміни, які відбулися у дієслові *быти:* на місці особових форм *ѥсмь, ѥси* і т. ін. виникла одна для всіх осіб і чисел—*є (єсть)*. В той же час у структурі відповідних речень відбувається ніби протилежний, але насправді закономірний і єдиний процес: в ролі підмета почали ширше вживатись особові займенники, які безпосередньо вказували на особу — виконавця дії, і тому потреба в допоміжних дієсловах у формі минулого часу відпала остаточно: замість предикативної одиниці типу *ѥсмь привєлъ, ѥси привєлъ* вживається підмет і присудок — *я привєлъ, ты привєлъ*.

Таким чином, із старого перфекта залишається один дієприкметник, який прийняв на себе функції дієслівної форми. Сучасні дієслова минулого часу змінюються за родами і числами і не мають особових закінчень саме тому, що походять з колишніх дієприкметників, які не мали категорії особи.

Перетворення перфекта з аналітичної форми на просту відбувалося поступово протягом тривалого часу. Пропуск допоміжного дієслова не тільки в 3-й ос., а і в 1-й та 2-й зрідка засвідчується пам'ятками давньоруської мови у реченнях з вираженим підметом-займенником: *язъ* ***далъ*** *рукою своѥю* (Мст. гр., 1130); *азъ* ***мьстила*** (ЛЛ, 1377, *58*); *не язъ ѥго* ***слѣпилъ*** *(= осліпив)* (Там же, *233*) та ін.

В українських грамотах прості форми минулого часу (з колишнього перфекта) зустрічаються часто, але переважно в 3-й особі, форми ж 1-ї та 2-ї осіб частіше виступають з допоміжним дієсловом: *єсмы вчинили* (П., гр., 1390, *104*); *далъ єсмь* (Гр., 1392, *109*); *уписалъ єсми* (Гр., 1398, *134*); *повернули ѥсмо* (Гр., 1398, *138*); *послали єсте* (Гр., 1393, *112*); *приняли суть* (Гр., 1400, *148*); без допоміжного дієслова — *велѣли* (Гр., 1399, *140*); ... *продалъ* (Гр., 1400, *144*); *то мы вчинили* (Гр., 1386—1418, *72*).

Залишки форм перфекта збереглися в деяких сучасних західноукраїнських говорах: *ходивем, ходивесь, ходилам, ходилась, ходилисьмо, ходилисьте.* У цих діалектизмах відбулося злиття двох компонентів старої складеної форми *(ходив єсм → ходивем, ходили єсьмо → ходилисьмо)*.

Плюсквамперфект у давньоруській мові мав дві паралельні форми. Більш давня (типу *ходилъ бѣхъ*) почала виходити з ужитку ще в давньоруській мові, хоч у пам'ятках XI—XII ст. вона була звичайною формою, але з часом, десь з XIII ст., її витіснила новіша, в якій допоміжне дієслово *быти* мало форму перфекта. Новіша форма плюсквамперфекта вживалася і в давньоруських і в староукраїнських пам'ятках: ***шелъ*** *ѥси* ***былъ*** *на стрыя своѥго* (ЛЛ, 1377, *382*); *хрєстъ ѥсте* ***были цѣловали*** (Там же, *349*); ***продали были ѥсмо*** (Рус., гр., 1489, *45*); *тогда* ***ѥсмъ послалъ былъ*** *квам Асана* (П., гр., 1393, *112*).

У плюсквамперфекті, як і у перфекті, поступово втрачалися особові форми допоміжного дієслова (*ѥсмь, ѥси* та ін.). Ця зміна фіксується вже давньоруськими пам'ятками: *хвалю б҃а ... нє лѣнива мѧ* ***былъ створилъ*** (Повч. Мон. в ЛЛ, 1377, *252*); ***былъ уставилъ*** (РП, 1282, III, *93*).

У грамотах XIV—XV ст. таких форм зустрічається більше: ***были*** *нам* ***позычили*** (Р., гр., 1411, *76—77*); ***придалъ былъ*** (Гр., 1386, *31*); ***былъ придалъ*** *млинъ* (Гр., 1375, *20*). Багато таких форм давноминулого часу зустрічається в українських пам'ятках XVI—XVII ст.

Сучасні українські форми давноминулого часу є прямим продовженням давньоруської форми плюсквамперфекта: ***(я) ходив був < (я) ходилъ былъ ѥсмь.***

§ 38. Історія форм майбутнього часу

У давньоруській мові було три форми майбутнього часу: одна проста і дві складені.

Простий майбутній утворювався від основ теперішнього часу доконаного виду: *сътворю, напишю, крикну.*

Особові форми простого майбутнього нічим не відрізнялися від форм теперішнього часу (пор. *нєсу, нєсєши, нєсєть* — теп. ч.; *принєсу, принєсєши, принєсєть* — майб. ч.). Розрізняються ці форми за граматичним значенням виду і часу. Проте і значеннєві відмінності між ними не споконвічні.

На становлення і розвиток майбутнього часу мала значний вплив категорія виду. Простий майбутній час генетично щільно пов'язаний з теперішнім часом. Ще на початку історичного періоду, коли протиставлення доконаного /недоконаного виду в дієсловах лише намічалось, а префікси ще остаточно не усталились як засіб вираження доконаного виду, дієслівні основи теперішнього часу, незалежно від структурних особливостей (з префіксами і без префіксів), могли означати як дію теперішню, так і майбутню. У давньоруських пам'ятках є чимало свідчень такої «двозначності»: ***вдаимъсѧ*** *Пєчєнѣгомъ, да кого* ***живѧть,*** *кого ли* ***оумєртвѧть*** (ЛЛ, 1377, *127*). Тут дієслово *живѧть* має формальні ознаки теперішнього часу, але з контексту випливає, що воно означає дію майбутню, як і слово *оумєртвѧть* (***здамося*** *Печенігам, нехай кого* ***залишать*** *в живих, а кого і* ***вб'ють***). У наступних прикладах, навпаки, дієслова, які за структурою з сучасного погляду належали б до майбутнього часу, в пам'ятці вжиті у значенні тепе-

рішнього: *из него же озера* ***потечеть*** *Волховъ и* ***вътечеть*** *в озеро великое Ново, и(с) того озера* ***внидеть*** *устье в море Варяжьско ...а Днѣпръ* ***втечеть*** *в Понетьское море...* (ЛЛ, 1377, 7). За сучасними нормами *потечеть, вътечеть, внидеть* — дієслова майбутнього часу, але вони тут вжиті у значенні теперішнього (*Волхов* ***витікає*** *з озера, Дніпро* ***впадає*** *в море*). Проте подібні приклади навіть для давньоруської мови є залишками старовини, вони відбивають попередній, доісторичний етап у розвитку видо-часової системи слов'янського дієслова.

Внаслідок видової диференціації первісних основ теперішнього часу частина з них, одержавши значення доконаного виду, виділилася в окрему групу дієслів майбутнього часу. Саме тому дієслова цієї групи (простого майбутнього) мають особові закінчення теперішнього часу, а в структурному відношенні вони характеризуються в переважній більшості випадків префіксованими основами.

Крім простого майбутнього у давньоруській мові було дві аналітичні, або складені, форми.

Перша складена форма майбутнього часу утворювалася шляхом сполучення допоміжних дієслів, таких, як *хотѣти, начати, имати,* в особових формах теперішнього часу (у значенні майбутнього) з інфінітивом (*хочю ити, начьну платити, иму носити*).

Складений майбутній цього типу у давньоруській мові відмінювався так:

Однина

1-ша	ос.	*начьну* (або *хочю, иму*)	*писати*
2-га	ос.	*начьнеши (хочеши, имеши)*	»
3-тя	ос.	*начьнеть (хочеть, именть)*	»

Множина

1-ша	ос.	*начьнемъ* (або *хочемъ, имемъ*)	*писати*
2-га	ос.	*начьнете (хочете, имете)*	»
3-тя	ос.	*начьнуть (хочють, имуть)*	»

Двоїна

1-ша	ос.	*начьневѣ* (або *хочевѣ, имевѣ*)	*писати*
2-га	ос.	*начьнета (хочета, имета)*	»
3-тя	ос.	*начьнета (хочета, имета)*	»

Інфінітив у складі аналітичної форми виражав реальне значення відмінюваного дієслова, а допоміжне дієслово виконувало в основному граматичну функцію, вказуючи на час дії, особу і число.

Звертає на себе увагу множність допоміжних дієслів, які могли входити до складу аналітичного майбутнього часу, сполучаючись з інфінітивом. Функціонування в давньоруській мові синонімічних утворень типу *хочю писати, начьну писати, стану писати, иму писати* свідчить про те, що в епоху найстаріших пам'яток майбутній складений не став ще стабілізованою морфологічною формою, він нагадував синтаксичне сполучення типу складеного присудка. Проте в давньоруських пам'ятках все ж частіше вживаються форми майбутнього

складеного з допоміжними дієсловами *начьну, иму* (з варіантами *имамъ, имаю, имѣю*), хоча нерідко — і з дієсловом *хочю: чловѣчя житию **отити хоштю*** (Ізб., 1076, *109*); *которыи кнѧзь ... **почьнеть хотѣти*** (Мст. гр., 1130); *и въ землю поидеши и на соудъ **имаши ити*** (Виг. зб., XII, *87*); *како азъ **хочю** инъ законъ **приꙗти** ѥдинь, а дружина сему **смѣꙗтися начьнуть*** (ЛЛ, 1377, *63*); *а вы **хочете изъмерети** гладом* (Там же, *58*); *не **лѣнитисѧ начьнеть** такоже и **тружатисѧ*** (Повч. Мон. в ЛЛ, 1377, *241*).

Наявність у давньоруській мові паралельних утворень аналітичного майбутнього часу з різними допоміжними дієсловами при інфінітиві надавала можливість певного відбору, продиктованого потребою стабілізації, усталення цього сполучення як морфологічної форми. У процесі такого відбору на наступних етапах розвитку складеної форми майбутнього часу виявилися специфічні риси в кожній із східнослов'янських мов.

В українській мові у ролі допоміжного дієслова в складеному майбутньому (з інфінітивом) починає виступати дієслово *буду*, яке з часом набирає все більшого поширення і витісняє успадковані від давньоруської мови дієслова *хочю, начьну, стану*. В українських пам'ятках XIV—XVI ст. форми з *буду* вже звичайні: ***не будуть намъ пакостити*** (П., гр., 1399, *113*); ***служити будеть*** (Р., гр., 1377, *23—24*); ***будемъ держати*** (Гр., 1388, *41*); ***буде(т) мешкати*** (Гр., 1454, *163*); ***будеть имѣти*** (Гр., 1442; ССУМ, I, *1441*) та ін.

Багато прикладів вживання таких форм знаходимо в пам'ятках XVI—XVII ст. У них форма «*буду* + інфінітив» є панівною.

Перевага форми «*буду* + інфінітив» над попередніми, давньоруськими сполученнями інфінітива з дієсловами *хочю, начьну, стану* пояснюється тим, що дієслово *буду* має значення спеціально майбутнього часу (пор. *хочю, иму* — теп. ч.), а крім того, воно в цьому сполученні позбавлене будь-якого лексичного значення і виконує чисто граматичну функцію. Тому можна вважати, що із закріпленням форми «*буду* + інфінітив» завершувалось утворення аналітичної форми для вираження власне майбутнього часу.

У сучасних східнослов'янських мовах складена форма майбутнього часу утворюється від дієслів недоконаного виду.

В українській мові на основі старої аналітичної форми склалася ще одна форма майбутнього часу — синтетична (*иму писати* → *писатиму*). З усіх допоміжних дієслів, використовуваних давньоруською мовою в складеній формі майбутнього часу, найстійкішим виявилося дієслово *иму* і його однокореневі варіанти *имамъ, имаю, имѣю*. В українській мові форми типу *иму ходити* не тільки не поступалися перед новішими (з дієсловом *буду*), але й стали основою для утворення нової, синтетичної форми типу *ходитиму, братиму, знатиму*. Шлях перетворення аналітичної форми на синтетичну був тривалим і складним. Українські пам'ятки XIV—XV ст.— ще засвідчують лише аналітичні форми: *аже не выкупить ѥго тотъ рокъ **имѣють держати** то село опять до другого року* (Р., гр., 1386, *31*); *коли **сѧ имуть воротити**; а мы **имемъ** соби **купити**; а кто **име(т) повести** кони* (Рус., гр., 1408, *71—72*) та ін.

У процесі перетворення аналітичної форми в синтетичну *(иму знати → знатиму)* виявляли себе і синтаксичні, і семантичні, і морфонологічні фактори. Так, змінився порядок слів у тому розумінні, що дієслово *иму* закріпилось у постпозиції, бо лише за такої умови воно могло перетворитися на дієслівну морфему; крім того, повністю втратились додаткові семантичні відтінки, які раніше допоміжне дієслово надавало аналітичній формі (відтінок повинності, починальності та ін.); нарешті, на стику компонентів аналітичної форми втрачався початковий голосний *и* і відбувалося злиття і остаточна лексикалізація сполучення: *иму ходити → ходити иму → ходити (и) му → ходитиму.*

Є підстави припускати, що утворення синтетичної форми з *-му (-мамь)* в окремих східнослов'янських діалектах сягає ще давньоруської епохи, хоча свідчення пам'яток щодо цього дуже скупі. Так, у Виголексинському збірнику (XII ст.), пам'ятці не оригінальній, але з виразними рисами південноруських (галицько-волинських) говорів, зустрівся один цікавий приклад: *чьсо въ д͠нь исхода* ***исповѣдатимаши*** (Виг. зб., *346*). Звичайно, на підставі поодиноких фактів певних висновків робити не можна. Тим більше, що в українських пам'ятках синтетична форма фіксується вперше з другої половини XVI ст.: *ненадеватиметь* (КА, 1560, *492*); *ночоватимуть* (АЮЗР, I—VI, *103*); *иматиму, битиму* (Луцьк. акт., 1561, *159* зв.) та ін. У пізніших пам'ятках синтетичні форми вживаються дедалі ширше.

Складна (синтетична) форма майбутнього часу недоконаного виду типу *писатиму* (*писатимеш, писатиме* тощо) є однією з характерних морфологічних рис сучасної української мови.

В окремих південно-західних говорах дієслова цього типу зберігають аналітичну форму: *му сидіти, меш писати, мемо видіти* тощо (гуцульські, буковинські, покутські говори).

Крім розглянутих форм майбутнього часу, в давньоруській мові вживалася також друга складена форма, яка складалася з дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла* та особових форм допоміжного дієслова *буду.*

Однина

1-ша ос.	*буду*	*хвалилъ*	*(хвалило,*	*хвалила)*
2-га ос.	*будєши(-шь)*	»	»	»
3-тя ос.	*будєть*	»	»	»

Множина

1-ша ос.	*будємъ (-мо)*	*хвалили*	*(хвалила,*	*хвалилы)*
2-га ос.	*будєтє*	»	»	»
3-тя ос.	*будуть*	»	»	»

Двоїна

1-ша ос.	*будєвѣ*	*хвалила*	*(хвалилѣ,*	*хвалилѣ)*
2-га ос.	*будєта*	»	»	»
3-тя ос.	*будєта*	»	»	»

Ця форма виступала в підрядних реченнях і виражала відносний час, позначаючи майбутню дію, яка відбувалася раніше від іншої дії в майбутньому, наприклад: ***Боудєть ли сталъ** на разбои... то за разбоиника людьѥ нє платѧть* (РП, 1282, III, *77*); *аще ли **взѧлъ будуєть** да заплатить* (ЛЛ, 1377, *50*); *да приимєть ꙗкожє **будєть створилъ*** (Там же, *51*).

У східнослов'янських мовах форма другого майбутнього поступово вийшла з ужитку. В українських грамотах XIV—XV ст. вона зустрічається рідко: *кому **будуть давали*** (Рус., гр., 1495, *54*); *казали єсмо оуси(м) людє(м) воротити кто що **будє(т) бра(л)*** (Гр.,1457, ССУМ, I, *143*). В пізніших пам'ятках вони зрідка вживаються в тому самому значенні, що й аналітичні форми з інфінітивом: *ꙗ ты(ж) **боудоу** ѥго **вызнаваль** пре(д) ѡцемь моимь* (Уч. єв., XVI, *15*); *што **боудоу** вєчєр ꙖлЪ* (ПЄ, 1556—1561, *62*).

У сучасній українській літературній мові ця форма майбутнього часу не вживається, але в південно-західних говорах відома й тепер, наприклад: *буду косив, будеш писала, будеш ся женив* і под.

§ 39. Історія форм умовного способу

Морфологічним засобом вираження дії з бажальним або умовним значенням у давньоруській мові були спеціальні дієслівні форми умовного способу. Вони являють собою сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* з допоміжним дієсловом *быти* у формі аориста.

Однина

1-ша ос.	*ходилъ*	*(ходила,*	*ходило)*	*быхъ*
2-га ос.	»	»	»	*бы*
3-тя ос.	»	»	»	*бы*

Множина

1-ша ос.	*ходили*	*(ходилы,*	*ходила)*	*быхомъ*
2-га ос.	»	»	»	*быстє*
3-тя ос.	»	»	»	*быша*

Двоїна

1-ша ос.	*ходила*	*(ходилѣ,*	*ходилѣ)*	*быховѣ*
2-га ос.	»	»	»	*быста*
3-тя ос.	»	»	»	*быста*

Дієприкметник у складі умовного способу виражає лексичне значення відмінюваного дієслова, він змінювався за родами і числами. Значення особи і способу виражали форми допоміжного дієслова.

Хоча компоненти форми умовного способу кожен сам по собі й належить до минулого часу (*ходилъ* — дієприкметник мин. ч., *быхъ* — дієслово в аористі), але вся форма в цілому часових значень не має.

У давньоруській мові форми умовного способу вживались у склад-

нопідрядних реченнях: *аще не* ***бы*** *того знамѣнию* ***было****, то* ***показали быхомъ*** *силоу нашоу* (Виг. зб., XII, *124*); *аще бы лихъ законъ Гречьскии · то не* ***бы*** *баба твою* ***приıала*** *Ѡльга* (ЛЛ, 1377, 108); *аще ли* ***быста вѣдала****, то не* ***быста пришла*** (Там же, *178*); *не ли кого иже* ***бы моглъ*** *на ѡну страну доити* (Там же, *66*); *възлелѣи господине мою ладу къ мнѣ. а* ***быхъ*** *не* ***сълала*** *къ нему слезъ на море рано* (Сл., XII).

Уже в давньоруську епоху форми умовного способу починають зазнавати змін. У зв'язку з занепадом аориста допоміжне дієслово в умовному способі також починає втрачати особові форми. Спочатку це виявляється в порушуванні зв'язку узгодження між підметом і допоміжним дієсловом у числі й особі, форма *бы* (2-ї — 3-ї ос. одн.) витісняє інші особові форми і набирає узагальненого значення показника умовного способу. Такі порушення засвідчуються пам'ятками вже з XIII ст.

В українських пам'ятках XIV—XV ст. ще нерідко зустрічаються дієслова умовного способу з допоміжним дієсловом в аористних формах: *паки ли* ***быхом*** *...* ***не воротили*** (П., гр., 1388, *80*); *ѡт того серебра · што* ***быхомъ*** *мы* ***купили*** *собѣ* (Рус., гр., 1408, *72*); *а коли* ***быхми молвили****, то* ***быхми молвили*** *противъ нашей чти* (Р., гр., 1458, *169*); *коли ж* ***быхомъ хотѣли*** *тыи двѣ селищи любо сами оузяти ... или кому* ***приволили быхом*** *выкупити* (Рус., гр., 1429, *36*). Однак поруч з такими формами зустрічаються й новіші, в яких на місці особових форм аориста допоміжного дієслова виступає формальний показник способу *бы*: *вы* ***бы*** *ся с ними перед нас* ***зазвали*** *и* ***стали бы*** *юсте перед нами* (Рус., гр., 1493, *52*); *хотя* ***бы*** *трию члвеци* ***сѣдили*** *на лану ... одну колоду дають ись лану* (П., гр., 1386—1418, *72*); ***имѣли бы*** *прийти къ будущой знаюмости* (Р., гр., 1424, *99*).

З часом всі особові форми аориста допоміжного дієслова (крім *би*) зовсім виходять з ужитку. Колишня форма 2-ї — 3-ї ос. одн. *би* стала вживатися на місці всіх інших осіб і чисел, перетворившись, таким чином, у незмінну частку, з якою в сучасній мові утворюються форми умовного способу: *писав би, писала б, був би написав* і под.

У південно-західних говорах, зокрема в гуцульських, закарпатських, зберігаються залишки старовинних форм умовного способу: *казав бих, пішов бих, дав бих* тощо.

§ 40. Історія форм наказового способу

У давньоруській мові наказовий спосіб утворювався від основи теперішнього часу і відмінювався за особами і числами.

Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують такі особові форми наказового способу.

		I клас	II клас	III клас	IV клас
Однина 2 —	3-тя ос.	*неси*	*стани*	*знаи*	*хвали*
Множина	1-ша ос.	*несѣмъ*	*станѣмъ*	*знаимъ*	*хвалимъ*
	2-га ос.	*несѣте*	*станѣте*	*знаите*	*хвалите*

Двоїна	1-ша ос.	*несѣвѣ*	*станѣвѣ*	*знаивѣ*	*хваливѣ*
	2-га ос.	*несѣта*	*станѣта*	*знаита*	*хвалита*

Нетематичні дієслова

Однина 2 —	3-тя ос.	*ѣжь*	*дажь*
Множина	1-ша ос.	*ѣдимъ*	*дадимъ*
	2-га ос.	*ѣдите*	*дадите*
Двоїна	1-ша ос.	*ѣдивѣ*	*дадивѣ*
	2-га ос.	*ѣдита*	*дадита*

Як видно з таблиці, в наказовому способі немає форм 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. множ. і двоїни. Відсутність форми 1-ї ос. одн. мотивується самою семантикою наказового способу: той, хто говорить (1-ша ос. «я») не може адресувати наказ, заклик чи просьбу собі самому. Для вираження значення наказового способу у 3-й ос. множини і двоїни давньоруська мова користувалась описовими формами, сполученням часток з відповідними формами теперішнього або простого майбутнього часу: ***да наполнятся лѣси и поля*** (Повч. Мон. в ЛЛ, 1377, *244*).

Форми 1-ї ос. множини і двоїни в наказовому способі означають, що мовець звертається до когось із закликом або проханням виконати певну дію разом з ним.

В однині виступала одна форма із закінченням *-и*, спільним для 2-ї і 3-ї осіб. Звук *и* в цій формі дифтонгічного походження *(*neso-ï* > > **nesoi̯* > *неси)*, тому-то в дієсловах з основою на *г, к* відбувалася зміна цих приголосних відповідно у м'які *з', ц'* (II палаталізація): пор. теп. ч.— *реку, пеку, жьгу* і наказ. сп.— *рьци, пьци, жьзи.*

У множині і двоїні дієслова I і II класів мали формотворчий суфікс-*ѣ*-, а дієслова III, IV класів — суфікс *-и-*, хоча закінчення у всіх дієслів були однакові, такі як і в теперішньому часі дійсного способу. Отже, за винятком 2-ї ос. одн., наказовий спосіб і теперішній час дійсного способу розрізнялися не флексіями, а тематичними голосними і в певних випадках наголосом, наприклад: *несемъ, несете, знаемъ, знаете* (теп. ч.) і *несѣмъ, несѣте, знаимъ, знаите* (наказ. сп.); *хвáлите* (теп. ч) і *хвалúте* (наказ. сп.)

У дієслів V класу *ѣсти, дати, вѣсти* утворення форм 2-ї і 3-ї ос. одн. супроводжується зміною приголосних: *ѣжь, дажь, вѣжь* (пор. *ѣдите, дадите*). Можливо, тут ще в спільнослов'янській мові суфіксальний *-и-* скоротився до нескладового *i̯* і далі до *j* (**dadi* > **dadjь* > > **dažь)*.

За свідченнями писаних пам'яток, в системі форм наказового способу ще в давньоруський період відбувалися певні процеси, які розвивалися й завершувались уже в окремих східнослов'янських мовах.

Спільною для всіх слов'янських мов є втрата форм двоїни (до XIV ст.) у зв'язку із загальною втратою у мові цієї категорії.

У другій особі однини давнє закінчення *-и* збереглося в сучасній українській мові лише під наголосом (фонетично змінившись на *-и*): *неси, піднеси, бери, пиши, роби.* Під впливом цих форм кінцевий *-и* зберігається і в похідних утвореннях, коли наголос переміщується на префікс: *винеси, вибери, вимети, випиши.* Закінчення *-и*

в 2-й ос. одн. зберігають в ненаголошеній позиції також дієслова із суфіксом *-н-*, якщо він стоїть після приголосного: *сохни, мокни, крикни, зникни,* але *стань, глянь, покинь* та ін. У всіх інших випадках ненаголошена флексія *-и* зредукувалася в позиції після приголосних повністю, а після голосних скоротилася до нескладового *і*, наприклад: *стань, сядь, будь, кинь; читай, знай, літай, розвій* (пор. д.-рус. *стани, сяди, буди, читаи, знаи, лѣтаи* та ін.).

Відпадіння кінцевого *и* засвідчується пам'ятками мови української народності починаючи з XIV ст.: *будь* (Р., гр., 1391, *45;* Р., гр., 1393, *52*); *станься* (П., гр., 1393, *120*); *тѣшься* (Є. Уч., XVI, *233* зв.); *не ездь* (АЮЗР, І, *15*) та ін.

В основах з кореневими *г, к,* які в наказовому способі за фонетичною закономірністю (II палаталізація) перейшли в *з', ц'* ще на спільнослов'янському грунті (пор. д.-рус. *рьци, пьци, помози*), під впливом форм теперішнього часу в українській мові приголосні *з, ц* замінились відповідно на *ж, ч: бережи, печи, ляж, поможи* (те саме сталося і в формах множини).

3-тя особа однини у давньоруській мові мала з 2-ю особою спільну форму — *неси, съхни, знаи, хвали.* Уже в пам'ятках давньоруської мови зустрічаються випадки заміни старої форми 3-ї особи однини новою, описовою формою — сполученням частки з формою теперішнього або простого майбутнього часу дійсного способу: *да слышить* (ЄО, 1056—1057, *242*); *да испадєть* (Ізб., 1076, *360*); *да мълчить языкъ* (Виг. зб., XII, *390*): *да судить єму бъ* (Мст. гр., 1130).

У сучасній українській літературній мові і в більшості українських говорів описова форма 3-ої особи (однини і множини) утворюється з часткою *нехай (хай),* яка в давньоукраїнських пам'ятках фіксується починаючи з XIV ст.: ***нехай ... держить*** (П., гр., 1342, *24*); *нєхай завєдают* (Рус., гр., 1487, *43*); ***нєхай*** *вже нихто клопоту нє задає(т)* (КА, 1560, *424*).

Окремі південно-західні говори української мови в наказовому способі використовують частку *най: най прийде, най знає.*

У формах множини здавна почалося змішування дієслівних основ з тематичними *ѣ* (І і II класи) та *и* (III і IV класи). Очевидно, в різних діалектах давньоруської мови процес взаємовпливу цих основ завершувався не однаково: у північних говорах давньоруської мови суфіксальний *и* з основ III, IV класів проникав також і в основи І, II класів, витісняючи суфікс *-ѣ-*, а в південних, навпаки, суфікс дієслів І, II класів *-ѣ-* поступово засвоювався і дієсловами інших класів. У пам'ятках давньоруської мови знаходимо вже чимало випадків змішування тематичних голосних у формах наказового способу. Так, в Архангельському євангелії (1092 р.) у формах І, II класів знаходимо *и* замість *ѣ* (*мєтимъ* замість *мєтѣмъ — 115* зв.) і навпаки — *ѣ* замість *и* (*покажѣтє ся* замість *покажитє ся — 64; глѣтє* замість *глитє — 162*). Знаходимо подібні заміни і в Остромировому євангелії, в Добриловому євангелії 1164 р. та в ін.

У пам'ятках мови української народності (XIV—XVII ст.) форми з *-ѣ-* на місці *-и-* зустрічаються досить часто: *въходѣтє* (Є. Луцьк., XIV, 50); *чинѣмо* (Уч. єв., XIV, *90* зв.); *любѣть* (ПЄ, 1556—1561, *37*) та ін.

Суфіксальний -ѣ- в українській мові фонетично змінився в *і: несімо, несіть, пишімо, пишіть.* Але в сучасній мові суфіксальний *і* (<ѣ) виявляє себе не в усіх позиціях. Доля його така ж, як і доля закінчення *-и* в 2-й особі однини: а) під наголосом вони зберігаються (пор. *пиши, пишім, пишіть*); зберігаються в окремих випадках і не під наголосом (пор. *сохни, сохнім, сохніть; винеси, винесім, винесіть*); б) у ненаголошеній позиції після приголосних вони втратились (пор. *сядь, сядьмо, сядьте*); в) в позиції після голосного ненаголошений *і* змінився на нескладовий *ї* (пор. *знай, знаймо, знайте*).

Особові закінчення множинних форм наказового способу в українській мові теж зазнали певних змін, причому ці зміни тісно пов'язані із змінами суфіксальних голосних.

У дієсловах з наголошеним суфіксом *-і-* закінчення 1-ї особи множини виступає у двох варіантах — *-м/-мо: несім — несімо, пишім — пишімо, ходім — ходімо.* У 2-й особі давня флексія *-те* втрачає кінцевий голосний: *несіть, пишіть, ходіть, любіть < несѣте, пишите, ходите, любите.* І навпаки, у дієсловах з утраченим суфіксом і з наголосом на кореневій частині вживаються повні флексії: *ріжмо, ріжте; станьмо, станьте; пиймо, пийте* і под.

Дієслова V класу не зберегли своїх давніх форм наказового способу; одне тільки дієслово *їсти,* та й то лише в однині, має форму, успадковану від давньоруської мови *(їж < ѣжь),* форми ж множини *їжмо, їжте* виникли за аналогією до форм тематичних дієслів (пор. *ріжмо, ріжте*). Дієслово *дати* повністю змінило своє відмінювання за зразком дієслів III класу: *дай, даймо, дайте* — подібно до *знай, знаймо, знайте.*

§ 41. Інфінітив. Супін

У давньоруській мові було дві невідмінювані дієслівні форми — інфінітив і супін.

За своїм походженням і н ф і н і т и в, або неозначена форма дієслова, є скам'янілою формою дав.— місц. відм. однини віддієслівного іменника з основою на *-ĭ.* Інфінітив виражає загальну назву дії, не вказуючи ні на особу, ні на час дії. З дієслівних граматичних ознак інфінітиву властиві лише категорії виду і перехідності.

У давньоруській мові інфінітив характеризується суфіксом *-ти (< *-ti): нести, кинути, знати, любити, быти.* У дієсловах з основою на задньоязиковий приголосний *(г, к),* до якого безпосередньо приєднувався суфікс *-ти,* ще на спільнослов'янському грунті відбулося перехідне пом'якшення в групах *кт', гт'.* У мові східних слов'ян це пом'якшення дало рефлекс *ч: печи (< *pekti), мочи (< *mogti).* Так виникли ще в дописемний період у давньоруській мові інфінітиви на *-чи* (пор. ст.-сл. *пешти, мошти*).

Давньоруські інфінітиви на *-ти* і на *-чи* були успадковані кожною із східнослов'янських мов. Такі форми, але в різноманітних фонетичних і графічних варіантах, знаходимо і в українських пам'ятках XIV—XVII ст.: ***держати, радити, клясти, не судити*** (П., гр., 1322, *22*);

памятаты (Гр., 1397, *131*); ***помочи*** (Гр., 1398, *135*); *сѣна* ***насѣчи*** (Гр., 1386—1418, *74*); *дрыва* ***роубаті*** (Р., гр., 1424, *104*); ***посадить*** (Гр., 1433, *119*); ***возыты, вывезти, вивозыти*** (Рус., гр., 1460, *112*); ***личьбу давать*** (Гр., 1487, *44*); ***мочи*** (ПЄ, 1556—1561, *142*).

Основною в українській мові здавна була і тепер є інфінітивна форма на *-ти*, причому за її зразком відбулося переоформлення в сучасній мові інфінітивів на *-чи:* у них відновились і етимологічні приголосні основи *г, к* і суфікс *-ти* (пор. д.-рус. *мочи, сѣчи, стєрєчи, пєчи* та укр. *могти, сікти, стерегти, пекти*).

Проте в окремих говорах південно-західного наріччя, наприклад, у закарпатських, галицьких, наддністрянських, інфінітиви на *-чи* (типу *печи, бічи, стеречи*) є живими сучасними формами.

У багатьох говорах північного і південно-східного наріч значного поширення набрала інфінітивна форма із суфіксом *-ть: ходить, знать, співать*. Суфікс *-ть* досить давній, форми на *-ть* зрідка фіксуються пам'ятками давньоруської і староукраїнської мов. Вживаються такі форми і в усному літературному мовленні та в художньо-белетристичних стилях сучасної літературної мови: ***Думать, сіять, не ждать*** *і посіяне* ***жать*** *роботящим рукам* (Т. Шевченко); *Дикі орди налетіли, Україну* ***вбить*** *хотіли* (П. Тичина); *Розлилися води на чотири броди, оком* ***не оглянуть*** *Волги і Дніпра* (М. Рильський). В інших стилях інфінітив виступає тільки з суфіксом *-ти*.

Супін (від лат. *supinum* — звернене догори) з походження також є скам'янілою формою знах. відм. однини віддієслівного іменника **-й-* основ. Утворювався супін від основи інфінітива за допомогою суфікса *-тъ*.

Супін вживався при дієсловах із значенням руху, виражаючи його мету: *и съступиша ся* ***битъ*** (ЛЛ, 1377, *65*); *констянтин ... идє* ***оучитъ*** *болгаръскаго ꙗзыка* (Там же, *27—28*). Прямий додаток при супіні стоїть у родовому відмінку.

Супін і за формою, і за значенням, і за походженням був близьким до інфінітива, міг також замінюватись інфінітивом в основній синтаксичній функції мети руху. Уже найдавніші пам'ятки засвідчують випадки заміни супіна інфінітивом: *посъла* ***призвати*** (ЄО, *80* зв.); *ѣхали ...* ***твердити*** *мир* (Смол. гр., 1229).

З часом, десь до XV ст., супін був повністю витіснений інфінітивом.

§ 42. Дієприкметник і дієприслівник

У давньоруській мові розрізнялися дієприкметники активні і пасивні (теперішнього і минулого часу). Вони мали як нечленні, так і членні форми.

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу в давньоруській мові мали такі форми відмінювання:

	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
		Однина		
Н.	*нєса*	*ноcя*	*нєсучи*	*ноcячи*
Р.	*нєсуча*	*ноcяча*	*нєсучѣ*	*ноcячѣ*

Д.	*несучу*	*носячу*	*несучи*	*носячи*
З.	*несучь, несуче*	*носячь, носяче*	*несучу*	*носячу*
О.	*несучьмь*	*носячьмь*	*несучею*	*носячею*
М.	*несучи*	*носячи*	*несучи*	*носячи*

Множина

Н.	*несуче, несуча*	*носяче, носяча*	*несучѣ*	*носячѣ*
Р.	*несучь*	*носячь*	*несучь*	*носячь*
Д.	*несучемъ*	*носячемъ*	*несучамъ*	*носячамъ*
З.	*несучѣ, несуча*	*носячѣ, носяча*	*несучѣ*	*носячѣ*
О.	*несучи*	*носячи*	*несучами*	*носячами*
М.	*несучихъ*	*носячихъ*	*несучахъ*	*носячахъ*

Двоїна

Н.— З.	*несуча, несучи*	*носяча, носячи*	*несучи*	*носячи*
Р.— М.	*несучу*	*носячу*	*несучу*	*носячу*
Д.— О.	*несучема*	*носячема*	*несучама*	*носячама*

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-уч, -юч-* і *-ач-, -яч-*. Проте в називному відмінку однини чоловічого і середнього роду ці суфікси не вживалися, замість них виступають суфікси *-а, -я;* у жіночому роді в називному однини до суфікса приєднувалася флексія *-и*, яка нагадує закінчення іменників **-ja-* основи типу *рабыни, пустыни*. У називному відмінку множини чоловічого роду було закінчення *-є* (*несучє*), а не *-и*, як у прикметників та іменників **-jo-* основи (пор. наз. множ. чол. р. *добри плоди*). Тут, очевидно, позначився вплив іменників **-en-* основи. У решті відмінкових форм активні дієприкметники теперішнього часу повністю збігалися з іменниками **-jo-* основи та **-ja-* основи або з прикметниками м'якого типу відмінювання, таких, наприклад, як *ключ, плєчє, туча, пѣшь, синь* і под.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювалися за тим самим типом іменного відмінювання, що й дієприкметники теперішнього часу:

	Чол. р.	Середн. р.	Жін р.
	Однина		
Н.	*несъ*	*несъ*	*несъши*
Р.	*несъша*	*несъша*	*несъшѣ*
Д.	*несъшу*	*несъшу*	*несъши*
З.	*несъшь, -а*	*несъше*	*несъшу*
О.	*несъшьмь*	*несъшьмь*	*несъшею*
М.	*несъши*	*несъши*	*несъши*
	Множина		
Н.	*несъше*	*несъша*	*несъшѣ*
Р.	*несъшь*	*несъшь*	*несъшь*
Д.	*несъшемъ*	*несъшемъ*	*несъшамъ*

З.	*несъшѣ*	*несъша*	*несъшѣ*
О.	*несъши*	*несъши*	*несъшами*
М.	*несъшихъ*	*несъшихъ*	*несъшахъ*

Двоїна

Н.— З.	*несъша*	*несъши*	*несъши*
Р.— М.	*несъшу*	*несъшу*	*несъшу*
Д.— О.	*несъшема*	*несъшема*	*несъшама*

Активні нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ъш-* і *-въш-*. Суфікс *-ъш-* приєднувався до інфінітивної основи на приголосний, а *-въш-* виступає в дієприкметниках від дієслівної основи на голосний. У відмінкових формах дієприкметників минулого часу простежуються ті самі особливості, що й у попередньому, розглянутому раніше розряді. Так само як і в дієприкметниках теп. ч., тут маємо особливу форму називного відмінка однини чоловічого і середнього роду без суфіксального *-ш-*; закінчення *-и* в називному однини жіночого роду; у множині називний відмінок дієприкметників чоловічого роду характеризується флексією *-є*.

Нечленні активні дієприкметники вже в давньоруській мові почали виходити з ужитку. У ролі присубстантивного означення їх витісняли членні дієприкметники, які утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників *и, ѥ, ꙗ*.

Втрачаючи функцію означення, нечленні активні дієприкметники тим самим втрачали і своє відмінювання, оскільки їхні відмінкові форми були формами узгодження з означуваними іменниками. У цьому відношенні доля нечленних дієприкметників нагадує долю нечленних (іменних) прикметників. Однак на відміну від прикметників дієприкметники були тісно пов'язані з дієсловами і за значенням і за функціями: вони вживались у ролі присудка, виражали ознаку за дією, а пізніше набували й інших функцій, властивих дієслову. Отже, втративши зв'язок з іменником, активні нечленні дієприкметники виявляли тяжіння до дієслова.

Уже в давньоруських пам'ятках засвідчуються випадки порушень в узгодженні дієприкметників з іменниками: *въ нихъ же словеса крѣпъка ... мудрости **излагающе** и лъжоу ... **ѡбличаюше*** (Виг. зб., XII, *237*). Тут порушення узгодження в роді: іменник *словеса* середн. роду, а дієприкметники *излагающе, ѡбличающе* мають флексію чол. роду. В пізніших пам'ятках таких прикладів значно більше, наприклад, у Лаврентіївському списку літопису читаємо: *и ступиша Половци **воюючи** (=воюючє) (218); оусрѣтоша Половець идуща (=идуще) с полоном (360); и смѧтошасѧ ѡбои бьючисѧ (= бьючесѧ) (360)* та ін.

Факти порушення узгодження дієприкметника з підметом вказують на важливе в історії дієслова явище. Активні нечленні дієприкметники, втративши форми непрямих відмінків, у початковій своїй формі (наз. відм). виступали в ролі другорядного присудка або обставини при дієслові. Це означало, що в мові відбувався процес перетворення

колишнього дієприкметника на невідмінювану дієслівну форму — **д і є п р и с л і в н и к**.

Сучасні дієприслівники української мови типу *несучи, знаючи, змагаючись, прочитавши* за походженням є скам'янілою формою називного відмінка однини активного нечленного дієприкметника жіночого роду. Відповідні дієприслівники російської мови *(неся, зная, прочитав)* виникли із форми наз. одн. чоловічого роду тих самих дієприкметників. Зрідка такі форми зустрічаються і в українській розмовній мові, а деякі з них виступають у ролі прислівників: *Матрос... на вахті* ***стоя,*** *журився сам собі чогось* (Т. Шевченко); *Гребці і весла положили та* ***сидя*** *люлечки курили* (І. Котляревський). У першому прикладі *стоя* — дієприслівник, а в другому — *сидя* — прислівник.

Членні активні дієприкметники теперішнього і минулого часу утворювались від нечленних за допомогою вказівного займенника *и, ѥ, ꙗ,* тобто тут відбувалися процеси, аналогічні тим, які відбувалися і в історії членних прикметників. У давньоруській мові членні активні дієприкметники типу *нєсыи (нєсучеѥ, нєсучиꙗ), знавыи (знавъшеѥ, знавъшаꙗ)* відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

У староукраїнській книжній мові вони вживалися досить широко аж до XVIII ст.: ***мешкаючимъ*** *въ этомъ панстве* (П., гр., 1388, *86*); *потом* ***будучим*** (Гр., 1388, *85*); *наперед* ***будучими*** (Рус., гр., 1499, *31*); *земля* ***лежачаꙗ*** (Р., гр., 1459, *171*); ***вѣруючому*** (КА, 1560, *237*); *дерево близко* ***стоячее*** (Уч. єв., XVI, *142* зв.); *бываючих* (Л. Сам., *57*); *належачій* (С. Вел., *106*) та ін.

У сучасній українській мові активні членні дієприкметники вживаються рідко. Успадковані від давньоруської мови і вживані в мові староукраїнській, вони поступово занепадають: частина з них майже зовсім зникла, зокрема активні дієприкметники минулого часу *(принєсъшии, знавъшии)*; велика кількість дієприкметників на *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-,* втративши дієслівні ознаки, перейшли до інших частин мови, здебільшого до прикметників: *гарячий, колючий, блискучий, лежачий, пекучий* та ін.

Обмежена кількість активних дієприкметників, що зберегли дієслівні граматичні ознаки, вживається в сучасній літературній писемній мові.

Серед активних дієприкметників давньоруської мови виділяється група невідмінюваних нечленних дієприкметників минулого часу із суфіксом *-л-* типу *нєслъ, зналъ.* У самостійному значенні дієприкметники на *-лъ, -ло, -ла* не вживалися, вони виступали як компонент складених дієслівних форм (перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу, майбутнього часу).

У сучасній українській мові вони зберігаються у вигляді форм минулого часу та умовного способу. До цих давніх невідмінюваних дієприкметників ведуть сліди від сучасних типу *посивілий, пожовклий, вітлілий* та ін.

Пасивні дієприкметники давньоруської мови, як і активні, поділялися на дієприкметники теперішнього часу і минулого, мали нечленні і членні форми і відмінювалися, відповідно, як нечленні або членні прикметники.

Нечленні дієприкметники теперішнього часу мали такі форми:

	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
		Однина	
Н.	*несомъ*	*несомо*	*несома*
Р.	*несома*	*несома*	*несомы*
Д.	*несомоу*	*несомоу*	*несомѣ*
З.	*несомъ*	*несомо*	*несомоу*
О.	*несомъмь*	*несомъмь*	*несомою*
М.	*несомѣ*	*несомѣ*	*несомѣ*
		Множина	
Н.	*несоми*	*несома*	*несомы*
Р.	*несомъ*	*несомъ*	*несомъ*
Д.	*несомомъ*	*несомомъ*	*несомамъ*
З.	*несомы*	*несома*	*несомы*
О.	*несомы*	*несомы*	*несомами*
М.	*несомѣхъ*	*несомѣхъ*	*несомахъ*
		Двоїна	
Н.—З.	*несома*	*несомѣ*	*несомѣ*
Р.— М.	*несомоу*	*несомоу*	*несомоу*
Д.— О.	*несомома*	*несомома*	*несомама*

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-*, перед яким стояли тематичні голосні *о, е* та *і* (*ведомъ, знаıемъ, хвалимъ*).

Пасивні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювались у давньоруській мові за таким зразком:

	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
		Однина	
Н.	*несенъ*	*несено*	*несена*
Р.	*несена*	*несена*	*несены*
Д.	*несеноу*	*несеноу*	*несенѣ*
З.	*несенъ*	*несено*	*несеноу*
О.	*несенъмь*	*несенъмь*	*несеною*
М.	*несенѣ*	*несенѣ*	*несенѣ*
		Множина	
Н.	*несени*	*несена*	*несены*
Р.	*несенъ*	*несенъ*	*несенъ*
Д.	*несеномъ*	*несеномъ*	*несенамъ*
З.	*несены*	*несена*	*несены*
О.	*несены*	*несены*	*несенами*
М.	*несенѣхъ*	*несенѣхъ*	*несенахъ*
		Двоїна	
Н.— З.	*несена*	*несенѣ*	*несенѣ*
Р.— М.	*несеноу*	*несеноу*	*несеноу*
Д.— О.	*несенома*	*несенома*	*несенама*

Іменні форми пасивних дієприкметників минулого часу утворювались від інфінітивних основ за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-*, *-т-*, вибір яких мотивувався твірною основою: а) до основ на *-а*, *-ѣ* додавався суфікс *-н-* (*писанъ*, *видѣнъ*); б) до основ з кінцевим приголосним — суфікс *-ен-* (*веденъ*, *надъменъ*); суфікс *-ен-* використовувався також і для утворення дієприкметників від дієслів з основою на *-и* (IV клас), але тематичний *-и* при цьому редукувався в *j* і пом'якшував попередні приголосні (*носи-ти* — *носj* + *ен* + *ь* — *ношенъ*); в) суфікс *-т-* додавався здебільшого до односкладової основи (не рахуючи префікса) з кінцевими *-и*, *-ы*, *-ѣ*, *-а* (*бити* — *битъ*, *мыти* — *мытъ*, *пѣти* — *пѣтъ*, *възяти* — *възятъ*).

В українській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу не вживаються. Вони рідко вживалися і в пам'ятках XIV—XVII ст. Частина з них у членній формі перейшла до категорії прикметників: *відомий*, *знайомий*, *любимий*, *незримий*. Нечленні дієприкметники минулого часу також вийшли з ужитку вже в мові української народності. Від них збереглися лише незмінні присудкові слова на *-но-*, *-то-*, які за своїм походженням є застиглими формами називного — знахідного відм. однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу (*план* ***виконано***, *шлях* ***перекрито***).

Членні форми пасивних дієприкметників минулого часу типу *принесений*, *пошитий* не зазнали в своїй історії майже ніяких обмежень, повністю збереглися в сучасній українській мові (переважно із значенням доконаного виду).

ПРИСЛІВНИК

§ 43. Загальні відомості

Історична граматика вивчає прислівники з погляду їх походження, словотворчої структури і взаємозв'язків з іншими категоріями слів.

Тривалий шлях розвитку прислівників як окремого лексико-граматичного розряду характеризується постійним і безперервним поповненням їх за рахунок інших частин мови. Цей процес утворення прислівників (на базі інших частин мови) не припиняється і в сучасній українській мові.

Проте істотних структурно-граматичних змін у своїй історії прислівники не зазнавали. Значною мірою це пояснюється тим, що у прислівника не було власної достатньо розвиненої системи словотворчих засобів, в основному прислівники, утворюючись від слів з інших частин мови, беруть не твірну основу, а цілком готову форму слова, часто вживану в ролі обставини, тобто у прислівниковій функції, наприклад, в українській мові на різних етапах її історичного розвитку прислівниками ставали відмінкові форми іменника (*сором*, *шкода*, *гуртом*, *миттю*, *годі*, *далі*, *верхи*), прикметника (*голосно*, *мудро*, *добре*, *вище*, *найліпше*) й інших частин мови, а також злиті в одне слово сполучення іменників, прикметників, числівників з прийменниками (*догори*, *здалеку*, *вперше*).

Щоправда, у спільнослов'янській мові, коли прислівник як частина мови ще тільки почав формуватись, стали виділятись і специфічно прислівникові суфікси. Так, у давньоруських прислівниках спільнослов'янського походження типу *кѣдє, сьдє, инѣдє, вьсьдє* можна легко розпізнати спільний словотворчий елемент *-дє,* властивий лише прислівникам (пор. також д.-рус. *къ-гда, тъ-гда, инъ-гда, вьсь-гда* та ін.). Однак уже в спільнослов'янській мові ці суфікси повністю втратили свою продуктивність: ні в давньоруській, ні пізніше в окремих східнослов'янських мовах новотвори з первісними прислівниковими суфіксами не виникали.

Давньоруська мова успадкувала від спільнослов'янської невелику кількість прислівників. Переважна більшість із них вважається первинними, тобто такими прислівниками, походження яких встановити або зовсім неможливо, або ж, якщо і вдається з'ясувати їхнє походження, то тільки шляхом спеціального аналізу, наприклад, прислівники *абиѥ (зразу, тієї ж миті, негайно), ѥще, ужє, ѥдъва, нынѣ* та інші не співвідносні з будь-якими словами інших частин мови; досить затемнені також і колишні зв'язки прислівників *доньдє, ѥгда, тамо* та інших із займенниковими основами.

На відміну від первинних, найдавніших прислівників, у давньоруській мові існувала і постійно поповнювалась група вторинних, або похідних, прислівників, що виникали внаслідок адвербіалізації (від лат. *adverbium* — прислівник) слів з інших частин мови. У похідних прислівниках можна легко виявити основи і форми адвербіалізованих слів.

Залежно від того, з якими частинами мови пов'язане походження прислівників, вони поділяються на кілька типів.

§ 44. Відзайменникові прислівники

Найбільш давню групу становлять прислівники займенникового походження, утворені ще в спільнослов'янську епоху від займенникових коренів за допомогою спеціальних прислівникових афіксів. У цій групі прислівників не збереглося явних слідів структурно-граматичної співвіднесеності їх із займенниками. Проте у плані лексико-семантичному певний генетичний зв'язок між ними можна простежити: подібно до займенників, похідні від них прислівники наділені високим ступенем семантичної абстракції (гранично узагальненим лексичним значенням), інакше кажучи, подібно до того як займенники не називають конкретних предметів чи осіб, а лише вказують на них, так і відзайменникові прислівники не означають конкретних обставин, а лише вказують на них (пор. д.-рус. *тамъ, туда, инъгда*) або виражають питально-відносні значення *(къгда, кѣдє, куда)*.

Прислівники займенникового походження утворилися від давньослов'янських займенникових коренів *к-(кыи), с-(сь), т-(ть), и-(*јь), ин-(инъ), ов-(овъ), вьс-(вьсь), он-(онъ).*

За своїм значенням і за словотворчими особливостями відзайменникові прислівники давньоруської мови поділяються на прислівники місця, часу, способу дії, міри або ступеня.

Для утворення прислівників із загальним значенням місця використовувались суфікси *-дє, -амо (-амъ), -уду (-удѣ), -уды, -уда,* кожен з яких надавав прислівникові додаткового відтінку значення.

Суфікс *-дє* приєднувався до займенникового кореня за допомогою сполучних голосних *ъ* або *ь* (після м'яких приголосних), утворюючи прислівники із значенням місця здійснення дії або стану: *къдє, сьдє, вьсьдє, идє (идєжє), инъдє, онъдє, овъдє.*

Афікс *-дє* своїм походженням сягає ще дослов'янської доби: він простежується у прислівниках різних індоєвропейських мов. Так, слов'янському *къдє (<*kŭdě)* відповідають д.-інд. *kúha* (із **kudha*) — *де,* д.-іран. *kudā — де, куди,* авест. *kudā — де,* гот. *kuda — де.* Проте здебільшого відзайменникові прислівники місця з'явилися на грунті праслов'янської мови, а з неї успадковані були всіма слов'янськими мовами, піддавшись у них різноманітним змінам.

Із давньоруського *къдє* органічно розвинувся в українській мові прислівник *де:* тут із занепадом зредукованого *ъ* у першому складі відбулась асиміляція приголосних і відпадіння початкового *г (къдє > кдє > гдє > де).* У пам'ятках староукраїнської мови цей прислівник виступає у фонетичних варіантах *кдє, гдє, гдѣ:* ***кдє смолвять тутъ будєть судъ*** (П., гр., 1352, *30*); ***ни оу нас, ани где*** (П., гр., 1499; ССУМ, *239*); ***гдѣ*** (П., гр., 1342, *24*). У сучасному фонетичному оформленні прислівник *де* з'являється в пам'ятках з XVIII ст.

Українська мова використала прислівник *де* як основу для утворення нових прислівників: *абиде, будь-де, дедалі, де-не-де, десь* та ін.

Питально-відносні прислівники давньоруської мови, поєднуючись із часткою *ни-,* одержували значення заперечних *(къдє — никъдє),* а з часткою *нѣ-* — неозначених *(нѣкъдє — десь).* В українській мові значення заперечення у прислівниках виконує частка *ні-,* яка може бути як наголошеною, так і ненаголошеною, і залежно від цього надає прислівникові різних відтінків значення (пор. *ніде́ не гуляють — ніде погуляти*). Так само і в інших сучасних прислівниках частка *ні-* має лише заперечне значення *(ніку́ди — нікуди, ніко́ли — ніколи, ні́як — ніяк).* Частка *ні-* фонетично співвідносна з давньоруською *нѣ-,* але вона втратила старовинну функцію утворювати прислівники неозначеного місця дії. Цю функцію перейняли прислівникові новотвори із часткою *-сь:* пор. д.-рус. *нѣгдє* — десь, *нѣкуды* — кудись та ін.

У прислівнику *сьдє* — тут *(с' + ь + дє)* відбулися аналогічні звукові зміни (занепад зредукованого *ь* і асиміляція приголосних), які фіксуються вже давньоруськими пам'ятками: *сьдє > сдє > здє (здѣ).* У такому вигляді зафіксований він у пам'ятках староукраїнської мови: *здє* (П., гр., 1376, *54*); *здє* (Рус., гр., 1484, *138*); *здє* (П. Бер., 1627). Але досить рано, ще в мові української народності, прислівник *здє (< сьдє)* витіснився прислівником *тут,* утвореним із давньоруського *ту,* який первісно означав «там» (пор. у Лавр. літ.— ***и рѣша*** *вои идеже глава твоıа·**ту** и свои главы сложимъ — і сказали воїни: «Де твоя голова* [*впаде*], ***там*** *і свої голови зложим» (70).*

Уже в пам'ятках XIV—XV ст. засвідчується поєднання прислів-

ника *ту* з займенниковою часткою *тъ (то)*: ***тутъ*** *будєть судъ* (П., гр., 1352, *30*); ***тут*** *писаны сут* (П., гр., 1361, *36*); ***туто*** *єсмо... закопал* (Р., гр., 1419, *91*); ***тут*** *словом*, ***тут*** *дѣломъ* (Кл. Зин, *248*). Прислівник *тут* закріпився і в сучасній українській мові із значенням «тут, на цьому місці», а давньоруський *сьдє (> здє)* у поєднанні з часткою *-сь (здє + сь > здесь)* зберігся в російській мові.

Давньоруські прислівники *идє* — «де», *овъдє* — «тут», *вьсьдє* — «скрізь» в українській мові також вийшли з ужитку.

З інших давньоруських прислівників із суфіксом *-дє* українська мова успадкувала *инъдє (> інде)* —«десь, де-небудь» та *онъдє (> онде)*. Уже на українському грунті на основі цих прислівників виникли похідні утворення: *деінде, десь-інде, ондечки* (розм.) та ін.

Прислівники із суфіксами *-амо (-амъ)*, *-ѣмо* означали напрям руху до якого-небудь об'єкта: *камо* — «куди», *тамо*—«туди» (пізніше «там»), *сѣмо* — «сюди», *вьсѣмо* — «на всі сторони», *онамо* — «туди далеко», *овамо* — «сюди», *инамо* — «в інше місце», *ѩмо* — «кудись туди». Прислівники цього типу були відомі старослов'янській, давньоруській та іншим слов'янським мовам. Пор. д.-рус.: ***Камо*** *тур поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчиваꙗ*, *тамо лежать поганыꙗ головы половецкыꙗ* (Сл., XII); *нє мога поити ни* ***сѣмо*** *ни* ***онамо*** (ЛЛ, 1377, *298*); *коли идяше на воину или* ***инамо*** (Там же, *282*) та ін.

В українських пам'ятках XIV—XV ст. із прислівників на *-амо (-амъ)* зустрічається лише ***тамо (там)***: ***тамо*** *поити* (Р., гр., 1446, *154*); *выихалъ* ***тамъ*** (Р., гр. 1419, *90*); ***тамъ*** *мають... быти* (Р., гр., 1388, *87*).

У сучасній українській мові прислівник *там (< тамо)* утратив давнє значення «туди» і вживається з новим значенням «там, у тому місці». Інші прислівники на *-амо, -ѣмо* в українській мові не збереглися.

Із суфіксом *-уду (-удѣ)* відзайменникові прислівники первісно означали напрям руху від мовця або якого-небудь об'єкта: *куду* — «звідки», *инуду* — «з іншої сторони», *туду* — «звідти», *сюду* — «звідси», *вьсюду* — «звідусіль», *онуду* — «звідти здалеку», *овуду* — «звідси, з цього боку». Проте вже у спільнослов'янській мові прислівники на *-уду (< *ǫdu)* почали втрачати свої первісні значення; найдавніші старослов'янські пам'ятки фіксують їх дуже рідко: *ты* ***кѫдоу*** *аріє блазньноѥ навы(че)* ***кѫдоу*** *оувѣдѣ ѩжє проповѣдаѥши* (Є. Супр., *511*) — *Ти звідки, Арію, лженавчателю, звідки узнав те, що проповідуєш?* Значення руху від певного місця стали виражати прислівникові утворення на *-уду* в поєднанні з прийменником *отъ (отъ куду, отъ туду, отъ сюду* та ін. *>отъкуду, отътуду, отъсюду*...), а без прийменника *отъ* вони набули значення напряму руху до об'єкта. Цим пояснюється синонімічність давньоруських прислівників на *-уду* і на *-амо: куду, камо* — «куди», *туду, тамо* — «туди», *сюду, сѣмо* — «сюди» і т. ін.

У давньоруській мові відомі були такі прислівники, утворені від займенникових коренів *к-, т-, ин-, ов-, он-, с'-, вьс'-* за допомогою суфікса *-уду* і різних його варіантів: *куду (-удѣ, -уды, -уда), туду (-удѣ, -уды, -уда), инуду (-удѣ), овуду, онуду (-удѣ), сюду (-удѣ), вьсюду (-удѣ)*.

Прислівники *онуду, овуду, инуду* були рідковживаними вже в давньоруський період, трапляються вони переважно в пам'ятках церковного змісту. Українськими пам'ятками XIV—XV ст. вони майже не засвідчуються, єдиний приклад з прислівником *инуды* фіксує Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. (т. 1. К., 1977, с. 444).

Інші прислівники цього типу в староукраїнській мові були звичайними, причому найчастіше пам'ятки фіксують у них суфіксальний варіант *-уды*: ***куды*** *рѣчъка идетъ* (П., гр., 1322, *21*); ***куда*** *хочеть,* ***туда*** *поидеть* (П., гр., 1366, *38*); *церков... обвалилася была около* ***всюди*** (Остр. л., XVII, *137*), *сюды* (Грам., 1643, *49 б*); *всюды* (там же, *49*) та ін. Саме цей варіант (на *-уды*) закріпився і в сучасній українській мові: *куди, туди, сюди, всюди,* а також *нікýди* і *ніку́ди.*

У сучасних українських говорах відомі також варіанти *куда, сюда, туда; куд, туд, сюд;* а в розмовній мові також *кудою, тудою, сюдою* (на означення шляху руху).

Прислівники ч а с у характеризувалися словотворчим афіксом *-гда,* який приєднувався до займенникового кореня за допомогою сполучних голосних *-о- (-ъ-)* та *-е- (-ь-):*

когда, къгда (к + о + гда, к + ъ + гда) — «коли» (пор. рос. *когда*);

тогда, тъгда (т + о + гда, т + ъ + гда) — «тоді» (пор. рос. *тогда*);

овогда, овъгда (ов + о + гда, ов + ъ + гда) — «зараз, у цей час», «тоді»;

иногда, инъгда (ин + о + гда, ин + ъ + гда) — «іноді», «інколи» (пор. рос. *иногда*);

вьсєгда, вьсьгда (вьс + є + гда, вьс + ь + гда) — «завжди», «повсякчас» (пор. рос. *всегда*);

югда (й + е + гда) — «коли», «в той час як» (відносне слово у складному реченні).

Прислівники часу із займенниковими основами *с-ь-, он-о + гда* у давньоруських пам'ятках не засвідчуються, відсутні вони і в мові старослов'янській, проте в давніх слов'янських говорах вони, можливо, й існували (пор. діал. укр. *оногди* — «недавно», діал. рос. *оногда, оногдась, оногды,* чеськ. *onehdy,* польськ. *onegdaj* — позавчора).

У давньоруських пам'ятках, замість суфікса *-гда,* зрідка вживається його варіант *-гды (тогды, вьсєгды),* наприклад: ***Тогды*** *жє бѣ пополохъ золъ по всеи земли* (ЛЛ, 1377, *470*). Значно більшого поширення прислівники цього типу із суфіксом *-гды* (а також *-гдѣ*) набули в староукраїнській мові: ***тогды*** *я... маю очищати* (П., гр., 1347, *26*); ***тогды*** *дали... 9 земль бортныхъ;* ***тогдѣ*** *єсмъ обѣтъ учинилъ* (П., гр., 1356, *33*); ***тогды*** *имѣємъ дати* (П., гр., 1392—1429, *112*); ***тогды*** *оный маєть до него приѣхати* (П., гр., 1395, *126*); ***тогди*** *и тоты люди да идут* (Рус., гр., 1458, *109*); ***тотогды*** (Грам., 1643, *5 а*); *оузрєвшє єсмо... службу* ***всєгды*** *нє омєшканную* (Гр., 1444; ССУМ *201*); ***иногди*** *николи* (Рус., гр., 1458, *109*).

Із давньоруських прислівників часу в сучасній українській мові збереглися лише *тоді, іноді,* в яких кінцевий *і* фонетично виник із *ѣ* (< *тогдѣ, иногдѣ*). Прислівник *вьсєгда,* вживаний ще у мові україн-

ської народності, поступово виходив з ужитку і був остаточно витіснений новоутвореним *завжди*, що його пам'ятки староукраїнської мови засвідчують з XV ст.

Прислівники *югда (вънегда), овогда* українській мові були зовсім невідомі, а з двох давньоруських синонімічних прислівників часу *когда* і *коли* українська мова успадкувала другий: пор. д.-рус. *ѡ҃цъ ваю добрѣ былъ* ***коли*** *кнѧжилъ оу насъ* (ЛЛ, 1377, *372*); ***коли*** *Игорь соколомъ полетѣ · тогда Влуръ влъкомъ потече* (Сл., XII).

У давньоруській мові прислівник *коли* належав до іншого розряду прислівників, утворених за допомогою суфікса *-ли/-ль, -лѣ/толи, сели, юли*. Ці прислівники, характеризуючи дію, виражену дієсловом, вказували на міру часу: ***толи*** *не будеть межю нами мира елико камень начьнеть плавати* (ЛЛ, 1377, *84*) — *Стільки часу* [*так довго, до того часу*] *не буде між нами миру, аж поки камінь почне плавати*. Прислівники на *-ли* (*-лѣ*) часто вживалися з прийменниками-префіксами *отъ* і *до*, які уточнювали часові межі протікання дії: ***ты ѿселѣ*** *великъ юси* (Виг. зб., XII, *86*) — *З цього часу* [*відтепер*] *ти великий; и* ***ѿтолѣ*** *стою въ ц҃ркви съ страхъмь* (*76*) — *з того часу, відтоді...; и юсть село... ѡльжичи и доселе* (ЛЛ, 1377, *60*).

Саме з цієї групи в українській мові закріпився прислівник *коли* з узагальненим часовим значенням, в якому об'єдналися значення обох давньоруських прислівників часу — *когда* і *коли*.

Уже в українських грамотах XIV—XV ст. *когда* не засвідчується жодним прикладом, у функції обставини часу його цілком витіснив прислівник *коли: а* ***коли*** *которыи торговець поидеть торговать* (П., гр., 1341, *24*); *А* ***коли*** *хто будетъ уступатися* (П., гр., 1347, *26*); *а волен продати... кому* ***коли*** *хочеть* (П., гр., 1349, *27*); ***коли*** *прилучитсѧ самому* (Рус., гр., 1458, *107*); *кто* ***колы*** *нанъ узрить* (Рус., гр., 1397, *131*).

Прислівники м і р и і с т у п е н я утворилися від прислівників міри часу, зокрема від *коли, толи, юли* за допомогою суфіксів *-ма, -ми: тольма, тольми* (*толь + ма, толь + ми*) — «стільки», «настільки»; *кольма, кольми* (*коль + ма, коль + ми*) — «скільки», «наскільки», «в якій мірі»; *юльма, юльми* (*юль + ма, юль + ми*) — «скільки», «наскільки» — як відносне слово у складному реченні.

Суфікси *-ма, -ми* надавали прислівникам більш широкого значення міри (міри якості, інтенсивності дії, кількості тощо): *ѡ* ***кольми*** [«наскільки», «як дуже»] *вода си сладъка* (Виг. зб., XII, *73*); ***Тольми*** *бѧше лютъ пожаръ, юко по водѣ огнь горѧше* (Л. Новг.); *юльма великъ юси,* ***тольма*** *съмѣрѧисѧ* (Панд. Ант., XI, *50*).

Узагальнене значення міри і ступеня у давньоруській мові одержували прислівники міри часу на *-ли, -ль* і без спеціальних суфіксів *-ма, -ми:* ***коль*** *добро и* ***коль*** *красно юже жити братома вкупѣ* (ЛЛ, 1377, *136*).

У пам'ятках староукраїнської мови прислівники міри і ступеня зустрічаються дуже рідко, як правило, у творах церковного змісту.

У сучасній українській мові від прислівників цього типу лишилися похідні утворення: *стільки, скільки, настільки, наскільки.*

Прислівники *способу дії* становлять окрему групу відзайменникових утворень: *тако* — «так», *како* — «як», *вьсꙗко* — «всяко», «по-всякому», «різними способами», *инако* — «інакше», «по-іншому», *ꙗко* (відносн.) — «як», *сꙗко (сице)*— «так», «сяк», *овако* — «так», «такою ж мірою».

Ці прислівники відрізняються від інших відзайменникових тим, що не мають у своєму складі власне прислівникових суфіксів: вони являють собою застиглі форми займенників середнього роду із суфіксом *-ак(о):* пор., наприклад, давньоруські займенники *такъ, тако, така* та інші з відповідними прислівниками. Очевидно, що афікс *-ако* в них за походженням є займенниковий суфікс *-ак* + флексія середнього роду *-о: т + ак + о, к + ак + о, вьс' + ак + о* і т. ін.— займенники середн. роду; *т + ако, к + ако, вьс' + ако* і т. ін.— прислівники.

Більшість прислівників способу дії з афіксом *-ако* із давньоруської мови були успадковані мовою української народності: вони широко представлені пам'ятками XIV—XV ст.: ***какъ** есмы сам держꙗлъ* (П., гр., 1301, *12*); *со всѣмъ оужиткомъ, **како** к нему из вѣку прислушало* (П., гр., 1399, *143*); *записали есмо кнꙗзю Федору Данилевичу ѡстрогъ, **как** ѡтец его держалъ* (П., гр., 1396, *128*); ***как** повелитъ так ны дѣꙗти* (П., гр., 1371, *47*); *воленъ продати... **тако** доброму **ꙗко** ꙗсть* (П., гр., 1378, *59*); *Мы болєславъ **инако** швитрикгаило* (Р., гр., 1424, *102*); *дєлайтє **ꙗко** знаєте* (Р., гр., 1499; ССУМ, II, *583*).

Сучасна українська мова зберегла не всі давні прислівники способу дії: цілком утрачені *овако, онако,* які рідко вживалися і в давньоруській мові; прислівники *како (какъ)* і *ꙗко (ꙗкъ),* очевидно, здавна мало чим різнилися між собою і тому злились в одному сучасному *як* (у рос. мові *как*). Прислівники *так, сяк, інак, усяко* органічно сягають відповідних давньоруських. Деякі прислівники цього типу на українському грунті зазнали значних структурних змін: *інакше* — із форми вищого ступеня *(инак + ьш + е), всіляко.* На грунті старих прислівників виникли нові утворення *абияк, як-небудь, будь-як, неначе* і т. ін.).

Ще в давньоруській мові були відомі прислівники із суфіксом *-ако, -аче,* утворені від числівникових основ: *ꙗдинако* — «однаково», «такою ж мірою», «також»; *обоꙗко* — «обома способами», «в обох випадках», «однаково»; *ꙗдиначе* — «ще».

У сучасній українській мові зберігся прислівник *однак, одначе,* а також виник похідний *однаково* (з прикметниковим суфіксом *-ов-*).

Із основ первісних відзайменникових прислівників в українській мові виникло чимало похідних, утворених різними способами:

а) за допомогою різного роду часток — *десь, кудись, колись, якось; будь-де, де-небудь, будь-коли, коли-небудь...; деколи, декуди; абиде, абикуди, абиколи, абияк* та ін.;

б) способом сполучення первісних прислівників з прийменниками-префіксами — *відколи, відтоді, звідусіль, звідусюди, повсюди, подекуди, наскільки, настільки;*

в) способом редуплікації (повторення) однакових первісних прислівників або об'єднанням в одне ціле антонімічних одиниць — *де-де,*

коли-коли, там-сям, так-сяк, туди-сюди, десь-інде. Між повторюваними прислівниками може вставлятися частка *не (де-не-де, коли-не-коли, десь-не-десь).*

Суттєвою структурною рисою окремих новотворів є втрата ними прислівникового афікса: *доки, доти, досі, поки, звідки, звідти, звідси* (пор. *звідкіль* < *отъколѣ, звідтіля* < *отътолѣ* та ін.).

Крім первісних відзайменникових прислівників спільнослов'янського походження, в українській мові є і власні прислівникові новотвори, що виникли внаслідок сполучення різних відмінкових форм займенників з прийменниками: *по-моєму, по-вашому, по-своєму, по-їхньому; потім, почім, потому; нащо, навіщо; зовсім, передусім (передовсім); надто, занадто, втім, затим* (розм.) та ін. Окремі з них були відомі вже староукраїнській мові: *даємо* ***надто*** [«крім того»] *подъ Острогомъ тому господину... село наше Бусчу* (П., гр., 1322, *21*); *а* ***потомъ,*** *пустивши Чыжову въ право, а въ лево гостинцемъ... на западъ* (П., гр., 1322, *21*); *пану чусє або* ***потомь*** *будучимь* (Р., гр., 1438, *128*).

§ 45. Відіменні прислівники

Велику групу похідних прислівників становлять застиглі форми іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників), уживаних в обставинних значеннях.

Прислівники іменникового походження виникли шляхом адвербіалізації іменників, тобто внаслідок ізоляції певної форми іменника (без прийменника чи з прийменником) від парадигми відмінювання і переходу її до категорії прислівників. Адвербіалізація іменників — це здавна активний і незатухаючий понині процес, і тому серед прислівників іменникового походження можна знайти утворення різної давності: спільнослов'янські, давньоруські і власне українські. У прислівниках, утворених давніше, співвідносність з іменниковою формою, від якої вони утворились, як правило, не так очевидна, як у прислівниках пізнішого походження. Це пояснюється тим, що протягом історичного розвитку самі форми іменникової парадигми змінювались, і давня форма, застигла у прислівнику, в сучасній мові не вживається, наприклад, *верхи* (колишній орудн. відм. множ.), *дома* (можливо, із праслов'янської форми місц. відм.), *восени;* крім того, сам іменник, з якого утворився прислівник, міг вийти з ужитку, пор., наприклад, д.-рус. *опять* < *о(б)* + *пять* (іменник-ĭ-основи *пять,* очевидно, вийшов з ужитку в дописемну епоху), *беспрѣстани* («безперервно») < *безъ прѣстани* (прийменник + род. відм. утраченого іменника); укр. *нишком, жужмом, дощенту, нанівець, ущерть* та ін. Таких прислівників у сучасній українській мові небагато. Співвідносність їх з відмінковими формами іменників встановляються у процесі порівняльно-історичного вивчення мови.

У більшості випадків шляхи утворення відіменникових прислівників і співвідносність їх з відповідними іменниками простежується виразно, і визначити їх досить легко за самою структурою прислівника: як правило, морфемний склад прислівника цілком відповідає

живій формі вживаного в сучасній мові іменника, наприклад: *миттю, вгору, додому, зранку, наспoді, без вороття* та ін.

Саме за такою співвідносністю, встановлюваною між прислівниками та іменниками, виділяються окремі підгрупи прислівників, утворених від різних форм іменників.

1. Прислівники, що виникли внаслідок адвербіалізації форми називного відмінка іменників: *жаль, шкода, сором, гріх* та ін., пор. д.-рус.: ***жаль*** *ѡтнѧ стола* (ЛЛ, 1377, *173*); ***жаль*** *бо ѥму мила брата* (Сл., XII).

2. Прислівники, утворені від форми родового відмінка однини з прийменником чи без прийменника: *без упину, безвісти, безперестанку, доволі, догори, додому, до ладу, до речі, збоку, зверху, згори, зроду, зарання, завтра* (*<за + утра*). Зрідка в структурі прислівника можна виділити два-три прийменники: *удосвіта (въ + до + свѣта), знадвору (съ + на + двору), спозаранку (съ + поза + ранку)*. Прислівників, утворених від форми род. відм. без прийменника, в українській мові дуже мало: *вчора < вьчєра* (гіпотетично — форма род. відм. іменника *вечеръ*); у сучасній розмовній мові у стійких словосполученнях з відтінком експресивності — *полетіти* ***сторчака*** («упасти вниз головою»), *іти* ***пішака*** («пішки»), *стати* ***цапа*** («цапки», «дибки»).

У давньоруських пам'ятках прислівники цього типу зустрічаються рідко (*беспрѣстани, вънєзапу, вьчєра, заутра, искони* та ін.). Частина з них становила ще не адвербіалізовані повністю сполучення (*бєзъ мѣры, бєзъ вѣсти, бєзъ лѣпа* — «даремно», *бєзъ числа* — «дуже багато»), а деякі в українській мові вийшли з ужитку (*вънєзапу, искони* та деякі інші).

3. Прислівники, утворені від форми знахідного відмінка однини з прийменниками: *убік (вбік), уволю (вволю), углиб (вглиб), удень (вдень), украй (вкрай), умить (вмить), набік, навік (навіки), нагору, надвір, назад, нанівець, наперед, надвечір, заміж, підряд, повік, навхрест, назустріч* та ін. Пор. д.-рус.: *Не вѣроуи врагоу своѥмоу въ* ***вѣкы*** (Ізб., 1073); *Не часто озираи сѧ* ***назадъ*** (Ізб., 1076, *660*); *ѿдадѧть ю* ***замоужь*** *братьѩ* (РП, 1282, *89*); *ѡружьѥ бѧхомъ оуслали* ***напередъ*** (Повч. Мон., XI); *Идущю же ѥму* ***въспѧть*** *размысливъ рече дружинѣ своѥи; слышавше деревлѧне ѩко* ***ѡпѧть*** *идеть* (ЛЛ, 1377, *54*).

4. Прислівники, утворені від форми орудного відмінка з прийменниками (*згодом, зрештою, похапцем, попідтинню*) і без прийменників (*боком, вихором, дибом, жужмом, галопом, бігцем, манівцями (манівцем), тайком, гуртом* та ін.).

Окремі прислівники своїм походженням сягають давньої форми орудного відмінка множини: *верхи, пішки, задки*.

У прислівниках типу *кружкома, сторчма* виділяється афікс *-ома* (*-ма*), співвідносний з флексією орудного відмінка двоїни.

Більшість прислівників способу дії, що мають у своєму складі колишні флексії орудного відмінка іменників чоловічого роду однини, втратили зв'язок з іменниками, тобто не мають серед іменників відмінюваних відповідників, наприклад: *нишком, тишком, тайком, раптом, жужмом, притьмом* тощо. Проте деякі з них мають відповідні іменникові паралелі (пор. *гуртом — гурт, верхом — верх, слідом — слід*).

5. Прислівники, утворені від форм місцевого або давального відмінків (без прийменників) (укр. *долі, годі*, рос. *кроме*, д.-рус. *кромѣ, зимѣ, домови*) і з прийменниками (*вранці, вночі, вкупі, надворі, насподі, попереду, поволі, поночі, опівночі;* пор. також д.-рус. *посрѣдѣ, въкупѣ, на передѣ*).

Прислівникових утворень з відмінкових форм без прийменників у давньоруській мові було більше порівняно із сучасними: ***горѣ и долу** ѡбращаю* (Виг. зб., XII, *276*); *възвратишася **домовь*** (ЛЛ, 1377, *396*); *поиде по Днѣпру **горѣ*** («вгору») (там же, *8*); *начаша прѣтися со князем стоюще **долѣ*** (там же, *171*) та ін. Зустрічаються такі прислівники і в пам'ятках староукраїнської мови: *А ко млину граница **горѣ** смотричемъ до мосту а доловъ смотричемъ што дуброва* (П., гр., 1375, *50*); *коли человѣкъ тот... **домовъ** приѣде* (Р., гр., 1435, *134*); ***лѣтѣ*** («влітку»), ***зімѣ*** («взимку») (Р., гр., XV; ССУМ, I, *544*).

Сучасна українська мова має лише деякі з цих прислівників, проте в місцевих говорах вони збереглися повніше: *долі, годі, нині*, а також *горі-* у складних прислівниках типу *горілиць, домів* (діал.), *зимі, літі* (діал.). Вийшли з ужитку прислівники *надобѣ, вънѣ, льзѣ* та деякі інші.

Переважна більшість прислівників іменникового походження остаточно оформлялась уже в національній українській літературній мові.

У давньоруській мові найбільшу групу прислівників становлять прислівники прикметникового походження. За всю історію української мови ця група прислівників значно зросла в кількісному відношенні, інтенсивно поповнюючись новими утвореннями, і ця тенденція виразно виявляється й тепер.

Прислівники на *-о* виникли внаслідок адвербіалізації нечленних якісних прикметників середнього роду у формі наз.— знах. відм. однини: д.-рус. *быстро, высоко, горько, давьно, крѣпъко, льгъко, просто, розьно, сильно, твьрдо;* укр. *близько, весело, гарно, рясно, страшно, часто, швидко, щиро.*

В українській мові частина прислівників цього типу утворюється з афіксом *-е: добре, краще, навмисне, гаряче, боляче, рішуче* та ін.

Якісні прислівники на *-о (-е)*, як і відповідні прикметники, мають ступені порівняння, пор. д.-рус. *выше, лучьше (луче), ниже, переже (прѣже, прѣжде), болѥ;* укр. *ширше — найширше, краще — найкраще.* Приклади з давньоруських пам'яток: ***лоукаво** се моудровавъ прелѣстьникъ* (Виг. зб., XII, *250*); ***не крѣпко** бьются дружина, ни Половци* (ЛЛ, 1377, *338*); ***Длъго** ночь мркнетъ* (Сл., XII); *посади **выше*** (ЄО, Лук., XIV, *10*); *Дремлетъ в полѣ Олгово хороброе гнѣздо, **далече** залетѣло* (Сл., XII).

Паралельно з прислівниками на *-о* в давньоруській мові вживалися прислівники на *-ѣ*, утворені від форми місцевого відмінка нечленних прикметників: *горьцѣ, достоинѣ, добрѣ, кротъцѣ, крѣпъцѣ* (пор. *горько, достоино, добро, кротъко, крѣпъко*). Відмінностей у значенні прислівників на *-о* і на *-ѣ* не було, і часто той самий прислівник виступав в обох варіантах, наприклад, у Виголексинському збірнику XII ст.:

*моучивъ насъ **горько** англъ тъ немилостивыи, и едъва ны поусти*

(Помучивши нас тяжко, той ангел немилостивий насилу нас відпустив) (*112*); *и потомъ бѣ видѣти юдъва стоупающа и горьцѣ стенюща (І потім можна було бачити, як він ледве ступав і тяжко стогнав)* (*122*); *юростию разогрѣвъ сю велие и* ***гнѣвьнѣ*** *възъва (296);* ***лютѣ*** *мьнѣ ѡканьномоу небогу (Горе мені, окаянному безбожнику) (119);* ***безоумнѣ*** *издрече къ нима (386);* пор. також і в інших пам'ятках: *не* ***достоинѣ*** *есть сталъ* (Л. Новг., І, *138*); *но сам разумѣи, мнѣ ли бы послати к тебѣ* ***достоино,*** *ци ли тобѣ ко мнѣ* (Посл. Мон. в ЛЛ, 1377, *254*); ***кротъко*** *гла вьсѣмъ* (Син. пат., XI, *116*); *повелѣвати же* ***кротъцѣ,*** *не ноуждьнѣ* (Панд. Ант., XI, *247*); *юviша (сю) юзыци ихже никтоже* ***добрѣ юсно*** *не вѣсть (Прийшли племена, яких ніхто добре й не знає)* (ЛЛ, 1377, *445*); ***зълѣ*** *юси пришьлъ сѣмо* (Син. пат., XI, *252*). Деякі з прислівників прикметникового походження у давньоруських текстах засвідчені переважно з афіксом *-о (зѣло, мъного, лукаво, весело),* а інші частіше вживаються з афіксом *-ѣ (зълѣ, лютѣ, добрѣ).*

У пам'ятках староукраїнської мови прислівники з афіксом *-ѣ* трапляються рідко: ***вѣрнѣ*** *и оуставичнѣ оуказати* (П., гр., 1388, *98*); *єсмь* ***вѣрнѣ*** *служилъ* (Р., гр., 1434, *129*); *который бы ся* ***добрѣ*** *ховалъ въ законѣ своемъ;* ***добровольнѣ*** *маетъ передавати;* ***грознѣ*** *приказуемъ* (Р., гр., 1388, *86—88*); *а ѡттол* ***простѣ*** *чересъ лугъ* (Р., гр., 1392, *109*). Значно частіше вживаються прислівники на *-е:* ***ласкаве*** *склоняючисе* (П., гр., 1389, *103*); *сознаваю сим моим листом* ***вечне*** *и непорушно* (П., гр., 1396, *129*); *служити* ***вѣрнє*** (Рус., гр., 1429, *37*); ***волнє*** *даровала* (Рус., гр., 1487; ССУМ, І, *190*); ***вєчнє и непорушнє*** (Рус., гр., 1466; ССУМ, І, *232*); *маєт поити* ***добровольнє*** (Р., гр., 1454, *163*); ***доброволнє...*** *созналъ* (АЖ, 1583, *64*); ***хитрє*** *не* ***замыслили*** (Р., гр., 1447; ССУМ, II, *507*); ***невідоме*** *кілько літ мешкал* (Остр. л., XVII, *131*). Паралельно з ними досить поширеними були також прислівники на *-о: юко из вѣка* ***вѣчно*** *прислушало* (П., гр., 1361, *36*); *намъ вѣрно послужилъ* (П., гр., 1378, *59*); *далъ юсмь юму* ***волно и слободно*** (П., гр., 1349, *27*); *кождому* ***засобно*** (Рус., гр., 1402; 1411, *26*); *єсмо єму дали* ***вѣчно непорушно*** (Рус., гр., 1452, *38*).

Паралельні вживання прислівникових варіантів на *-є, -о* (пор. *вѣрнє — вѣрно*) у тому самому значенні характерні були для староукраїнської мови протягом усього періоду її існування.

У сучасній українській мові прислівники цього типу мають здебільшого афікс *-о* та рідше *-е: близько, вільно, стійко, мудро; добре, хороше, гаряче.* Окремі прислівники можуть вживатися в обох варіантах: *даремно — даремне, навмисно — навмисне, напевно — напевне.* Кінцевий *-е* є характерною прикметою прислівників, утворених з форми вищого ступеня прикметників типу *вище, дужче, дальше,* а також прислівників, утворених з нечленних форм активних дієприкметників середнього роду називного — знахідного відмінка однини з суфіксами *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)* або *-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-): рішуче* (діяти), *терпляче* (чекати), *значуще* (перезирнутись) та ін.

У давньоруській мові були поширені прислівники на *-ы,* утворені від прикметників із суфіксом *-ьск-: вражьскы, гречьскы, мужьскы, рабськы, пєчєнѣжьскы* та ін. За походженням це форма орудного відмінка множини відносних нечленних прикметників чоловічого — середнього ро-

ду. Прислівники цього словотворчого типу означали спосіб дії, наприклад: ***вьсѧчьскы*** *пороуганъ юси* (Син. пат., XI, *97*); ***моужьскы*** *възьрѣвъ* (Виг. зб., XII, *157*); *и* ***братьскы*** *симъ творѧще* (Там же, *252*); *а Деревлѧне живѧху звѣриньскимъ ѡбразомъ живуще* ***скотьскы*** (ЛЛ, 1377, *13*). Зрідка прислівники цього типу утворювались і від несуфіксальних прикметників: *по томъ* ***пакы*** *[знову] къ николѣ преходить* (Виг. зб., XII, *335*); ***малы*** *бо насъ не взѧша Печенѣзи (Мало не взяли нас печеніги)* (ЛЛ, 1377, *67*). Ці прислівники навіть в найдавніших пам'ятках староукраїнської мови не засвідчуються; їх заступили похідні прислівникові утворення з форми давального відмінка нечленного прикметника, ускладненої префіксом *по-*: ***по руску*** (Гр., 1403; ССУМ, II, *1993*); ***пофранцузку*** (Грам., 1643, *49 а*). Паралельно з ними вживалися також префіксальні утворення з афіксом *-ому* (від членної форми давального відмінка); ***по давному*** (Рус., гр., 1487, *43*); *а брати имъ мыто* ***по старому*** *какъ здавна бывало* (Гр., 1489, *47*).

У сучасній українській мові словотворчий тип відприкметникових прислівників з афіксами *по-* і *-ому* досить продуктивний, він поповнюється новими утвореннями від усіх груп прикметників: *по-доброму, по-дружньому, по-радянському, по-модному, по-ораторському* і т. ін. Залишки старої форми орудного множини нечленних прикметників зберігаються в паралельно вживаних прислівниках *по-геройськи, по-козацьки, по-молдаванськи, молодецьки* та в інших.

Велика кількість сучасних прислівників своєю структурою вказують на те, що в давнину вони утворились із сполучення відмінкових форм прикметників з прийменниками, зокрема з форм:

а) родового відмінка *(добіла, дотемна, допізна, дочиста, завидна, замолоду, затемна, звисока, здалеку, злегка, сповна, спогорда, спозадавна, спроквола)*;

б) давального відмінка *(поблизу, подовгу, помалу, помаленьку, попросту, порану, порівну, потиху, потихеньку)*;

в) знахідного відмінка *(вліво, вправо, востаннє, вручну, задовго, заново, запросто, набіло, надовго, наліво, наново, нарізно, насухо, начисто, нашвидку)*;

г) місцевого відмінка *(вповні, напоготові, нарівні, невдовзі)*;

д) невелика група прислівників, утворених від прикметникових основ, характеризується власне прислівниковими афіксами новішого походження, відомими лише в українській та білоруській мовах *(зав + більш + ки → завбільшки, зав + довж + ки → завдовжки;* також — *завширшки, заввишки; нав + прям + ки → навпрямки, навпрошки* та ін.).

Звичайно, в сучасній українській мові колишні відмінкові закінчення і навіть прийменники у складі прислівників перетворились на прислівникові словотворчі засоби, за допомогою яких за усталеними моделями виникають нові прислівники. Отже, процес адвербіалізації форм прикметників, як і інших частин мови, відбувається не в кожному окремому випадку і не охоплює відразу цілі групи слів, а протікає повільно, протягом тривалого часу, зародившись у давню епоху, коли прислівники починали оформлятись в окрему лексико-граматичну категорію.

У давньоруський період уже складались основні моделі типу «прийменник + форма прикметника → прислівник», а частина виникла вже на українському мовному грунті. Про це свідчать дані давньоруських і староукраїнських пам'яток: *и протяже* ***на дълзѣ*** *юмоу бесѣдоу* (Син. пат., XI, *382*); *житиѥ и хожениѥ стаго оца нашего нифонта... въ кратъцѣ съпсано* (Виг. зб., XII, *69*); *се бо ми рече* ***издавьна*** *и желаньно и чаѥмо* (Там же, *314*); *ѥгоже любляше* ***повелику*** *Борисъ* (ЛЛ, 1377, *134*); *А Игорь и Всеволодъ* ***помалу*** *идяста* (Сл., XII), *они же* ***вскорѣ*** *обѣщашася ѥму се створити* (ЛЛ, 1377, *132*); ***здавна*** *и досюля* (Рус., гр., 1484, *137*); ***здавна*** *и тепер* (Рус., гр., 1498, *62*); *идучи от города* ***по леву*** *тоулинское а* ***по праву*** *скомороское* (Р., гр., 1458, *167*); *помыслилъ есмь* ***помалѣ*** *и нам тамо поити* (Р., гр., 1446, *154*); *трох локотъ* ***у зъвышки*** *и чотири поперекъ* (Гр., XV; ССУМ, II, *470*); ***зверху, звисока, здалека*** (Грам., 1643, *485—495*); *І так с того почалося примирати* ***помалу-малу*** (Л. Льв., XVII, *120*); ***знову*** (Л. Сам., *115*) та ін.

Відчислівникові прислівники також утворилися шляхом адвербіалізації прийменникових або безприйменникових відмінкових форм кількісних і порядкових числівників. Давньоруські пам'ятки засвідчують такі типи прислівників числівникового походження:

1) *Пьрвоѥ* — «вперше», «по-перше», «спочатку»; *вътороѥ* — «вдруге», «по-друге» — від форми знахідного відмінка середнього роду членних порядкових числівників: *азъ мьстіла оуже обиду мужа своѥго, когда придоша Киеву* ***второе и третьее,*** *когда творихъ трызну* (ЛЛ, 1377, *58*); *Придоша Половци* ***первое*** *на Руську землю воевать* (Там же, *163*); ***первое*** *к Ростову идохъ сквозѣ Вятичѣ* (Повч. Мон. в ЛЛ., *247*). Зрідка такі прислівники вживаються і в пам'ятках староукраїнської мови, але вже як варіанти новіших утворень з прийменниками: *коли ѥсмь* ***первое*** *сѣлъ на црьскомъ столѣ* (П., гр., 1393, *112*); ***оу другое*** *прысягати* (П., гр., 1496; ССУМ, І, *208*).

2) *Дъвашьды* — «двічі», *тришьды* — «тричі», *четырешьды* — «чотири рази» і т. ін. Ці прислівники утворились із сполучень числівників з часткою *-шьды,* етимологія якої точно не встановлена. У давньоруській мові цей тип прислівників був досить поширеним: *се чюдо не одинож ни* ***дъвашьды*** *нъ* ***многашьды*** *видѣхъ азъ* (Син. пат., XI, *126*); *онъ въставъ разбиѥть мю дъвашьды и тришьды* (Виг. зб., XII, *73*).

3) *Двоичи, троичи (триичи)* — основа числівника + суфікс *-чи*: *сотворити* ***триичи*** (ЛЛ, 1377, *35*); *да въспятить* ***троиче*** (Там же); ***двоича*** *въступилъ слова своѥго* (ЛІ, XV).

4) *Въторицею, третицею* і под., утворені від числових імен із суфіксом *-иц-* у формі орудного відмінка: *не сѣи на браздахъ неправьды и не пожьнеши ихъ* ***седмерицею*** (Ізб., 1076, *335*). Прислівник *ѥдиною* («одного разу») також утворився з форм орудного відмінка числівника *ѥдина (одина)*.

5) Із значенням повторюваності дії в давньоруській мові вживалися сполучення числівників з невідмінюваним словом *краты (кратъ)* — — *дъва краты, три краты, четыри краты: възгласить* ***дъва краты*** (ЄО, Мр., XIV); *масло...* ***трикраты*** *въ оуста въливъ* (Виг. зб., XII, *377*).

Деякі з цих типів прислівникових утворень в українській мові зникають зовсім або вживаються обмежено, зокрема типу *дъвашьды, вторицею* (пор. укр. *сторицею*); безприйменникові утворення замінились прийменниковими *(вперше, по-перше, вдруге, по-друге, удвох, утрьох);* прислівники із компонентом — *краты (кратъ)* отримали прикметниковий суфікс *-н-* і об'єдналися з відприкметниковим типом на *-о-: двократно, трикратно* та ін. (але *стократ*).

Прислівник *тепер* утворився із словосполучення *то* (займ.) + *пьрво* (числ.): *топьрво* → *топеръ* → *тепер.*

§ 46. Віддієслівні прислівники

Прислівників віддієслівного походження в українській мові порівняно небагато. Найчастіше це адвербіалізовані дієприкметники (дієприслівники), які ширше порівняно з іншими дієслівними формами вживаються в ролі обставин. Історичний процес утворення віддієслівних прислівників можна встановити шляхом структурно-компонентного аналізу, який дозволяє виділити такі утворення:

а) від колишніх нечленних (зрідка від членних) активних дієприкметників теперішнього часу (*сидячи, стоячи, лежачи, нехотя, здря, благаюче, захоплююче* та ін.);

б) від дієприкметникових основ, ускладнених суфіксами і префіксами, які тепер сприймаються як прислівникові форманти *(стоячки, мовчки, навсидячки, навлежачки);*

в) від активних і пасивних ад'єктивованих дієприкметників: *рішуче, нетерпляче, несподівано, старанно, невблаганно, уміло, стисло, відомо, нерухомо,* та ін.;

г) від дієслівних основ за допомогою суфікса *-ки: дибки, стрибки, потайки, пошепки, попаски, навприсядки, навпомацки, навввиринки* та ін.;

д) від дієслівних основ з префіксами *в-, до-, -доне-, по- (всупереч, досхочу, донесхочу, потай);*

е) від дієслівних основ з афіксом *-ома, -ма* (колишня іменна флексія орудного відмінка двоїни) — *бігма, лігма, лежма, ридма, сидьма, крадькома.*

Віддієслівні прислівники у переважній більшості виникли пізніше порівняно з іншими групами, вони остаточно оформились у сучасній українській мові.

У сучасній українській мові виникло багато нових прислівників, утворених від різних частин мови, в тому числі й від прислівників. Активний процес прислівникового словотворення закономірно породжує і нові моделі, які нерідко відбивають специфічні риси українського словотворення.

Так, до прислівника будь-якого походження можуть приєднуватися прийменники-префікси, і внаслідок цього виникають нові прислівники: *відтак, допоки, відтепер, дотепер, віднині, донині, назавжди, повсюди, звідусюди, позавчора* (розм. *позапозавчора*); багато прислівників утворилося в сучасній українській мові за допомогою часток *будь-, -небудь,*

де-, -аби-, хтозна-, казна-, аж- та ін. (*будь-коли, як-небудь, хтозна-куди, ажніяк* і под.); виникло чимало прислівників із лексикалізованих словосполучень (*мимохідь, мимохіть, водночас, мабуть, сьогодні, споконвіку, натщесерце, насамперед, запанібрата, обабіч, голіруч, ліворуч, силоміць, втридорога, самотужки, чимдуж, повсякчас* та ін.

В українській мові є чимало прислівників, утворених способом редуплікації (повторення) слова: *багато-багато, далеко-далеко, рано-рано, тихо-тихо, ген-ген, де-де, ледве-ледве, ледь-ледь* тощо. До цього типу належать також прислівники, утворені способом об'єднання в парну структуру різних форм слова, а також близькозначних слів і навіть антонімів: *давним-давно, з давніх-давен, з діда-прадіда, мало-помалу, зроду-віку, повік-віки, любо-мило, рано-пораненьку, стиха-потихеньку, тишком-нишком, тяжко-важко, часто-густо, видимо-невидимо, більш-менш, туди-сюди, так-сяк, день-другий* та ін.

Компоненти складних прислівників цього типу можуть об'єднуватися за допомогою колишніх службових слів: *раз у раз, пліч-о-пліч, віч-на-віч, коли-не-коли.*

Здебільшого такі прислівники мають відтінок інтенсивної ознаки, підсиленої міри її вияву.

Щодо міри і ступеня вияву ознаки прислівники мають і інші граматичні й словотворчі засоби їх вираження. Якісні прислівники, подібно до якісних прикметників, мають форми ступенів порівняння, а також утворюються з суфіксами суб'єктивної оцінки, наприклад: *швидко — швидше — найшвидше, часто — частіше — найчастіше; чисто, чистенько, чистесенько; густо, густенько; гарно, гарненько, гарнесенько.* З історичного погляду ці структурно-граматичні засоби успадковані прислівниками від адвербіалізованих прикметників (пор.— ***тихе*** *місце* і ***тихо*** *навкруги,* ***тихеньке*** *місце і* ***тихенько*** *навкруги*). Проте в сучасній українській мові форми ступенів порівняння, як і суфікси суб'єктивної оцінки, у прислівниках набули самостійного значення, тобто для прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння вихідними є не прикметники у відповідній формі, а прислівники звичайного ступеня, наприклад, форми прислівників *тепліше — найтепліше, важче — найважче* є похідними від *тепло, важко,* а не від прикметників середнього роду *тепліше — найтепліше, важче — найважче.*

Те саме можна сказати і про суфікси суб'єктивної оцінки: у прислівниковому словотворенні вони набули самостійного значення, утворюючи нерідко такі похідні прислівники, які навіть не мають відповідників серед прикметників, наприклад: *помаленьку, потихеньку, помаленьку-потихеньку, поволеньки, тепереньки, теперечки, недалечко, тутечки, трошки, трошечки* та ін.

Активний розвиток прислівників виявляється в діалектично закономірному процесі відмирання застарілих форм і виникнення нових. У сучасній українській мові є багато різноманітних форм і словосполучень прислівникового типу, які постійно виступають у ролі обставин і виявляють виразну тенденцію до адвербіалізації, наприклад: *без упину, без наміру, до діла, до пори, до ладу, на вибір, по закону, з дня на день, час від часу* та ін. З другого ж боку, певна частина застарілих прислівників поступово звужує сферу свого вживання, а то й зовсім

виходить з ужитку, причому зникають не тільки непродуктивні структурні типи (пор. *дъвашьды, тришьды, дъвакраты, въторицею* тощо), а й окремі прислівники як лексичні одиниці. Так, в українській мові вийшли з ужитку давньоруські прислівники *зѣло, пакы, присно, втунѣ, сътдесна* («з правої сторони»), *днєсь, въспять* та ін.

СЛУЖБОВІ СЛОВА

§ 47. Прийменник

Як окремий розряд службових слів прийменники оформились у спільнослов'янській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які у спільноіндоєвропейській мові виконували допоміжні функції, виражаючи в реченні просторові відношення й уточнюючи значення імен або дієслів, але зберігали при цьому певну самостійність. Вживаючись то з дієсловами, то з іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і після розпаду праіндоєвропейської мови, вже в окремих індоєвропейських мовах, перетворились у першому випадку в дієслівні префікси, а в другому — в прийменники.

Процес розшарування первісних допоміжних слів на два морфологічні розряди — префікси і прийменники — був тривалим і позначався рядом переходових явищ. Найдавніші старослов'янські пам'ятки засвідчують факти вживання синонімічних дієслівних словосполучень обставинного типу (з керованим іменем), в яких просторові або об'єктні відношення виражаються то дієслівним префіксом, то співвідносним прийменником, причому той самий префікс-прийменник одноразово уточнював значення і дієслова й імені, наприклад: *разбоиника свободить отъ* ***належаштиихъ*** *ємоу зълъ* («Звільняє розбійника від гріхів, що лежать на ньому тягарем») (Є. Супр., *483*); *видѣшѧ огнь... і рибѫ* ***на*** *немь* ***лєжѧштѫ*** (ЄО, 1056—1057); ***належѧштю*** *ємъ народу* (Є. Зогр.; Лук., V). Іноді в різних канонічних текстах та сама фраза оформлялася по-різному: *бѣ же пешть і камень* ***належааше*** *на неї* (Є. Зогр.); *бѣ же пешть і камень* ***лежааше*** *на неі* (ЄО, 1056—1057). Очевидно, в старослов'янській мові конструкції типу «належати ємь» і «лежати на немь», «доити града» і «ити до града», «отиде града» і «иде отъ града» були синонімічними, в них дієслівний префікс міг повністю компенсувати значення відсутнього прийменника або, навпаки, ті самі значення і відношення міг виражати один прийменник. Явище переходового характеру можна вбачати і в конструкціях давньоруської мови, в яких префіксовані дієслова переміщення керують іменними формами без допомоги прийменників, наприклад: *недалече ѿшьдъша моюго домоу* (Виг. зб., XII, *358*); *Игорь же дошедъ Дунаю созва дружину* (ЛЛ, 1377, *45*); *Оулѣбъ же внида Черниговъ* (ЛЛ, 1377, *315*) та ін.

Ці факти свідчать про більш виразну семантичну вагомість і «автономність» префіксів-прийменників у минулому, про первісну тотожність їх функцій, про те, що процес диференціації префіксів і прийменників і формування їх як окремих морфологічних одиниць з

єдиного джерела завершився, очевидно, в пізній період спільнослов'янської мовної єдності.

Функції прийменників поступово розвивались і ускладнювалися від самого початку їх виникнення. Виступаючи спершу в ролі обставинних службових слів із просторовим значенням, прийменники згодом стали виражати часові, причинові та інші відношення в реченні.

За своїм походженням і структурою прийменники давньоруської мови поділяються на первинні (прості) і похідні.

До первинних належать прийменники *безъ, въ, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ, у.*

Первинні прийменники більш давні за походженням, вони повністю втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються. Правда, прийменники *надъ, подъ* етимологічно належать до похідних (сп.-сл. **na-dъ, *po-dъ*), але, в зв'язку з повною втратою суфіксом *-д-* продуктивності ще в доісторичний період, вони сприймаються як непохідні.

У більшості своїй первинні прийменники співвідносні з префіксами, за винятком *къ*, що виступає тільки як прийменник (і навпаки — префікси *въз-, пере-, роз-* не мають відповідників серед прийменників).

Всі давньоруські первинні прийменники були успадковані мовою української народності, зазнавали в ній дальшого розвитку, функціональних і структурних змін.

1. Прийменник *безъ* (< **bezъ,* пор. лит. *be,* латиськ. *bez,* д.-прус. *bhe* — «без») у давньоруській мові вживався з родовим відмінком, виражаючи різні об'єктні, умовно-часові, кількісні та модальні відношення із загальним значенням заперечення, відсутності кого-, чого-небудь: *аще ли* ***безъ*** *грамоты придуть* (ЛЛ, 1377, *48*); *Легоша на ночь...* ***бе*** *сторожѣ* (ЛІ, XI, *877*); *пакы ли* ***без*** *рядоу оумреть тъ все дѣтемъ* (РП, 1282, *88*); *осмъ десять проживъ лѣтъ* ***безъ*** *одиного* (Виг. зб., XII, *261*); *и мнѣ будеть бе-сорома, и вамъ будеть добро* (Повч. Мон., в ЛЛ, 1377, *246*); ***без*** *печали будте* (П., гр., 1341, *24*); *девеносто копъ* ***без*** *копы* (Рус., гр., 1487, *44*); *Мур бо* ***безъ*** *вапна не может стояти* (К. З., *279*).

З тими самими значеннями, тільки з формою родового відмінка, прийменник *без* вживається і в сучасній українській мові. Звузили сферу вживання лише конструкції з *без* на означення кількісних відношень.

2. Прийменник *въ(н)* фонетично розвинувся із сп.-сл. **ŭn* (пор. гр. *εν*, лат. *in* — «в, на»); пізніше **й* змінився в *ъ* і виник приставний *в (вън);* кінцевий *н*, як і в співвідносному префіксі, перед приголосним наступного слова відпав або приєднався до наступного слова з початковим голосним або *j:* ***вън*** *домъ* > ***въ*** *домъ;* ***вън*** *ѥмь* > ***въ*** *нємь;* ***вън*** *утрь* > ***въ*** *нутрь* > ***вънутрь*** (пор. *утроба* і *нутро*). У давньоруській мові прийменник *въ* вживався при дієсловах переміщення із знахідним відмінком імені, вказуючи на рух усередину чогось (к у д и?), а при дієсловах стану, перебування в певному місці — з місцевим відмінком (д е?): *онъ же оставивъ брата Стополка* ***в*** *Полотьскѣ и приде в Переяславль* (ЛЛ, 1377, *302*); *онъ же приѥмъ водоу въшливаше* ***въ*** *чяшю* (Виг. зб., XII, *73*).

Форми знахідного і місцевого відмінків з прийменником *въ* широко вживались і в часовому значенні: *дьржа роуськоую землю* ***въ*** *своє кнѧжениє* (Мст. гр., 1130); *бѣда боудеть* ***въ*** *ѡнъ часъ* (Виг. зб., XII, *69*); *и руцѣ и нозѣ свои вередих* · ***в*** *оуности вередих* (Повч. Мон., в ЛЛ, 1377, *251*). Уже в давньоруській мові прийменник *въ* був багатозначним і крім просторово-часових міг виражати разом з відмінковою формою різного роду узагальнено-обставинні відношення: *и начаста жити мирно и* ***в*** *братолюбствѣ* (ЛЛ, 1377, *149*); ***въ*** *недоугъ въпадъ тѧжьцѣ* (Виг. зб., XII, *344*); *далъ єсмь блюдо серебрьно* ***въ*** · *л̃* [30] *гр̑внъ* (Мст. гр., 1130).

Із занепадом у прийменнику *въ* зредукованого *ъ* білабіальний *в* перед словами з початковим приголосним став вимовлятись як лабіалізований голосний *у* і цим наближався (через стадію *ў*) до іншого давньоруського прийменника — *у*, з яким імена вживалися у формі родового відмінка і виражали інші відношення.

3. Прийменник *у* (< **оŭ* або * *аŭ*), вживаючись з родовим відмінком, виражав просторові, об'єктні відношення, а також вказував на приналежність: *просѧще ми* ***оу*** *нєго милостыню* (Виг.. зб., XII, *96*); *Родисѧ* ***оу*** *Всеволода с̑нъ* (ЛЛ, 1377, *174*); *на рѣцѣ на Каялѣ* ***у*** *Дону великаго* (Сл., XII).

Фонетичне зближення прийменників *у* та *въ* (→ *в* → *ў* → у) зумовило змішування їх уже в давньоруських пам'ятках: *Приѣхаша Печенѣзи и свои мужь приведоша а* ***въ*** *наших не бысть* (ЛЛ, 1377, *122*); *гдѣ бѣ* ***оу*** *насъ оумиленьє гдѣ бѣ* ***в*** *насъ въздыханьє* (Там же, *224*).

Остаточне злиття давньоруських прийменників *у* та *въ* сталося на українському мовному грунті: прийменник *в* (фонетичний варіант *у*) в сучасній українській мові вживається в конструкціях з родовим, знахідним, місцевим відмінками і в усіх тих значеннях, які виражались окремо кожним із двох давніх прийменників. Треба думати, цей процес завершився вже в мові української народності, бо в найдавніших її пам'ятках — в українських грамотах XIV—XV ст.— вони не розрізняються: *купилъ* ***въ*** *бояръ* (П., гр., 1342, *24*); ***у*** *Олехна Ромашковича и* ***въ*** *его дѣтей* (Там же); *А коли хто будетъ уступатися* ***у*** *Селищо або* ***въ*** *поле* (П., гр., 1347, *26*); *коупилъ панъ ганько* ***в*** *олешка* ***оу*** *малечковича дѣдичьство* (П., гр., 1368, *42*); *а дана грамот* ***в*** *молодечнѣ* ***в*** *середу* (П., гр., 1388, *98*); ***оув*** *озера* ***оу*** *кроуды* (П., гр., 1400, *146*) та ін.

4. Прийменник *до* вживався в конструкціях з родовим відмінком, які виражали просторові, часові, кількісні, об'єктні та інші відношення: ***до*** *трии сътъ и пѧти десѧтъ числъмь* (Виг. зб., XII, *152*); ***до*** *халкыдона путьмь приде* (Там же, *380*); *и тако пребысть все лѣто* ***до*** *зимы* (ЛЛ, 1377, *227*); ***до*** *васъ нѣту рѣчи никоєя* (ЛІ, XV, *395*).

Крім давніх функцій у конструкцій з прийменником *до* на грунті української мови розвинулися й нові, зокрема в пам'ятках староукраїнської мови прийменник *до* з відмінковою формою вживається на означення місця, об'єкта, в середину якого спрямована дія, рух: *а коли которыи торговєць поидєть торговать...* ***до*** *лучьска, бєз пєчали будте* (Р., гр., 1341, *2*); *въломивъши ся* ***до*** *изъбы, мене самого шукали забити* (АЖ, 1583, *69*); *ѡповєданє єго* ***до*** *книгъ замковихъ житомерскихъ*

было записано (АЖ, 1584, *78*). У цей самий період конструкції з прийменником *до* нерідко виступають у значенні конструкцій з прийменником *къ*: *маєть* **до** *нєго приѣхати* (П., гр., 1395, *126*); *въ Луцку и въ Острозе, и въ селахъ* **до** *нихъ прислухаючих* (П., гр., 1322, *22*); *а они щобы волни били прити* **до** *нас* (П., гр., 1452; ССУМ, I, *303*); *єсмо перво писали* **до** *тебе* (Рус., гр., 1497, *59*). Проте в староукраїнській мові прийменник *к (къ)* ще був порівняно широко вживаним і паралельно з прийменником *до* утворював синонімічні конструкції.

У сучасній українській літературній мові прийменник *к* майже повністю втратився.

5. Прийменник *за* (спільнослов'янського походження) первісно вживався в словосполученнях із значенням руху або перебування позаду чого-небудь. Інші його значення є похідними від основного просторового. У давньоруській мові прийменник *за* вживався з формами родового, знахідного та орудного відмінків, разом з якими виражав різноманітні просторові, часові, причинові, об'єктні та інші відношення: *бѣжа* **за** *море* (ЛЛ, 1377, *75*); *И не точью бо* **за** *живота его... но и по смрти* (ЛІ, XV, *30*); **за** *коую виноу... даєши сребро* (Виг. зб., XII, *116*); **за** *землю Рускую,* **за** *раны Игоревы* (Сл., XII); *комони ржуть* **за** *Сулою* (Там же).

Успадковані з давньоруської мови, конструкції з прийменником *за* зазнавали дальшого розвитку в мові українській. Окремі з них розширили сферу свого вживання, наприклад, такого типу, як «працювати *за* верстатом», «сидіти *за* книжкою (*за* кермом)», інші ж, навпаки, виявляють тенденцію до обмеження, поступаючись перед іншими (пор. архаїзовані *думати, згадувати, піклуватись* **за** *нього, повернутись* **за** *два роки* і новіші — *думати, згадувати, піклуватись* **про** *нього, повернутися* **через** *два роки* та ін.).

6. Прийменник *изъ* доцільно розглядати сукупно з прийменником *съ*, оскільки ці два різні за походженням і значенням прийменники в українській мові злилися в один.

Прийменник *изъ* (перед глухими приголосними *ис*) розвинувся із праслов'янського **izъ (< *jьzъ)* і в давньоруській мові вживався з родовим відмінком, означаючи рух із середини чогось, час початку дії: **изъ** *ѡчию текоущаю сльзы* (Виг. зб., XII, *134*); *не дадяху вылѣсти* **из** *города* (ЛЛ, 1377, *127*); **изъ** *юности моєѩ* (ЄО, 1056—1057; Лук., XVIII).

Прийменник *съ(н)* (із сп.-сл. **sъn < *sŭn*) вживався з родовим і орудним відмінками. З родовим відмінком він означав віддалення, початковий пункт руху (часто — з відтінком значення руху з поверхні чогось), а також час початку дії: *Чръныя тучя* **съ** *моря идутъ* (Сл., XII); *и спехнуша ѡльга* **с** *мосту в дебрь* (ЛЛ, 1377, *74*); *и* **с** *коня много падахъ* (Повч. Мон., в ЛЛ, 1377, *251*); *Мьстиславъ же* **с** *вечера исполчивъ дружину* (ЛЛ, 1377, *148*). З орудним відмінком прийменник *съ* первісно означав сукупність предметів, діючих осіб, взаємні стосунки тощо: *повелѣ же юмоу нѣкъто... крстъ* **съ** *драгымь каменьмь съковати* (Син. пат., XI, *334*); *вси коупьно* **съ** *патриархъмь* (Виг. зб., XII, *296*); *луче бы ми оумрети* **съ** *братомь* (ЛЛ, 1377, *136*); *азъ юсмь бесѣдовалъ*

с нимь (Син. пат., XI, *235*). На основі первісного значення сукупності розвинулися ще в дописемну епоху також інші значення цієї конструкції — об'єкта, знаряддя, різних обставин: *он же изиде изъ града с уздою* (ЛЛ, 1377, *66*); *идѣте съ данию домови* (Там же, *54*), *она же съ радости приде* (Син. пат., XI, *307*) та ін.

У мові української народності прийменники *изъ* та *съ* злилися з певних фонетичних причин в один прийменник *з*. Найдавніші пам'ятки староукраїнської мови (XIV—XV ст.) засвідчують різноманітні графічно-звукові варіанти цих прийменників з цілковитою їх функціональною еквівалентністю: *з нашего княженія, и с перевозовъ, и из иных десятину* (П., гр., 1301, *13*); *выехалъ изъ отчины исъ своеє исъ Переяславля* (П., гр., 1356, *39*); *стецко лоєвычь ис ходькомь братомь своємь* (П., гр., 1366, *40*); *зо всѣмь исъ тѣмь* (П., гр., 1458, *39*); *и пошолъ съ клѣти вонъ перед мною, а не бралъ изъ тое клѣти ничого* (П., гр., 1498; ССУМ, II, *405*).

Семантичний розвиток конструкцій з прийменником *з* не припинявся і в українській мові. Так, з формою родового відмінка *з* широко вживається у причиновому значенні: *з направы... нєприятєлии нашихъ... присагъ слюбовъ* (Р., гр., 1433, *121*); *с тов раны маю поити перед бог* (Гр., XV; ССУМ, I, *435*). В українській мові набули значного поширення конструкції прийменника *з* з формою знахідного відмінка, які в давньоруській мові старішої доби не засвідчувались. Вони виражають кількісні відношення, вказуючи на приблизну кількість чогось: *едучи дорогою зъ полмили на западъ* (П., гр., 1322, *21*); *а мыта приидет копъ з двадцать на годъ* (Рус., Інв. Крем., 1480/1484, *41*); *могло быт конеи з двадцат* (АЖ, 1582, *42*).

У сучасній українській літературній мові прийменник *з* (звукові варіанти *зі, зо, із*) багатозначний. Він виступає в конструкціях з родовим, знахідним та орудним відмінками і виконує функції, що властиві були давньоруським прийменникам *изъ* та *съ*, а також новіші функції, що в давньоруській мові лише намічались і розвинулись на грунті мови української.

7. Прийменник *на* — один з найпоширеніших і поліфункціональних слов'янських прийменників, який за походженням сягає ще праіндоєвропейської доби (пор. гр *ἀνά* — «нагорі, наверху», гот. *ana* — «над», «на», лит. *nà* і *nuõ* — «від», сп.-сл. *$n\tilde{o}$ > *$n\tilde{a}$). Давністю походження і раннім розвитком (уже в спільнослов'янську епоху) багатозначності прийменника *на*, очевидно, пояснюється і спільність його основних значень у всіх сучасних слов'янських мовах.

У давньоруській мові прийменник *на* вживався із знахідним і місцевим відмінками, виражаючи первісно основне значення «наверху» (локальну дію, стан, місцеперебування), «нагору» (динамічну дію, рух на поверхні, його напрямок), на основі якого вже були досить розвиненими інші, похідні значення — значення мети, часу, об'єкта дії, кількості тощо: *на воинѣ и на ловѣхъ... на зною и на зимѣ... на посадники не зрѧ нї на* биричи · *самъ творилъ что было надобѣ* (Повч. Мон., в ЛЛ, 1377, *251*); *зьри на землю* (Виг. зб., XII, *74*); *оуста моꙗ на клеветоу ѿверьзають сꙗ* (Там же, *119*); *азъ на раны готовъ* (ЛЛ, 1377, *193*); *Приде Болеславъ съ Стополкомъ на Ꙗрослава с Лѧхы* (Там же, *142*);

раздьрася съ вышьнюаго краю и до нижьнюаго **на** *дъвою* (ЄО, 1056—1057, Мо, XXVII).

Українська мова успадкувала від давньоруської прийменник *на* з усіма його різноманітними значеннями. Протягом історичного розвитку української мови чимало конструкцій з прийменником *на* звужували сферу свого вживання і поступово замінилися іншими. Так, поширені в староукраїнській мові конструкції із значенням об'єкта, проти якого здійснювалася дія, в сучасній українській літературній мові не вживаються, наприклад: *а князю дмитрию помагати королеви* **на** *всякого неприятеля* (П., гр., 1366, *38*); *аже поидуть тарове* [тобто татари] **на** *львовьскую землю, тогда руси* **на** *львовьцѣ не помагати* (П., гр., 1352, *30*); *А* **на** *мое слово не треба уступатися нѣкому* (П., гр., 1301, *14*). Вийшли з ужитку також конструкції із значенням кількості, міри (виміру) типу: *поле* **на** *три бочки, а сѣножать* **на** *стогъ сѣна* (П., гр., 1342, *25*). З другого боку, в українській мові розвинулися конструкції, утрачені російською мовою або маловідомі в ній (пор. *гарний* **на** *вроду, щирий* **на** *вдачу, хворий* **на** *грип* та ін.). Окремі конструкції, вживані в українській книжній мові до XVIII ст., до граматичної будови сучасної української літературної мови не увійшли, залишившись у сфері фольклору та територіальних говорів.

8. Прийменник *о(об)* (< **ob*) індоєвропейського походження. У спільнослов'янській мові первісно він виступав у просторовому значенні «навколо, зо всіх сторін». На базі основного значення згодом розвинулись інші його значення.

У давньоруській мові прийменник *о (объ)* уживався з формами знахідного і місцевого відмінків. Конструкції із знахідним відмінком виражали різні просторові, часові та об'єктні відношення, наприклад: *Володимеръ же вздхнувъ ре(ч) добро симъ ѡ десную · горе же симъ ѡ шюю* (ЛЛ, 1377, *106*); *изыд противу ѥму к Любичю* **ѡб** *ѡнъ полъ Днѣпра · а Ꙗрославъ* **ѡбъ** *сю* (Там же, *141*); *и се рекъ оудари имь* **ѡ** *землю* (Там же, *147*); *Мьстиславъ же ѡ свѣтъ заоутра видѣвъ лежачиѣ сѣчены* (ЛЛ, 1377, *148*). З місцевим відмінком прийменник *о (объ)* означав місце, час, причину дії та різні об'єктні, кількісні відношення: *о праздьности мыслящоу* (Син. пат., XI, *383*); *мнози дьрзоують ѡ истинѣ* (Виг. зб., XII, *206*); *не ѡ хлѣбѣ ѥдиномь* (Там же, *330*); *не печется мужь ѡ дому своємь* (ЛЛ, 1377, *81*); *съступися море ѡ фараѡнѣ* (Там же, *96*); *поиду Киеву да порядъ положимъ ѡ Русьстѣи земли* (Там же, *229*).

Прийменник *о (об)* був широко вживаним також і в мові української народності. У пам'ятках письменства він засвідчується у всіх функціях, в яких виступав і в мові давньоруській: *викгаило жаловалъ на Бискупа ѡ ловища* (П., гр., 1398, *137*); *позвали суть яна бѣлецкого* **о** *дѣднину* **о** *бѣлку* (Р., гр., 1421, *93*); *хто с коимъ имѣеть границю* **о** *лѣсъ* (Гр., XV; ССУМ, II, *63*) та ін.

У сучасній українській літературній мові прийменник *о (об)* вживається рідко. Конструкції з *о(об)* в багатьох випадках поступилися місцем перед іншими прийменниковими конструкціями, хоча вони були досить поширені ще до недавнього часу в художній мові: [Еней] *вдавався в жарти, ігри, сміхи, а о Юноні вже забув* (І. Котляревський); *Не ду-*

*же **об** господарстві і побиваєшся* (Г. Квітка-Основ'яненко); *і хоч би на сміх де могила **о** давнім давні говорила* (Т. Шевченко).

Конструкції з прийменником *о* відомі південно-західним говорам, а в мові літературній збереглися лише в сполученні з місцевим відмінком у часовому значенні *(**о** першій годині, **об** одинадцятій годині)* та із знахідним відмінком на означення предмета, з яким стикається інший предмет (*вдарити **об** землю, спіткнутись **об** камінь, спертися **об** тин* та ін.).

9. Прийменник *отъ* (із сп.-сл. **otъ*) вживався тільки з родовим відмінком. Первісною основною функцією його було вираження просторових відношень. На грунті основної функції внаслідок переносного вживання прийменника *отъ* уже в спільнослов'янській мові розвинулися похідні його значення, в першу чергу часові, а потім і інші (обставинні, об'єктні тощо). У давньоруській мові прийменник *отъ* був уже поліфункціональним, багатозначним. Конструкції з прийменником *отъ,* засвідчені пам'ятками давньоруської епохи, вказують на віддалення, відокремлення від чого-небудь, на час початку дії або на часові межі її протікання, на причину, на дійову особу та інші відношення, наприклад: *къто отъвалить намъ камєнь **отъ** дьврии гробоу* (ЄО, Марк., XVI); *нальюша корчагу цѣжа и сыты **ѿ** колодѧзѧ* (ЛЛ, 1377, *129*); *оудалити сѭ **ѿ** нихъ* (Виг. зб., XII, *116*); *Ѥдиною же молѭщю сѭ ѥмоу **ѿ** вечера · и вънезапоу слъша шюмъ* (Там же, *78*); *Бонѧкъ **ѿ**ѣха **ѿ** вои* (ЛЛ, 1377, *270*).

Прийменник *отъ* у староукраїнській мові зберігав всі свої давні значення, але звуковий склад його докорінно змінився: після занепаду зредукованого *ъ* приголосний *т* в позиції перед дзвінкими приголосними змінився на *д* (пор. д.-рус. ***отъ** дому, **отъ** берега* і укр. ***од** дому, **од** берега*). Згодом варіант *од* почав уживатись і перед глухими приголосними *(**од** краю, **од** порога)*, остаточно витіснивши в усіх конструкціях варіант *от*. Перші випадки вживання *од* зустрічаються в найдавніших пам'ятках староукраїнської мови: ***одъ** граници... до Любецкого мосту* (П., гр., 1322, *21*); *што бы єси ихъ **ѡд** кривдъ боронилъ* (Рус., гр., 1489, *45*). Паралельно з цією зміною і голосний *о*, опинившись у закритому складі, змінився через подовження і дифтонгізацію в монофтонг *і*, перед яким розвинувся приставний *в (отъ → от → од → від)*. Так у двох фонетичних варіантах *(від* і *од)* цей прийменник широко вживається і в сучасній українській літературній мові. Деякі старовинні конструкції з прийменником *от* архаїзувалися і в сучасній українській літературній мові передаються іншими прийменниковими або безприйменниковими конструкціями. Так, конструкції з ***отъ,*** що вказували на виділення, вилучення когось чи чогось із сукупності осіб або однорідних предметів, замінились конструкціями з прийменником *з (із):* пор. д.-рус. *Г҃лаше нѣкто **ѿ** старьць* (Син. пат., XI, *353*); ст.-укр. *да нє имаєт никто **от** наших панов и оурѧдников соудити их* (Гр., 1449; ССУМ, II, *114)* і сучасні українські — *хтось **із** них, ніхто **з** панів і урядників* тощо. Не вживаються в сучасній мові і пасивні конструкції на означення дійової особи типу давньоруських і староукраїнських *братъ ти оубьєнъ **ѿ** С҃тполка* (ЛЛ, 1377, *136*), *Браслав **от***

татар взят (Остр. л., XVII, *127*). Вони замінились орудним безприйменниковим або активним зворотом: *Про щастя, здобутеє нами, шепочуть зелені жита* (В. Сосюра); *В боях відстояли сини-соколи той стяг, що у Жовтні батьки здобули* (І. Нехода) (пор.— *щастя, що ми здобули, стяг, здобутий у Жовтні батьками)*.

Похідні (вторинні) прийменники генетично пов'язані з різними частинами мови, і сама морфологічна будова багатьох із них виразно вказує на співвідносні іменники, прикметники або прислівники (пор. д.-рус. *близъ, межю, (въ) мѣсто, округъ, верхъ, коньць* і укр. *коло, внаслідок, завдяки, обабіч, посеред* та ін.).

Уже в спільнослов'янській мові виділилася група слів, які виконували прийменникові функції, але зберігали при цьому здатність, залежно від контексту, виступати також і в ролі самостійних членів речення. Частина таких слів повністю переходить до категорії власне прийменників, а склад похідних прийменників поповнюється новими лексичними одиницями за рахунок повнозначних слів, постійно вживаних у значенні прийменника.

До похідних прийменників давньоруської мови належать: *близъ, вънѣ, дѣля, кромѣ, межю, мимо, округъ, прѣже; противу, ради, разѣ, сквозѣ* та деякі інші.

Постійно вживаючись лише з одним якимсь відмінком, похідні прийменники у функціонально-семантичному плані були обмеженішими, конкретнішими порівняно з прийменниками первинними. Одні з них виражали просторові відношення *(близъ, вънѣ, кромѣ, межю, мимо, округъ, сквозѣ)*, інші — причинові *(ради, дѣля, дѣльма)*; прийменник *прѣже (переже*, ст.-сл. *прѣжде)* вживався в часовому значенні.

У давньоруських пам'ятках прийменники *дѣля (дѣльма), ради* вживаються постпозитивно, наприклад: *ты даждь цѣноу ицѣлению его **дѣлю*** (Ізб., 1076, *255*); *скоупости **ради*** (Виг. зб., XII, *100*); *нелзѣ казати срама **ради*** (ЛЛ, 1377, *164*).

В українській мові частина давньоруських похідних прийменників вийшла з ужитку *(вънѣ, разѣ, сквозѣ)*, в інших відбулися різного характеру зміни — фонетичні, структурні або функціонально-граматичні. Так, у прийменниках *кромѣ, межю* з утратою кінцевих голосних утворилися закриті склади, в яких етимологічні *о, е* змінилися на *і* — *крім, між* (варіант *межи*).

Прийменник *дѣлю* у пам'ятках XIV—XVI ст. почав уживатися не тільки після імен, а й перед ними. В сучасній мові прийменник *для*, що виник, імовірно, з *дѣлю*[1], вживається лише перед іменником.

У деяких похідних прийменниках на українському грунті змінився структурно-морфемний склад: *близъ — близько, округъ — навкруги, вьмѣсто (мѣсто) — замість* та ін.

Частина похідних прийменників тепер уживається з іншими відмінками. Так, прийменник *противу* виступав з давальним відмінком (*изыде **противу** єму.*— ЛЛ, 1377, *141*), а в сучасній мові — з родовим

[1] Див.: Гумецька Л. Л. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV—XV ст.— У кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 4. К., 1961, с. 43.

(проти нього); *мимо* сполучався із знахідним відмінком, тепер же — з родовим.

Склад похідних прийменників української мови постійно поповнюється новими одиницями, утвореними як способом лексикалізації синтаксичних сполук *(посередині, внаслідок, на протязі)*, так і способом складання двох самостійних прийменників, наприклад: *з-над, з-перед, з-під, з-понад, понад, попід, посеред, поміж, проміж* та ін. У староукраїнських пам'ятках подібні форми зрідка засвідчуються вже в XV ст.: ***по меже кычеры*** (Гр., 1468; ССУМ, II, *189*); ***посеред села*** (Там же, *201*); ***по на дънєстромъ*** (Р., гр., 1459, *172*). Найчастіше першим компонентом складених прийменників виступають первинні прийменники *по* і *з (із)*, (зрідка — прийменники *на, про, напроти, проміж*).

§ 48. Сполучник

У давньоруській мові кількість сполучників була відносно невеликою. Проте вони вже поділялися на окремі групи за своїми функціями на сурядні і підрядні, за походженням — на первинні і похідні, за морфологічною будовою — на прості, складні і складені.

Сполучники с у р я д н о с т і виступали засобом зв'язку між синтаксично рівноправними частинами висловлювання. До них належали: *и, да, а, но, ли, или, та, чи, любо* та ін.

У давньоруській мові серед сполучників сурядності вже розрізнялися єднальні *(и, а, да)*, протиставні *(а, но, да)*, розділові *(ли, или, любо, чи)*.

П і д р я д н і сполучники вживались для сполучення речень за способом підрядності і відповідно до характеру залежності між частинами складного речення виражали значення місця, часу, мети, причини та ін.

Давньоруській мові були відомі такі сполучники підрядності: *бо, ибо, дабы, яко, оже, аже, занѣ, потоль, поколь* та ін.

До п е р в и н н и х сполучників давньоруської мови належали: *а, бо, да, и, ли, но, чи* та ін. Їх небагато. Серед них лише один сполучник *бо* служив для вираження підрядного зв'язку, всі інші — сурядні сполучники. Це — свідчення того, що сполучники підрядності в своїй більшості пізнішого походження. Первинні сполучники і за будовою, як правило, невивідні, утворення їх з інших частин мови затемнене, вони повністю позбавлені предметного значення і здавна відомі лише як сполучники. Тільки поглиблене вивчення етимології первинних простих сполучників на основі порівняльно-історичних даних дозволяє встановити генетичний зв'язок первинних сполучників із займенниками праіндоєвропейської мови, які в певних типах конструкцій закріпились у службовій синтаксичній функції[1].

В українській мові збереглися давньоруські первинні сполучники *і, та, чи, а, бо*. Сполучник *а* вживається тепер тільки у протиставному значенні, хоч у староукраїнській мові, як і в сучасних південно-західних

[1] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. М е л ь н и ч у к а. К., 1966, с. 493—498.

говорах, він часто вживався і в єднальній функції, наприклад: *исыпали могилу межи дубомъ а межи букомъ* (Р., гр., 1404, *68*); *двѣ полянѣ березово а жабье* (Там же, *99*). Сполучники *да, но* вживалися у пам'ятках староукраїнської мови до кінця XVIII ст., але в сучасну українську літературну мову вони не увійшли. Замість них уживаються сполучники *та* (засвідчений давньоруськими пам'ятками) і *але* (фіксується з XIV ст.).

Похідні сполучники утворені від інших частин мови, постійно вживаних у функції сполучників. У давньоруській мові до похідних сполучників належать: *иже, юже, яже, чьто, къто* (від займенників); *иде, яко, коли, югда, къгда, камо* та ін. (від прислівників); *хотя, єсли* (від дієслівних форм). Значна частина цих слів до категорії сполучників може бути віднесена дещо умовно, бо вони виступають у реченні як відносні або як сполучні слова.

До похідних сполучників слід відносити також складні і складені сполучники, утворені різними способами.

Складні сполучники становлять зрощення первинних сполучників між собою *(али ← а + ли, или ← и + ли, либо ← ли + бо, чили ← чи + ли)*, сполучників із частками *(аже ← а + же, даже ← да + же, тоже ← то + же, нежели ← не + же + ли)*, одних часток *(неже ← не + же, ниже ← ни + же)*.

Складені сполучники становлять семантичну єдність двох або кількох слів, що виступають як один сполучник, хоч у реченні не завжди стоять поруч: *аче... ли, аче... то, не тъкъмо... нъ(но)*, а також парні сполучники *и... и, или... или, либо... либо, ни... ни*.

Українська мова зберегла зовсім невелику кількість давніх похідних сполучників і сполучних слів, зокрема такі: *що, як, де, коли, куди* (пор. д.-рус. *чьто, яко, къде, коли, куду)* та деякі інші. Вийшло з ужитку багато сполучників і сполучних слів займенникового та прислівникового походження (*иже, яже, юже, югда, къгда, доньдеже, оже, поколь* та ін.), а також більшість складних і складених сполучників.

У зв'язку з утратою великої кількості сполучникових лексичних одиниць в українській мові відбувається активний процес функціонального розширення збережених віддавна і вживаних у ній похідних сполучників, а також процес поповнення їхнього складу за рахунок новотворів, зокрема таких, як: *доки, зате, мов, немов, наче, неначе, поки, проте, себто, тобто, щоб; дарма що, тому що, незважаючи на те що, замість того щоб, хіба що, тим часом як, після того як, в міру того як* і інших. Для утворення нових сполучників використовуються форми займенників, прислівники, прийменники, частки.

Однак староукраїнська книжна мова лише частково відбивала ті зміни, які відбувались у живій народній мові. У староукраїнських пам'ятках аж до кінця XVIII ст. власне українські сполучники підрядності займають скромне місце. Зате широко фіксуються в них сполучники давньоруські, не засвоєні живою українською мовою *(аже, оже, аче, поколь)*, старослов'янські *(аки, аще, дабы)*, польські *(жебы, гды, кгды, поневаж)*, російські *(если, когда)* та ін. Ця строкатість, неунормованість характерна була для всіх жанрів (з незначними відхиленнями) тогочасної писемної мови.

Сучасна українська літературна мова, орієнтована в своєму розвитку на загальнонародне мовне джерело, позбулася застарілих, віджилих, не вживаних в мові народу сполучників і створила нову, багату і гнучку сполучникову систему.

§ 49. Частки

У давньоруській мові частки нерідко виступали і як модальні і як словотворчі, зокрема питальна частка *ли*, протиставно-видільна *жє*, заперечні *нє, нѣ, ни* та інші використовувались як словотворчі морфеми в займенниках, прислівниках, входили до складу похідних сполучників і часток, наприклад: *али (а + ли), или (и + ли), дажє (да + жє), нєжє, нєжєли (нє + жє + ли), ибо (и + бо), нѣкыи (нѣ + кыи), никътожє (ни + къто + жє), никъдє (ни + къдє)*.

Найпоширенішими частками в давньоруській мові були: *бо, жє, нє, ни, нѣ, ли, пакъ, чи(ци), сє, да, атъ (ать)*. Більшість із них — непохідні, первинні частки, такого ж давнього походження, як і первинні сполучники, окремі з них сягають праіндоєвропейської мови, в якій вони утворились із повнозначних слів. Це видно з того, що в ряді індоєвропейських мов знаходимо близькі за звуковим складом і за значенням відповідники. Так, частка *бо* має відповідники у лит. *bà*, д.-іран. *bā*; *жє* відповідає лит. *gi*, гр. *γε*, санскр. *ha*; частка *нє* має відповідники у лит. *nė*, лат. *ne*, гр. νη та ін.

Сучасна українська мова засвоїла більшість давньоруських часток, зокрема заперечні *не, ні, ані* (давньоруські *нѣ* і *ни* об'єдналися в українській мові у частці *ні*); підсилювальні *же (ж), бо*, питальну *чи*, вказівну *це (се)*, видільну *тільки*.

Паралельно із кількісним розширенням складу часток відбувається процес їхньої диференціації, функціонально-самантичного збагачення і спеціалізації. Так, серед фразових часток виділяються питальні — *чи, хіба, невже;* стверджувальні — *так, еге, атож, авжеж;* заперечні— *не, ні, ані;* вказівні — *ось, от, оце, он, онде, ось, ото;* означальні — *саме, якраз, справді;* кількісні — *майже, мало не, трохи нє;* спонукальні — *ну, годі, давай;* видільні — *навіть, лише, хоч, аж*, і багато інших.

В українській мові виникло чимало нових словотворчих і формотворчих часток, наприклад: *будь-, -небудь (будь-хто, будь-що, хтонебудь, будь-коли, будь-як, як-небудь, коли-небудь; хтось, щось, якийсь, колись, десь, кудись* (словотворча частка *-сь*).

До формотворчих часток у сучасній українській мові належать: *хай, нехай* — у формі 3-ї ос. наказового способу; *би* — у формах умовного способу, *-ся* — зворотна частка у дієслівних формах стану.

§ 50. Вигуки

Давньоруські пам'ятки засвідчують невелику кількість вигуків: *о, охъ, ахъ, олє, волє, увы*. Більшість із них — непохідні, первинні вигуки (*о, охъ, ахъ, увы*). До похідних належать вигукові слова *волє, тако, сѣ*, співвідносні з різними частинами мови. Зустрічаються також і стійкі вигукові сполучення: *охъ мънѣ, оувы мънѣ, о горє*. Наприклад: ***о** чадо моє* (Ізб., 1076, *164*); *Бѣжи величанья **о** чл҃вче* (Там же, *295*); ***воле** чл҃че* (Син. пат., XI, *143*); ***оувы мнѣ** грѣшьномоу* (Виг. зб., XII, *81*); ***Ѡле** чюдо чаша та* (Усп. зб., XII—XIII, *442*); ω *вы плотници суще* (ЛЛ, 1377, *142*); ***о** русская земле* (Сл., XII) та ін.

У староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. вигуки майже не засвідчуються, що пояснюється, очевидно, жанровою специфікою самих пам'яток (переважно грамоти, акти та інші офіційно-ділові документи).

Значно ширше використовуються вигуки в пам'ятках XVI—XVII ст. і пізніше, особливо у віршах, інтермедіях, у полемічних творах та в інших жанрах книжної української мови, наприклад у творах І. Вишенського: ***Ей**, не хвалися (51); **ох, ох**, окаянный гласе!; **отож**, тобѣ чого есь искал (53)*; в інтермедіях А. Гаватовича (1619 р.) — *гей, ей, га-га-га, ой*, та в інших.

Очевидно, в українській мові вигуки оформились в окрему частину мови давно, але склад їх поступово змінювався, поповнюючись новотворами. Головним засобом поповнення вигуків є утворення їх від інших частин мови.

СИНТАКСИС

§ 1. Предмет, завдання і методи історичного синтаксису

Предметом історичного синтаксису української мови є словосполучення, просте і складне речення на різних етапах їх розвитку. Завдання історичного синтаксису полягає в тому, щоб виявити конструкції, які виходять з ужитку, вказати на нові прогресивні явища і встановити причини цих змін. Історичний синтаксис української мови вивчається на основі аналізу старовинних пам'яток, зіставлення з даними говорів і фактами сучасної літературної мови. Використовуються свідчення інших споріднених мов, насамперед російської.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

§ 2. Типи простих речень

Староукраїнська мова успадкувала від давньоруської всі основні типи простих речень. Особливо поширилося вживання розповідних речень. Збільшилася кількість видів питальних речень із спеціальними займенниками і прислівниками чи без них. Добре зберігалися спонукальні речення з дієслівними формами наказового способу, інфінітивами та формами умовного способу. Занепадали речення з одним запереченням типу: *а **никоторая** зла воля **примучени*** (Р., гр., 1388, *39*); *а ми грешим што часок, **ни ся** страхом **тревожим*** (А. Рим., 1581, *152*). Звужувалися функції частки *ани (ни)*, яка раніше могла виступати і в значенні *не*, наприклад: *и с полочаны миру не держати · ми · **ани сылатися*** (П., гр., 1386, *70*). Усталювалося вживання парного сполучника *ни-ни*, який у староукраїнський період не завжди повторювався, наприклад: *Бѣднимъ людемъ помочи не дали **компаніи нѣ сердюки*** (Л. Сам., 1702, *183*).

ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

§ 3. Засоби вираження підмета

Просте речення староукраїнської мови, як і давньоруської, будувалося за номінативним зразком. Тому основним засобом вираження підмета послідовно виступав називний відмінок іменних частин мови. Протягом староукраїнського періоду виробилися всі основні

форми називного відмінка, що дійшли до нашого часу. Однак поряд з ними тривалий час зберігалися і деякі застарілі форми, наприклад: *Тѣ **послове** оучинили межы нас перемирье* (П., гр., 1371, *47*); ***Турци** Рогатинъ доставали* (Л. Льв., 1649, *233*).

У давньоруський період функцію підмета почали виконувати й інші іменні частини мови — числівники, прикметники, займенники тощо. Використання деяких з цих форм, зокрема особових займенників, у староукраїнський період посилилося.

Для вираження підмета міг використовуватися не тільки називний відмінок, а й клична форма. Поодинокі випадки вживання кличної форми у функції підмета були відомі ще давньоруській мові [1]. У староукраїнський період їх зафіксували вчительні евангелія XVI ст. та окремі полемісти XVI — поч. XVII ст., наприклад: *Преславный мчникь хвь **дмитріє** бяше* (Уч. єв., XVI, *166*); ***василіє** росказоваль имь* (Уч. єв., XVI, *260*); ***Евсевіе** епскоп... и **оуалентіє**, и **арсакіе** яко побѣждени быша* (Уч. єв., XVI, *247*); *Бо **Скарго** только щастье надворное хвалит* (І. Виш., 1610, *203*) [2]. Найповніше відбили це явище пізніші записи народної мови — українські думи, народні пісні, прислів'я і приказки. Розглядаючи подібні приклади, О. О. Потебня дійшов висновку, що клична форма замість називного відмінка вживається у багатьох випадках з потреб віршованого розміру, іноді — «із співчуття співця до згадуваної особи і з жвавості уявлення цієї особи» [3]. Тому клична форма переважно утворюється від назв осіб і дуже рідко — від назв тварин, предметів тощо. Але не можна пояснювати вживання кличної форми у функції підмета тільки такими зовнішніми факторами, як розмір вірша чи стилістичне спрямування висловлювання. Адже такі форми трапляються не тільки у творах народної поезії. Необхідно шукати глибших причин цього явища. Ці причини криються у системних зв'язках кличної форми з називним відмінком. Занепадаючи, клична форма все більше зближається з називним відмінком. На цій основі поширюється вживання називного відмінка замість кличної форми і в окремих випадках — кличної форми замість називного відмінка [4].

Крім однослівних підметів у староукраїнській мові продовжували розвиватися різні типи підметів-словосполучень. Насамперед виділяються у функції підмета словосполучення з кількісним значенням, наприклад: *З обозу полского **два гайдуки** ся до козаковъ передали* (Л. Льв., 1649, *241*); ***Осмь полковъ** стало* (Л. Сам., 1702, *37*). При числівниках *два, три* і под. іноді міг уживатися іменник (чи прикметник) у родовому відмінку, наприклад: *Межи которими кгалетами **двѣ кгалетъ** было великихъ* (Л. Вел., 1720, III, *449*). Це явище пояснюється впли-

---

[1] Див.: Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., 1963, с. 319.

[2] Див.: Керницький І. М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. К., 1967, с. 20; Сич В. Ф. Деякі синтаксичні особливості головних членів речення у пам'ятках української полемічної літератури кінця XVI — поч. XVII ст.— Наук. зап. Черкаськ. пед. ін-ту, 1957, т. 10, вип. 3, с. 128.

[3] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958, с. 101 — 103.

[4] Див.: Курс сучасної української літературної мови, т. 2. Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. К., 1951, с. 21.

вом сполучень із числівниками, починаючи з *п'яти (пять кгалетъ)*, чи із значенням приблизної кількості *(кгалетъ двѣ)*.

Ще в давньоруській мові почали використовувати у функції підмета словосполучення із значенням вибірності. Вони складалися з називного відмінка займенника чи числівника і родового відмінка іменника чи займенника. Іноді такі конструкції трапляються і в староукраїнських пам'ятках, особливо більш ранніх, наприклад: *или **которы** іхо живо останеть* (Р., гр. 1388, *37*); ***нѣ одинъ тыхъ мужувъ** не иметѣ пoти моеи вечерѣ* (Няг. єв., XVI, *168*). Їх почали витискати сполучення з прийменниками *зъ* чи *отъ (выдъ)*: ***нихто з них** не мают в то сѧ вступати* (Арх. Санг., 1466, І, *162*); ***Кто от вас** обличает мя о гресѣ* (І. Виш.). Сполучення з прийменником *з* і набули поширення в українській мові.

У давньоруській мові орудний безприйменниковий відмінок із значенням сумісності вже не вживався, бо він занепав ще у період праслов'янської єдності. Тому соціативний підмет виражався сполученням з прийменником *съ*. У староукраїнській мові сполучення «називний відмінок + *съ, зъ* + орудний відмінок» у функції підмета набули більшого поширення, ніж у давньоруській мові. Присудок при них ставився, як правило, у множині, наприклад: *которого **игуменъ зъ братьею** собѣ оберутъ и упросятъ* (АЮЗР, І, 1596, 498).; *кгды **господар Пилипъ** з своею **жоною** ходили на веселе* (Стар. кн., 1693, *8*).

Значення сумісності у давньоруській мові могли передавати не тільки соціативні підмети. Частіше з цією метою використовувалися однорідні підмети. Речення з такими підметами набули подальшого розвитку у староукраїнській мові: ***Богдан Хмельницкий,** гетман Войска Запорожского, **и** все **Войско Запорожское** до земли челом бьем* (Б. Хм., 1654, *326*); ***Хмелницкий и гетманя курѣннов** знову зийшлися до атамана кошового* (С. Вел., 1720, І, *30*).

Однорідні підмети ускладнювали висловлення, перетворювали його на просте ускладнене речення. Близькість соціативних підметів до однорідних свідчить про те, що речення із сполученням «називний відмінок + *зъ* + орудний відмінок» становили перехідний тип між простим і простим ускладненим реченням, значення якого у староукраїнський період щоразу збільшувалося.

Крім іменних засобів для вираження підмета міг використовуватися також незалежний інфінітив. У давньоруських пам'ятках поки що не знайдені речення з інфінітивними підметами. Староукраїнські пам'ятки зафіксували кілька підтипів речень з інфінітивними підметами. Найпоширеніший з них — сполучення інфінітивного підмета з іменним присудком, наприклад: *же то не естъ **артикулъ** вѣры — такій албо инакшій календаръ **держати*** (Х. Філ., 1598, *1180*); *Зачи(мъ) бы то **слушна речъ** тое **похвалятu*** (К. З., *269*). Можливе вираження обох головних членів інфінітивами (речення тотожності): *ижъ зъ тлустостями и потрохами свинными потравъ **заживати** — не восточной церкве инокомъ **быти*** (З. Коп., 1622, *1094*). Нарешті, найбільш дискусійний підтип, коли інфінітив поєднується з прислівниками. Як встановлено в останній час, такі речення визначаються, головним чином, на основі значення і функцій прислівників, а не їх місцем і інтонацією.

Отже, у староукраїнських пам'ятках до таких речень належать висловлення типу: *да голову го(р)шъ цѣпа* ***тя(ж)ко*** *часомъ* ***ве(р)тат(ъ)*** (К. З., XVIII, *296*).

ДІЄСЛІВНІ ПРИСУДКИ

§ 4. Простий дієслівний присудок

Під час розгляду історії простого дієслівного присудка особливо наочно видно, яке значення мав розвиток морфологічних форм для синтаксису. Зміни засобів вираження простого дієслівного присудка безпосередньо залежать від формування таких граматичних категорій, як вид, час, спосіб і стан дієслова. Історія цих категорій докладно висвітлена в розділі про морфологію. Тут звернемо увагу на те, що основною формою вираження простого присудка минулого часу у староукраїнський період був не аорист чи імперфект, а перфект. Особливість староукраїнських пам'яток полягає в тому, що вони довго фіксують форми перфекта з допоміжним дієсловом чи з його скороченою формою, наприклад: *Що ти собі* ***уживал-єсь*** (Інт., 1619, *184*); *за которимъ* ***гонилисмо*** *ажъ до самой Оржицѣ* (Л. Сам., 1702, *66*). Послідовно вживався плюсквамперфект переважно спрощеної форми, хоча були можливі і застарілі його варіанти, наприклад: *до того ѡстрова* ***оувошолъ билъ*** *члвкъ спригоди* (Луц., 1636, *27*); *тогда* ***єсмь·послалъ былъ*** *квам Асана и Котлубугу* (П., гр., 1393, *112*). Великого поширення набули прості присудки в аналітичній формі майбутнього часу з інфінітивом. Але поряд довго вживалися форми *futurum exactum,* а також нелексикалізовані і лексикалізовані форми з дієсловом *яти,* наприклад: *Я* ***не буду блудив,*** *піду з другими* (О. Негр., XVIII, *423*); *любо хто* ***имєт дєржат*** *по моєм животє* (Р., гр. 1427, *108*); *бо дей завтра пана судины люде за деревомъ до места поедутъ и* ***ночоватимутъ*** (АЮЗР, I. VI, XVI).

Використання різних часових форм дієслова у функції простого присудка відзначається ще тим, що вже у староукраїнський період дієслова одного часу могли виступати у значенні іншого. Зокрема, староукраїнські пам'ятки добре зафіксували теперішній час у значенні минулого (теперішній історичний): *Гетманъ Бруховецкій зараз весною* ***посилаетъ*** *своихъ посланцовъ до колмицкой таши* (Л. Сам., 1702, *87*); майбутній час у значенні минулого: *як єму тілько діло моє* ***скажу*** (О. Негр., XVIII, *424*); минулий час у значенні теперішнього: *гдѣ Ирпень* ***впалъ*** *въ Днѣпръ* (АЮЗР, I.VII, 1686, *521*).

З особливостей уживання ірреальних способів — умовного і наказового — у функції простого присудка звертає на себе увагу насамперед той факт, що староукраїнські пам'ятки довго фіксували поряд з новими і застарілі форми, наприклад: *а де* ***быx*** *емоу* ***не оучинил*** *на тыи час таковог записоу* (Одр. акт., XVI, *2*); *онѣмъ огнемъ* ***да обложимъ*** *себе* (Андр., XVII, *150*). Крім того, з XVI ст. поширилося вживання другого умовного способу, наприклад: ***не мовил бы был*** *потом о ином отпочинени жадном* (КА, 1560, *553*); *заледво* ***би былъ*** *король* ***увойшолъ*** *от Десни* (Л., Сам., 1702, *83*). Форми умовного способу

могли виступати з бажальним чи спонукальним значенням, наприклад: *жебы при нему войско гетмана собѣ* ***вибрали*** (Л. Сам., 1702, *52*); *Ге,* ***побила б*** *тебе година лихая!* (Верт., XVIII, *378*). Додавання частки *бодай* надавало минулому часу значення наказового способу: ***Бодай*** *мене живого черви* ***изъзѣли*** (АПГУ, 1689, I, *74*).

Щодо особливостей використання виду вкажемо на те, що в староукраїнській мові ширше, ніж тепер, уживалися багатократні дієслова. Такі дієслова найповніше зафіксували пам'ятки XVI—XVII ст., наприклад: *какъ и першіи старосты...* ***бирали*** (Гр., 1514); *от власного Багнюка купленую горѣлку* ***ношовали*** (Бор. акт., 1683, *95*) [1]. Вони відомі і деяким пам'яткам пізнішого часу як факт книжної мови, наприклад: *и самъ на все* ***отвѣтовалъ*** (С. Вел., 1720, I, *25*).

Прості присудки староукраїнської мови відзначалися також вираженням категорії стану. Зворотні дієслова ще остаточно не сформувалися, тому *ся (се, си)* був ще іноді рухливий, наприклад: *Аж ми ся серце от всего* ***радує*** (О. Негр., XVIII, *424*). *Ся* міг пропускатися перед наступними присудками чи навіть при їх самостійному вживанні: *однакъ долго з тим* ***розмишлялся*** *и из мурзами своими* ***совѣтовалъ*** (С. Вел., 1720, I, *26*); *за нимиже* ***гналъ,*** *даже за Днѣпръ, Асаулъ Гамалѣя* (Л. Граб., 1710, *237*).

Дієслова на *-ся* могли мати різне значення — зворотної дії, взаємної, пасивної. В українських грамотах XIV—XV ст. немає жодного переконливого прикладу пасивної конструкції з дієсловами на *-ся*. У пізніших пам'ятках вони зрідка трапляються, наприклад: *и слушне* ***ся*** *имъ послушенство черезъ насъ* ***не отдаетъ*** (X. Філ., 1598, *134*); *Тогоджe року многіи зѣло декрета ѡт царя Іосифа втораго* ***высилалися*** (Л. Гукл., 1813, *78*).

Крім координованих форм простого присудка у староукраїнській мові починали розвиватися і некоординовані. Це насамперед 3-тя ос. одн. тепер. ч. дієслова *быти,* яка почала вживатися для всіх трьох осіб, наприклад: *ты всѣгды со мною* ***ес*** (Уч. єв., XVI, *6*). Але архаїчні координовані форми староукраїнські пам'ятки фіксують ще довго. Це, по-друге, скорочені форми дієслів. Вони творилися, головним чином, в усній народній мові. Староукраїнські пам'ятки їх фіксують рідко: *тому в руку* ***тыць,*** *овому* ***тыць,*** *і сему* ***тыць*** (I. Виш., 1598, 77); *От так, свату, вгору* ***хвись,*** *щоб тобѣ брикали* (I. Некр., XVIII, *10*).

Староукраїнські пам'ятки почали фіксувати також фразеологізми у функції простого дієслівного присудка, наприклад: ***каждая лышка свой хвост хвалить*** (I. Виш., 1598, *60*); *хто, кае,* ***кислицы поѣв,*** *а на нас оскома напала* (Діал., XVII, *410*); *та ще й чортив* ***на сьмих піднимають*** (Марк., XVIII, *430*).

З наведених прикладів видно, що в староукраїнській мові прості дієслівні присудки, на відміну від сучасних зразків, досить часто вживалися в кінці речення, особливо у пам'ятках латино-польської традиції.

---

[1] Див.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971, с. 231.

§ 5. Складений дієслівний присудок

О. О. Потебня показав, що ті дієслова, за допомогою яких утворювалися аналітичні форми майбутнього часу, могли зберігати і своє реальне значення. Частина з них означала різні фази дії, головним чином початок — *начати, почати, стануши,* інші — модальні відтінки — повинність, можливість, неможливість, бажаність — *могти, мусѣти, мати, хотѣти* тощо. У пам'ятках російської мови дієслова *начьну, почьну, стану* ще до кінця XVI ст. входили до форм майбутнього часу[1]. У пам'ятках староукраїнської мови вони вже виступали найчастіше як допоміжні дієслова складеного присудка. При цьому, як і при утворенні аналітичних форм майбутнього часу, допоміжні дієслова поєднувалися з суб'єктним інфінітивом, тобто з таким інфінітивом, який стосувався тієї самої особи, що й відмінюване дієслово. Складені присудки з допоміжним дієсловом *почати (начати, вчати)* пам'ятки фіксують з найдавнішого часу, наприклад: *и ти стали намъ ворогъ · и оу мене служаче ·* ***и почали коромоитли*** *на мене* (П., гр., 1393, *112*); *не* ***въчалъ*** *еси ему* ***правити*** (Богд., гр., 1499, II, *448*). Складені присудки з допоміжним дієсловом *стати* староукраїнські пам'ятки фіксують пізніше: *теды онъ на мѣсяцъ* ***сталъ гледѣти*** (Пир. кн., 1683, *3*); *и у городѣ Острѣ король* ***сталъ зимовати*** (Л. Сам., 1702, *79*).

У народній мові поширювалися різні синоніми дієслова *почати* типу *взятися, братися, кидатися* і под. Староукраїнські пам'ятки почали фіксувати їх дещо пізніше, ніж основне дієслово, наприклад: *Магдалина...* ***взялас*** *роскошне* ***исти и пити*** (Уч. єв., 1670, *216*); *мало хто з войска козацкого* ***кидалъ ся быти*** (Л. Сам., 1702, *144*).

Закінчення дії у староукраїнський період передавалося, головним чином, сполученнями з дієсловами *переставати, покинути, кинути: кгди* ***перестав*** *до вас* ***носити*** *крадежув* (Пир. кн., 1703, *224*); *Дакъ я вже то сюд то туд да и* ***покинув жати*** (Інт., 1737, *95*).

Другий тип складених присудків творився допоміжними дієсловами модального змісту — *мати, могти, мусѣти* тощо. Форми *имати (имаю...), имѣти (имамь...)* здавна мали значення повинності і тому могли не входити до аналітичної форми майбутнього часу. В українських пам'ятках XVI ст. чимало форм *иму, имамъ* можна замінити прикметником *повиненъ,* отже, вони мають не тільки граматичне значення[2]. У «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» наводиться багато прикладів, коли сполучення з дієсловами *имати* і *имѣти* передають різні відтінки значення повинності, тобто виступають як складені присудки: *тотъ* ***маєт заплатити*** *королю пять сотъ копъ гроший* (Арх. Санг.; Гр., 1482, I, *79*); *и не* ***мѣлъ*** *вашой милости посолъ чымъ* ***заплатити*** *тоту паню* (Богд. гр., 1499, II, *450*); *Тые вси села...* ***маетъ держати*** *господинъ богомолецъ нашъ Климентый* (АЮЗР, 1322, I, VI, *3*). Широко фіксують складені присудки з дієсловами *имати, имѣти* пізніші пам'ятки.

У старовинних пам'ятках допоміжне дієслово *мати* часто висту-

---

[1] Див.: Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в. М., 1952, с. 172.

[2] Див.: Керницький І. М. Система словозміни в українській мові, с. 234.

пало із значенням «мусити». Дієслово *мусѣти* теж фіксується здавна, але більшого поширення воно набуло пізніше, наприклад: *З которими **ити мусѣлъ** и Хмелницкій* (Л. Сам., 1702, *25*); ***Мусіш** міні і горцкі и все **поўрацяти!*** (Інт., 1619, *179*).

Значення можливості чи неможливості дії здавна виражалося присудками з допоміжними дієсловами *могти, не могти,* наприклад: *а што **може причинити** болше межи тѣми вжитки* (Р., гр., 1370, *18); па(н) ивашко дѣдошицкии **не могль очистити** листовь своихь* (Р., гр., 1413, *83*).

Значення бажаності дії у староукраїнський період могло передаватися сполученням інфінітива з допоміжними дієсловами *хотѣти, волѣти, изволити, смѣти* і под., наприклад: *до жадного уищеня пана Путашинского **примушати не хотѣлъ*** (АЮЗР. І.ІІІ, 1579, *11*); *Теперъ **волятъ померети** сами на войнѣ* (З. Коп., 1622, *964*).

Таким чином, протягом староукраїнського періоду виникли майже всі фазисні і модальні допоміжні дієслова складених присудків, відомі і новій українській мові.

Значення повинності у староукраїнській мові могли передавати не тільки сполучення з дієсловами *мати, мусѣти* тощо. З цією метою іноді використовувалися і деякі прикметники, зокрема *повиненъ, долженъ.* Уживання присудків з прикметником *повиненъ* почалося пізніше, ніж з дієсловами *имѣти, имати.* Найбільше прикладів знаходимо у пам'ятках XVI—XVII ст., наприклад: *Невѣста **повинна єст мѣти** знак моци на головѣ* (КА, 1560, *335*); *знову зась козацтво... **то повинни слухати** короля его милости* (Л. Сам., 1702, *26*); *на котрий не полскии послове к Москвѣ, но московскіи до Полщи подлугъ пактовъ вишписанних **прибити будутъ повинни*** (С. Вел., 1720, І, *173*). У деяких джерелах міг уживатися старокнижний прикметник *долженъ* чи дієприкметник *принужденъ: то я... самъ **буду должен** таковому турбаторови **ѡтвѣтовати*** (Сот. акт., 1701, *22*); *ибо мы тогда... **принуждени бѣхомъ** на всеконечную Козацкую пагубу у Украину ихъ впустити* (Л. Граб., 1710, *141*). Такі присудки дехто з дослідників також називає складеними дієслівними на тій підставі, що вони близькі до них за значенням. З граматичного погляду це змішані типи присудків — дієслівно-іменні, бо вони виражаються не тільки дієслівними формами, а й іменними. Від чисто дієслівних присудків вони відрізняються ще й тим, що мають тричленну будову: крім прикметника (дієприкметника) й інфінітива, до їх складу може входити дієслово *быти* у різних часах, як це видно з наведених прикладів (*повинна єст мѣти, прибити будутъ повинни, буду должен ѡтвѣтовати, принуждени бѣхомъ впустити*). У теперішньому часі дієслово *быти* може й не вживатися (*повинни слухати*). В такому разі маємо нульову зв'язку. Дієслівні складені присудки завжди двочленні.

Крім *повиненъ, принужденъ* у змішаних типах присудків староукраїнські пам'ятки почали фіксувати й деякі інші прикметникові (дієприкметникові) форми, наприклад: *Та вже тебе я знаю, що ти **рад напитись*** (Інт., 1757, *92*). У староукраїнський період мішані присудки тільки починали розвиватися. Повніше їх відбили пам'ятки нової української мови.

§ 6. Складені присудки з іменниками

Поряд з дієслівними здавна вживалися іменні присудки, тобто сполучення дієслівних зв'язок з різноманітними іменами — іменниками, прикметниками, дієприкметниками тощо. У давньоруській мові іменна частина складеного присудка, як правило, не відрізнялася формою відмінка від підмета. При більшості типів зв'язок іменники вживалися в називному відмінку (так званий другий називний), наприклад: *яко Кии **есть перевозникъ былъ*** (ЛЛ, 1377); *а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и **нарекошася Дреговичи*** (ЛЛ, 1377). Орудний відмінок (орудний предикативний) теж почав використовуватися за давньоруської доби, але спочатку рідко, здебільшого при абстрактній зв'язці давноминулого часу чи при напівповнозначних зв'язках: *Поне*же **была бѣ** *мати его* **чьрницею** (ЛЛ, 1377); *И самъ* **царемъ ста** (Л. Новг., XIII—XIV).

У староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. другий називний при більшості форм абстрактної зв'язки ще досить помітний, наприклад: *И ѣще к тѣмъ Бєкгичъ и Турдучакъ · Бєрди · Давыдъ Тикнѧ · головнии мои* ***были слуги*** (Р., гр., 1393, *48*); *А по нашем животѣ, кто* ***боудет господаръ*** *нашеи земли* (Богд. гр., 1457, І, *4*). Проте у джерелах XVI—XVII ст., особливо релігійно-полемічного циклу, орудний предикативний починає домінувати. Приклади: *а таа* ***была вдовою*** *лѣть осмьдєсѧть и чотыри* (ПЄ, 1556—1561, *29*); ***не будешъ товаришомъ*** *кесарови* (Перест., 1605, *227*); ***нехай будетъ*** *тое сокровище ваше вамъ* ***посломъ*** *до нѣдръ Авраамлихъ* (І. Виш., 1616, *227*). Інтенсивне вживання орудного предикативного триває у багатьох пам'ятках пізнішого часу — XVII—XVIII ст. Здавалося, воно повинно було б продовжуватися і далі — в новій українській мові. Насправді цього не спостерігаємо. Надмірне вживання орудного предикативного при більшості форм абстрактної зв'язки у староукраїнський період, очевидно, не відображало фактів живої розмовної мови того часу і пояснювалося, в основному, зовнішніми причинами — впливом польської мови. Орудний предикативний при певних формах абстрактної зв'язки в живій народній мові, безперечно, розвивався, але далеко повільніше і не так бурхливо, як це засвідчує стара літературна мова.

О. О. Потебня пояснював розвиток орудного предикативного потребою уникнути паралелізму у засобах вираження членів речення[1]. Орудний відмінок для цієї мети був обраний тому, що його первісне значення способу дії і порівняння сприяло подібному функціонуванню[2]. Вживання того чи іншого предикативного відмінка залежить не тільки від характеру призв'язкового члена (тобто від значення постійної чи непостійної ознаки), а й від типу зв'язок, їх часової форми, розташування, наявності деяких прислівників тощо[3].

---

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1, с. 131.

[2] Див.: Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1912, с. 171.

[3] Див.: Потебня О. О. Зазн. праця, с. 491—500; Изменения в системе простого и осложненного предложения в русском литературном языке XIX века. М.,

На особливу увагу заслуговує вживання предикативних відмінків при абстрактній зв'язці теперішнього часу. Другий називний при такій зв'язці панує не тільки у пам'ятках найдавнішого часу, а й у XVII—XVIII ст. Найчастіше знаходимо другий називний при абстрактній зв'язці тепер. ч. 3-ї ос. одн., наприклад: *Господареви нашому воеводе* ***естъ сватъ,*** *а вашей милости тесть* (Богд. гр., 1496, II, *322*); *же Никифоръ протосинкгелъ* ***есть здрайца*** (Перест., 1605, *217*). Проте він можливий і при інших формах теперішнього часу — *есмь, еси, есмо, есте, суть*. Орудний предикативний при абстрактній зв'язці тепер. часу дещо поширився лише у пам'ятках релігійного циклу XVI—XVII ст., наприклад: *Гордоє розумене* ***вст маткою*** *всего отщепенства* (КА, 1560, *112*); *мы бовѣмъ не* ***прелюбодѣйчищами есмо*** *антихристова ложа* (І. Виш., 1616, *112*). Далі його вживання обмежується.

В українській мові здавна могли вживатися і беззв'язкові конструкції. Відсутність дієслів у беззв'язкових реченнях приводить до того, що в них панування другого називного над орудним предикативним порівняно з усіма попередніми випадками найбільше. Приклади: *а инни то вшитко* ***свидци*** (Р., гр., 1370, *18*); *Тамъжє селищо Телехътемирово —* ***данина*** *государская пану Остафью* (Оп. зам., 1552; АЮЗР, I.VII, *98*); *и(ж), де(и) , ты* ***злоде(и), здра(и)ца*** (АЖ, 1582, *43*). Орудний предикативний міг виступати лише в окремих пам'ятках XVI—XVIII ст. із значною кількістю польських елементів, наприклад: *отъ кого ся тыи бурды запалили, и кто* ***причиною*** (Х. Філ., 1598, *1060*); *же не толко самъ апостолъ Петръ* ***фундаментомъ*** *Церкви* (З. Коп., 1622, *365*); *Ктожъ намъ* ***свѣдкомъ*** (Андр., *186*). Під польським впливом такі конструкції трапляються і в південно-західних говорах та творах деяких західноукраїнських письменників [1].

Беззв'язкові конструкції, припускає більшість учених, виникли внаслідок занепаду абстрактної зв'язки в теперішньому часі (О. І. Соболевський, Є. С. Істріна, В. І. Борковський, О. С. Мельничук та ін.). На думку О. О. Шахматова, беззв'язкові конструкції споконвічні [2]. Розвиваючи цю думку, Т. П. Ломтев вважав, що такі конструкції почасти збереглися від найдавнішого стану мови, а почасти виникли внаслідок опускання абстрактної зв'язки, на місці якої стали займенники [3].

Найпослідовніше орудний предикативний здавна виступав при напівповнозначних зв'язках перетворення і виявлення *(зостати, стати, учинитися, дѣлатися, сотворитися, оказатися, виставлятися)* та при деяких дієсловах стану чи руху (*седѣти, мешкати, служити, ходити, ити* тощо). Наприклад: *и въ великои части свѣта* ***монархою зосталъ*** (Х. Філ., 1598, *1184*); *Шляхтичъ Косѣнскій ... учинился гет-*

1964, с. 60; В и х о в а н е ц ь І. Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка.— Укр. мова і літ. в школі, 1973, № 8, с. 25.

[1] Курс сучасної української літературної мови, т. 2 / За ред. Л. А. Б у л а х о в с ь к о г о. К., 1951, с. 45.

[2] Див.: Ш а х м а т о в А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 180. В українському мовознавстві таку думку висловлював Є. К. Тимченко (див.: Номінатив і датив в українській мові. К., 1925, с. 16).

[3] Див.: Л о м т е в Т. П. Исследования в области истории белорусского синтаксиса.— Уч. зап. Белорус. ун-та, вып. 2. Минск, 1941, с. 45.

маномъ рускимъ (Кр. л. оп., 1783, *55*); *о чомъ и Павло знаючи, еднакимже* ***оказалъся,*** *яко и братъего,* ***злодѣемъ*** (Бор. акт., 1698, *108*); ***сѣжу царицею*** *и не естемъ вдовою* (З. Коп., 1622, *815*); *и* ***наказнимъ гетманомъ пойшолъ*** *полковникъ миргородский, Даниилъ Апостолъ* (Л. Сам., 1702, *203*). Деякі з цих зв'язок могли сполучатися і з другим називним, наприклад: *и тии* ***стали*** *намъ* ***ворогъ*** (Р., гр., 1393, *48*); *нашъ плємєньник Бєкбулатъ и Хочжа Мєдинъ* ***оучинилсѧ*** *намъ* ***ворогъ*** (Гр., 1393, *48*). Такі конструкції траплялися рідко, але саме вони для нас досить незвичайні, бо в новій українській мові вони виходять чи вийшли з ужитку.

Орудний предикативний звичайно виступав також з напівповнозначними зв'язками перебування *(обрѣтатися, найдоватися, находитися, состояти),* наприклад: *Петръ ... не* ***бискупом*** *Римскимъ, але* ***апостоломъ*** *Христовомъ* ***найдуется*** (Перест., 1605, *232*)*; которой половинной части* ***помѣжником состоит*** *пан Іван Павлович* (Пир. кн., 1727, *340*). Проте для таких зв'язок цього типу, як *бывати, пребывати,* він був менш характерний.

При напівповнозначних зв'язках називання (*зватися, називатися, меноватися* і т. ін.) орудний предикативний панував лише у пам'ятках XVI—XVII ст., а далі з ним зрівнявся другий називний, особливо від власних назв. Приклади з орудним предикативним: *который* ***ся повшехнимъ епископомъ зоветъ*** (З. Коп., 1622, *712*); *которіе в тихъ городахъ* ***меновалися козаками*** (Л. Сам., 1702, *25*). Приклади з другим називним: *Овъ бо* ***зовется папежникъ*** (І. Виш., 1616, *220*); *той нынѣ* ***называется Батуринъ*** (Кр. л. оп., 1783, *54*).

З інших безприйменникових відмінків у складі присудка міг уживатися ще родовий. Це здебільшого був родовий кволітативний, який завжди виступав з узгодженим словом і характеризував підмет з боку якості (тому його ще інакше називають родовим якості). Присудки з таким родовим пам'ятки фіксують здавна, наприклад: *куля до обеохъ* ***одное меры*** (Оп. зам., 1552, *109*); *але будете* ***доброго сердца*** (Х. Філ., 1598, *1574*); *Нѣкотории звѣзди суть* ***студенаго прироженя*** (Луц., 1636, *33*). У XVII—XVIII ст. його вживання посилюється. Родовий кволітативний міг чергуватися з прикметниковими присудками, наприклад: *а ижъ былъ въ писмѣ Козакорускомъ* ***доволенъ, разуменъ, уроди краснои*** (С. Вел., 1720, II, *305*). Отже, іменникові присудки з родовим кволітативним наближаються до прикметникових, є ніби проміжною ланкою між ними.

§ 7. Складені присудки з прикметниками

Орудний предикативний розвивався з потреби відмежувати предикат від підмета. Прикметники своїми морфологічними особливостями відрізнялися від підметів субстантивного типу і тому не створювали сприятливих умов для успішного розвитку орудного відмінка. Поширення цього відмінка в ад'єктивних реченнях пояснюється впливом речень субстантивних. У давньоруській мові цей процес розпочався досить пізно — лише в XVII ст. У діловій писемності староукраїнської

мови XV—XVI ст. вживання орудного предикативного спочатку теж було незначне. У грамотах XV ст. можна знайти лише окремі приклади таких конструкцій: *И маеть онъ намъ* ***вѣрнымъ*** *быти* (Р., гр., 1438, *140*); *слюбуемъ* ***вѣрнымъ*** *быти* (Богд. гр., 1461, I, *47*). Однак у пам'ятках XVI — поч. XVII ст., особливо релігійно-полемічного циклу, вживання орудного предикативного посилилося. Він трапляється майже при всіх формах абстрактної зв'язки: ***Коли всмо згодливыми*** (КА, 1560, *3*); *абы верность твоя... тому розказаню нашому* ***противнымъ не былъ*** (АЮЗР, I.I, 1580, *141*); *а* ***послѣдними будуть*** *для недоступенья славы* (Х. Філ., 1598, *1674*), у тому числі замість називного відмінка у спеціальних конструкціях називного з інфінітивом (*nominativus cum infinitivo*): *такъ ся еднакъ* ***пянимъ быти указалъ*** (З. Коп., 1622, *1061*); *и хтобы* ***ся повѣдилъ владычнимъ быти*** (АЮЗР, I.I, 1591, *243*). Особливо характерне було вживання орудного предикативного при напівповнозначних зв'язках перетворення, наприклад: *и якъ ся єсть барзо* ***здоровою стала*** (ПЄ, 1556—1561, *43*); *еднакъ не толко* ***не зосталъ*** *соборъ той* ***вселенскимъ***, *але* ***зосталъ «лістрікійскимъ»***, *то есть* ***«разбойницкимъ»*** (З. Коп., 1622, *568*); *который сам ... заразъ* ***учинився глупымъ*** (І. Виш., 1616, *76*). Його можна знайти ще при напівповнозначних зв'язках виявлення, називання і перебування, наприклад: *а тые...* ***не здалися*** *до того* ***способными*** (Х. Філ., 1598, *1536*); *который* ***ся*** *посполите* ***осмымъ генералнымъ зоветъ*** (З. Коп., 1622, *741*); *прочее, рече,* ***перебывай*** *въ разумѣ* ***твердымъ*** *и* ***непоколебимимъ*** (І. Виш., 1616, *44*). Проте орудний відмінок при цих зв'язках не виділявся вже так помітно, як при зв'язках перетворення.

Отже, ширше вживання орудного предикативного від прикметників при більшості типів зв'язок у староукраїнській писемності почалося далеко раніше, ніж у російській, а саме з XVI ст. Воно характерне для творів тих самих авторів, які часто використовували орудний предикативний іменників, тобто для Х. Філалета, З. Копистенського, Г. Смотрицького та інших, і також пояснюється впливом польських джерел. У пам'ятках XVII—XVIII ст. вживання орудного предикативного від прикметників послаблюється. У живій розмовній мові орудний предикативний від прикметників розвивався, але повільніше і без таких несподіваних піднесень, як у літературних творах. У більшості говорів він і досі посідає незначне місце порівняно з другим називним.

Досить своєрідний розвиток предикативних прикметників на українському грунті також з точки зору використання коротких та повних форм. У російській писемності, як відомо, повні форми прикметників остаточно закріпилися у присудковій функції лише з середини XVIII ст., до того ж панували короткі форми. Українські грамоти XIV—XV ст. щодо цього відрізняються від відповідних староросійських дещо частішим уживанням членних форм у предикаті. Ця тенденція яскравіше виявилася у пам'ятках пізнішого часу. У XVI — на початку XVII ст. повні форми прикметників особливо активно вживалися при абстрактній зв'язці теперішнього чи минулого часу, наприклад: *Отъ которое дей руки и теперъ* ***есми*** *барзо* ***хорый*** (АЮЗР, I.I, 1596, *489*); *Той народъ Яфетовъ* ***широкій*** *барзо* ***былъ*** (З. Коп., 1622, *1103*). Вони були можливі й у беззв'язкових реченнях, але рідше.

Пор.: *а звыше тои дорогы* ***дѣдошицкое,*** *а зниже тои дорогы* ***жиравьское*** (Р., гр. 1430, *116*); *же до пахання хлѣба той кгрунтъ барзо* ***тѣсный*** (АЮЗР, II, XVI, *71*).

Повні прикметникові форми при напівповнозначних дієсловах у російській писемності XVIII ст. поширювалися дуже повільно[1]. В українських пам'ятках вони були добре відомі і при цих типах дієслів, наприклад: *барзо* ***гордий сталъ*** *не тилко на козаковъ* (Л. Сам., 1702, *169*); *ѡни в сапогах ходят а* ***босіи здаются*** (К. З., *32*).

Отже, широке вживання повних форм предикативних прикметників в українських пам'ятках почало виявлятися при більшості типів зв'язок уже в середині XVI ст. Якщо при абстрактній зв'язці теперішнього часу це пояснюється впливом польських джерел, то в багатьох інших випадках — проявом закономірності живої розмовної мови. Староукраїнські пам'ятки, очевидно, неповно відбили цю закономірність, бо в XVII—XVIII ст. при багатьох зв'язках ще досить часто вживаються короткі прикметники.

§ 8. Складені присудки з дієприкметниками

Орудний предикативний від дієприкметників розвивався ще слабіше, ніж від прикметників. Якщо орудний предикативний від прикметників ми вперше виявили в українських грамотах XIV—XV ст., то від дієприкметників у цих пам'ятках він зовсім не вживається. Його починають відбивати лише окремі акти XVI ст. та релігійно-полемічні твори XVI — поч. XVII ст.: *которая се менила быть* ***зкгвалчоною*** *черезъ отца владыку Луцкого* (АЮЗР, I.I, 1594, *411*); *ижъ Латинникове суть* ***выклятими*** *отъ патріарховъ и всей церкве всходней* (З. Коп., 1622, *665*). У XVII—XVIII ст. орудний предикативний від дієприкметників трапляється ще рідше і переважно у пам'ятках із значною книжною традицією. Менша вживаність орудного предикативного від дієприкметників пояснюється тим, що вони, як дієслівні утворення, стояли ще далі від іменників, ніж прикметники, і тому не було, власне, потреби надавати їм спеціальної предикативної форми. Орудний предикативний від дієприкметників якщо і розвивався, то за аналогією до інших прикметникових форм, а не з внутрішніх причин. Крім того, у староукраїнський період дієприкметники значно частіше виступали у короткій формі, ніж прикметники, що також перешкоджало вживанню орудного відмінка.

Книжний характер багатьох пасивних дієприкметників-присудків староукраїнської доби виявляється в тому, що вони могли виступати не тільки у формі минулого часу, а й теперішнього. Звичайно, конструкції з пасивними дієприкметниками теперішнього часу в українській писемності вживалися не так широко і вільно, як у російській. Їх здебільшого відбивали пам'ятки початкового періоду із значною книжною традицією і при обмеженій кількості зв'язок, наприклад: *Днїи пакь четыридесѧте* ***искоушаемь быль*** *ѡт дїавола* (ПЄ, 1556—1561, *32*); *аще и плотію здраво* ***обносимъ есть*** (І. Виш., 1616, *255*). Іноді

[1] Див.: Изменения в системе простого и осложненного предложения, с. 137.

пасивні дієприкметники теперішнього часу могли набувати повної форми, особливо у пам'ятках XVII—XVIII ст.: *о що всегда, отъ Старшины и Полковниковъ* ***былъ поносимій*** и ***стужаемій*** (С. Вел., 1720, II, *14*).

Активні дієприкметники у присудковій функції виступали рідко. Здебільшого це були повні форми теперішнього часу на *-чий,* іноді *-щий,* наприклад: *которыи* ***суть... шкодячіи*** (З. Коп., 1622, *887*); *а* ***былъ*** *Ярославъ* ***любящій*** *церковніи устави и пресвитеры* (Там же, *985*). Ширше вживалися присудки з дієприкметниками на *-лий,* наприклад: *але* ***былъ...*** *судови и караню* ***подлеглый*** (З. Коп., 1622, *648*); ***Будте*** *вси* ***зголдливы*** (КА, 1560, *186*). За допомогою цих форм українські книжники часто перекладали речення старослов'янського тексту з активними дієприкметниками на *-щий, -ший.*

У давньоруській мові функцію присудка могли виконувати активні дієприкметники і нечленної форми. Здебільшого з цією метою виступали активні дієприкметники теперішнього часу, рідше — минулого. Вони могли вживатися не тільки при абстрактних зв'язках, а й при напівповнозначних чи навіть при повнозначних дієсловах, наприклад: *Володимиръ же* ***бѣ*** *велми* ***немога*** (ЛІ, XV); ***Бѣ*** *бо тогда вода* ***текущи*** *въздолѣ горы Кіевьскія* (ЛЛ, 1377); *Рать татарьская* ***не престаеть*** *злѣ* ***живущи*** *с нами* (ЛІ, XV); *Святославъ...* ***сѣде княжа*** *ту в Переяславци* (ЛЛ, 1377). Навівши такі приклади, О. О. Потебня зазначає, що *бѣ немога, бѣ текущи* — це не те саме, що *был болен, был поток,* бо дієприкметник виражає ознаку у певному часі. Водночас ці вислови не цілком дорівнюють дієслівним *болеет, течет* тощо, бо вони означають іменну ознаку. Тому присудки з нечленними активними дієприкметниками О. О. Потебня вважає проміжними між іменними складеними і дієслівними [1].

Активні нечленні дієприкметники могли виступати і без зв'язок, поєднуючись з дієслівними присудками сполучниками сурядності, наприклад: ***Съдумавше*** *Поляне,* ***и вдаша*** *отъ дыма мечь* (ЛЛ, 1377); *дажь что зло* ***съдумавъ*** *на святую Софію,* ***а побѣглъ*** (Л. Новг., XIII—XIV). Такі активні нечленні дієприкметники О. О. Потебня назвав другорядними присудками [2]. Протягом XII—XIV ст. нечленні активні дієприкметники у зв'язку із втратою узгодження перетворилися на дієприслівники.

У староукраїнській мові вони вже також, як правило, не координуються з підметом, тобто виступають як дієприслівники. Проте синтаксичні функції колишніх нечленних активних дієприкметників вони продовжували виконувати ще тривалий час. Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» наводять чимало прикладів з формами на *-вше, -вши,* що приєднуються до дієслівного присудка сполучниками *и* чи *а,* тобто виступають другорядними присудками: *и мы* ***оусудивше*** *и* ***оуправивше*** *с нашими земляны...* ***и оставили*** *есмы обълазничѣ при томъ дворищи пысковича* (Р., гр. 1411, *79*); ***Узривъши*** *есмо знаменитую намъ служъбу... слуги нашого верного пана... маршалъка*

---

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 143.
[2] Див.: там же, с. 185, 190.

*земъского, **и мы... дали** есмо ему село Киселинъ* (АЮЗР, VIII.IV, 1452, *12*); *И **заплативше** оусе исполна, **а** господство мы **повернoух*** (Богд. гр., II, 1495, *64*).

Другорядні присудки із сполучниками сурядності трапляються і в релігійно-полемічній літературі XVI — поч. XVII ст., наприклад: *Сию же термину начисто **переведши, и** иншим всѣм знати о том **дайте*** (І. Виш., 1599, *8*); *всюды **ся ставил,** а яко бы один дом або корабль один в весь свѣт **правячи*** (З. Коп., 1622, *444*). Відомі вони й пізнішим пам'яткам, наприклад: *а онъ **сѣдши** на особливомъ мѣстцю **и пилъ*** (Пир. кн., 1683, *3*); ***послали** до короля вѣденіе ханских желаний **и просячи** о ратунокъ себе* (С. Вел., 1720, І, *85*); ***зоставивши** войну **и приказавши** старшинство от себе наказнимъ, **росказуючи** накрѣпко доставати воеводъ по городахъ в Переясловлю и в Нѣжинѣ и в Чернѣговѣ, **а самъ повернулъ** до Чигирина* (Л. Сам., 1702, *100*).

Другорядні присудки могли поєднуватися і з сполучниками чи сполучними словами підрядності, створюючи «...щось проміжне між членом простого речення і розвинутим підрядним реченням з особовим дієсловом (*vb. finit.*) у присудку»[1] типу *што хотя, якъ хотя, где хотя, скільки мога, яко могучи* і под., наприклад: *и **где хотя** пойдут* (С. Вел., 1720, І, *140*); *Итакъ козаки и москва, **яко могучи** переправовалися* (Л. Сам., 1702, *137*).

Дієприслівникові форми у функції основного присудка староукраїнські пам'ятки зафіксували слабіше. Такі дієприслівники, як правило, вживалися із зв'язками, наприклад: *сам он **был** без боязни **выворочаючи** и **отмѣняючи*** (Х. Філ., 1598, *1696*); *да никто же вас **будет прелщая** философскими мудростьми* (І. Виш., 1609, *180*); *Здае(т)ся же **пробуде(т) ни ѣвши ни пивши:** богаты(и) в че(р)нецкое житіе вступи(в)ши* (К. З., *86*). Пор. і без зв'язок: *А випивши тую горѣлку, передом насъ поишовъ, а Левченко, з нами **ѡставшися*** (Сот. акт., 1710, *47*). У пізніших записах розмовної мови та в літературних творах вони теж рідкісні. Довше зберігалися дієприслівники з сполучниками, наприклад: *Так **розговорюючи і дійшли** до двора* (Г. Квітка-Основ'яненко); *той було знай підписує, **що попадя*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *розважайся, братіку, **яко мога*** (Ю. Федькович).

§ 9. Прийменникові конструкції у функції присудка

Другий називний замінявся не тільки орудним предикативним, а й деякими прийменниковими конструкціями. Для української мови особливо важливе питання про сполучення з трьома прийменниками — *за, на, въ(у)*. Ці прийменникові конструкції з предикативною функцією почали розвиватися, звичайно, найпізніше порівняно з іншими засобами вираження такого значення. Окремі приклади конструкцій з прийменником *за* можна знайти ще в грамотах XIV—XV ст., правда, замість знахідного, а не називного відмінка. У чисто предикативному значенні конструкція «*за* + знах. відм.» почала вживатися з XVI ст.,

[1] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 221.

наприклад: *Буду вам **за отца**, а вы будете ми **за сыны и дочки*** (КА, 1560, *378*); *абы Никифор **за здрайцу** был розумян* (Перест., 1605, *39*); *же я, мовитъ, **за челядника** служил у пана Андрея Стороженка* (Пир. кн., 1698, *185*).

Прийменник *на,* сполучаючись із знахідним відмінком, здавна міг означати призначення. На цій основі почало розвиватися його предикативне вживання, яке не було таке чітке, як у конструкціях з прийменником *за.* Пор.: *аби ємоу бил **на синожать*** (Кост., 1451, II, *403*); *если **на пожиток** ти ест и **живот,** а не **на пакост** и **смерть*** (І. Виш., 1596, *34*); *котрые Козаки были ему завше **на великой помочи*** (Л. Боб., 1699, *283*). У XVIII—XIX ст. використання таких конструкцій зростає.

Значно старіші, порівняно із *за (на)* + знахідний відм., предикативні конструкції з прийменником *въ(у).* Вони відомі ще давньоруській мові, наприклад: *Моужь ли который **в хрстьяныхъ** или **в поганыхъ;** Пришелъ єсмь **в сторожехъ*** (ЛІ, XV). Проте в староукраїнській писемності на місці другого називного вони почали виступати переважно з XVI ст., наприклад: *От него приѣжджали **в посланниках и гонцах** Москва* (Акт. ЗР, 1608, IV, *285*); *Того жъ року Хомутовский, войтъ хмелницкий ходивъ до турокъ **въ послехъ*** (Хм. л., 1650, *78*); *я била **у дружках** на весѣлѣ у Воловиченка* (Пир. кн., 1714, *263*). У пам'ятках XVII—XVIII ст. конструкція «*въ* + місцевий відм.» можлива і від прикметникових форм, наприклад: *же я уже не зостаю **в живих*** (С. Вел., 1720, I, *75*); *былъ еще и Чаплинскій **въ живыхъ*** (Лѣтоп., 1737, *9*). Як бачимо, ці конструкції обмежувалися, власне, лише одним стереотипним висловом *в живихъ,* отже, не були поширені. Однак вживання сполучень прийменника *въ* з іменниками в українській мові зростало.

На місці другого називного староукраїнські пам'ятки зафіксували сполучення з деякими іншими прийменниками — *зъ, съ, отъ, безъ, надъ, подъ, при,* які вносили своєрідні відтінки у значення присудка — відношення, походження, заперечення, місцерозташування тощо, нанаприклад: *ато иже рѣчь его **зъ особливои силы была*** (ПЄ, 1556—1561, *65*); *Мало который день **былъ без вѣтру*** (Л. Сам., 1702, *113*); *и теперъ **подъ послушенствомъ** кроля полского **суть*** (Київ. л., 1621, *75*); ***Бог над нами,** кінь **під нами*** (Кул., 1625, *150*); *жебы **зоставали при здоровю*** (Л. Сам., 1702, *37*).

§ 10. Зв'язок присудка з підметом

У давньоруській мові присудок послідовно координувався з підметом у числі й особі, а де це було можливо — і в роді та відмінку. При цьому присудок міг стояти не тільки в однині чи множині, а й двоїні, наприклад: *Се бо **два сокола слѣтѣста** съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя* (Сл., XII); *Ѡлегъ же и **Борисъ придоста** Чернигову* (ЛЛ, 1377). У зв'язку із занепадом дієслівних форм двоїни така координація присудка для староукраїнської мови була вже мало характерна. Пор. окремі приклади: *мы **два** исъ брато моимъ · **цѣлуєва** крстъ* (Р., гр., 1386, *30*); *Сє **азъ федоръ данильєвичь** · **исъ братомъ***

своимъ михаиломъ ***дала всва*** *правду · господарєви нашєму* (Р., гр., 1386, *30*). При двох іменниках в однині чи при іменниках з числівниками *два, обидва, три, чотири* присудки вже звичайно ставилися у множині.

Для давньоруської мови було типове так зване логічне узгодження, тобто вживання присудка у множині при збірних іменниках, які мали форму однини, але означали суцільну множність[1], наприклад: ***Въставша чернь*** *на бояръ* (Л. Новг., XII—XIV); ***Идуть Русь*** *на Царьградъ* (ЛІ, XV). Хоча порушення «логічного узгодження» почалося ще за давньоруського часу, але воно трималося у староросійській мові досить довго — до XVIII ст. Як зазначає Л. А. Булаховський, «...ця риса широко представлена старослов'янською мовою, пам'ятками староруської, проходить через усю історію української»[2]. Координацію присудка з підметом за змістом староукраїнські пам'ятки почали відбивати з найдавнішого часу, наприклад: *тогда вси люди вся* ***рать*** *· на бѣгъ* ***привернулися*** (П., гр., 1393, *113*); *а при томъ* ***были*** *наша вѣрнаю* ***рада*** (Р., гр., 1445, *149*); ***Шляхта*** *одно домы свои* ***мають*** *у мѣсте* (Оп. зам., 1552, *617*). Вона зафіксована у релігійно-полемічних творах XVI — поч. XVII ст., універсалах Б. Хмельницького XVII ст., літописах XVII—XVIII ст. тощо: *по многих радах* ***братіа*** *межи собою як бы жартом* ***рекли*** (Діар., 1646, *63*); *Яко да* ***стадо*** *словесное... в слѣд волков...* ***послѣдуют*** (І. Виш., 1596, *63*); *которое* ***войско*** *южъ до тых час ставши под Брясловлем и потребу с тымї неприятелемі* ***мают и бютца*** (Б. Хм., 1654); *Тогожъ году и* ***пѣхота*** *Дорошенкова Королю Собецкому* ***поддалися*** (Л. Граб., 1710, *220*). Поряд з логічною координацією присудка у староукраїнський період здавна розвивалася і граматична, тобто в однині. До середини XVIII ст. вона стала основним засобом зв'язку присудка із збірними іменниками. Проте сліди логічної координації ще довго зберігалися в новій літературній мові й особливо в говорах[3].

У староукраїнський період, особливо в ранніх актах, широко вживалася маєстатна множина, наприклад: ***Мы великии кнзь витовтъ дали*** *єсмо сюю нашу грамоту бєдриху* (Рус., гр., 1429, *36*); *Мл(с)тїю бжїєю,* ***мы стєфа(н) воєвода...*** *знаменито* ***чини(м)*** (Кост. гр., 1475, *3*). Присудок міг ставитися у множині і при відсутності *ми* — коли називалися високі установи чи посади: *же* ***их езцеленцию Єппъ*** *ншъ росказати* ***рачили*** (Покр. зап., 1797, І, *141*). Здавна почала вживатися авторська множина: ***Ми****-же зде о томъ тутъ замолчавши,* ***притупаємъ*** *до сказанія о войнѣ Хмелницкого зъ Поляки бывшой* (С. Вел., 1720, І, *8*). Пізніші пам'ятки зафіксували присудки у множині при звертанні до старших членів сім'ї, наприклад: ***Мати пішли*** *корів доїти* (М. Пр., XIX). Така пошанна множина добре відома українській народній мові.

Менше змін зазнала координація присудків у роді. Лише в окремих

---

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968, с. 26.

[2] Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови.— Вибрані праці в 5-ти т., т. 2. К., 1977, с. 543.

[3] Див.: Тимченко Є. Функції чисел в українській мові.— Науковий збірник за рік 1925, т. 20. К., 1926, с. 188 — 189.

випадках можна спостерігати незвичне для нас погодження, що пояснюється зміною роду деяких іменників, наприклад: ***Было*** *тоє* ***звера, которую*** *єсми видел* (КА, 1560, *63*); *где* ***Самаръ*** *в Днепръ* ***упала*** (АЮЗР, XVI, VII.I, *86*); *пред которого пришествіємъ* ***президиумъ*** *московскоє з Вилня* ***уступило*** *и до Смоленска* ***потягнуло*** (С. Вел., 1720, I, *145*); *какъ* ***написалъ старушка*** (Андр.). Не справлялися старі книжники з координацією присудків, коли вживали назви титулів. В такому разі присудки здебільшого пов'язувалися за змістом, наприклад: *якоби* ***ваше царское величество міл*** *розуміти* (Б. Хм., 1650, *175*); *вскорѣ чрезъ нарочного гонца своєго* ***писалъ королевскоє величество*** *до пресвѣтлѣйшого монархи московского* (С. Вел., 1720, I, *96*); *а єсли би* ***в(а)ша велможность не изволилъ*** *того пр(ия)т(е)лства учинити по волѣ* (С. Вел., 1720, I, *64*).

КОНСТРУКЦІЇ З АТРИБУТИВНИМ, ОБ'ЄКТНИМ, НАПІВПРЕДИКАТИВНИМ ТА ІНШИМИ ЗНАЧЕННЯМИ

§ 11. Конструкції з атрибутивним значенням

У давньоруській мові нечленні прикметникові форми могли виконувати не тільки предикативну, а й атрибутивну (від лат. attributum — *додане, означене*) функцію. За староукраїнської доби вживання нечленних прикметникових форм з такою функцією вже значно звузилося. У староукраїнських грамотах XIV—XV ст. нечленні форми якісних і відносних прикметників, як правило, виступали у складі присудка і лише іноді — означеннями, наприклад: *а ѿт* ***пѣсчана*** *броду по пиньскыи мостъ* (Р., гр., 1366, *14*); *а великою ивницєю по* ***камєну*** *гору* (Р., гр., 1458, *167*); *а сємзъ · пан · пєтрашь · староста ·* ***галицкыи и снятинскы*** *· свѣдчю · то своимъ · листомъ* (Р., гр., 1401, *65*). У XVI—XVIII ст. атрибутивні нечленні прикметники трапляються ще рідше: *што рекль противь сноу* ***члчьскоу*** (ПЄ, 1556—1561, *52*); *Онъ бо на* ***дшевре(д)но*** *дѣло научаетъ* (К. З., *61*) [1]. З самого початку розвитку української мови в атрибутивній функції частіше виступали членні форми прикметників. Пор., наприклад, в українських грамотах XIV—XV ст.: *А се я панъ · бенко староста* ***галицький*** *· и* ***снятинскии*** *свѣдчю то своимъ · листомъ* (Р., гр., 1398, *57*); *то юсмы вчинили взозрѣвши на нашего* ***вѣрного*** *слугу* (П., гр., 1378, *59*); *ꙗвно чынимы симъ нншимъ листо(м) · оусим люде(м)* ***нине(ш)нимъ*** *и пото(м)* ***будущи(м)*** (Рус., гр. 1468, *30*).

Поширення повних прикметникових форм у давньоруській мові пояснювали потребою підкреслити відому ознаку на відміну від невідомої (Ф. Міклошич, С. П. Обнорський, Л. А. Булаховський, С. П. Самійленко) чи для вираження неістотної ознаки (Є. С. Істрина). У староукраїнський період уживання нечленних форм настільки звузилося, що розрізнення їх за значенням вже не відіграє помітної ролі.

На українському грунті частина членних форм прикметників зазнала стягнення — у називному і знахідному відмінках жін. і середн. роду

[1] Див.: Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978, с. 59—60.

в однині та множині. Однак на відміну від сучасної літературної мови нестягнені форми у староукраїнський період уживалися ще досить вільно, наприклад: *Се же придалъ... землю* ***пашную*** *· и землю* ***бортную*** *· и клѣтку* ***торговую*** (П., гр., 1350, *28*); *а тежъ какъ де(р)жали ѡни ѡ(т) насъ пе(р)во сего мыто* ***луцъкое*** (Рус., гр., 1487, *43*); *Мати моя* ***старенкая,*** *чи ти мнѣ раденкая* (Інт., 1736, *93*). Вони добре збереглися у багатьох говорах української мови.

У староукраїнський період звужувалося вживання не тільки коротких прикметників, а й тих членних форм, що починали виражати незвичне для них значення. Зокрема, у староукраїнських пам'ятках деякі прикметники могли виступати з об'єктним значенням, наприклад: *допустилихмо* ***зверженіа Анфимового*** (Х. Філ., 1598, 1488, тобто *зверженія Анфима*); *Робота* ***замковая*** *а стацья и подводы* (Оп. зам., 1552, *587*, тобто *робота на замок, для замку*); *Дарагана, сотника наказного Переяславского наказали...* ***арматнымъ вязенємъ*** *чрезъ цѣлый тыждень* (Журн., 1728, *2, вязенємъ на арматѣ, при арматѣ*); *На* ***задратованіе конское*** (Мал. л., XVIII, *22*, тобто *задратованіе коней*); *абы на тѣлѣ своем* ***киевим биттям*** *всѣ срокго были скарани* (Пир. кн., 1691, *68,* тобто *биттям кием*). Такі форми замінялися різноманітними безприйменниковими чи прийменниковими конструкціями.

Серед нечленних форм у староукраїнський період найбільше поширення мали присвійні прикметники. Вони були основним засобом вираження присвійності. Присвійні прикметники на *-овъ, -инъ* найчастіше утворювалися від назв осіб, особливо власних: *а приписалъ ѥсмь ·* ***микитино*** *дворищє · т кому жь дворищю* (Р., гр., 1349, *3*); *а послѣ того казарина дєржа(л) братаничь* ***козарино(в)*** *тишко* (Рус., гр., 1499, *63*); *Таця, жона* ***небожчикова,*** *с приятелми своими мѣетъ тѣло поховати* (АПГУ, 1669, I, *172*); іноді від назв тварин: *на томъ камени не найдется слѣдъ* ***зміевъ*** (З. Коп., 1622, *382*). Хоча присвійні прикметники і виділялися серед нечленних форм, але під натиском розмовної мови вони здавна починають виступати і в членній формі, наприклад: *и мы єсми пришодши прєдъ кнѧгиню Иллюша* ***воєводиноую...*** *и єсми смирилисѧ* (Р., гр., 1458, *169*); *и оувелї его до двора* ***архїерєѡвого*** (ПЄ, 1556—1561, *105*).

Для староукраїнської мови було характерне утворення присвійних прикметників від двох чи більшої кількості слів, наприклад: *где ест дом* ***Тоадерѡв в Оурдюгашев*** (Богд. гр., 1483, I, *272*); *пошли напевне у во огород* ***Самуйлов поповичев*** (Пир. кн., 1703, *216*); *мешкалам из сусѣдми у хатѣ* ***атамановой Грицковой Синявченковой*** (Пир. кн., 1702, *205*). Такі конструкції були типові для актових книг та інших пам'яток народномовного типу. Їх добре засвідчили і пізніші записи народної мови.

Слова на *-овъ, -инъ,* як прикметникові форми, не припускали при собі узгоджених означень, не виражали фактичної кількості у множині. У таких випадках для передачі присвійності ще в давньоруській мові почав використовуватися родовий відмінок (genitivus possessivus). Він продовжує вживатися і в староукраїнських пам'ятках, наприклад: *што потуливъ бывъ сребро* ***пана своего*** (Няг. єв., XVI, *207*); *а на столцы* ***губителей*** *не седали* (АЮЗР, 1574, I.I, *44*). Цілком природно, що від іменників прикметникової форми здавна теж міг утворюватися тільки

родовий присвійний: *Читай о томъ* ***Стрыйковского*** *книгу* (З. Коп., 1622, *1029*); *зараз напали вози своихъ* ***старшихъ*** *жаковати* (Л. Сам., 1702, *76*); *оныє братя* ***забитого,*** *то єст,* ***утопленого,*** *просили пословъ земских* (Перест., 1605, *41*). За аналогією genitivus possessivus іноді вживався і без цих спеціальних умов, наприклад: *што лєжитъ коу* ***тєстовича*** *дворищу* (Рус., гр., 1422, *66*); *й там жена моя в дому* ***атамана*** *хусту положила на лави* (Пир. кн., 1713, *249*). Родовий відмінок був зручним засобом вираження присвійності також у двочленних чи багаточленних конструкціях (не повторювалися складні сполучення звуків *-овъ, -инъ*), наприклад: *Мы кнзь михаило ѡлександровичь произволи єсмо… купити дворєць* ***ивашка гридковича*** (Р., гр., 1456, *164*); *же не по конѣ* ***пана воєводы*** *кієвского, але от мене з здрадою єздилъ* (Перест., 1605, *38*); *Пречитан лист велможного его мл:* ***пна гетмана Івана Самойловича*** (АПГУ, 1676, III, *49*). Такі багаточленні конструкції утворювалися внаслідок проникання родового відмінка у сполучення з кількома присвійними прикметниками, тобто з так званими мішаними конструкціями: *панъ волъчко* ***пана ходьковъ*** *сыновєць ·* ***лоиєвича*** *· ис пани ходьковою жєною… поиєдналися* (Р., гр., 1393, *52*); *Домъ* ***Ивашъковъ Ванюковича*** *змерлого, теперъ пустъ стоитъ* (Оп. зам., 1552; АЮЗР, I, VII, *89*). Ще розвиненіша система мішаних конструкцій в актових книгах XVII—XVIII ст.: *не мало позабиравъ рѣчи зъ добръ* ***пана Ивановихъ Сулиминихъ*** (Мот. арх., XVII—XVIII, *3*); ***Гришкова Товстопята*** *стѣнка купленая за 7 зол · у Буглая* (Пир. кн., 1690, *58*); *Мы, тые слова слышачи от уст* ***Любки Жученковой*** *велѣ(ли)смо… записат* (АПГУ, 1674, III, *25*).

Хоча родовий відмінок з присвійним значенням у староукраїнську добу виявляв тенденцію до поширення, але загалом він не досяг рівня присвійних прикметників і вживався набагато рідше, ніж у російській мові.

Для родового присвійного була характерна препозиція, бо, витісняючи присвійні прикметники, родовий відмінок ставав на їх місце, наприклад: *а при то(м) бы(л) вєлико(г)о* ***короля землянин(н)*** *па(н) мишко гнускїи* (Рус., гр., 1464, *41*); *ижъ синодъ естъ самыхъ* ***бискуповъ*** ***трибуналъ*** (Х. Філ., 1598); ***Гетмана Самойловича*** *синъ старшій Симеонъ полковникъ Стародубовскій… помре* (С. Вел., 1720, II, *550*). Цьому процесові допомагала також дія загальної тенденції старовинної мови — вживати у препозиції будь-яке кероване слово для його підкреслення. Саме під впливом цієї загальної тенденції препозитивний родовий набув найбільшого поширення у пам'ятках книжної традиції.

Можливий вплив щодо місця розташування і родового відмінка на присвійні прикметники, у зв'язку з чим вони вживаються після іменників, наприклад: *и якь тыжь петрь ѡтяль* ***слоужебникови архиереѡвомоу*** *оухо правое* (ПЄ, 1556—1561, *103*); ***скарбъ Тетеринъ*** *розграбилъ* (Л. Граб., 1710, *188*). Велике поширення постпозитивних присвійних прикметників у староукраїнській писемності пояснюється не тільки впливом родового відмінка, а загальною тенденцією до постпозиції всіх прикметникових форм. У староукраїнських пам'ятках постпозиція була типова для більшості якісних, відносних і порядкових

прикметників, наприклад: *Продалъ есми пану Григорю Тунькелю Патрикеевичу полѣ свое за сем копь* ***грошей широкыхъ*** (П., гр. 1347, *25*); *А писалъ грамоту костько* ***дьякъ болестрашицкии*** (П., гр. 1378, *58*); *що и Твардовский* ***в части первой*** *книги своей... свѣдителствуєтъ* (С. Вел., 1720, І, *11*). Деякі дослідники (В. І. Борковський та ін.) такий нахил до постпозиції прикметникових форм пояснюють стилістичними причинами — потребою підкреслити поставлений на незвичайне місце прикметник. Але дія такої причини не завадила обмеженню постпозицій прикметникових форм у старoросійських пам'ятках і збереженню їх у староукраїнських і старобілоруських. Тому більш імовірне припущення, що на староукраїнських і старобілоруських джерелах позначився вплив польської мови, для якої і досі постпозиція прикметникових форм дуже характерна[1].

Для вираження присвійності в староукраїнський період частіше, ніж тепер, використовувався давальний присвійний (dativus possessivus). Досить послідовно давальний присвійний виступав у багатьох актах та літописах, бо був добре відомий українській народній мові того часу, наприклад: *имена* ***имъ*** *знаю(т) и их ведаю(т)* (АЖ, 1584, *84*); *але сполним товаришом* ***злодѣю*** *был* (АПГУ, 1666, І, *68*); *осадили были Гуляницкого, полковника Нѣжинского,* ***Виговскому*** *друга* (*Лѣтоп.*, 1737, *18*). Однак частіше давальний присвійний усе ж використовувався у творах релігійної літератури та в багатьох віршах і драмах, тобто під впливом книжної традиції, наприклад: *сеи члкь юдьца и винопїица · товаришь* ***мытникомь*** *и* ***грѣшникомь*** (ПЄ, 1556—1561, *72*); *бы внетъ зъ него не сталъ вертепъ* ***разбойникомъ*** (Д. Тупт., 1685, *23*); *бо подъ мору свинѣ и псы ядяху плот(ь), тѣло* ***члвкомъ*** (Андр., *207*).

У зв'язку з тим, що з родовим та давальним відмінками здавна конкурували деякі прийменникові конструкції, вони почали використовуватися і для передачі присвійного значення. Однак при цьому на присвійне значення нашаровувалися різні додаткові відтінки, наприклад: *Постѣлка* ***в еи*** *гречна — мѣшок да рогожа* (Інт., XVII, *200*); *А умоцованы(и)* ***ѡ(т) его мл(с)ти кнзя Януша Ѡстро(з)ского,*** *воеводича киевска(го), поведи(л)* (АЖ, 1584, *95*); *І от за малимъ* ***з вола*** *не пропали роги* (Інт., XVII, *131*).

Повторення прийменників пояснюється недостатньо міцними зв'язками між словами у старій мові, прагненням за допомогою прийменника підкреслити певні ознаки іменників. Цю особливість давньоруської мови почасти успадкувала і староукраїнська. У деяких пам'ятках, здебільшого ранніх, прийменники могли повторюватися перед одним чи кількома прикметниками: *ино и на кролєвьскомъ листѣ* ***на войтовѣ*** *...нє стоить оуписано тоє дворищє пысковича* (Р., гр. 1411, *79*); *от тоє сеножати землья уся по ланы а* ***по*** *гостинець* ***по Вешенськый по старый*** (Р., гр., 1443, *145*); перед займенниками прикметникової форми: *дали єсмо єму... село...* ***со всѣми с тыми*** *доходы и приходы* (Р., гр., 1451, *156*); перед родовим присвійним: *А питъ моричь* ***в ѡлєшка оу дому*** (Р., гр. 1378, *26*); перед прикладкою: *оже узялъ єсмъ* ***у пана Ивашка***

---

[1] Див.: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения, с. 71.

сто купъ у ***Гулєвича*** (Р., гр., 1421, *92*). У XVII—XVIII ст. вживання таких конструкцій послаблюється. Краще зберігалися вони в живій народній мові.

§ 12. Придієслівні конструкції з об'єктним значенням

Для вираження об'єктного значення у староукраїнській мові безприйменникові відмінки вживалися ширше, ніж тепер. Зокрема, багато значень мав знахідний відмінок. Спеціалізуючись для вираження прямого об'єкта, він звільнявся від невластивих йому значень. Протягом староукраїнського періоду звужувалося вживання знахідного відмінка при дієсловах мови, мислення, сприймання (знахідного делібератИвного, від лат. delibero — *обдумувати, міркувати*): *которого намъ* ***справы*** *и* ***родъ*** *зацный дому его вѣрный нашъ князь Сенфотко* ***оповѣдалъ*** (Р., гр. 1438, *140*); ***Помишляй день*** *страшній, бо* пойдеш во гроб темній (Інт., XVII, *194*); *Они же,* ***слышавше мзду***... *произволиша* (І. Виш., 1600, *127*); при дієсловах володіння та керівництва (знахідний об'єкта володіння та керівництва): *тотъ другие* ***ворота*** *нижъние* ***заведаетъ*** (Оп. зам., 1552, *88*); *І могу(т) тамъ бѣдные*... ***сте(р)нъ керовати*** (К. З., *116*); при дієслові *воевати* і под. (знахідний об'єкта завоювання): *Цвѣтославъ або Святославъ, монарха Роскій, славный и силный,* ***Болгары*** *и* ***Сербы воевалъ*** (З. Коп., 1622, *1107*); при дієсловах із значенням платні: *аби* ***сено*** *тое* ***заплати(л)*** (АЖ, 1583, *49*); при дієсловах із значенням проникання: *же и* ***небеса проникала*** (Г. См., 1587, *238*); при дієсловах із значенням захисту: *въ томъ кождого права и суду* ***ихъ милости заступовати***... *маемъ* (АЮЗР, 1574, І.І, *46*); при окремих дієсловах іншого значення: *абы* ***васъ помугъ*** *у тотъ часъ* (Няг. єв., XVI, *98*); *которая* ***коштовала небожчика*** *полтораста золотыхъ польскихъ* (АЮЗР, 1593, І.І, *352*); ***Вѣруйте правду*** *и* ***книгу*** *тоту* (Андр., *18*) тощо. Здебільшого ці зміни відбувалися у XVI — на поч. XVII ст. і особливо активно — у XVII—XVIII ст. Однак вони не завжди завершувалися до кінця староукраїнської доби. Тому в українській мові довше, ніж у російській, зберігалися деякі залишки старовинних конструкцій із знахідним відмінком — для позначення делібератИвного об'єкта, об'єкта завоювання тощо.

У староукраїнській мові вживання родового відмінка з багатьма його значеннями розгорталося і посилювалося. Набув великого поширення родовий неповного об'єктування, особливо при дієсловах із значенням зменшення, додавання, насиченості, навчання, слухового та зорового сприймання, сподівання, прагнення тощо. Наприклад: *жебы-смо* ***полъ врѣзали*** *Гапъцѣ* (АПГУ, 1666, І, *82*); *Вы их пота мѣшки полны грошми золотыми... напыхаете,* ***сумы докладаете*** (І. Виш., 1596, *54*); *А Исько у пятницю* ***скорому наився*** (І. Некр., 1798, *24*); *абыхъ ся* ***научилъ уставъ*** *твоихъ* (З. Коп., 1622, *809*); ***гласа слышати*** *ся сподобили* (І. Виш., 1596, *111*); *Альбо єсли южъ конечноє на себе* ***сподѣвалъсе смерти*** (Перест., 1605, *44*); *которыи з натуры* ***прагнут свобоженя*** (К. Сак., 1622, *156*). Зміцнювалися позиції родового відмінка фігураль-

ного досягання: *Мае(т) и моценъ буде(т)... того* ***име(н)я*** *по(д) пано(м) Немиричимъ заставою* ***доходити*** (АЖ, 1584, *144*); *лечъ чрез мужественное серце и шаблю* ***того ся добили*** (С. Вел., 1720, I, *185*); родового відмінка при інфінітивах мети: *а ходятъ* ***озеръ тыхъ волочити*** *старосте козаки с Черкасъ* (Оп. зам., 1552, *86*). Уживання родового відмінка звужувалося, власне, тільки при дієсловах із значенням віддалення (родовий віддалювальний, genitivus ablativus): *хочємы* ***єго ѡтстаты*** · *и* ***єго дѣтєи*** (Р., гр., 1388, *39*); *якобы моглъ грядущея* ***бѣды увойти*** (Перест., 1605, *31*).

У староукраїнську добу давальний відмінок усе більше спеціалізувався для передачі власне давального значення і тому втрачав невластиві йому сполучення з деякими дієсловами. Виходив з ужитку давальний психологічного об'єкта при дієсловах із значенням мислення, глузування, лайки, слухового та зорового сприймання тощо. Приклади: *ижъ* ***поразумѣли*** *есьмо* ***листу*** *вашему, и посломъ вашимъ* (АЮЗР, XVI, I, *141*); *гды* ***ся вамъ насмѣвати*** *будуть* (З. Коп., 1622, *839*); *теди єдни зъ нихъ, невигласи и пяницѣ,* ***Дорошенковѣ и посланцу*** *его лаяли* (С. Вел., 1720, II, *302*); *Теды-смо* ***выслухавъши*** *пристойне* ***скарзѣ,*** *велѣли пред собою стат Вовдѣ* (АПГУ, 1666, I, *80*). Обмежувалося вживання давального аблативного (dativus ablativus); *ажє* ***єму взѧл*** *вєпрѣ* · *вь єго доубровѣ* (Р., гр. 1421, *95*); *Уже* ***архимандритови*** *Кіевскому... манастыръ Печерскій* ***отняти*** *хочутъ!* (Х. Філ., 1598, *1786*).

Орудний відмінок у староукраїнську добу втрачав значення соціативності. Це вже були конструкції вторинного походження, тобто не власне об'єктні. Швидше виходив з ужитку орудний соціативний самостійний щодо головного предмета: *ѧзъ самъ єсмь готовъ за того тобѣ на помочъ* ***всєю моєю силою*** (Р., гр., 1393, *49*); *а сани* ***дровми*** *зима им давати* (АЮЗР, XVI, VI.I, *11*). Дещо довше затримувався орудний соціативний несамостійний: *а прєрєч(о)ныи воєвода...* ***вѣрою*** *пристанєтъ* (Р., гр. 1433, *121*); *и* ***розрадованою душею*** *завше хвалили* (К. Транкв., 1618, *151*); *которое войско* ***радостнимъ сердцемъ*** *скочило охочо на промислъ военній* (С. Вел., 1720, III, *280*). До певної міри скорочувалося вживання орудного засобу від назв осіб: *тагиревымъ менъшимъ* ***братомъ*** *табиномъ* ***послалъ*** *есми* (Рус., гр., 1484, *138*). Краще зберігався орудний засобу від назв свійських тварин та знарядь пересування: *которые* ***кораблями*** *и татаре Ногайскіе* ***коньми*** *на помощь* ***приходили*** *до Азова* (Лѣтоп., 1737, *41*); *Прето чи* ***санми ѣхати*** *чи* ***возомъ*** *незнаетъ* (К. З., XVIII, *144*). Скорочувалося використання деяких видів орудного матеріалу чи змісту, зокрема при дієсловах із значенням одягання, обгортання, купівлі, будування тощо. Приклади: *одною* ***свиткою,*** *мѣхом шитою и некшталтовною* ***ся одѣет*** (І. Виш., 1596, *28*); *бы Пансчину* ***грошми ѡткупили*** (Урб., 1774, *52*); *А* ***будовали*** *не* ***каменьемъ,*** *але душами и наукою* (З. Коп., 1622, *368*). Однак уживання орудного відмінка з основним значенням — значенням знаряддя — посилювалося. Починав використовуватися орудний логічного суб'єкта у пасивних зворотах: *а и тоє провинѣньє и шкоду* ***оучинєную*** · ***алєѯандромъ воєводою оцємъ*** *єго* · *напротиву намъ и корунѣ* · *николи намъ... нє оупоминати* (Р., гр. 1433, *123*); *Замок Черкаский отъ трехъ годовъ* ***людми добродеревцы,*** тобто *Волощаны поднепръскими верховыми...*

рубленъ (Оп. зам., 1552, *77*). Але він не досяг такого високого рівня розвитку, як сполучення з прийменником *отъ*.

Усе більшого поширення у староукраїнський період для передачі об'єктного значення набували прийменникові конструкції. Прийменник *въ* створював об'єктні конструкції далеко вільніше, ніж тепер, і не тільки із знахідним відмінком, а і з місцевим, зокрема для позначення об'єкта надії, знання, кривди, шкоди тощо, наприклад: *нє **в ко-нѧхъ** добрыхъ ани **въ** всѣхъ военныхъ **ωружіѧхъ уфати*** (А. Рад., XVII, *43*; польськ. *ufać* — надіятися); *жаденъ зъ вѣрныхъ **въ томъ** иначей не **розумѣетъ*** (Х. Філ., 1598, *1232*); *абы **не чинили** жаднои **перешкоды** Пархомови **в** тих **кгрунтах*** (Пир. кн., 1683, *7*).

Розвивалися сполучення прийменника *за* із знахідним відмінком для передачі значення замісництва, захисту, одруження тощо. Приклади: *Ово дроугїй в кротце **за мене** то **ωтправитъ*** (П. Бер., 1616, *31*); *тилко, мовлю, **за дворових не ймаюся** за своих* (Пир. кн., 1702, *197*); *Да й **за іого** свою годова́нку вѣддавъ* (І. Некр., XVIII, *31*). З орудним відмінком прийменник *за* міг позначати об'єкт досягання: *и послали послы **за ним*** (ПЄ, 1556—1561, *98*); але частіше: *а **по другихъ** и в домы посылалъ* (Г. См., 1587, *258*); *пославши **по епископа,** почал єму то на очи выкидати* (Перест., 1605, *31*); в окремих випадках — *у* + знахідний відм.: *Мещаномъ **у дрова ѣздити**... вольно* (АЮЗР, 1552, I.VII, *624*). Порівняно пізно староукраїнські пам'ятки почали фіксувати конструкції з прийменником *за* після дієслів тужіння, плачу: ***ся не журили зо годулю, за питву, за одежу*** (Няг. єв., XVI, *94*); *що **за кобилою плацуци** попловавъ у трунку* (Інт., XVII, *116*).

Прийменник *на* із знахідним відмінком широко вживався у староукраїнський період для позначення об'єкта боротьби, наприклад: *како **напали на вас** злоереси* (І. Виш., 1596, *49*); *чтобы они цале непомагали Поляком **воєвати на Козаковъ*** (С. Вел., 1720, I, *120*). З цією конструкцією здавна конкурували сполучення *противъ* + родовий та *зъ, съ* + орудний, але вони не досягли такого високого рівня розвитку, як конструкції з прийменником *на*. З місцевим відмінком прийменник *на* здебільшого створював конструкції для позначення осіб, у яких щось добувається, наприклад: ***добывал на воитку сулимовскємъ** половины сулимова* (Р., гр., 1412, *81*); *што есми **выслужилъ на господари великомъ короли** Жикгимонтѣ* (АЮЗР, XVI, I, *45*). Такі конструкції добре зберігалися аж до кінця староукраїнського періоду. Рано виходили з ужитку лише сполучення про збирання податків з певних осіб типу: ***и оузѧли** юсмы · **на юнѣ · бѣлєцкомъ** · помочною* (Р., гр., 1421, *94*).

З найдавнішого часу в українській мові основним засобом вираження деліберативних відношень виступав не знахідний відмінок, а прийменник *о* з місцевим: *што жь **ω томъ** добрє **вѣдають*** (Р., гр., 1422, *97*); *которыи и **мовили о смерти** его* (ПЄ, 1556—1561, *77*). Відомі були також сполучення з прийменником *за*, особливо у пам'ятках південно-західного походження: *коли **мовилъ за смерть** и **за кѣнъ** свуй* (Няг. єв., XVI, *38*). Конструкції з прийменником *про* були рідкісні: *а **про то** вѣдает жена его* (АПГУ, 1671, II, *115*).

Прийменник *отъ* здавна успішно конкурував з родовим віддалення, орудним логічного суб'єкта тощо: *нє имаєть **ωт нихъ** то **ωтоити*** ·

никоторымъ веремянемъ (Р., гр., 1399, *59*); *Села по Тетереви... **звоеваны** тыхъ часовъ **отъ Татаръ*** (Оп. зам., 1552, *120*). Конструкції з прийменником *отъ* могли виступати замість сучасних сполучень з прийменником *в* при визначенні об'єкта відбирання чи на місці сполучень з прийменником *з* при називанні одиниць поборів, матеріалу, з якого щось зроблено, мови перекладу: ***взялъ отъ ныхъ** за рыбу* (Оп. зам., 1552, *90*); *ѡ**(т) воза** грошь мыта* (Р., гр., 1407, *35*); *можеть **ѡт каменіа** сего **въздвигноути*** (ПЄ, 1556—1561, *62*); ***от греческаго переведенных*** (І. Виш., 1605, *148*) тощо. Більшість цих конструкцій творилася під впливом старослов'янських зразків і виходила з ужитку ще в ранній період розвитку української мови.

§ 13. Приад'єктивні конструкції з об'єктним значенням

У приад'єктивній позиції вживалося три безприйменникові відмінки — давальний, родовий і орудний. Найпоширеніший з них був давальний, особливо у конструкціях, синонімічних дієслівним. Наприклад: *и да ест **подобенъ Иоудѣ прѣдателю** и **проклятомоу Арїю*** (Богд. гр., 1457, І, *5*; пор.: *уподібнюватися Іюді...*); *кгды бы **єму** не был **ровен*** (Перест., 1605, *52*; пор.: *дорівнюватися йому...*). Сполучення, на яких не позначився дієслівний вплив, теж розвивалися, але переважно у пізніший час.

Друге місце займав родовий відмінок, особливо характерний для прикметників з відтінком наповнення, сподівання, прагнення, пильнування, запам'ятовування, віддалення тощо. Наприклад: *злѣ чуетъ оуха **ропы полны*** (Зиз. Лекс., 1596, *45*); *однакъ еще **надеженъ** будучи **виктории** своєй,.. знову штурмъ валний припустилъ на городъ* (С. Вел., 1720, І, *71*); *отцы святыми и синодами поданой **премудрости** духовной **далекими** суть* (З. Коп., 1622, *899*).

Найслабіше пам'ятки зафіксували орудний відмінок. Він уживався для вираження обмежувальних відтінків: *которыи то **мал** былъ **тѣломъ*** (ПЄ, 1556—1561, *97*), чи для визначення подібності, відмінності, вищості: *а **плотию** и **кровию,** и **смертию** всѣм **ровни** суть* (І. Виш., XVII, *217*); *Яко **обычаями** люде **розны** бываютъ* (К. З., XVIII, *177*).

Протягом усього староукраїнського періоду безприйменникові конструкції з давальним і родовим відмінками значно переважали над прийменниковими. Прийменникові конструкції починали конкурувати з давальним відмінком лише при окремих прикметниках, наприклад: *Та **способна** єсть **для** нбсныхъ **мешканцѡв*** (П. Бер., 1616, *35*); ***подобній до тлустости** роспущанной* (Госп. п., 1788, *63*); *и даби **ко ихъ странѣ** былъ **прихилній*** (Л. Граб., 1710, *159*). До кінця XVIII ст. не набули великого поширення прийменникові конструкції на місці родового відмінка. Особливо послідовно зберігали своє керування прикметники з відтінком наповнення, пильнування, досягання. Дещо помітніша роль прийменникових сполучень при прикметниках аблативного типу: ***отъ которыхъ... далеки** естесмо* (Х. Філ., 1598, *1816*); ***От** вшеляких **податков** и **судов волными** естесте* (К. Сак., 1622, *157*). І ли-

ше орудний приад'єктивний поступався місцем перед сполученнями з прийменниками *въ, на, зъ, по*. Наприклад: *и тот тепер, коли бискупом зостал,* ***в черев† ширший*** (І. Виш., 1598, *56*); *Слухай мене нещаєную, хоч* ***на вроду прекрасную*** (П. св., XVIII, *362*); *Огнь* ***зъ натури горячъ*** (Д. Тупт., 1685, *49*); *въ гречку зъ* ***молодшимъ*** *отъ него* ***по л†тамъ*** *скакае* (*Л†топ.,* 1737, *26*).

З наведених прикладів видно, що безприйменникові чи прийменникові відмінки при прикметниках уживаються здебільшого тоді, коли прикметникові форми виступають присудками чи у складі відокремлених зворотів (з напівпредикативною функцією). Це свідчить про те, що приад'єктивні конструкції розвивалися під впливом не тільки дієслівних сполучень, а й предикативного та напівпредикативного функціонування самих прикметникових форм. При атрибутивних прикметниках залежні слова почали вживатися значно пізніше — з XVII ст. Наприклад: *але* ***св†домый*** *тыхъ* ***речей*** *Козакъ мовилъ* (Л. Льв., 1649, *254*); *от коихъ обоихъ* ***прихилнии ку себ†*** *одержалъ респонси* (С. Вел., 1720, I, *103*).

Вага родового відмінка при прикметниках вищого ступеня (родового компаративного) у староукраїнській мові здавна була незначна. Він уживався переважно у пам'ятках книжної традиції, наприклад: ***многых*** *бо* ***птиць л†пшии*** *есте вы* (ПЄ, 1556—1561, *84*). Родовий компаративний витискали прийменникові конструкції, особливо *отъ, выдъ* + родовий і *надъ* + знахідний, наприклад: *Если кто гадаетъ, ажъ* ***л†пшувъ выдъ другого*** (Няг. єв., XVI, *193*); *А гдиж* ***над тебе болшого*** *не маш!* (Слов., XVII, *175*). Пор. і при прикметниках найвищого ступеня: *бо то былъ языкъ* ***найчестн†йшій*** *и* ***свят†йшій отъ*** *иныхъ* ***языковъ*** (Д. Тупт., 1685, *82*); *Гдес то мы над всѣх* ***людей гр†шн†йшие*** *в свѣти* (Алекс., 1674, *158*). Прийменники *противъ* і особливо *за* почали виступати із ступеньованими формами прикметників пізніше: *Сей день былъ* ***противъ прежнихъ теплейшій*** (Марк., XVIII, III, *7*); *Твоя Наталка* ***краща за всіх*** (Метл., XIX).

§ 14. Конструкції з подвійними відмінками

Давньоруській мові крім другого називного були відомі ще інші подвійні відмінки — другий знахідний, родовий і давальний, тобто паралельні першому знахідному, родовому і давальному відмінкові форми від іменників, прикметників чи дієприкметників. Приклади другого знахідного: *а* ***кого*** *богъ поставить* ***кн#з#*** (Новг. гр., XIII—XIV); *на заутрьє же налѣзоша* ***Тугоркана мертвого*** (ЛЛ, 1377); *и видѣ отъ него тьмою вся своя* ***воя прикрыты*** (Сл., XIII). Приклади другого родового: *Се члкъ, иже не положи* ***бога помоштьника*** *себе* (Ізб., 1073); *Не можемъ своеѣ* ***земл† пусты*** *оставити* (ЛІ, XV); *Мьстиславъ... не* ***в†ды*** *своихъ* ***поб†женыхъ*** *и творя своя, въѣха в ратныя* (ЛІ, XV). Приклади другого давального: *Дасть* ***имь*** *область* ***ч#домъ*** *божиємъ быти* (Є0, 1056—1057); *#ко* ***вс†мъ одинакымъ*** *быти* (Л. Новг., XIII—XIV); *еже на поточение* ***осужену быти блаженому*** (Жит.). О. О. Потебня називав конструкції з подвійними відмінками складеними додатками

і зазначав, що їх не можна вважати прикладками, оскільки вони відзначаються предикативністю. І дійсно, узгоджуючись з першими відмінками, другий знахідний, родовий і давальний водночас тяжіли до присудка, доповнюючи його, тобто мали певне предикативне значення. Тому є підстави розглядати другий знахідний, родовий і давальний як проміжні члени речення між присудком і додатком чи означенням. На цій самій підставі орудний відмінок, який заміняв ці другі відмінки, не можна вважати цілком предикативним, бо він набуває певних об'єктних чи означальних відтінків. Тому ми будемо називати його орудним напівпредикативним.

У староукраїнських пам'ятках подвійні непрямі відмінки вже не вживалися так широко, як у давньоруській мові. Другий знахідний від іменників виступав переважно при дієсловах із значенням обрання, призначення, володіння, сприймання, пізнання: *которого Павелъ найпершого* ***епископа*** *въ Римѣ* ***хиротонісовалъ*** (З. Коп., 1622, *497*); *и* ***пастыря*** *себѣ такого* ***своеволника*** *имѣют* (І. Виш., 1609, *164*); *А за тым святѣйшій патріархъ,* ***видячи митрополита*** *кієвъского* ***Онисифора двоженца****, с престола зложилъ* (Перест., 1605, *28*). Знахідний відмінок міг входити до конструкцій з інфінітивом (так званий знахідний з інфінітивом — accusativus cum infinitivo), які складалися із знахідного відмінка, дієслів мовлення чи мислення й інфінітива *быти,* наприклад: *вы теды* ***кого*** *мене* ***быти мовите?*** (З. Коп., 1622; *358*); *Терпливост Пана нашего* ***розумѣйте быти збавенє*** (КА, 1560, *205*).

З самого початку розвитку української мови на місці другого знахідного далеко частіше вживався орудний напівпредикативний відмінок, наприклад: *а чинимы єго правымъ ѡтчичємъ и дѣдичомъ тымъ городумъ цєцуню и хмєлєву* (Р., гр., 1433, *125*); *ажъ* ***мене братомъ*** *наречетъ* (Рус., гр., 1484, *138*). Ще ширше його зафіксували пам'ятки XVI—XVII ст., особливо релігійного циклу: *за што* ***ихъ*** *и* ***насъ*** *менятъ* ***отщепенцами*** (Г.См., 1587, *263*); ***Которого*** *одным онымъ* ***пастыремъ*** *добрымъ и винограду своего* ***размножителем*** *вѣдаемо* (Х. Філ., 1598, *1338*); ***и короля царемъ*** *заходнимъ короновалъ* (З. Коп., 1622, *764*). Орудний напівпредикативний витискав знахідний відмінок і з конструкції accusativus cum infinitivo, наприклад: *или боу(д)* ***кого*** *бъ избєрє(т)* ***быти господарє(м)*** (Рус., гр., 1411, *74*); ***и княжну Катерыну Чорторыйскую жоною*** *пана Василя Загоровского...* ***быти*** *призналъ* (АЮЗР, 1583, І.І, *179*).

В ад'єктивних реченнях другий знахідний був чіткіше протиставлений першому знахідному, ніж у реченнях субстантивних, тому мав менше підстав для заміни орудним напівпредикативним. Пор.: *про то жь єго со всѣми подданными о тую иснуую мєрзячку и шкоду воєваную...* ***правого*** *чинимы* (Р., гр., 1433, *121*); *кто бачный тую* ***згоду*** *межи христіанми* ***добрую*** *назоветъ* (Х. Філ., 1598, *1588*). Особливо добре зберігалися прикметникові форми у конструкціях accusativus cum infinitivo: *которого* ***розумѣли*** *люде якобы* ***мертвого быти*** (З. Коп., 1622, *867*); ***мнѣлъ быти непревротную*** *себѣ до конца фортуну* (С. Вел., 1720, І, *127*). Орудний напівпредикативний дещо помітніший був лише у пам'ятках релігійно-полемічного циклу. При цьому він творився здебільшого від прикметників: *которые* ***апостольскими*** *всѣ старшіе*

называли (Х. Філ., 1598, *1582*); *коли брата своего...* ***подлѣйшимъ*** *отъ себе чините* (І. Виш., 1616, *239*), і рідше — від дієприкметників: *они, видячи себе отъ своихъ парафіянъ* ***отпущеными*** *и* ***зневажеными*** *... зачали зъ мѣщаны* (З. Коп., 1622, *1065*).

Подвійні відмінки замінялися не тільки орудним відмінком, а й деякими іншими засобами — прийменниковими конструкціями, прислівниками і навіть підрядними реченнями. Замість другого знахідного у староукраїнських пам'ятках здавна поширювалася конструкція з прийменником *за,* наприклад: *быле вызнал папежа* ***за голову*** (Перест., 1605, *50*); *которого бы у выменьи* ***за болшого*** *поставили* (Лит. ст., 1529, *33*). Можливі були також конструкції з прийменником *въ: А который крилошанинъ сына своего* ***въ попы*** *восхощетъ поставити* (АЮЗР, XVI, I, *125*). Робилися спроби заміняти другий знахідний від прикметників прислівниками, наприклад: *колко еси за своего священства* ***живых мертво*** *ко богу послал* (І. Виш., 1596, *54*). Правда, прислівники на місці другого знахідного в українській мові не поширилися, як це сталося з прислівниками, що витісняли другий називний.

У давньоруській мові другий знахідний міг утворюватися і від активних нечленних дієприкметників. У староукраїнських пам'ятках такі конструкції рідкісні, наприклад: *И уж ты его* ***пиюча*** *и* ***едуча*** *видел и осудил* (І. Виш., 1596, *41*); *если бы еси* ***его*** *и* ***напившася*** *видѣлъ* (І. Виш., *41*). Колишні дієприкметники здебільшого виступають у вигляді дієприслівників. Такі дієприслівники досить поширені у зачалах грамот: *хто его оусхочетъ видети, або* ***чтучи*** *его слышати* (П., гр., 1347, *25*); *кто нанъ озрить или єго оуслышить* ***чтучи*** (Рус., гр., 1423, *79*). «Першообраз цих висловів може бути *услышитъ (кого-любо) чьтуча,* причому перший знахідний легко може бути опущений»[1]. Див. і в пізніших пам'ятках: *жебы от бѣсов змаменого инока в корчмѣ* ***пиючи*** *видѣл еси!* (І. Виш., XVII). Такі дієприслівники мали значення підрядних речень, якими пізніше і почали замінятися.

При наявності заперечення на місці другого знахідного може ставати другий родовий, наприклад: *иже не положи бога* ***помоштьника*** *себе* (Ізб., 1073); *Не заста отца* ***живого*** (ЛІ, XV). Його зафіксували і староукраїнські пам'ятки, наприклад: *и своего бревена въ очахъ сумнѣня* ***лежачого*** *видѣти не хочеши* (І. Виш., 1599, *222*). Другий родовий замінявся тими ж засобами, що і другий знахідний, наприклад: *И не выставилъ тамъ Петра головнѣйшимъ* ***учителемъ*** (З. Коп., 1622, *464*); *многіе и* ***за Гетмана*** *его не восхотять имѣти* (Л. Граб., 1710, *151*); *публиковано...* ***въ чернци*** *ихъ не постригать* (*Лѣтоп.,* 1737, *63*).

Для староукраїнської мови другий давальний іменників уже не був характерний. Траплялися лише окремі приклади таких конструкцій: *зане быти ему новому* ***Риму*** (З. Коп., 1622, *690*); *Ему бит* ***цару*** *райску не било би лѣпо?* (Царств., 1698, *120*). З найдавнішого часу на місці другого давального від іменників починає панувати орудний відмінок, наприклад: *А же быхмо позволили быти* ***апостоломъ*** *Римскому епископу* (Х. Філ., 1598, *1682*); *Дажъ ми, діяволе,* ***купцемъ*** *и* ***лихоимцемъ, мытникомъ*** *и* ***корчмаремъ*** *быти* (І. Виш., 1596, *23*). Поширення орудного

[1] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 312.

напівпредикативного замість другого давального О. О. Потебня пояснює, як і у випадкові з другим знахідним, більшим відтінком об'єктного значення цього відмінка порівняно з другим називним.

Краще зберігався другий давальний від прикметників і дієприкметників: Пор.: *И тожь не чюдо и не див быти* ***щасливому*** *костелу латынскому* (І. Виш., 1609, *198*); *быт(ь) же сердцу моему* ***розлиту*** *предъ вами* (І. Некр., XVIII, *9*). Лише в деяких пам'ятках з книжною мовою можливий був орудний відмінок і на місці другого давального прикметникових форм: *на таковыи злыи языки не пристоитъ быти* ***нѣмыми*** (З. Коп., 1622, *318*); *А єслися кому з васъ... трафит в потрєбѣ быти* ***ранєнымъ,*** *албо и* ***забитымъ*** (А. Рад., 1688, *55*). Другий давальний від іменників і прикметникових форм міг усуватися в деяких випадках сполученнями з прийменниками *въ* чи *за*, наприклад: *але имъ якобы* ***за простые люди,*** *а не* ***за намѣсники*** *Моvсеовы почитанымъ смѣли мовити* (Х. Філ., 1598, *1250*); *О когда бы же мнѣ* ***въ дурни*** *не пошитись* (Г. Сков., XVIII, II, *80*); *для которыхъ болше* ***въ живихъ*** *быти ему Сомку не позволено* (С. Вел., 1720, II, *38*).

§ 15. Конструкції із значенням простору, часу, причини, мети, способу дії

Непрямі безприйменникові відмінки у староукраїнській мові, крім розглянутих вище, передавали ще й різноманітні інші значення. Протягом староукраїнського періоду стабілізувалося чи поширювалося вживання орудного відмінка шляху, часового моменту, способу дії, способу руху й перебування, порівняння, родового просторового досягання, родового часу, знахідного місця, знахідного цілком використаного часу тощо. Приклади: *ехала* ***дорогою*** *звиклою* (АЖ, 1583, *45*); *овец* ***зимою*** *доглядал* (Пир. кн., 1714, *258*); ***Тым же способом*** *покой учинилъ* (Перест., 1605, *34*); *а татаре* ***загонами*** *ходили на Подгор'е* (Л. Сам., 1702, *116*); *И кров з них* ***буйными рѣками*** *поплынула* (П. Бер., 1616, *36*); *доехали есмо* ***Риму*** *въ семь недѣль* (АЮЗР, 1596, I.I, *482*); *тои* ***весни*** *не было дожду* (Хм. л., 1650, *78*); ***Року 1649*** *выляня водъ было барзо велико* (Добр. л., 1700, *239*); *который* ***весь свѣтъ*** *обишолъ* (З. Коп., 1622, *431*); ***Увесь пист*** *варила гречну соломаху* (Інт., XVII, *202*).

Обмежувалося чи звужувалося вживання орудного відмінка із значенням місця перебування, обмеженого простору, часу, повністю охопленого дією, дистрибутивного часу, орудного тавтологічного, орудного причини, родового віддалення, родового причини, знахідного відмінка із значенням неповністю використаного часу тощо. Наприклад: *та(м) же есмо* ***лѣсѡ(м) ночи*** *ѡжидали* (АЖ, 1583, *62*); *ажъ тылными* ***дверми*** *до рѣки Днепра утекъ* (АЮЗР, XVI, II, *66*); *ѡ то* ***вечными часы*** *молчати маю(т)* (АЖ, 1584, *151*); *поневажъ* ***розними часы*** *поганскіи набѣги бывали* (З. Коп., 1622, *840*); *и конечнимъ* ***проклятемъ прокляли*** *ихъ* (З. Коп., 1622, *773*); *наконецъ же отъ множества Турковъ отгорненни всѣ* ***мечемъ*** *умроша* (Л. Граб., 1710, *21*); *Отчого потомъ пятый... отступилъ* ***дороги*** *правое* (Г. См., 1587, *246*); *А предъся волѣли тое* ***зел-***

живости *мъститися на Богу* (Г. См., 1587, *262*); *Ѡвесъ былъ* ***той час*** *по гроши зї* (Покр. зап., 1743, II, *31*).

Рано виходив з ужитку і занепадав давальний відмінок із значенням простору, причини, мети, знахідний відмінок із значенням напрямку руху і причини, орудний відмінок із значенням мети, місцевий відмінок з просторовим та часовим значенням тощо. Наприклад: *Таже приближаяся* ***мѣсту*** *тому, на брѣзѣ рѣки бѣ древо стоящее* (І. Виш., 1600, *125*); *бо всѣ живи соут* ***емоу*** (ПЄ, 1556—1561, *101*); *поими дщерь его сноу си* ***женѣ*** *Василкови* (Гал.-Вол. л., XV, *809*); *Поиде ко тьстоу своемоу* ***Киевъ*** (Гал.-вол. л., XV, *261*); *ижъ скоро учинитъ отмщеніе* ***ихъ*** (З. Коп., 1622, *869*); *который былъ до пана Василя* ***потребою*** *своею приехалъ* (АЮЗР, 1565, І.І, *11*); *Татарски воходъ былъ* ***Марамороши*** (Зап., 1581, *82*); *што* ***зиме*** *метелица намететъ* (АЮЗР, 1577, І.І, *79*).

Замість безприйменникових відмінків, уживання яких звужувалося чи припинялося, а також для вираження різноманітних відтінків значення, які безприйменникові відмінки не були спроможні передавати, здавна почали використовуватися прийменникові конструкції. Не всі прийменникові конструкції розвивалися. Деякі з них частково чи повністю виходили з ужитку. Стійко вживалися чи навіть поширювалися конструкції *въ, на* + місцевий відм., *надъ, подъ, передъ, за* + орудний, *противъ* + родовий, *межи* + орудний для вираження місця; *коло, близко, край* + родовий для позначення близькості розташування; *отъ, до* + родовий для позначення вихідного чи кінцевого пункту руху; просторові конструкції із складними прийменниками *з за, з подъ, походъ, понадъ, въ, у, на, о* + місцевий для передачі різних відтінків значення часового моменту; *черезъ, за* + знахідний для позначення протягу часу; *за* + родовий для передачі історичної доби; *отъ, до* + родовий для вираження початкового і кінцевого часу; *передъ, подъ* + знахідний, *къ* + давальний, *противъ* + родовий для позначення передчасу; *по* + місцевий, *за, въ* + знахідний для передачі післячасу; *за* + знахідний чи орудний, *зъ, отъ* + родовий для вираження причини; *на, въ, про* + знахідний, *до* + родовий для вираження мети; *до, для* + родовий, *про* + знахідний для вираження призначення; *зъ* + орудний, *въ, на* + місцевий, *безъ, до* + родовий, *по* + знахідний для передачі різних відтінків способу дії; *до* + родовий, *на* + місцевий для передачі міри тощо. Деякі конструкції у староукраїнський період тільки починали вживатися — *бѣля* + родовий для передачі значення близького розташування; *послѣ* + родовий, *черезъ* + знахідний для позначення післячасу; *коло, близко* + родовий для вираження приблизного часу; *задля* + родовий, *подъ* + знахідний для вираження мети чи призначення; *при, въ* + місцевий, *надъ* + знахідний, *противъ* + родовий, дієприслівники з прийменником *на* — для вираження допустового значення тощо. Наприклад: *Тильки де яки з люципером повтикали, що* ***биля дверей*** *стояли* (Марк., XVIII, *431*); *заразъ* ***послѣ Шведщини****... осѣла слобода* (Сул. арх., 1730, *191*); *гды* ***през*** *назначенны* ***часъ*** *вдвое отдаваетъ* (К. З., *23*); *А корми... другій разъ* ***коло свѣтаня*** (Госп. п., 1788, *67*); *ижъ есть...* ***близко зимы,*** *не звычайная* (АЮЗР, XVII, V, *146*); *жеби що-колвекъ татаръ оному послалъ* ***за-для построху*** (Л. Сам., 1702, *120*); *же хто жиет* ***при*** *всѣхъ*

недостаткахъ (К. З., XVIII, *53*); *як ратовати* ***въ хоробахъ*** *всякую скотину* (Госп. п., 1788, *59*); *а хто-бъ се важил* ***над запис*** *мой оному турбацію чинит* (АПГУ, 1666, II, *20*); *которые такъ великую а важную справу его на единой особѣ* ***противъ воли*** *его завешають* (Г. См., 1587, *244*).

Рідше вживалися чи виявляли ознаки звуження конструкції *надъ, подъ, передъ* + знахідний для позначення місця, *противъ* + давальний, *у* + родовий для позначення близького розташування, *узъ* + знахідний для позначення місця, *отъ* + родовий для позначення вихідного пункту руху, *къ* + давальний для позначення напрямку руху до середини предмета, *отъ* + родовий, *на, о* + знахідний для позначення тривалого часу, *для* + родовий, *по* + місцевий, *про* + знахідний для вираження причини, *къ, ку* + давальний для вираження мети, *мимо* + знахідний для вираження допустового значення тощо. Наприклад: *а* ***над Тараски*** *кошем стояли* (Остр. л., 1633, *243*); *который выставленный* ***противко слонцу*** *запалѧлсѧ* (А. Рад., XVII, *26*); *пасл* ***у*** *своего* ***лѣса*** (Пир. кн., 1690, *52*); *стоитъ* ***узъ браму*** (I. Виш., 1596, *64*); ***отъ Византіумъ*** *пошолъ въ Россію* (З. Коп., 1622, 1070); *вѣрного своего посла* ***къ Черкасамъ*** *до жени Барабашевой* (Л. Граб., 1710, *40*); *которая замужомъ въ Шкленю есть* ***отъ трохъ лѣтъ*** *и дети маетъ* (АЮЗР, 1594, I.I, *418*); ***ѡ колкадеся(т) ле(т)*** *де(р)жалъ, и спокое(м) вживалъ* (АЖ, 1583, *64*); *и не могла животина ходити на поле* ***для снегу*** *и* ***морозу*** (Остр. л., 1633, *247*); *и аще* ***по*** *его Хмелницкого* ***хотѣнію*** *сего не сотворитъ* (Л. Граб., 1710, *113*); *а* ***про лѣнивство*** *не пришовъ бы* (Урб., 1774, *69*); *доброволне призналъ* ***ку записаню*** *до книг городових Пулътавских* (АПГУ, 1665, II, *8*); *и новий бунтъ противъ Виговского и Поляковъ* ***мимо пакта оніє Гадяцкіе*** *зачинати хотѣли* (С. Вел., 1720, I, *244*).

Помітно виходили з ужитку і занепадали конструкції «*о* + знахідний для позначення часу», «*подъ* + орудний для позначення дат», «*дѣля, ради* + родовий», «*о* + місцевий чи знахідний для вираження причини», «*къ, ку* + давальний для передачі призначення», «*ради* + *родовий*», «*о* + знахідний для позначення мети», «*черезъ* + знахідний для вираження допустового значення» тощо. Наприклад: *Развѣ* ***о послѣдны'*** *днь судны тогда ожиетъ* (К. З., *42*); ***подъ лѣтомъ бжьѥ нарожѣньѥ тисѧчего · триисотъ шистьцѧтого шєстого*** *коупилъ ... дѣдицтво* (Р., гр., 1366, *12*); *што изогнаны* ***правды дѣля*** (Няг. єв., XVI, *86*); *и мнози* ***чести ради*** *хотяху таковую дерзость показати* (Л. Граб., 1710, *72*); *где порохи и иншии потребы* ***ку стрельбе*** *ховають* (Оп. зам., 1552, *78*; АЮЗР, VII, I, *78*); *преходящіи отъ мѣста на мѣсто,* ***пажити ради*** *своимъ скотомъ* (Л. Граб., 1710, *5*); *до когося* ***о ратунокъ*** *утекаетъ* (Х. Філ., 1598, *1440*); *а кто сѣ покуси(т)* ***чєрє(с)*** *сє(с)* ***листу*** *на(ш)* (Рус., гр., 1463, *118*).

§ 16. Означено-особові речення

Характерною особливістю давньоруського синтаксису було більше поширення, ніж тепер, означено-особових речень. Це пояснюється тим, що на першу чи другу особу чітко вказували всі дієслівні форми, у тому числі і минулий час перфектного типу, наприклад: ***Чинимъ** знаменито симъ нашимъ листомъ* (П., гр. 1342, *24*); *Аѡтъ мене коли **змолышъ*** (Рус., гр., 1484, *138*); *печать нашу **казали есмо** привити* (П., гр., 1342, *25*); *што **ієстє просили** насъ **абыхомъ** васъ пустили (до лучцька търговатъ) чєрєс бєрєстиє* (П., гр., після 1341 р., *23*). Особливо послідовно вживалися означено-особові речення з дієслівними формами наказового способу: ***не блюдитеся** · ничего · **поидите*** (П., гр. після 1341 р., *24*).

Означено-особові речення в усіх трьох східнослов'янських мовах розвивалися приблизно однаково[1]. У XVII — на поч. XVIII ст. ці речення мали ще велике поширення. Наприклад: *Южъ тогды такъ вторую часть роздѣлу того **замыкаю*** (Х. Філ., 1598, *1542*); *Як же их **велиш** устеречи?* (І. Виш.); *Ежели щиро **жадаете** помочи от мене* (Л. Сам., 1702, *104*).

Процес витіснення означено-особових речень синонімічними двоскладними розпочався ще в давньоруський період, але проходив поволі. Займенники 1-ї і 2-ї особи вставлялися в речення з двох причин. По-перше, цього вимагали стилістичні міркування — коли особовий займенник був носієм логічного наголосу, що часто підкреслювалося прикладками, особливим порядком слів, сполучниками і т. ін., наприклад: *А се **а · кнꙗзь · левъ** · вызвали есмы · слитовъскоѣ землѣ два · братѣньца* (П., гр. до 1301 р., *12*); *А **ты** для чого, брате, посмѣваеш инока* (І. Виш., 1596, *30*). По-друге, якщо займенники 1-ї — 2-ї особи не викликалися стилістичними мотивами, їх уживання могло підтримуватися впливом звичайного типу двоскладних речень. Маються на увазі такі випадки: *але а далъ за одино* (Р., гр. після 1349 р., *3*); *А **мы** взяли отъ Тумкеля поле Ютковское* (П., гр. 1347, *26*). У XVIII ст. процес витіснення означено-особових речень посилюється. Далі встановлюється таке їх уживання, яке характерне для сучасної української мови, тобто панівним типом стають двоскладні займенникові речення.

§ 17. Неозначено-особові речення

У давньоруській мові неозначено-особові речення творилися не тільки дієслівними формами 3-ї особи множини, як і в сучасних східнослов'янських мовах, а й 3-ї особи однини, наприклад: *въ Кіевѣ на горахъ си ночь съ вечера **одѣвахьте** мя, рече, чръною наполомою* (Сл.,

[1] Див.: Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения. М., 1968, с. 77.

XII); *Аже* ***крадеть*** *скотъ на поли · или овци или козы · или свинье · ӡ коунѣ* (РП, 1282). Неозначено-особові речення з формами 3-ї особи однини почали занепадати ще в давньоруський період, оскільки вони не передавали неозначеності в такій самій мірі, як 3-тя особа множини, легко пов'язуючись з назвами діячів *(хто, хтось...)*. У староукраїнських пам'ятках від них залишилися лише окремі сліди. Основним засобом вираження неозначеності в українській мові здавна були дієслівні форми 3-ї особи множини, наприклад: *а в поли кде собѣ* ***проорють*** *нивы · то ихъ · имѣють прислушати* (П., гр., 1375, *50*); *купилъ панъ вятславъ · оу вѣки · оу василя єму жь* ***рѣчють*** *скибичь и въ єго брата* (Р., гр., 1370, *17*). Здебільшого вони позначали дії окремої особи чи групи осіб, які невідомі або не згадуються з певних міркувань. Це наочніше видно у пам'ятках пізнішого часу, ніж у грамотах XIV—XV ст. Пор.: *иж за твоим черевом бочки с пивами...* ***волочат*** (І. Виш., 1596, *42*); *Поки нам пѣнязей* ***не дадуть,*** *не будемо ся роз'їздити* (Л. Льв., 1649, *256*); *ижъ кды его* ***обвинять*** *предъ правомъ* (Пир. кн., 1683, *4*); *І в но(ч)ны(и) часъ... везти муся(т): я(к)кому пи(л)но треба, а к тому* ***примуся(т)*** (К. З., *119*). Частина таких речень була пов'язана з дією всіх людей, тобто мала відтінок узагальнення, наприклад: *же ихъ саломъ по ихъ же шкурѣ и* ***мажутъ*** (Л. Сам., 1702, *5*); *Того ж року мор был великий у Польщѣ, же большего* ***не помнять*** (Остр. л., 1633, *241*).

Приблизно з XVI ст. староукраїнські пам'ятки почали відбивати неозначено-особові речення з дієсловами минулого часу множини, які також були придатні для передачі такого значення. Наприклад: *И такъ* ***донесли*** *тоє бискупови луцкому Бернатови Мацієвскому* (Перест., 1605, *32*); *Сейм был о середопостю, на котором* ***потратили*** *козаков старших* (Л. Льв., 1649, *258*); *навѣть и людей, котрии в полю того часу робили, носило поверхъ дерева, иншихъ мертвихъ* ***познаходили*** (Остр. л., 1633, *245*). Обидва типи речень без відтінку узагальнення продовжують широко вживатися в українській мові і далі. Неозначено-особові речення з відтінком узагальнення зберігаються, головним чином, у прислів'ях.

§ 18. Безособові речення

Більшість мовознавців XIX—XX ст. дотримувалися тієї думки, що безособові речення утворилися з двоскладних. Давня мова відзначалася, вважали вони, більшою конкретністю, тому спочатку панували іменні речення. Втрата субстантивності і розвиток міфологічного мислення привели до виникнення безособових речень. Але ці речення могли утворюватися і внаслідок усунення тавтології — *свет светает — светает, туман туманится — туманится,* втрати узгодження — *язва язвила — язва язвило — язвило, та пять лѣтъ минула — пять летъ минуло,* розвитку прислівникового значення в іменниках *жаль, страх,* усунення підмета при прикметниках, у заперечних висловах тощо[1].

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 330—380.

О. О. Шахматов вважав, що такий шлях розвитку можливий лише для деяких безособових речень, зокрема для тих, що позначають явища природи. У більшості ж випадків, як видно з найстаріших індоєвропейських мов — давньоіндійської, грецької, латинської, литовської, безособові речення такі ж давні, як і двоскладні[1]. В останній час запанувала думка про те, що односкладні речення, у тому числі й безособові, «не становлять прямого продовження первісних слів-речень. Односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень — як однослівних, так і утворюваних з двох чи кількох слів»[2]. Розгляд історії безособових речень української мови переконує в тому, що вони виникали різними шляхами і в різний час, тобто вони становлять собою не тільки залишки найдавнішого стану мови, а й новіші утворення.

Староукраїнська мова успадкувала від давньоруської основні типи безособових речень — з безособовими дієсловами, з особовими дієсловами у безособовому значенні, з предикативними прислівниками, із запереченням. Хоча безособові речення дієслівного типу на позначення явищ природи були відомі ще давньоруській мові (наприклад, О. О. Потебня наводить такі речення: *Тое же зимы **погремѣ** мѣсяца декабря* (ЛЛ, 1377); *И после того далъ Богъ **разсвѣло*** (Л. Нов., XIII—XVI), однак староукраїнські пам'ятки почали фіксувати їх досить пізно — з XVI—XVII ст. Це пояснюється почасти жанровою обмеженістю ранніх українських пам'яток, почасти тим, що такі безособові речення не тільки в українській, а й в інших східнослов'янських мовах не розвивалися[3]. Головний член таких речень переважно виражався дієслівною формою середнього роду минулого часу: *Кды ся тое дѣяло, а день южъ сходилъ, **грухнуло**, же патріарха смертью наглою умеръ!* (X. Філ., 1598, *1560*); *і якъ **ся смеркло** і далей в нуч... заночовали у мене* (АПГУ, 1665, I, *53*); *як **стемнѣлося**, теди там же гроши в мене украдено* (Пир. кн., 1700, *167*); *А бувъ я у Дмитра в такую пору, якъ уже **намеркло*** (Сот. акт., 1723, *151*); *А какъ гараздъ **россвѣлось** ... отехалъ в Цибулевъ* (Сот. акт., 1745, *151*). Іноді головний член набував складеної форми з допоміжними дієсловами, наприклад: *Лучина погасла, и **свѣтат** стало* (Сот. акт., 1725, *168*); *кгди **почало**, мовить, **смеркати*** (Пир. кн., 1698, *138*).

Найдавніші українські пам'ятки краще зафіксували інші типи безособових речень. Зокрема, здавна вживалися речення із значенням повинності, до яких входили дієслова *подобаетъ, достоитъ* і под.: *а намъ... **достоитъ исполняти** Божия церкви и ихъ священъниковъ, а не обидети* (АЮЗР, 1440, I.VI, *5*); *Бо **не подобаєт** ми из своего панства **утечи*** (Слов., XVII, *191*). Згодом на їх місці поширилися дієслова *годится, доводится, належить* і под., наприклад: *чого дей ему мнѣ ...*

---

[1] Див.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 89.
[2] Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 144.
[3] Див.: Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения, с. 135.

допустити негодится (АЮЗР, 1565, I. I, *8*), *и им **сѣдети** там слободою **не доводитьця*** (Пир. кн., 1690, *56*); *зъ тыхъ же **належитъ** и мнѣ вкоротцѣ **показати*** (З. Коп., 1622, *394*).

Для вираження випадкової дії поширилися дієслова *прилучитися, трафитися* і под., наприклад: *коли **прилучится** самому... ми **ити** на вои(с)ко* (Рус., гр., 1458, *109*); *И **трафило** ми **ся**... господою **ста(ти)*** (АЖ, 1584, *97*).

Почали вживатися речення із значенням успіху чи неуспіху, зокрема з дієсловами *щастити, пощаститися* і под.: *ано такъ ся ему въ томъ **щаститъ,** «якъ голому въ кропивѣ»!* (З. Коп., 1622, *589*); *Тогожъ року **пощастилося** Ляхомъ* (Л. Льв., 1649, *253*). Для таких речень ставав характерним давальний відмінок суб'єкта *(**ему** щастить, пощастилося **Ляхомъ**)*.

Поширювалися речення із значенням достатності чи недостатності, для яких був характерний об'єкт у родовому відмінку, наприклад: *аже пакъ **тых** ему **не достанетъ*** (Кост., 1429, I, *242*); *тогды и **трехъ кадей** сыченья на одинъ день **не ставаеть*** (Оп. зам., 1552, *84*).

Великого поширення набували речення з особовими дієсловами на *-ло,* що вживалися з безособовим значенням. Вони використовувалися для зображень різних явищ природи: *на завтрее богоявления вода была великая, гребре **порвало,** млыни **позносило;** окна и двери **завияло** и мороз лютый был* (Остр. л., 1633, *247*); для надання значення невідомості, таємничості: *аже, пришедши под дверми, **стенуло** дверми сѣнечними, й не отчинивши, **пошло;** а потом згодивши **трѣснуло** тином* (Пир. кн., 1717, *296*). При деяких дієсловах на *-ло* починав уживатися орудний відмінок предмета *(стенуло **дверми,** трѣснуло **тином**)*.

Здавна поширювалося вживання безособових речень з предикативними прислівниками. Серед них виділяються насамперед речення із значенням можливості, неможливості, повинності. У ранніх пам'ятках спочатку вживалися староkнижні прислівники *надобѣ, нє надобѣ, нельзя, неволя.* Але поряд з ними здавна почали вживатися речення з прислівниками *треба, не треба, можно (можна).* Вони могли виступати самостійно: *тым то листомъ · чинимы · знаменит · всимъ · которым того **трѣба*** (Р., гр., 1388, *38*); *што єсть **нєможно** оу людїй* (ПЄ, 1556—1561, *96*); чи частіше — з інфінітивом: *А на тое слово **не треба уступатисѧ*** (П., гр., 1301, *14*); *сколко **можна забристи** болотом* (Пир. кн., 1720, *310*).

Староукраїнські пам'ятки фіксують іменники *жаль, шкода, бѣда, соромъ, час, пора* у функції предикативних слів безособових речень, наприклад: *але **жаль** было гетманства положити* (Л. Сам., 1702, *128*); ***шкода** вам дарма уже копати* (Пир. кн., 1701, *183*); ***бѣда** тобѣ, **бѣда** тобѣ, Риме!* (Л. Льв., 1649, *255*); ***Сором** невѣстѣ стрычися або голитися* (КА, 1560, *335*); *поки **час** буде вечеряти, трохи поглутимо* (Діал., XVIII, *409*).

Староукраїнські пам'ятки широко відбили безособові речення з прислівниками на *-о, -е.* Ці речення здавна мали часову парадигму, активно вживалися з інфінітивами, могли мати при собі давальний відмінок суб'єкта, наприклад: ***Трудно ся** убогому **человѣку поживыти,** поки до нового* (Хм. л., 1650, *78*); *бо **голодно било** на конѣ* (Л. Сам., 1702,

147); ***Не буде слобудно Панумъ*** *кметѣ пригрозити* (Урб., 1777, *52*).

З XVI ст. у староукраїнських пам'ятках можна помітити вживання речень з прислівниками дієслівного походження типу *видно, чутно*, наприклад: *все облич(е) синее, побито такъ, и(ж) ледве* ***видно*** (АЖ, 1584, *118*); *Такъ тыжъ изъ Волохъ* ***чутно*** *было о якомсь мужу о велетѣ* (Л. Льв., 1649, *255*). При цих прислівниках, як і при відповідних дієсловах, може вживатися знахідний відмінок: *с то" гори* ***видно сѣрку*** *горачую* (Луц., 1636, *26*).

Особливо поширилися у староукраїнській мові безособові речення з формами на *-но, -то*. Найдавніші приклади речень, в яких нечленні пасивні дієприкметники середнього роду втрачали узгодження, тобто найдавніші зразки особливих форм на *-но, -то*, знаходимо в українських грамотах XIV—XV ст. Серед них найбільш переконливі приклади, коли при формах на *-но, -то* вживається додаток у знахідному відмінку чол. чи жін. роду однини або у множині, наприклад: *А тои* ***ѧрлыкъ писано*** *оу Ѡрдѣ* (Р., гр., 1393, *49*); *то на буцєви.* ***насѣчено єго*** *досыть* (Р., гр., 1418, *35*); *ꙗко и(х) к на(м)* ***принесено*** *ѡ(т) пана вилчи и ѡ(т) пана купчича* (Кост. гр., 1435, II, *179*); *Але видимо у томъ листу твоее милости* ***много речей прыложено*** (Богд. гр.,1498. II, *401*). Колишні нечленні пасивні дієприкметники середнього роду втрачали не тільки іменні ознаки — здатність відмінюватися за родами, відмінками і числами. Певною мірою звужувалося вживання і засобів вираження їх дієслівних значень — часу, способу, виду і стану. У більш ранніх пам'ятках чи у джерелах старокнижного типу при формах на *-но, -то* ще досить часто могло вживатися допоміжне дієслово *быти* в теперішньому, минулому чи майбутньому часі, як і при інших дієприкметниках, наприклад: *ꙗко жь на нихъ досыть ꙗвно* ***єстъ выписано*** (Р., гр., 1433, *121*); *и(ж) ми, де(и),* ***было вчинено*** *шкоду* (АЖ, 1583, *45*); ***Писано бысть*** *во граде нашо(м) Поло(ц)ку* (П., гр., 1396, *129*); *або хто ему первѣй далъ, а* ***будетъ*** *ему* ***отдано*** (З. Коп., 1622, *800*). Однак чим ближче до XVIII ст., тим форми на *-но, -то* все частіше починають виступати без допоміжного дієслова, особливо у тих місцях пам'яток, в яких краще передана народна мова, наприклад: *Остика за зраду* ***стято*** (Остр. л., 1633, *242*); *а скоро пошъла к Белазору,—* ***пошарпано*** *и пчолы* (АПГУ, 1666, I, *84*). Правда, повністю допоміжні дієслова *було, буде* при формах на *-но, -то* не занепали і продовжують уживатися і в новій українській мові.

Звужувалося визначення умовного чи наказового способу форм на *-но, -то* за допомогою допоміжного дієслова *быти*. Наприклад: *то чим* ***бы осолєно было*** (ПЄ, 1556—1561, *90*); ***нехай*** *имъ прощено* ***будетъ*** *отъ еже въ васъ Святой Церкви и отъ вшелякого человѣколюбія!* (Х. Філ., 1598, *1706*). Іноді умовна частка могла додаватися безпосередньо до форм на *-но, -то: Купно же за измѣну до скарбу Королевского забраніе имѣнія* ***отдано би*** (Л. Граб., 1710, *163*).

У староукраїнський період форми на *-но, -то* ще досить часто, як і дієприкметники, могли виражати не тільки доконаний, а й недоконаний вид, у тому числі багаторазову дію, наприклад: *а выти жадное с того отъ нихъ не* ***бирано*** (Оп. зам., 1552, *86*); *абы до нихъ зъ далекихъ*

сторонъ на справу ***ѣжджено*** (Х. Філ., 1598, *1424*); *которихъ напотомъ* ***имано, вѣшано, стинано и мордовано,*** *яко злочинцовъ* (Л. Сам., 1702, *169*). Але вживання форм на *-но, -то* недоконаного виду звужувалося, тобто ці форми спеціалізувалися для передачі тільки завершеної дії.

Не було унормоване вживання форм на *-но, -то* і з точки зору утворення від перехідних чи неперехідних дієслів. У староукраїнський період ці форми були можливі й від неперехідних дієслів: *и также кгды еи въ Берестейскомъ кгродѣ до актъ приняти* ***не хочено*** (Х. Філ., 1598, *1026*); *Части уступи, абы тыжъ тобѣ части уступити* ***можено!*** (Х. Філ., 1600); зокрема, і з часткою *ся:* ***торгненося*** *заразъ клятвами* (Х. Філ., 1768); *що* ***ся*** *и* ***записано*** *року и дня вышписанного* (Пир. кн., 1686, *31*).

Нарешті, втрачаючи узгодження у роді й відмінку з підметом, колишні нечленні пасивні дієприкметники середнього роду позбувалися такої ознаки пасивності, як наявність об'єкта у формі називного відмінка. Другу ознаку пасивних конструкцій — назву суб'єкта в орудному відмінку — форми на *-но, -то* почасти зберігали під впливом старослов'янських та російських джерел, наприклад: *иже какъ коли* ***дьяволомъ росъсѣвцею*** *злости ·* ***нєприятєлємъ*** *людского поколѣнья* ***зъєднано*** *было* (Р., гр., 1433, *120*); ***Писано*** *бо есть* ***пророкомъ Исаіемъ*** (Х. Філ., 1598, *1638*); *и свѣчки* ***гашено*** *на проклятіе* ***Шубою священникомъ*** *чернѣговскимъ* (Л. Сам., 1702, *136*). Під польським впливом такий суб'єкт міг виражатися і сполученнями з прийменником *отъ* чи *черезъ (презъ): занужи є(ст)* ***дано*** *ѡ(т)* *наши(х)* ***пєрє(д)ко(в)*** (Рус., гр., 1456, *105*); *и самого ланцграфа геского, швакгера кролевского,* ***черезъ Жекгоцкого*** *старосту бабимостского забито* (С. Вел., 1720, I, *128*). Але у пам'ятках з більшою кількістю народних елементів і ця ознака пасивності занепадала, хоча повністю орудний дійової особи в українській мові і не втрачений.

У староукраїнській мові продовжували широко вживатися безособові речення заперечного типу. Речення з дієсловом *быти* у минулому чи майбутньому часі не зазнали особливих змін порівняно з давньоруською мовою. Звернімо увагу на те, що для таких речень важливе значення мав родовий відмінок, який майже завжди їх супроводжував, наприклад: *Абы мыту нашому ни в чомъ* ***шкоды не было*** (Рус., гр., 1489, *46*); *пак ли* ***не будєт фрязьского сєрєбра*** (Р., гр., 1411, *77*). Проте в реченнях з теперішнім часом певні зміни сталися. Старокнижна форма *нѣтъ* (з *не есть*) відома багатьом староукраїнським пам'яткам: *межы нас* ***воины нѣтъ*** (П., гр., 1371, *47*); ***Воды, ани колодеза въ*** *замку* ***нетъ*** (Оп. зам., 1552, *92*); Поряд з нею з XVI—XVII ст. поширилася польська форма *немаш (нимаш): бо* ***его*** *и до того часу* ***не машъ*** (АЖ, 1583, *51*); *бо дей тутъ* ***нимашъ подпису*** *руки короля* (АЮЗР, 1565, I.I, 14) — і українська форма *нема.* О. О. Потебня датує цю форму з XIV ст.[1] Проте вона фіксується в пам'ятках, лише починаючи з XVI ст.— спершу у вигляді *немаєт,* потім *немає, нема: Чи* ***немаєт*** *межи вами* ***мудрого*** *ни одного* (КА, 1560, *315*); *усѣ конѣ есть, тилко* ***моего*** *бѣдного* ***немае*** (Пир. кн., 1713, *258*); *Тобѣ* ***дѣла*** *тут* ***нема*** (Сот. акт., 1725, *175*). Ро-

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 377.

билися спроби вживати і форму *нит*, наприклад: *Около того манастыра* ***огорожи*** *и* ***замиканя нитъ*** (АЮЗР, 1583, I.I, *184*). Але вона не збереглася в літературній мові і стала діалектною.

Деякі пам'ятки відбили заперечну форму *не есть, не е*, наприклад: *и* ***крику не єстъ*** *на улицяхъ ихъ* (Няг. єв., XVI, *67*); *такой* ***води не є*** (Урб., 1774). Вона і досі вживається у деяких південно-західних говорах.

§ 19. Іменні односкладні речення

Питання про походження номінативних речень ще не цілком ясне. О. О. Потебня вважав, що вони виникли з двоскладних шляхом утрати присудка чи підмета[1]. А. В. Попов дивився на них як на залишки первісних одночленних речень[2]. О. О. Шахматов зазначав, що номінативні речення не можна вивести з двоскладних, але не був цілком переконаний у їх споконвічності, бо не знайшов їх відповідників у давньоіндійській, грецькій і латинській мовах[3]. На думку О. С. Мельничука, номінативні речення, як і безособові, не можна безпосередньо вивести з первісних слів-речень[4]. Факти давньоруської мови свідчать, що спочатку номінативні речення були дуже рідкісні. Дослідники наводять лише окремі приклади з давньоруських пам'яток: *Княземъ* ***слава*** *а дружине* (Сл. XII); *На то же осень зело страшно бысть,* ***громъ*** *и* ***мълния*** (Л. Новг., XIII—XIV)[5].

Такі самі рідкісні номінативні речення і в ранніх пам'ятках української мови. У грамотах XIV—XV ст. трапляються лише деякі приклади з назвами документів, із словом *благословеніе* тощо, наприклад: ***приказъ*** *кнѧзѧ михаила черторыйского маршалъка великого кнѧзѧ* (Р., гр., 1445, *151*); ***приказъ*** *кнзѧ михаила василевич* (Р., гр., 1451, *159*); ***Благословенє*** *Ісидора, митрополита Киевского и всея Руси* (АЮЗР, 1440, I.VI, *5*). Пам'ятки пізнішого часу жанрово різноманітніші, тому вживання номінативних речень стає помітнішім. Зокрема, номінативні речення можна знайти в описах замків, наприклад: *Передъ замкомъ* ***изба чорна*** *изъ сенью,* ***стайня*** (Оп. зам., 1552, *78*); *Подъ замкомъ на ретце Кудравцы* ***ставокъ*** *и* ***млынъ*** (Там же); ***Млынъ*** *тамъ съ двема колы,* ***церковъ*** *и* ***попъ*** (Там же). У статистичному описі Київської округи трапляються номінативні речення не тільки іменного, а й кількісно-іменного типу, наприклад: *Около того Вышгорода* ***лѣса*** *и* ***поля*** (Стат. оп., 1686; АЮЗР, I.VII, *520*); ***Межигорскій монастырь*** *на берегу рѣки Днѣпра* (Там же); *Подлѣ монастыря на протокѣ* ***двѣ мельницы*** (Там же); *А на плотинѣ* ***четыре амбара*** *въ Кіевскую сторону* (Там же).

---

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 85 — 86.

[2] Див.: Попов А. В. Синтаксические исследования. Воронеж, 1881, с. 31.

[3] Див.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, с. 50—51.

[4] Див.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення, с. 144.

[5] Див.: Истрина Е. С. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи.— ИОРЯС, т. 24, 26, 1923, с. 51; Стеценко А. Н. Исторический синтаксис русского языка. М., 1972, с. 92.

Чимало номінативних речень в українських літописах та творах художньої літератури XVII—XVIII ст., наприклад: ***Татаре Спаскіи.*** *Подъ Краковомъ битва была* (Л. Льв., 1649, *234*); *що посѣяно, то и тое позѣдаютъ въ земли якіесь робаки.* ***Помста Божая!*** (Там же, *260*); *Року 1519.* ***Битва Сокалская*** (Остр. л., 1633, *239*); *Року 1657 по Рождествѣ Христовомъ* ***вуйна Венгерская*** (Добр. л., 1700, *239*); *Тылко мя нынѣ все злое до себе пригорнуло.* ***Страхъ, болезнь, стогнаня,*** *и плачливое* ***нарѣканя*** (К. Транкв., 1646, *165*); ***Вотъ двери*** (Г. Сков., XVIII, I, *75*).

Таким чином, основні типи номінативних речень — буттєві і вказівні — почали формуватися вже у староукраїнський період. Проте масове вживання номінативних речень припадає на пізніший час — XIX—XX ст.

Староукраїнські пам'ятки почали фіксувати і другий тип іменних односкладних речень — генітивні, які творилися на основі незалежного родового відмінка. Генітивні речення стверджувального типу траплялися рідко, наприклад: ***О, шаленства безмозкого отсутпницкого!*** (З. Коп., 1622, *737*); ***О, безмозкого шаленства,*** *же и повторе реку,* ***отступницкого!*** (Там же). Більш поширені були заперечні генітивні речення. Пор.: *Да й що ж ми ту за бесіда,* ***ні приятеля, ні сусіда!*** (Кул., 1625, *151*); *Ні з ким жити, розмовляти,* ***ні сестриці, ні зовиці!*** (Там же); *що в ротѣ* ***нѣ зуба*** (Інт., 1737, *93*); *за то* ***ни слова*** (Там же); *что хлѣба* ***нѣ куса*** (Там же). Серед усіх іменних односкладних конструкцій заперечні генітивні речення для староукраїнського періоду, особливо з XVII ст., були найтиповіші. При цьому заперечні генітивні речення слід відрізняти від висловів з формами *нѣтъ* і *немае—нѣтъ сестриці, немае сестриці*. Ці форми дієслівного походження *(не есть, не мае)*, і тому речення, які вони створюють, дієслівні односкладні — безособові, про що вже була мова. Речення ж з часткою *ни* — іменні і тому співвідносні з номінативними. Пор.: *Ні батька, ні матері.— Батько, мати.*

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 20. Речення з однорідними членами, відокремленими зворотами, вставними словами

У староукраїнській мові, як і в давньоруській, просте речення могло ускладнюватися однорідними членами, предикативними чи уточнюючими відокремленими зворотами, вставними словами, звертаннями тощо. Найхарактерніші особливості речень з однорідними членами — накопичення однорідних компонентів *(Не ваши милости ли сами* ***обнажаете,*** *из оборы* ***конѣ, волы, овцѣ*** *у бѣдных подданых* ***волочите,*** *дани пѣняжные, дани пота и труда, от них* ***вытягаете,*** *от них живо* ***лупите, обнажаете мучите, томите.***— І. Виш., 1598, *54*), строкатий склад сполучників *(и, та, да, але, но, лечъ, чи, или, або, албо, любо, ово, якъ, такъ, такъ якъ...)*, часте повторення сполучників чи прийменників *(а при томъ при всѣмъ оставлѧемъ его* ***и*** *єго* ***дѣти*** *и єго* ***намѣстки*** *и єго* ***щатки*** *на вѣки вѣком.*— Р., гр., 1394, *54; Вси вежи* ***з подсабитьемъ***

а ***покрытьемъ*** *добрымъ,* ***з помосты, съ столъбами, съ стрельбами*** *земъными.*— Оп. зам., 1552, *106*).

Відокремлені звороти не являють собою скорочень відповідних складнопідрядних речень, а такі ж давні (чи й давніші), як вони[1]. Зокрема, у староукраїнській мові широко вживалися речення з дієприкметниковими зворотами, до яких входили не тільки пасивні дієприкметники минулого часу, а й інші. При цьому дієприкметники досить часто розташовувалися в кінці звороту: *иже єст нижше Терехтемирова невеликая долина, пространним полемъ* ***окружаємая*** (С. Вел., 1720, I, *220*); *яже обсѣдши путь, къ Полтавѣ* ***вѣдущій,*** *творяше веліе препятіе* (Л. Граб., 1710, *165*); *удался под Тчовъ полский, Кгданску близко* ***прилеглий*** (С. Вел., 1720, I, *204*).

Прикладки звичайно відокремлювалися при наявності залежних слів: *И такъ Турки Петрила,* ***брата Воеводы Мултанского,*** *на мѣсце Ивоны — на Господарство Волоское всадили* (Л. Боб., 1699, *291*).

Новим явищем у староукраїнській мові, порівняно з давньоруською, було поширення речень з дієприслівниковими зворотами. Дієприслівники довгий час зберігали сліди дієприкметникового походження, зокрема вимагали свого особливого суб'єкта, як і дієприкметники-присудки. У зв'язку з цим часто було відсутнє узгодження в особі між дієприслівником і головним присудком: *Якая* ***вѣдомость*** *велце тогда Поляковъ засмутила и нѣби мечемъ прооразила,* ***слишачи*** *таковоє шведскоє над Дунчикомъ благополучіє* (С. Вел., 1720, I, *189*); ***Идучи*** *улицею, обачит мене* ***Василиха Шкуриха*** *зъ своего огорода* (Сот. акт., 1723, *150*) — чи підмет міг розташовуватися у дієприслівниковому звороті: *которой поруки* ***уряд вислухавши,*** *казалъ записати* (Стар. кн., 1693, *78*); ***Увивши люципер*** *Марка у будинок, став зараз прохать сидати* (Марк., XVIII, *430*).

Конструкції, ускладнені однорідними членами, відокремленими дієприкметниками, прикладками і дієприслівниками, були своєрідним перехідним типом висловлень між простими і складними реченнями.

Прості речення за староукраїнської доби могли ускладнюватися також відокремленими уточнюючими, пояснювальними і приєднувальними членами, як-от: *У вежи воротной при земъли,* ***на помости,*** *стояне сторожомъ и деломъ затишно* (Оп. зам., 1552, *92*); *але и малъ не три цѣліє провинции,* ***то єст Голштинскъ, Слесвѣцкъ и Ютландъ*** *отторгнулися от него Дунчика* (С. Вел., 1720, I, *189*); *ижъ всякъ* ***(:а особливе Хмелницкий:)*** *имѣлъ своє на мислѣ* (С. Вел., 1720, I, *30*); відокремленими зворотами із значенням включення, виключення і заміщення, наприклад: *не казали есмо мѣщаномъ... черезъ то тыхъ малыхъ кожъ купити,* ***кромъ великихъ кожъ воловыхъ и яловичихъ*** (АЛМ, 1495, *89*); *и оразъ между коронніє статути и права,* ***вмѣсто застави руки кролевской дипліома,*** *з ними инферовала* (С. Вел., 1720, I, *251*), вставними і вставленими словами, словосполученнями і реченнями: *Вѣн,* ***каже,*** *сѣромаха в чѣпчику родився* (Сат., 1786, *419*); *Перед зелеными святы,*

---

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 122; його ж, т. 3, с. 276.

въ четверъ, ***(тогди было Царя Константина)****, о годинѣ 12, у Львовѣ на мостѣ запалилося* (Л. Льв., 1649, *260*); звертаннями тощо: ***Дунаю, Дунаю,*** *чему смутен течеш?* (Стеф., 1857, *149*).

§ 21. Речення з давальним самостійним

У розділі про подвійні відмінки була звернена увага на другий давальний від іменників і прикметників. Проте у функції другого давального за давньоруської доби могли виступати й активні дієприкметники. У таких конструкціях дієприкметники залежали від першого давального і тому порівняно з головним присудком були досить самостійні. Звідси назва давальний самостійний (dativus absolutus). Оскільки такі конструкції були предикативні, вони наближалися до підрядних речень різного значення — часових, причинових, умовних, цільових тощо, наприклад: ***Князю Стославу възрастъшю и възмужавшю,*** *нача вои совокупляти многи и храбры* (ЛЛ, 1377; тобто *коли князь Святослав виріс і змужнів...*); *Надолзѣ* ***борющимася има,*** *нача изнемагати Мьстиславъ* (там же; тобто *тому, що вони боролися довго, Мстислав почав...*); *нъ аще коли* ***хотящю ѥмоу опочиноути*** *то сѣдъ на столѣ* (Ф. Печ., XI; тобто *якщо хотів спочинути, то...*); ***идоущим*** *же сѧ* ***имь битсѧ*** *Андрѣи нача рѧдити полкъ ѡтца своего* (ЛІ, XV; тобто *почав упорядковувати полк, щоб іти битися...*). Давальний самостійний міг виступати також як окреме речення чи як компонент складносурядного, наприклад: ***Ярославу сущю Новѣгородѣ*** *тогда* (ЛЛ, 1377); *Тъгда* ***помєрзъшю озѣру и стоящю*** *3 дни, и въздре угъ вѣтр* (Л. Новг., XIII—XIV).

Ідею про виникнення давального самостійного з другого давального розвинув О. О. Потебня[1]. Це означало, що давальний самостійний розвивався з внутрішніх причин і становив собою одну з характерних ознак слов'янського синтаксису. Найбільшого поширення давальний самостійний набув у старослов'янській мові. За давньоруської доби він був відомий пам'яткам традиційного типу. Тому чимало мовознавців вважає давальний самостійний наслідком впливу старослов'янських джерел. Проте наявність слідів давального самостійного у говорах російської мови дає підставу деяким ученим висловлювати припущення, що ця конструкція була відома і живій розмовній мові (В. І. Борковський).

Для староукраїнської мови активні дієприкметники вже не були характерні, тому й не було грунту для вживання давального самостійного, що витворювався на їх основі. Якщо давальний самостійний і використовувався, то під впливом старослов'янської традиції. З цього погляду цікаво, що українські грамоти XIV—XV ст. давального самостійного не зафіксували зовсім. Немає його і в більшості актів XVI—XVII ст. Лише винятково давальний самостійний можна знайти в окремих актах XVII — поч. XVIII ст., наприклад: *Сурмачувцѣ,* ***идучому мнѣ,*** *оказовали заходы лѣсние* (Пир. кн., 1690, *51*); *иж* ***в живих*** *еще* ***ме-***

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1 — 2, с. 334.

жевѣ *моему* ***обрѣтаючомуся*** *мѣлисмо пораду лѣс свой... пустить в продажу* (Пир. кн., 1728, *351*); *покы* ***тымъ злочинъцюмъ сидячимъ*** *держати ихъ сторожею* (Бор. акт., 1686, *97*).

Більш помітний давальний самостійний у творах із значною кількістю старокнижних елементів. Це насамперед пам'ятки релігійного циклу XVI— поч. XVII ст., наприклад: ***входящимъ имъ*** *въ іерслимъ по обычаю празника.— и доконовати дніи опят ся навратили* (ПЄ, 1556—1561, *61*); *убудовавшися на кгрунтѣ апостоловъ и пророковъ,* ***сущу*** *краеуголному Самому* ***Христу*** (Х. Філ., 1598, *1672*); *доставши ключовъ,* ***спящим всѣм,*** *досталъ шкатулы єго* (Перест., 1605, *30*); ***Бывшу*** *же* ***Сергію патріарху*** *во Цариградѣ, въ лѣто 6552, сей, по совѣту тріехъ патріархъ, истяза папу Римского Христофора* (З. Коп., 1622, *1100*). Цікаво, що з полемістів давальний самостійний найпомітніший у І. Вишенського, який перебував під більшим впливом старослов'янської мови, ніж, наприклад, Х. Філалет чи З. Копистенський. Пор.: ***Не сущу*** *бо* ***источнику,*** *не будет ниже рѣка* (І. Виш., 1596, *102*); ***не сущу началу,*** *нѣст видѣти ниже конец* (Там же, *102*); *и за сий образ,* ***явлшуся*** *пастырей* ***началнику,*** *приимеши неувядаемый славы вѣнец* (Там же, *100*). Релігійні трактати другої половини XVII ст.— І. Галятовського, А. Радивиловського, Д. Туптала, М. Андрелли — теж мають чимало речень з давальним самостійним.

З літописців найбільшим прихильником старослов'янщини був Г. Граб'янка. В його літописі давальний самостійний вживається особливо часто. Наприклад: ***Зимѣ*** *же* ***мимошедшей*** *и теплотою солнца* ***Днѣпру*** *и всѣмъ* ***рѣкамъ растаявшимъ***, *да скорѣе Хмелницкого имуть, заразъ, повелѣ* (Л. Граб., 1710, *42*); ***Утру*** *же* ***бывшу*** *бысть сѣчъ велика подъ обозомъ Полскимъ и подъ Зборовомъ* (Там же, *76*); *Таже* ***женѣ*** *Хмелницкого тогда отроча* ***родившой,*** *моли Хмелницкий Барабаша да отрочати его воспріемникъ отъ Крещенія будетъ* (Там же, *39*). Щодо цього з ним не міг зрівнятися навіть С. Величко, у якого також чимало конструкцій давального самостійного: ***Нощи****-же тогда* ***наступившой,*** *Могила всѣ тяжари обозовіе покинувши... прибилъ до Могилева преречоного* (С. Вел., 1720, II, *549*); ***Наченшу*** *же* ***слонцу*** *по претеченіи дневномъ склонятися до западу, началъ заразъ и Бруховецкій войска свои конніи до третои зъ Поляками роспоражати и устроевати бытви* (Там же, II, *83*); ***Зоставшу Самойловичу*** *зъ худопахолства на високой власти гетманской и* ***наченшу*** *убогащатися, начать и добронравіе его перемѣнятися* (Там же, II, *329*). У літописах з більшою кількістю народних елементів давальний самостійний трапляється випадково, наприклад: *и под сее время* ***Бруховецкому,*** *з Запорожжя до Гадяча* ***пришедшему***... *которіе великое пошанованя от царя мѣли и чого хотѣли, то у его одержали* (Л. Сам., 1702, *70*); *якую посля, еще* ***въ живыхъ будучому Чаплинскому,*** *въ жену себѣ взялъ* (Лѣтоп., 1737, *7*).

З художньої літератури давальний самостійний типовий для мови драм та деяких інших творів XVII— поч. XVIII ст. з сильною книжною традицією. Наприклад: ***Спящу фараонови*** *Фортуна является* (Царств., 1698, *139*); *И* ***сущу ми*** *во шестом лѣте возраста моего, родителя моя (вдаста) мне в научение* (Алекс., 1674, *183*); *и уже* ***надходящу вечеру,*** *устремишася на мя не человѣчески* (І Турч., XVIII, *382*).

Про занепад конструкцій з давальним самостійним на українському грунті свідчить той факт, що досить часто нечленні активні дієприкметники втрачали узгодження з назвою суб'єкта, перетворюючись на незмінні форми — дієприслівники. Такі конструкції відбивали не тільки пам'ятки традиційної мови, а й більш народні. При цьому дієприслівник міг стосуватися тієї ж особи, що й головний присудок: *а тепер, **подросши нам и дошедши** лѣтъ зуполних, выйскалем и дойшолем своей власной отцевщини предреченной на Булановой* (АПГУ, 1678, III, *96*); *и азъ недостойный во иереохъ, Кирило Ивановичъ, на тотъ час **будучи** мнѣ уставникомъ при той церкви, огледахъ все очима своими* (Київ. л., 1621, *83*) — чи частіше — до інших осіб: ***И вшедши вмоу** в лодю, и сталась боура великая на мори* (Жит. єв,., 1571, *27*); *Потомъ неделъ з полтори **войскамъ отдохнувши**, знову Виговский тогобочних полков до килконадцят тисячъ собралъ* (С. Вел., 1720, I, *208*); *князь Ромодановскій зъ Сомкомъ чрезъ килко дней, **войску отдохнувши**, рушилъ на Хмелниченка над Днѣпромъ* (Там же, II, *27*); *Турчинъ килко дней **войскамъ отдохнувши**, рушилъ отъ Ладижина подъ Умань* (Там же, II, *353*). Такі дієприслівники могли вживатися і без першого давального, ще далі відходячи від первісного типу давального самостійного, наприклад: *а **вживаючи** тою дворища · не надобѣ · ни воина ни ѧловицѣ платити* (П., гр., після 1349 р., *27*); ***Боявшис** вовка в лѣсъ ни бува(т)* (К. З., *216*). Сліди давального самостійного збереглися в деяких дієприслівникових конструкціях української народної мови і в творах окремих письменників.

Отже, в українській мові пізніших часів давальний самостійний уже не вживався, від нього збереглися лише окремі сліди. Його занепад «слід розглядати не тільки як результат занепаду активних дієприкметників, а й як частковий прояв загальної тенденції до витіснення дієприкметникових зворотів підрядними реченнями, яка й стала основною причиною зникнення активних дієприкметників»[1].

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 22. Походження складних речень

Походження складних речень сягає періоду індоєвропейської спільності мов. На думку багатьох учених, спочатку вживалися прості незалежні речення. На основі поєднання однотипних простих речень виникли складносурядні речення (п а р а т а к с и с), з них — складнопідрядні (г і п о т а к с и с). Однак Б. В. Лавров вважав, що гіпотаксис виникав водночас с паратаксисом — з двох логічно зв'язаних речень[2]. Цю ідею докладніше розвинув Т. П. Ломтєв[3], хоч і не

[1] М е л ь н и ч у к О. С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові.— Дослідження з питань синтаксису української мови. К., 1958, с. 290.

[2] Див.: Л а в р о в Б. В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. М.— Л., 1941, с. 38.

[3] Див.: Л о м т е в Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, с. 488, 491.

виявив усіх шляхів виникнення складних речень, бо брав до уваги тільки об'єднання простих речень. В останній час знову відновлюється ідея О. О. Потебні про інший шлях розвитку гіпотаксису — з подвійних відмінків чи інфінітивних зворотів простого речення. Отже, складні речення утворювалися різними шляхами — не тільки внаслідок об'єднання простих речень, а й з різних зворотів у їх складі[1]. При цьому найбільш імовірно, що первісним типом складних речень були безсполучникові. Деякі безсполучникові речення можна визнати складносурядними, більшість — недиференційованого типу. З цієї більшості постали сполучникові речення.

Під кінець давньоруського періоду процес утворення складних речень пройшов уже основні етапи розвитку. Крім безсполучникових складних речень відкритої і закритої структури, були сполучникові речення недостатньої диференціації, з яких витворювалися складносурядні й складнопідрядні речення. За староукраїнської доби цей процес тривав далі, поки не завершився створенням такої системи складних речень, яка типова для нової української мови.

§ 23. Безсполучникові складні речення відкритої структури

У давньоруській мові безсполучникові складні речення вже не були так поширені, як за спільноіндоєвропейської доби. Особливо рідко вживалися безсполучникові складні речення відкритої структури, тобто такі, що дозволяли вільно приєднувати складові частини. За характером синтаксичного зв'язку вони належать до сурядних. Безсполучникові складні речення відкритої структури передавали одночасні чи послідовні події. Такі речення «майже повністю відсутні у давньоруських грамотах»[2]. З українських грамот XIV—XV ст. можна навести лише деякі приклади із значенням одночасності дії: *пан · ива(а)шко дѣдошицкии · поставил старцѣ ѡбьчии · пан · пантатомирь поставиль старцѣ ѡбьчии* (Р., гр., 1413, *83*). Проте у пам'ятках пізнішого часу, особливо стилістично досконаліших, уживання безсполучникових складних речень відкритої структури зростає. Для них характерна однотипність форм присудків і можливість перестановки складових частин (гнучкість структури). Наприклад: *Осень была мокрая, два месяца дождь непрестанно ишол* (Остр. л., 1633, *243*); *Било мясо, просята, били пєчоне курчата* (Інт., 1619, *183*). Українські пам'ятки XVI—XVIII ст. починають добре відбивати також безсполучникові складні речення із значенням послідовності подій. Для створення такого значення використовувалися здебільшого форми доконаного виду дієслів чи спеціальні лексеми. Розташування частин було більш фіксоване, ніж у попередніх складних речень. Наприклад: *В том же року зима*

[1] Див.: Стеценко А. Н. Исторический синтаксис русского языка. М., 1972, с. 126.

[2] Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение. М., 1958, с. 50.

была лихая, по рожестве христове пустила была зима (Остр. л., 1633, *247*); *Де взялась музыка, загудили бубны* (Марк., XVIII, *430*).

Отже, старовинний спосіб безсполучникового поєднання речень у зв'язку з його лаконічністю і виразністю майстри слова почали використовувати як спеціальний стилістичний засіб. Цим і пояснюється, чому вживання безсполучникових складних речень знову почало відновлюватися і поширюватися. Це дало підставу деяким ученим розрізняти два типи безсполучникових складних речень — архаїчний і новий.

§ 24. Безсполучникові складні речення закритої структури

У давньоруській мові більш уживані були безсполучникові складні речення не відкритої, а закритої структури, тобто такі, що не могли поширюватися складовими частинами. Зв'язок між компонентами у них не чіткий, тому їх не можна класифікувати так, як сполучникові складнопідрядні речення. Якщо брати до уваги не тільки значення безсполучникових складних речень закритої структури, а й деякі особливості будови, їх можна поділити на речення типізованої (з якимись характерними рисами) і речення нетипізованої (без характерних структурних рис) будови.

Серед безсполучникових складних речень типізованої структури виділяються насамперед речення з іменниками у першій частині. Друга частина характеризується тим, що в ній зазначається, як називається суб'єкт чи об'єкт першої частини, або просто повторюється іменник першої частини чи вживається замість нього займенник. Такі речення О. О. Потебня назвав «паратактичними підрядними реченнями». Серед них він виділив три підтипи: 1) з дієсловом у другій частині — *Прислалъ человѣка, Иваномъ зовутъ;* 2) з повторенням іменника у другій частині, який супроводжується займенником,— *Есть печера, изъ тоя печеры исходить источникъ;* 3) із займенником *и, онъ* у другій частині — *Есть печера, из нея исходить источникъ*[1]. В. І. Борковський дещо уточнив положення О. О. Потебні, звернувши увагу на те, що перший підтип може бути й іменний, а в третьому виступають не тільки займенники *и, онъ,* а й *тъ, та, то*[2]. У староукраїнських пам'ятках перший підтип безсполучникових складних речень виступає переважно з дієсловами не називання, а іншого змісту, наприклад: *Село Подсычи земянское,* ***панъ Служъка держитъ*** (Оп. зам., 1552, *99*); *что една нецнота бѣглая,* ***зовется Маря Лаврѣниха,*** *без всякого встиду... говорит на Максима Лукяненка* (Пир. кн., 1715, *277*). Староукраїнські пам'ятки добре зафіксували другий підтип безсполучникових складних речень — з повторенням іменників. При цьому іменники могли виступати без займенників чи разом із ними: *Шинъкованье меду деръ-*

[1] Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968, с. 251 — 257.

[2] Див.: Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения, сопоставляемые со сложноподчиненными. М., 1972, с. 119.

жить у двухъ корчмахъ, а в третей горелку, ***за ведро горелки береть по 40 грошей*** (Оп. зам., 1552, *84); В селе Борисове церковь была з трима верхи,* ***знесло верхи все*** (Остр. л., 1633, *245*). Поширені були у староукраїнських пам'ятках також безсполучникові складні речення третього підтипу — із займенниками без повторюваного іменника, наприклад: *Иванъ Воротный,* ***тотъ вороти заведаеть, и стережеть*** (Оп. зам., 1552, *87*); *Є село Негрибка,* ***воно на Подоли*** (О. Негр., XVIII, *421*). В новій українській літературній мові більшість підтипів таких безсполучникових речень замінені сполучниковими і лише третій підтип зберігся добре.

Безсполучникові складні речення другого типу відзначалися тим, що в першій половині вживалися предикативні форми, які вимагали обов'язкового доповнення. У староукраїнських пам'ятках це були здебільшого перехідні дієслова із значенням мовлення, мислення, сприймання, наприклад: *Куме,* ***слухай:*** *з моих рук щастіе тобе буде* (І. Некр., 1790, *10*); *Бо* ***повѣдаю(т),*** *голова мѣсца шукаетъ* (К. З., *38*).

Безсполучникові складні речення третього типу характеризуються тим, що у другій частині можливе вживання часток *тогда, так, то, ино,* які, однак, не завжди наявні. За будовою вони нагадують складносурядні речення, але значення в них виражається часове, умовне чи наслідкове. Отже, в цих безсполучникових реченнях, як і в попередніх, сурядність і підрядність не розчленовується. Наприклад: *А трафит ти ся перед паном стояти, тогда сила вражиа не попущает ти ровно ногами стояти* (І. Виш., 1596, *29*); *Рано сѣешъ, рано и пожнешъ* (К. З., *265*).

Здавна широко вживалися безсполучникові складні речення нетипізованої будови. Серед таких складних речень виділяються насамперед пояснювальні, тобто такі, в яких друга частина містить мотивуюче чи уточнююче пояснення явищ першої частини, наприклад: *Леч трудно было:* ***барзо заюшыли, з обох сторон битых, раных начиныли*** (Лям., 1636, *159*); *На вечюрки не хожу,—* ***не пускае мати*** (І. Некр., 1789, *450*).

Частину безсполучникових складних речень нетипізованої будови можна виділити на основі зіставлювально-протиставного значення. Воно створюється часто за допомогою антонімічних лексем чи заперечення, наприклад: *пан · ивашко · дѣдошицкии · имаєть ѡчистити · листы · свои.* ***пан. ивашко. дѣдошицкии. нє моглъ ѡчистити. листовь своихъ*** (Р., гр., 1413, *83*); *Колодезъ въ замку почато и полъ сажня выбыто въ скалѣ,* ***воды не добыто*** (Оп. зам., 1552, *600*). Такі речення і досі зберігаються в українській мові поряд із складносурядними протиставними чи складнопідрядними допустовими.

§ 25. Сполучникові складні речення недостатньої диференціації

У староукраїнський період сполучникові складні речення вже значно переважали над безсполучниковими. Проте сурядність і підрядність у них не завжди чітко розмежовувалася. Зокрема, дифузний

характер мали складні речення, що створювалися, за висловом Є. С. Істриної, шляхом «ланцюжкового нанизування» складових частин. З цією метою здебільшого використовувалися сполучники *и* та *а*. Ланцюжкові речення насамперед зафіксували українські та українсько-молдавські грамоти XIV—XV ст. Почасти вони трапляються у пам'ятках пізнішого часу, особливо народномовного типу, і не тільки із сполучниками *и, а*, наприклад: ***И*** *отпровадили его черньцем до границы,* ***и*** *зняли з него чернцство* ***и*** *пустили его в мирских шатах,* ***и*** *сами вернулися* (Остр. л., 1633, *246*); *И пироги тамо били,* ***та*** *и борщика зварили,* ***та*** *била и капустая, и горох, била кашая,* ***та*** *била там и ботвіна, и вшелякая зверина* (Інт., 1619, *183*). В українських пам'ятках такі речення були даниною старовини, що підтримувалася впливом розмовної мови, в якій вони довше зберігалися. У спільнослов'янський і на початку давньоруського періоду ланцюжкові речення вживалися ширше і були, очевидно, одним із джерел утворення сполучникових складносурядних і складнопідрядних речень.

Другим типом конструкцій недостатньої диференціації у староукраїнський період були речення з підрядними і сурядними сполучниками. Сурядні сполучники *и, а* та інші розташовувалися переважно при головній частині і мали значення «то», «тоді». Наприклад: *а што єстє єго записъ отъ него къ намъ принєсли,* ***и мы тотъ записъ єсмо*** *приняли* (Богд., гр., 1496, II, *405*); *а кгдим почал оному Яску говорити о той шкодѣ своей,* ***а он мовить*** (Пир. кн., 1698, *136*).

Сполучники (і сполучні слова) підрядності могли створювати складні речення недостатньої диференціації і без сполучників сурядності. У документах Б. Хмельницького і деяких інших наявні речення із з'ясувальними сполучниками, які виражали додаткові зауваження, узагальнення, тобто за змістом були сурядними, наприклад: *і во всіх потребах наших ходотайствовати до єго царского величества праци і охоти своєй збороняти не будеш,* ***о чим як не повонпляєм*** (Б. Хм., 1657, *569*); *теди тот человѣк зараз мовил єму до ока, же мѣет жону живую у Фастовѣ,* ***чого любо Иван прѣлся*** (Пир. кн., 1693, *93*). Це так звані відносні речення (за іншою термінологією — приєднувальні, пояснювальні), проміжні між підрядними і сурядними, які у староукраїнський період були більш поширені, ніж тепер.

Відмежування сурядності від підрядності в інших типах сполучникових речень здійснювалося успішніше, хоча не можна сказати, що не тільки в староукраїнській, а й у новій українській мові цей процес цілком закінчився. Ще й досі можна спостерігати спорідненість частини складносурядних речень із складнопідрядними, а складнопідрядних із складносурядними.

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 26. Складносурядні речення відкритої структури

Староукраїнська мова успадкувала від давньоруської уже досить розвинену систему сполучникових складносурядних речень. Частина з них була споріднена з безсполучниковими реченнями в тому

розумінні, що дозволяла збільшення кількості складових частин, тобто мала відкриту структуру. Складносурядні речення відкритої структури творилися за допомогою єднальних і розділових сполучників. Основним єднальним сполучником у староукраїнській мові був *и*. За умов паралельної будови складових частин речення з сполучником *и* виражали одночасність подій. Складносурядні речення з таким значенням були більш поширені у староукраїнській мові, ніж відповідні безсполучникові. Їх засвідчили пам'ятки різного часу: *А на крѣпост сему всему печать нашю привѣсили есмо и панове рада наша земли литовъское свои печати привѣсили к сему нашому листу* (Кост., гр., 1442, II, *719*); *Суша была великая, и татаре были* (Остр. л., 1633, *245*). Як і безсполучникові речення, складносурядні сполучникові могли передавати також послідовність подій: *коли которая пани альбо панна позвана была а прїде(т) на ро(к) данньш и соудья сѧде(т) на соудѣ* (Стат., XV, *12*). При наявності заперечення *и* здавна замінявся сполучниками *ни, ани, ни-ни* і под.

У староукраїнській мові ширше, ніж тепер, з єднальним значенням вживалися сполучники *а, та(да)*. Наприкад: *в Житомири слоугъ пѧтъна(д)цать из гольтѧи а два ч(е)л(о)в(е)ка тѧглыхъ подымъщиноу дають* (Люстр., 1471, *92*); *Іди з нами, та ми ідем от двай сами* (Інт., 1619, *181*). У наш час такі речення збереглися у діалектній мові.

Розділове значення — взаємовиключення та чергування подій — безсполучниковим способом передати майже неможливо. Це значення можуть виразити лише спеціальні сполучники — розділові. Складносурядні речення розділового типу здебільшого двокомпонентні, але це пояснюється не їх будовою, а умовами контексту. У принципі такі речення теж дозволяють збільшення кількості складових частин, отже, вони належать до відкритих структур. У староукраїнський період використовувалися розділові сполучники різного походження — давньоруські *или(ли), любо* (від прикметника *люб*), польський *альбо*, наприклад: *а коли боудет лед илї имоут ходити оу брод* (Богд., гр., 1460, II, *275*); *а хто сѧ имет оуступат оу моє приданє... любо хто имет държат по моем животє* (Р., гр., 1427, *108*); *иж альбо Петръ святый в Рымѣ не былъ, албо Павел святый не былъ* (Перест., 1605, *53*). З XIV—XV ст. почав уживатися сполучник *або* української розмовної мови: *тогды имеєть пово(д) на него досве(т)чить або то(т) добры(и) имеє(т) самь своєю прїсѧгою о(т)быть* (Стат., XV, *18*). Дещо пізніше фіксуються сполучники *чи- чи, то-то*. Ці сполучники і запанували в українській мові.

§ 27. Складносурядні речення закритої структури

Складносурядні речення закритої структури відзначалися тим, що в них не могла збільшуватися кількість складових частин, і тому вони завжди двокомпонентні. У староукраїнський період складносурядні речення закритої структури поєднувалися за допомогою сполучників двох типів: 1) широкого значення і 2) вузького значення. Сполучники першого типу передавали звичайно зіставлювально-протиставне

значення. У староукраїнській мові з цією метою використовувалися сполучники давньоруського походження *а, но, да,* польського — *лечъ,* народного українського — *але, та* тощо. Наприклад: *занєжє тополничанє имѣють с улад(и)кою границю* ***а*** *стрѣлковци нє имѣють* (Р., гр., 1422, *98*); *И до Межигорского монастиря хтѣли штурмовати,* ***лечъ*** *ся чернцы постерегли и забѣжали тому* (Л. Льв., 1649, *244*); *А у Черновци вози не стрясти,* ***але*** *купець дасть свою вѣру* (АЮЗР, 1407, I, *31*); *и болш поступалы роковщины,* ***та*** *боюс* (Інт., 1737, *369*). Для уточнення занадто широкого значення сполучників цього типу до них могли додаватися прислівники чи інші слова, внаслідок чого утворювалися складносурядні речення з двома покажчиками зв'язку — *а лише, а тому, але зате* тощо. Такі речення мали різноманітні відтінки у значенні — обмежувальні, наслідкові, компенсаційні тощо. Деякі частки могли виступати і самостійно, наприклад: *а мы имаємо их твєрдо и статочно дєржати... и николи на волі их нє поустити...* ***лишє*** *коли нас о то наипєрвєи корол єго милость обышлєть* (Богд., гр., 1462, II, *292*); *Дяк, паламарь гладкі,* ***тільки*** *піп бідняка* (О. Негр., XVIII, *421*).

Сполучники другого типу допомагали створювати складносурядні речення із значенням пояснення чи наростання (градації). Частини складносурядних пояснювальних речень поєднувалися здебільшого старокнижним сполучником *то єсть: обернули на мертвый хлѣб, не веселя, але жалю:* ***то єст*** *он оплатокъ* (Перест., 1605, *54*). В українській мові закріпилися сполучники *тобто, себто* (іноді *цебто*). Градаційні речення поєднувалися складеним сполучником *не тилко — але.* Вони почали фіксуватися пізніше, наприклад: *Дудласъ...* ***не тилко*** *не смѣлъ рушити оттолъ на отсѣчъ облеженцамъ варшавскимъ,* ***але*** *самъ от подбѣговъ полских неменшіє утерпѣвалъ пакости* (С. Вел., 1720, I, *138*).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 28. Складні речення з підрядними означальними

Складнопідрядні речення належать до закритих структур, тому вони завжди бінарні. Серед нерозчленованих прислівних конструкцій виділяються складні речення з підрядними означальними. У староукраїнський період вони ще не були так організовані, як тепер. Строкатим був склад сполучних слів. Один з найдавніших відносних займенників *иже* (*єгоже, ємуже* та ін.), який розвинувся з анафоричного елемента безсполучникового речення, траплявся вже лише в окремих пам'ятках. З XVI ст. почав часто використовуватися займенник *же,* що може пояснюватися як польським впливом, так і впливом західноукраїнських говорів. Однак основними сполучними словами стали відносні займенники *што, что* (потім *що*) і *который (котрий).* Про широке вживання займенника *што (что, що)* у староукраїнський період свідчить той факт, що він часто виступав там, де тепер ми використали б займенник *який,* наприклад при назвах живих істот: *признали... о обцованю* ***з злодѣями, што*** *єму волы до кухнѣ єго вожовали* (Перест.,

1605, *31*). Щоб компенсувати відсутність непрямих відмінків, це відносне слово сполучалося з займенником *онъ*, створюючи комплекс *што (что, що) онъ, што его* тощо, наприклад: *А камѣнь, **што его** завергли цемраше, се есть самъ Христосъ* (Няг. єв., XVI, *129*); *Почерпало: Каждаа реч **що** черпают **нею*** (П. Бер., 1627, *91*); *а половину той худоби Лукашисѣ, **што у ей** платье туй же Максим покрав* (Пир. кн., 1686, *34*). Уживання займенника *що (што, что)* було настільки типове для української мови, що він міг ставати на місце різних відмінкових форм і без займенника *онъ*, наприклад: *мяса свиного згнилого, **што*** [-*що його*] *и собаки не едять, порышилося, в громаде лежить, з возъ на одинъ конь* (Оп. зам., 1552, *110*); *й я уже в дому у тиждень салник той познал, **что*** [-*що в ньому*] *гроши були* (Пир. кн., 1718, *298*).

Уживання сполучного слова *котрий (котрий)* у староукраїнський період ще не було цілком усталене. Пам'ятки різного часу послідовно відбивають препозицію керованого займенника *который*, наприклад: *ижъ видѣвъ и знаменавъ службу... пана Богуша Оверкича Тимоха... **которого намъ справы** и **родъ** зацный дому его вѣрный... оповѣдалъ* (Р., гр., 1438, *140*); *Был нѣякий закон, **через которого проступки** сталися винни* (КА, 1560, *256*). Сучасне розташування цього сполучного слова — постпозицію — пам'ятки почали фіксувати досить пізно — з XVIII ст.

Процес використання займенника *который* з чисто відносним значенням у староукраїнський період цілком не завершився. Про це свідчить той факт, що цей займенник ще досить часто уживався з видільно-числовим значенням, наприклад: *И тіе реестра в книги пописани, **которіе** книги одни на Москву повезени, а другіе воеводамъ подани* (Л. Сам., 1702, *91*). У зв'язку з цим використання *который* обмежувалося. Займенник *який*, що витіснив його в новій українській мові, до XVIII ст. вживався рідко, бо його не підтримувала давньоруська традиція. Дещо помітніший він тільки в тих українських пам'ятках, які перебували під більшим польським впливом, наприклад: *таковой унеи, **якую** отступникове потаемне зробили, пан воевода не хотѣл* (З. Коп., 1622, *1144*).

Функцію сполучних слів у складних реченнях з підрядними означальними могли виконувати і деякі прислівники — *где, куды, кгды, коли, якъ*, які надавали їм відповідного відтінку значення. У сучасній українській мові вживання таких сполучних слів можливе при опорних словах тільки відповідної семантики. У староукраїнській мові таке обмеження було менш суворе. Можна порівняти означальні підрядні речення із сполучним словом *где* при іменниках, що не мають локального значення: *Прето ми... глянулисмо в книги правние в **Порондек, где** о карности злодѣев часть четвертая учить тими мови* (Пир. кн., 1698, *142*); *который ...випитал господин **Вуцки Савчихи, где** стоял господою Стайло* (Пир. кн., 1701, *173*).

Підрядна частина складного означального речення за староукраїнської доби звичайно розташовувалася у постпозиції. Це свідчило про зміцнення її зв'язків з головною частиною. Проте в староукраїнських пам'ятках ще чимало прикладів препозитивних підрядних частин, які О. О. Потебня вважав більш ранніми, ніж постпозитивні, що були

свідченням слабішого зв'язку. Наприклад: ***и которіи бы пришол до нас***... *мы нє имаєм таковогo чловѣка пріимити* (Богд., гр., 1499, II, *421*). ***А што на нашом боку,*** *тиє татаре в землю єго царского величества не замишляют* (Б. Хм., 1649, *143*).

Внаслідок недостатнього зв'язку підрядної частини з головною за староукраїнської доби, як і за давньоруської, ще можна спостерігати повторення пояснюваного іменника при сполучному слові. Наприклад: *границѣ будуть вѣчныи наипєрвѣи мєжи нашимъ городо(м) снятиномъ а мєжи* ***шєпинци которыи*** *жь* ***шєпинци*** *к волохомъ прислушають* (Р., гр., 1433, *125*); *кгди Татаринъ до Ракочого от Хана посланий приведенъ з* ***писмами*** *в обозъ до короля;* ***в яких писмахъ*** *витломачено тоє* (С. Вел., 1720, I, *82*).

У складних реченнях з підрядними означальними могли вживатися співвідносні слова *той, такий* та ін., які підкреслювали видільне чи якісне значення залежних частин, наприклад: *Меду пресного приходить старосте на годъ 11 кадей северы з уходовъ* ***тыхъ, што*** *на Ворскле* (Оп. зам., 1552, *86*); *Чом* ***такыи*** *отци,* ***которыи*** *дѣтій своихъ на доброе не учили, каравъ* (Няг. єв., XVI, *215*). Особливо важливі були такі займенники (їх ще інакше називають а н т е ц е д е н т а м и, від лат. antecedens — *попередній)* для речень з сполучними словами *што, гдѣ, коли, якъ,* бо вони увиразнювали їх означальне значення. При відсутності антецедентів такі відтінки значення теж виражалися, але слабіше. Якщо співвідносні слова не вживалися і їх не можна було домислювати, підрядна частина дуже слабо пов'язувалася з головною і починала виражати не стільки означальне, як загальне поширювальне значення, тобто витворювалися речення, близькі до складносурядних, які називають поширювальними, чи приєднувальними. У зв'язку з недостатньою організованістю складнопідрядних речень староукраїнської мови такі конструкції були раніше поширеніші, ніж тепер.

§ 29. Складні речення з підрядними з'ясувальними

Староукраїнська мова успадкувала від давньоруської досить розвинену систему з'ясувальних речень. На українському грунті вони зазнали подальших змін. Насамперед збагачувався склад опорних слів, від семантики яких залежала будова з'ясувальних речень. Змінювалося співвідношення між сполучниками і сполучними словами різного походження. Найголовнішими з'ясувальними сполучниками у староукраїнський період були *же* й *ижъ*. Наприклад: *янъ о(т)поведа(л)* ***же*** *са(м) єго рани(л)* (Стат., XV, *19*); *тогда всякъ домислился,* ***ижъ*** *Хмелницкий... уйшолъ вовсе от гнѣва панского* (С. Вел., 1720, I, *6*). Виходили з ужитку старокнижні сполучники *иже, аже, ажъ,* які траплялися лише в окремих пам'ятках. Сполучники і сполучні слова *што, что* вживалися здавна, але не так часто, як *же* чи *ижъ*. Пам'ятки почали фіксувати український народний сполучник і сполучне слово *що,* наприклад: *тие предречоние свѣдки всѣ еднаково говорили,* ***що*** *тии гуси власние Ющишини* (Пир. кн., 1701, *193*). У деяких випадках з'ясувальні речення могли зв'язувати також сполучні слова *якъ, где, коли, кто, який* і под.

Якщо опорні слова вживалися з відтінком гіпотетичності, тобто означали спонукання, повинність, бажаність тощо, з'ясувальні речення приєднувалися за допомогою сполучників, що мали в своєму складі частку *би* чи були близькі до них. Оскільки ця частка утворилася на основі умовного способу, такі сполучники завжди супроводив присудок у формі минулого часу. Наприклад: *Просимъ вашеі милости, **штобы** есте оучинили иныі листъ* (П., гр., 1388, *81*); *то мы сказали, **абы** там ни гроша мыта нє было* (Кост., гр., 1456, II, *789*); *і повторе теди просим, **жеби** без забави до єго царского величества гонци наши одсилани били* (Б. Хм., 1651, *208*); *тѣмъ-же совѣтоваху королю, **даби** Козаковъ обуздалъ и усмирилъ* (С. Вел., 1720, I, *9*). Польський сполучник *жеби* і старослов'янський *дабы* виходили з ужитку. Сполучник *щоби* у староукраїнський період ще тільки починав конкурувати із *штоби, жеби*. Сполучник *аби* вживався далеко ширше, ніж у сучасній літературній мові.

Пізніший за походженням другий тип з'ясувальних речень — з питальною підрядною частиною. Такі речення були можливі лише в тому разі, якщо опорні слова не мали відтінку гіпотетичності, яка не сумісна з питальним значенням. У староукраїнський період засоби зв'язку з'ясувальних речень цього типу ще остаточно не усталилися. Спочатку з цією метою вживався сполучник *если* чи рідше — частка *ли*, наприклад: *Також и до ных, епископовъ, розеслалъ заразомъ питаючи, **єсли** то єст з ихъ вѣдомостю* (Перест., 1605, *32*); *И мы пытали Сапѣги: свѣдомъ **ли** онъ того* (Лит. м., 1498, *169*). З XVI ст. почала вживатися частка української народної мови *чи*, наприклад: *не вѣдати, **чи** звездний бѣг его в том омылил* (Г. См., 1587, *251*). Вона і запанувала в українській мові.

З'ясувальні речення питального типу відзначалися ще тим, що в староукраїнський період не завжди чітко відмежовувалася непряма мова від прямої, наприклад: *она шляховала на Пилипа, **мовячи, что твоѣ хлопцѣ мои ягнята порѣзали*** (Пир. кн., 1713, *247*); *коли нам у окно **говорила, що немаш, батенки, меду у мене, пойдѣте собѣ гдѣ инде*** (Пир. кн., 1701, 186) тощо.

§ 30. Складні речення з підрядними призайменниковими

Серед призайменникових речень звертають на себе увагу насамперед такі конструкції, які в головній частині мають максимально узагальнене співвідносне слово *те* чи його еквівалент, з яким поєднувалися сполучники *што (что, що), же* чи деякі відносні займенники, наприклад: *дали есмо грамоту **на том** кн(ѧ)зю Федору Даньлеевичу **штож** нам не уступатисѧ у его служебные* (П., гр., 1386, *64*); *абы прикладом продка своєго и повинности своєє **до того** им помоглъ, **до чого** хентливе ся езуитове приложивши, оным помогли* (Перест., 1605, *33*); *а дивуется **тому,** же онъ Калиновский... **заступилъ** шляхъ его синовѣ* (С. Вел., 1720, I, *61*). Це проміжний тип між з'ясувальними і призайменниковими реченнями.

Якщо співвідносні слова *той, та, те* мали предметне значення (заміняли назви осіб, тварин чи предметів) і їм відповідали сполучні слова

кто, хто, што (что, що), который, створювалися призайменникові речення другого підтипу — тотожності, наприклад: *а **хто** при ѡбидить или ѡ(т)иметь ѡ(т) стго івана цркви · **тотъ** будеть проклятъ* (П., гр., 1387, *76*); ***што** не поопадало, ино и **то** ледви отъ витру колышетъся* (Оп. зам., 1552, *92*); *Там на оном сейме **тыє, которыє** вольности милуют, не хотѣли ничого припустити* (Перест., 1605, *37*). Висловлюється припущення, що такі речення розвинулися з підрядних означальних внаслідок пропускання іменника при займеннику у підрядній частині[1]. Саме тому у староукраїнський період вони значно частіше, ніж тепер, стояли у препозиції.

Тотожні речення могли створюватися і на основі іншого сполучення співвідносних слів — *такъ, такий...— якъ, який...* У такому разі створювалися речення тотожності з означальним значенням у широкому розумінні слова, наприклад: *а **тако** влдка продалъ єсть · **ꙗко** самъ державъ* (П., гр., 1391, *106*); ***Яки(и)** панъ, **таки(и)** его и крамъ* (К. З., *260*).

Співвідносні слова *такъ, такий...* могли поєднуватися із сполучниками *што (что, що), же, ижъ, нѣби.* Створювалися призайменникові речення із значенням способу дії, міри тощо, наприклад: *а и оставшиися в обозѣ **такъ** знужнѣлии, **що** тилко живи и вѣтромъ валяєми* (С. Вел., 1720, I, *84*); ***Такі** палаци, **що** хата на хаті!* (О. Негр., XVIII, *424*).

§ 31. Складні речення з підрядними місця і часу

У складних реченнях із значенням місця підрядні частини приєднувалися найчастіше сполучником *где,* іноді *идѣже, де,* наприклад: *Мещане сено на себе косятъ **где** хотятъ* (Оп. зам., 1552, *624*); *у Умань увойдоша, **идеже** ихъ Поляки зъ Татари облегоша крѣпко* (Л. Граб., 1710, *133*); *сталъ неоподаль, докучаючи полтавцомъ, **де** Пушкар... ударилъ на табор Выговского* (Л. Сам., 1702, *54*). Напрямок руху у староукраїнський період передавався ще рідко. З цією метою використовувався, головним чином, сполучник *куды,* наприклад: *тогды я и дѣти моѣ мають ѣхати **коуды** хотꙗт* (Арх. Санг., 1406, I, *61*).

Просторові сполучники не були ще чітко диференційовані. *Где* міг використовуватися у значенні «куди», а *куды* — у значенні «де», наприклад: *тогды можєть поити **гдѣ** хочєть* (Стат., XV, *39*); *тоты варышѣ ико зъхудъ соньцю и ко полудню, **куды** поповѣдавъ святый Павелъ* (Няг. єв., XVI, *134*).

Складні речення з підрядними місця належать до розчленованих, оскільки вказівка на простір завжди стосується всієї головної частини. Проте в староукраїнських пам'ятках починали вживатися і такі складні речення місця, сполучникам яких у головній частині відповідали

---

[1] Див.: Т и м о ш е н к о П. Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV — першої половини XV ст.— У кн.: Проблеми синтаксису. Львів, 1963, с. 120.

тамъ, тутъ, туды, всюды, отоль тощо, наприклад: *нє надобѣ нигдѣ мыто дати, нижъ* ***тамъ гдѣ*** *купилъ* (Кост., гр., 1408, II, *632*); *а гостя нє приневолити но* ***куда*** *хочеть* ***туды*** *поидеть* (Р., гр., 1361, *14*); *рушилъ* ***отоль где*** *розложился былъ на станції зимовии* (С. Вел., 1720, I, *144*). В такому разі речення із розчленованого перетворювалося на призайменникове тотожного типу. Тому нам здається, що є підстава визнати складні речення з підрядними місця проміжними між розчленованими реченнями і нерозчленованими призайменниковими.

Складні речення з підрядними часу здавна мали багатий склад сполучників. Недиференційоване значення часу передавали речення з сполучниками *якъ, коли, кгди,* з яких особливо поширений був перший. Наприклад: *а* ***як*** *приехали у Лубнѣ й з Лубень виехали, Петро Погрѣбний дал минѣ до схованя с чересом грошей* (Пир. кн., 1704, *227*); ***коли*** *пак стала валка оу земли и они пошли под лєс к Ступну на Любов* (Арх. Санг., 1444, I, *42*); *А* ***кгды*** *пришолъ тотъ день середи, знову козаков раду... зобралося козацтво* (Л. Сам., 1702, *50*).

Значення часової межі передавали речення з сполучниками *доколѣ, доки, поколъ, поки, нѣмъ, ажъ* і под.: *а мы его милости имаємо приати тымъже обичаємъ,* ***доколѣ*** *есмо наидали живы* (Кост., гр. 1449, II, *746*); *винни мѣсто и волости обедве дати сторожу,* ***поки*** *рыбу отловятъ* (Оп. зам., 1552, *617*); *Королъ... положилъ стояти неподвижне тамъ под Жванцемъ,* ***нимъ*** *тіє вѣдомости или виявятся или утихнутъ* (С. Вел., 1720, I, *82*); *але поганинъ не отступилъ,—* ***ажъ*** *приступомъ узяли и усѣхъ вистинали* (Л. Сам., 1702, *123*).

У реченнях із сполучниками *якъ, тилко, скоро* підкреслювалося швидке настання однієї з двох дій, наприклад: ***Як*** *вдарено в бубни на раду, Бруховецкий... пѣшо войско припровадилъ ку намету своей сторони* (Л. Сам., 1702, *74*); ***Тилко*** *ж пришлисмо до господи, почали мнѣ казати Петро Бистрий и Пилип* (Пир. кн., 1702, *196*); *А в день 17 октоврія,* ***скоро*** *свѣтъ, собралася и станула в Переясловлѣ валная... рада* (С. Вел., 1720, I, *221*).

У головній частині часовим сполучникам могли відповідати певні прислівники, тобто створювалися тотожності *якъ-тогды, коли-теди, поки-поти, скоро-зараз* та ін., наприклад: *Колядки, каже,* ***тогдѣ*** *угадати,* ***як*** *свиньи от ножа станутъ голосати* (Сат., 1786, *421*); *ажъ* ***коли*** *зима твердая и снегъ великий,* ***тогды*** *уходитъ рыба с Припети* (Оп. зам., 1552, *621*); ***Поки*** *тютюн на свѣтѣ,* ***поти*** *тямить буду* (Сат., 1786, *418*). Такі поєднання у староукраїнський період ще не перетворилися на складні сполучники, тому нам здається, що і складні речення з підрядними часу іноді бувають нерозчленовані, тобто належать до проміжного типу.

Просторові і часові сполучники у староукраїнський період відзначалися багатофункціональністю. *Где, куди, кгди, коли* і под., як видно з попереднього викладу, могли використовуватися для поєднання означальних і з'ясувальних речень. Часто ці сполучники виступали з приєднувальним значенням.

§ 32. Складні речення з підрядними зумовленості

Розчленованість більш характерна для складних речень з підрядними причиновими, умовними, допустовими, наслідковими і цільовими. У староукраїнський період підрядні частини причинових речень здебільшого поєднувалися сполучником давньоруського походження *бо*. Підрядні частини із сполучником *бо* не могли ставати у препозиції, тобто були негнучкої структури, наприклад: *А достаточъно описанье места и повету Кіевъского не могло быти на тотъ часъ,* бо *недопущено того в небытности воеводиной* (Оп. зам., 1552, *122*). Виходили з ужитку польські сполучники *кгдижъ, абовѣмъ, бовѣмъ, прето,* старокнижні *понеже, занужъ* та ін. З причиновим значенням використовувалися з'ясувальні сполучники *што* (*что, що*), *же, ижъ,* наприклад: ***Што*** *к нам велика милость єго царского величества, радуємся* (Б. Хм., 1652, *276*); *Та се ты, козаче, так кажешь,* ***що*** *нашои добрости не знаешь* (Марк., XVIII, *429*). На їх основі витворювалися деякі складні сполучники, наприклад: *Не гуляли* ***для того*** *долго,* ***ижъ*** *всякъ ... имѣлъ свое на мислѣ* (С. Вел., 1720, I, *30*); *мислятъ зле о Хмельницком; а то* ***з тихъ мѣръ,*** *ижъ Тимошъ Хмелниченко ... дался з такимъ чути словкомъ* (С. Вел., 1720, I, *73*); *Що й на свѣтѣ до неи нихто не загляне гей* ***тим, що*** *в боднѣ ничего немае* (І. Некр., 1798, *456*). У староукраїнський період цей процес тільки починався і набув більшого поширення пізніше.

Підрядні частини умовних речень приєднувалися найчастіше сполучниками *если* і *коли*. Такі речення передавали значення реальної умови, наприклад: ***Єсли*** *хочеш не боятися преложенства, чини добре* (КА, 1560, *284*); *А коли* ***начинье*** *посмѣваеши, то и съекровище... безчестиши* (І. Виш., 1596, *37*). Під кінець староукраїнського періоду почав уживатися і сучасний умовний сполучник *якщо*: *Тогды утѣшеніе* ***я(к)що*** *у кишенѣ е* (К. З., *249*). Для вираження потенційної чи гіпотетичної умови використовувалися сполучники з часткою *би,* наприклад: *так же* ***єсли би*** *до нас міли посли от єго царского величества прибит, рач нам відомость преслат* (Б. Хм., 1651, *232*); *А* ***коли бъ*** *былъ тотъ народъ... заховалъ свою статечность... певне бъ и до сего часу тогобочная Днѣпра сторона была въ своей полности цѣла* (С. Вел., 1720, III, *108*). Виходили з ужитку старокнижні сполучники *аще, ежели, кгди, егда* тощо. Як бачимо, для поєднання умовних речень могли використовуватися часові сполучники (*коли, кгди, егда, аще, ежели*). Їх функції у староукраїнський період не були чітко диференційовані.

Складні речення з підрядними допустовими утворювалися на основі конструкцій з протиставними й умовними сполучниками. Найдавніші допустові речення приєднувалися старослов'янськими сполучниками *аще и, аще но,* потім польськими *если, ачколвекъ, ачъ, кгды — але, обаче* і под. Однак більшого поширення, особливо з XVI ст., набули сполучники дієслівного походження *хоть, хотя, хотяй, хоч — а, але, однакъ, лечъ, но.* Наприклад: *А* ***хот*** *и отошлетъ,* ***а*** *на семъ перемирьи и докончаньи межы нас воины с Олгѣрдомъ нѣтъ до Дмитриева дни* (П., гр., 1371, *47*); *Поляки зась* ***хочъ*** *ради били учинити помощъ Дунчиковѣ,* ***но*** *не учинили* (С. Вел., 1720, I, *191*). У деяких книжників поширений

був польський сполучник *любо — однакъ, еднакъ: Войско цесарское по указу королевскомъ* ***любо*** *рушило било под Межибожъ,* ***однакъ*** *знову на зимовии... кватери повернувши, не хотѣло з нихъ виступати* (С. Вел., 1720, I, *191*). Крім реально-допустових названі сполучники могли створювати гіпотетично-допустові речення, особливо якщо до них додавалася частка *би*, наприклад: *А* ***хотя бы*** *есмо некоторым обычаемъ и въ право вступили,* ***иноеднаначежъ*** *такы изъ права не маетъ токи тое купли межи собою руши(т)* (П., гр., 1347, *26*). Під впливом народної мови починали вживатися допустові речення із сполучником *нехай: Но* ***нехай*** *ся он, як змия, въет и скачет, мы его паки обличати начнем* (І. Виш., 1596, *115*).

Складні речення з підрядними наслідковими спочатку приєднувалися простими сполучниками різного походження — *аже, ажъ, што, что, що, иж, же* тощо, наприклад: *Множество великое рыбь загорноули,* ***ажъ*** *и мрѣжа ся ихъ порывала* (ПЄ, 1556—1561, *34*); *алюбо правомъ нємецькымъ о(т)бываю(т)* ***жє*** *нє бывають казнєны* (Стат., XV, *25*); *Моръ былъ великій въ Львовѣ,* ***що*** *мовили и птахъ, якъ летѣвъ презъ мѣсто, впалъ и здохъ* (Л. Льв., 1649, *235*). Речення із складними сполучниками *так што, так же, так ижъ* розвивалися на базі призайменникових речень і тому ввесь час відбивали хитання між цими двома типами речень, що видно з їх пунктуації: *Мы ихъ сказнили · такъ ·* ***што*** *ѡпятъ не будуть намъ пакостити* (П., гр., 1393, *113*); *и козаки... тамъ ихъ голодомъ морилы,* ***такъ, же*** *и шапки своѣ едали* (Меж. л., 1700, *97*). Сучасного вигляду ці речення набули в XVII ст.: *отколь... вихор ушолъ и поднялъ єму подолокъ оное кошулѣ и на головѣ положилъ,* ***такъ иж*** *ввесь хребет єму открылъ* (Перест., 1605, *30*); *которіе упередили онихъ и на свѣтаню розбили списковое войско,* ***такъ що*** *ихъ мало увойшло* (Л. Сам., 1702, *204*).

Складні речення з підрядними мети давнього походження. Вони виникали з безсполучникових конструкцій чи з конструкцій недиференційованого типу, в яких друга частина мала гіпотетичну модальність, бо мета — це бажане, а не здійснене. Вони могли формуватися також на базі простих речень з інфінітивними зворотами мети. Саме тому підрядні речення мети пов'язувалися гіпотетичними сполучниками, тобто сполучниками, до яких входила частка *би*. У староукраїнський період підрядні частини із значенням мети найчастіше приєднувалися сполучником *аби*, рідше — *штоби, щоби*. Виходили з ужитку старокнижні сполучники *дабы, чтобы, жебы, ижбы*. Починали формуватися складені сполучники *для того аби, для того жеби, задля того жеби* тощо, які здебільшого вживалися у розчленованому вигляді, наприклад: *ижъ не* ***для того*** *в Померанію шведскую войска цесарскии вступили,* ***аби*** *мѣли еи отбѣрати* (С. Вел., 1720, I, *247*); *бо орда не брала полону* ***задля того, жеби*** *не обтяжалися* (Л. Сам., 1702, *15*).

Здавна почало вироблятися правило, згідно з яким у підрядній частині вживалася форма минулого часу, якщо суб'єкти складових частин були різні (двосуб'єктні речення), наприклад: *тогды кроль господарь посла(л)ъ мнє* ***а быхъ*** *межи ними* ***розыіха(л)*** *и* ***оуграничилъ*** (Р., гр., 1404, *68*); *Кажи,* ***щобим*** *слугу свого* ***знал*** (Інт., 1619, *176*). Якщо ж суб'єкт складових частин був спільний, у підрядній частині ви-

користовувався інфінітив (односуб'єктні речення): *а на крѣпо(с) то(г) листа привѣ(с)ли єсмо наша печа(т) абы то крѣпко* ***здержа(т)*** (Р., гр., 1388, *43*); *Вже де яки почали женихаця,* ***щоб*** *у пекли на вик* ***позостаця*** (Марк., XVIII, *427*). Однак це правило у староукраїнський період використовувалося непослідовно. Траплялося чимало випадків, коли замість інфінітива в підрядній частині ставала форма минулого часу, наприклад: *для того з ордами вишел с Криму,* ***жебисмо*** *ся з ляхами* ***зишол*** (Б. Хм., 1657, *612*); *З чого ж бо вони в консисторії жили,* ***щоб*** *милосердность на вас* ***положили?*** (О. Негр., XVIII, *423*).

§ 33. Складні речення з підрядними порівняння та відповідності

У староукраїнський період складні речення з підрядними порівняння не були ще так розвинені, як тепер. Хоча вже з найдавнішого часу намітилося вживання двох основних типів цих речень — власне порівняльного і гіпотетично-порівняльного, але склад сполучників був обмежений. Власне порівняльні речення приєднувалися здебільшого сполучником *якъ*, який витіснив старокнижні сполучники *яко, какъ*. Іноді використовувалися сполучники *нѣжъ, нежели, нѣжли* (польськ. *niżli*). Наприклад: *А тепер сидит собѣ,* ***як*** *журавель у просѣ* (Інт., 1737, *364*); *Лепей в малженство вступовати,* ***нижли*** *запаленє терпѣти* (КА, 1560, *318*); *да понеизволятъ на брани воинскія умерети,* ***нежели,*** *въ бѣгство претворшеся, уподобитися распуженнимъ овцамъ* (Л. Граб., 1710, *44*). Гіпотетичного відтінку порівняльним реченням надавали сполучники *будто, буцѣмъ, нѣби: що Васіл, штукою зайшовши,* ***будто*** *жони питал...* (АПГУ, 1671, II, *88*); *А що тамъ, іо що пакъ тамъ сонъ иди отгадай* ***буцѣмъ*** *ти не кобзуешъ цур пекъ тобѣ бѣгдай* (Інт., 1736, *93*); *але из обозу по домах,* ***нѣби*** *от Хмелницкого упрошеноє, без вѣдома старших своихъ розєздилося* (С. Вел., 1720, I, *76*).

Приблизно з XVI ст. староукраїнські пам'ятки почали фіксувати складні речення відповідності, тобто такі конструкції, в яких зіставляються два явища за їх інтенсивністю. Для них була характерна наявність форм вищого ступеня і особливого сполучникового поєднання *чим — тим*, наприклад: *И в томъ гоненю* ***(ч)им*** *болшъ гоними и преследованы были,* ***тым*** *моцъ большъ божія над ними оказовалася* (Перест., 1605, *35*); ***Чим*** *болшей нас стискаєш,* ***тым*** *болшей ся пожадливости наши стирают* (КА, 1650, *259*); ***Тым*** *моцнѣй окрут стоит,* ***чим*** *глубий котвица бывает запущина* (Там же, *559*). В українській народній мові міг уживатися і сполучник *що (що — то): І* ***що*** *йому міцнійш у голову уступає,* ***то*** *він далі посува* (М. Вовчок).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 313—314.

Маркс К., Енгельс Ф. Йозефу Блоху.— Твори, т. 37, с. 371—374.

Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне зібрання творів, т. 1, с. 143—144.

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне зібрання творів, т. 25.

Ленін В. І. Про державу.— Повне зібрання творів, т. 39, с. 63.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960.

Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. К., 1960.

Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение. Львов, 1949.

Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение. М., 1958.

Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения, сопоставляемые со сложноподчиненными. М., 1972.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Історичний коментарій до української мови.— Вибрані праці в 5-ти т., т. 2. К., 1977.

Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української і білоруської націй (кінець XIV — початок XVIII століття). Харків, 1970.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978.

Гумецька Л. Л. Нариси словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958.

Історія української мови. Морфологія. К., 1978.

Історія української мови. Фонетика. К., 1979.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.

Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови, ч. 1. К., 1964; ч. 2. К., 1967.

Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови. К., 1973.

Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения / Под ред. В. И. Борковского. М., 1968.

Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения / Под ред. В. И. Борковского. М., 1968.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Підготував до видання М. К. Бойчук. К., 1965.

Акт. ЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, т. I—V. СПб., 1846—1853.

Ак. Одр. — Акти села Одрехови / Упор. І. М. Керницький і О. А. Купчинський. К., 1970.

Алекс. — Драма про Олексія, чоловіка божого 1674 р.— У кн.: Драма українська, вип. 5. К., 1928.

Андр. — Полемічні твори М. Андрелли кінця XVII ст.

АПГУ — Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. I—III. Чернигов, 1912—1914.

А. Рад. — А. Радивиловский. Огородок. Венец.— У кн.: Антоний Радивиловский южнорусский проповедник XVII в. К., 1894.

А. Рим. — Хронологія Андрія Римші 1581 р.— У кн.: Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. П. Білецький. К., 1949.

Арх. Санг. — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszkow w Sławusie, t. I, III, IV (1366—1547). Львів, 1887, 1890.

АЮЗР — Архив юго-западной России, издаваемый Временной комиссией по разбору древних актов, т. I, ч. 1, 3, 4, 6, 7; т. VI, ч. 1; т. XII, ч. 1. К., 1859—1908.

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961.

Богд. гр. — Українсько-молдавські грамоти XV ст.— Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare, vol. I—II. Бухарест, 1913.

Бор. акт. — Акти Бориспільського міського уряду 1612—1699 рр.— У кн.: Местечко Борисполе в XVII веке. К., 1892.

Б. Хм. — Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. К., 1961.

Виг. зб. — Виголексинский сборник / Под ред. С. И. Коткова. М., 1977.

Вірш. — Бурлескні вірші і діалоги XVIII ст.

Вкл. Варлаама — Вкладна Варлаама Хустинському монастиреві 1192 р.

ВУР — Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. К., 1953—1954.

Госп. п. — Український господарський порадник 1788 р.— Записки НТШ, т. 122. Львів, 1915.

Грам. — Граматика слов'янська І. Ужевича. Підготували до друку І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький. К., 1970.

Г. См. — Г. Смотрицкий. Ключь царства небеснаго.— Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. VII. СПб., 1887.

Діал. — Діалога, ілі разговор пастирей, XVIII ст.

Діар. — Діаріуш берестейського ігумена О. Філіповича 1646 р.

Добр. л. — Добромильський літопис 1700 р.— У кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888.

Є. Арх. — Архангельське євангеліє 1092 р.

Є. Верк. — Євангеліє Верковича XIV ст.

Є. Гал. — Галицьке євангеліє.

Є. Добр. — Добрилове євангеліє 1164 р.

Є. Євс. — Галицьке євангеліє Євсевія 1283 р.

Є. Луцьк. — Луцьке євангеліє XIV ст.

Є. Нег. — Євангеліє 1581 р. у перекладі В. Негалевського.— У кн.: Назаревский А. А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. — Университетские известия, № 12. К., 1911.

ЄО — Остромирове євангеліє 1056—1057 рр.

Є. Пан. — Пантелеймонове євангеліє XII ст.

Є. Пол. — Полікарпове євангеліє 1307 р.

Є. Пут. — Путенське евангеліє XIII ст.

Є. Тяп. — Євангеліє Тяпинського близько 1580 р.

Є. Холм. — Холмське євангеліє XIII ст.

Є. Юр. — Юріївське євангеліє близько 1120 р.

ЖБГ — Житіє Бориса і Гліба XI ст.

Жел. — Желехівський Є., Недільський С. Німецько-малоруський словник, т. I—II. Львів, 1886.

ЖС — Житіє Сави XIII ст.

Ж. Сим. — Житіє Симеона XIII ст.

Жит. Ф. Печ. — Житіє Феодосія Печерського XI ст.

Зиз. Лекс. — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словенороссская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964.

З. Коп. — З. Копистенський. Палінодія.— У кн.: Русская историческая библиотека, т. 4. СПб., 1878.

І. Виш. — Вышенский И. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. М.— Л., 1955.

Ізб. — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. СПб., 1880; Изборник 1076 г. М., 1965.

І. Некр. — Кістяківська Наталія. Твори Івана Некрашевича. Розвідка та тексти. К., 1929.

Інтерм. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960.

І. Турч. — Автобіографія Іллі Турчиновського.

КА — Крехівський апостол 1560 р. (Рукопис).

К. З. — Климентій Зиновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971.

Кост. — Costăchescu M. Documentele moldoveneşti, 1374—1456, vol. I, II. Яси, 1931—1932.

Кр. — Кримский А. Украинская грамматика, т. 1. М., 1906.

Кр. л. оп. — Краткое лѣтоизобразителное ... описаніе 1783 г.— У кн.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. I. К., 1856.

К. Сак.	— К. Сакович. Вѣршѣ на жалосный погреб заЦного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного.— У кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1949.
К. Транкв.	— К. Транквіліон. Зерцало богословіи, 1618 р.— У кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1949.
Кул.	— Пісня про козака і Кулину 1625 р.
Л. Боб.	— Уривки з літописця Л. Боболинського XVII ст. — У кн.: Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. К., 1853.
Л. Граб.	— Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. К., 1853.
Л. Гукл.	— Літопись Гукливська 1813 р.— Записки НТШ, т. 104, кн. 4, 1911.
ЛІ	— Іпатіївський список літопису XV ст.
ЛЛ	— Лаврентіївський список літопису 1377 р.
Л. Льв.	— Львовская русская летопись 1649 р.— Русский исторический сборник, т. 3, кн. 3. М., 1839.
Л. Новг.	— Новгородський літопис XIII—XIV ст.
Л. Сам.	— Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878.
Луц.	— Український Луцидарій XVII ст.— У кн.: Карский Е. Ф. Малорусский Луцидарий по рукописи XVII века. Варшава, 1906.
Лѣтоп.	— Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, 1737 р.— Сборник летописей. К., 1888.
Марк.	— Пекельний Марко.— Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. К., 1952.
Меж. л.	— Межигірський літопис 1700 р.— У кн.: Сборник летописей. К., 1888.
Мот. арх.	— Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII в. К., 1890 .
Напис	— Напис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.
Нап. Софії Київ.	— Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966.
НБГ	— Новгородські берестяні грамоти.
Няг. єв.	— «Повчення на євангеліє» за Нягівським списком 1758 р.— Сборник ОРЯС, т.97, № 2. Пг., 1921.
О. Негр.	— Отець Негребецький, XVIII ст.— Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. К., 1952.
Оп. зам.	— Опис замків 1552 р.— АЮЗР, т. 1, ч. 7. К., 1886.
Остр. л.	— Острозький літописець 1633 р.— У кн.: Исторический архив, т. 7. М., 1951.
Пан.	— Панащенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. К., 1974.
Панд. Чорн.	— Пандекти Никона Чорноризця 1296 р.
Парам.	— Новгородський парамійник 1271 р.
Пат. Печ.	— Києво-Печерський патерик XII ст.
П. Бер.	— П. Беринда. Різдвяні вірші 1616 р.
ПВЛ	— Повесть временных лет.
П., гр.	— Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словник-покажчик М. М. Пещак. К., 1974.
Перест.	— Пересторога, 1605 р.— У кн.: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.

ПЄ	— Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. (Рукопис).
Пир. кн.	— Книги треті міські Пирятинські 1683—1739 рр.— У кн.: Стороженки. Фамильный архив, т. 6. К., 1908.
Повч. Мон.	— «Поучения» Володимира Мономаха (близько 1117 р.), вміщені в «Повести временных лет» за Лаврентіївським списком.
Покр. зап.	— П а н ь к е в и ч І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах, ч. 1, 2. Ужгород, 1929, 1932.
ПР.	— Правда Русская 1282 р.
П. св.	— П а д а л ь с ь к и й А. Песнь о свете.— Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Б і л е ц ь к и й. К., 1952.
Р., гр.	— Р о з о в В. Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в., т. 1. К., 1928.
Розмова	— Розмова. Пам'ятка 1575 р. (Фотокопія).
Рус., гр.	— Українські грамоти XV ст. / Упор. В. М. Р у с а н і в с ь к и й. К., 1965.
С.	— С к о в о р о д а Г р и г о р і й. Твори в 2-х т. К., 1961.
Сат.	— Сатира XVIII ст.
С. Вел.	— С а м і й л о В е л и ч к о. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками.— Пам'ятки українського письменства, т. 1. К., 1926. Летопись событий в юго-западной России в XVI в., т. 1, 3. К., 1851, 1855.
Син. пат.	— Синайський патерик XII ст.
Син. сл.	— Синоніма словенороська XVII ст.
Сл.	— Слово о полку Ігоревім.
Сл. Гр. Б.	— 13 слів Григорія Богослова XI ст.
Сл. Лекс.	— С л а в и н е ц ь к и й Є., К о р е ц ь к и й - С а т а н о в с ь к и й А. Лексикон словено-латинський / Упор. В. В. Н і м ч у к. К., 1973.
Слов.	— Слово о збуреню пекла.— У кн.: Драма українська, вип. 1. К., 1929.
Сот. акт.	— Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.— Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Упор. В. А. П е р е д р і є н к о. К., 1976.
Ср.	— С р е з н е в с к и й И. И. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I—III. СПб., 1893—1912.
ССУМ	— Словник староукраїнської мови, т. I—II. К., 1977—1978.
Стар. кн.	— Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. Изд. В. Л. Модзалевского. Чернигов, 1914.
Стат.	— Статут Казимира Великого XV ст.
Стих.	— Стихирів XII ст.
Сул. арх.	— Сулимовський архив. К., 1884.
Тип. єв.	— Типографське євангеліє № 1, XII ст.
Унів. Б. Хм.	— Листи й універсали Б. Хмельницького.— У кн.: Воссоединение Украины с Россией, т. 2, 3. М., 1953.
Усп. зб.	— Успенский сборник XII—XIII вв. М., 1971.
Урб.	— Урбар 1774 р.— ОРЯС, т. 84. СПб., 1908.
Уч. єв.	— Учительне євангеліє XVI ст.
Хм. л.	— Хмельницький літопис 1650 р.— У кн.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878.

Хр. ап. — Христинопольский апостол другої половини XII ст.

X. Філ. — X. Філалет. Апокрисис. 1598 р.— У кн.: Русская историческая библиотека, т. VII, кн. 2. СПб., 1882.

Царств. — Царство Натуры Людской, 1698 р.— У кн.: Драма українська, вип. 3. К., 1925.

* * *

авест. — авестійська мова
англ. — англійська мова
болг. — болгарська мова
в.-луж. — верхньолужицька мова
гот. — готська мова
гр. — грецька мова
д.-гр. — давньогрецька мова
д.-іран. — давньоіранська мова
д.-інд. — давньоіндійська мова
д.-ірл. — давньоірландська мова
д.-нім. — давньонімецька мова
д.-прус. — давньопруська мова
д.-рус. — давньоруська мова
д.-сканд. — давньоскандінавська мова
ест. — естонська мова
інд.-європ. — індоєвропейська мова
іран. — іранська мова
лат. — латинська мова
латиськ. — латиська мова
лит. — литовська мова
макед. — македонська мова
нім. — німецька мова
н.-луж. — нижньолужицька мова
п.-герм. — північногерманська мова
польськ. — польська мова
слов. — словацька мова
словен. — словенська мова
сп.-сл. — спільнослов'янська мова
с.-х. — сербохорватська мова
ст.-сл. — старослов'янська мова
тохар. — тохарська мова
фін. — фінська мова
ческ. — чеська мова

ЗМІСТ

Звукові зміни давньоруської мови писемного періоду (XI—XIII ст.) та формування фонетичної системи української мови

Наслідки занепаду зредукованих [ъ], [ь]

Морфологія

Іменник

Граматичні категорії іменників

Історія відмінкових закінчень іменників української мови

Михаил Андреевич Жовтобрюх, Алексей Тимофеевич Волох,

Стефан Филиппович Самойленко, Илларион Илларионович Слынько

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия для студентов филологических факультетов университетов и педагогических институтов

(На украинском языке)

Киев, Головное издательство издательского объединения «Вища школа»

Редактор *В. В. Власова*
Обкладинка *І. В. Яковенка*
Художній редактор *В. І. Юрчишин*
Технічний редактор *С. Л. Светлова*
Коректор *Л. Т. Батишеева*

Інформ. бланк № 5387

Здано до набору 29.11.79. Підп. до друку 18.09.80. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. 20,0 друк. арк. 22,89 обл.-вид. арк. Тираж 9500 прим. Вид. № 4482. Зам. №0-377. Ціна 90 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Книжкова фабрика «Комуніст» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 310012, Харків-12, Енгельса, 11.

М. А. ЖОВТОБРЮХ,
О. Т. БОЛОХ,
С. П. САМІЙЛЕНКО,
І. І. СЛИНЬКО

Історична граматика української мови

"ВИЩА ШКОЛА"